KLASİK

Osmanlı Sonrası Arnavutluk (1912-1920)

Avlonyalı Süreyya Bey

hazırlayan
Abdulhamit Kırmızı

KLASİK

KLASİK
58. Kitap

BALKAN GÖZÜYLE OSMANLI 1

Osmanlı Sonrası Arnavutluk
(1912-1920)
Avlonyalı Süreyya Bey

Hatırat ve Terâcim-i Ahvâl

Hazırlayan
Abdulhamit Kırmızı

Dizi Editörü
Suat Mertoğlu

ISBN 978-975-8740-XX-X

Birinci Basım: Ekim 2009

Yayın Hazırlık **Mustafa Demiray**
Tasarım Kapak **Salih Pulcu**

Baskı/Cilt **Elma Basım**
Halkalı Cad. No: 164 B4 Blok Sefaköy - İstanbul

KLASİK

Vefa Cad. No: 56 34134 Vefa İstanbul
Tel **0212. 520 66 40-41** Faks **0212. 520 74 00**
klasik@klasikyayinlari.com
www.klasikyayinlari.com

TAKDİM

Osmanlı Devleti birçok dinî ve etnik unsurun yaşadığı geniş bir coğrafyada uzun süre hüküm sürmesiyle dünya tarihinde önemli izler bırakmıştır. Bu farklı unsurları ahenkli bir şekilde idare etmesi tarihte onun için önemli bir güç kaynağı olduğu gibi, yıkılışı da modern dönemde ulusçuluk fikrinin sözkonusu unsurlar arasında yükselmesi ve bununla bağlantılı olarak bu devletin toprakları üzerinde hesapları olan büyük güçlerin müdahaleleri sonucunda gerçekleşmiştir. Bu nedenle, Osmanlı Devleti'nin dağılma sürecini söz konusu farklı unsurların perspektifinden yansıtmak, bu süreci ve ilgili coğrafyada etkileri günümüze kadar ulaşan sonraki oluşumları takip etmek açısından büyük bir zenginlik kazandıracaktır.

Klasik Yayınları Osmanlı Devleti'nin son dönemine, farklı dinî ve etnik unsurlardan gelen şahsiyetlerin hatıratları aracılığı ile ışık tutma çabasına yeni bir halka daha eklemektedir. Halen devam eden "Arap Gözüyle Osmanlı" dizisinden sonra şimdi de fizikî coğrafyasının yanı sıra beşerî coğrafyası açısından da Osmanlı tarihinin ayrılmaz bir parçası olan Balkan coğrafyasından bazı şahsiyetlerin hatırat türü metinlerini yayınlamayı hedefleyen "Balkan Gözüyle Osmanlı" dizisi, bu hedefin somut sonucudur.

Bu dizinin ilk kitabı olan elinizdeki çalışma, Osmanlı Devleti'nin Balkan coğrafyasındaki önemli bir unsuru olan Arnavutlardan bir ismin, Avlonyalı Süreyya Bey'in (1859-1940) hatıralarını içermektedir. Süreyya Bey Arnavutluk'un Osmanlı'ya katılmasından Osmanlı'nın son günlerine kadar üst düzey devlet kademelerinde görev yapmış çok sayıda insan yetiştiren mahallî bir eşraf ailesinin mensubudur. Vali ve Rumeli Beylerbeyi payeli Mustafa Nuri Paşa'nın oğlu, 1903-1908 arasında sadrazamlık yapan Avlonyalı Ferid Paşa'nın

kardeşi, II. Meşrutiyet'te Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında Berat mebusu ve 1912'de bağımsızlığını ilan eden Arnavutluk'un ilk devlet başkanı, aynı zamanda ileri gelen Jön Türklerden olan Avlonyalı İsmail Kemal'in ise kuzenidir.

Avlonya'daki arazilerinin idaresi ile ilgilenen Süreyya Bey, diğer aile fertlerine nazaran Cemiyet-i Rüsûmiye reisliği gibi daha mütevazı devlet görevlerinde bulunmuş ve 1912 seçimlerinden sonra Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na Berat mebusu olarak girmişse de kısa kısa süre sonra istifa etmiştir. Entelektüel bir kişiliğe sahip olan Süreyya Bey II. Abdülhamid döneminde *Zerrât* isimli bir dergi çıkarmış ve Muaviye b. Ebî Süfyân'ın hayatını konu edinen *Fitretü'l-İslâm* adlı bir eser ile II. Meşrutiyet döneminde Arnavutluk ve alfabe tartışmaları üzerine çeşitli yazılar kaleme almıştır.

Süreyya Bey'in 1920'lerde kaleme aldığı hatıraları Arnavutluk'un Osmanlı Devleti'nden ayrılarak bağımsızlığını ilan ettiği 1912'den 1920'ye kadar olan dönemi kapsamaktadır. Bununla birlikte Arnavutluk'taki bağımsızlık öncesi gelişmeler ile Arnavutların Osmanlı yönetimi ve bilhassa İttihad ve Terakki Cemiyeti ile ilişkileri bağlamında geriye dönük çeşitli değerlendirmeler de içerdiğinden Osmanlı dönemi de hatıraların önemli bir kısmını oluşturur. Hatıralar, yazarının konumu, ilişkileri ve aile çevresinden önemli birçok şahsiyetin bulunması nedeniyle söz konusu döneme ve Arnavutların yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde meydana gelen olaylara ışık tutacak niteliktedir.

Bağımsızlıktan sonra kaleme alınmış olmasının da etkisiyle, hatıralara Arnavut milliyetçisi ve Osmanlı aleyhtarı, bilhassa İttihad ve Terakki karşıtı bir ton hâkimdir. Bununla birlikte hatırat Osmanlı son dönemindeki ve bağımsızlık sonrası Arnavutluk'taki birçok olaya birinci elden kaynaklık etmesi açısından önem taşımaktadır. Arnavutları bağımsızlık ilanına götüren şartlar, bağımsızlık sonrası yaşanan kargaşa, Arnavutluk'taki çeşitli kesimler arasındaki dâhilî sürtüşmeler ve bu ülke üzerinde emelleri olan çeşitli komşu devletlerin rekabetleri oldukça canlı bir şekilde tasvir edilmektedir. Birçok hatıratta olduğu gibi burada da Süreyya Bey, ele aldığı olaylarda kendisini merkezî bir konuma yerleştirme çaba-

sı içindedir. Ancak kendisinin Arnavut milliyetçiliğinde ve bağımsız Arnavutluk'un ortaya çıkışı ve sonrasındaki süreçte ima ve işaret ettiği kadar önemli bir konuma sahip olup olmadığına konunun uzmanları karar verecektir. Öte yandan hatıratta Arnavutların ulusal talepleri ve özellikle İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin bu talepler karşısındaki tutumu, yaşanan tartışma, rahatsızlık ve hayal kırıklıkları konusunda dile getirilenlerle "Arap Gözüyle Osmanlı" dizisinden şu ana kadar yayınlanmış hatıratların kimi benzerlikleri dikkat çekmektedir. Paralel okumalarla o dönemde milliyetçilik ekseninde yaşananlardan elde edilecek tecrübe birikiminin günümüzün benzer bazı aktüel tartışmalarına olumlu katkı sağlayacağı düşünülebilir.

Süreyya Bey'in Arnavutluk Milli Kütüphanesi'nde Osmanlıca olarak bulunan yazma halindeki hatıraları Türkçede ilk defa yayınlanmaktadır. Yazma nüsha ihtiva ettiği bazı eksiklikler ve problemlerden ötürü henüz son şeklini almamış bir müsvedde görünümündedir. Metinde zaman zaman kendisine atıf yapılan ve bazı belgeleri içerdiği bildirilen zeyl, bu nüshada yer almadığı gibi kitabın ikinci bölümüne göndermede bulunan notları gösteren rakamlarda da ciddi karışıklık, eksiklik ve atlamalar mevcuttur. Notları gösteren rakamlarla notların muhtevası arasında tutarsızlıklar bulunduğu gibi, metinde notlara ait 265 rakam görülürken ikinci kısımda sadece 236 not bulunmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla Süreyya Bey metinde notlandırmayı düşündüğü yerlere rakamlar koymuş, ancak daha sonra bu notları tamamlama fırsatı bulamamıştır. Diğer taraftan metinde dil ve imla kullanımı noktasında da yazara ve bölgeye ait bazı hususiyetler bulunmaktadır. Bu hususiyetler büyük ölçüde muhafaza edilmekle birlikte özellikle ikinci kısımdaki notlara ait rakamlar konusundaki karışıklık ciddî boyutlarda olduğundan muhtevadan hareketle bu rakamların bir kısmı tarafımızdan yeniden düzenlenmiştir. Ancak Süreyya Bey'in nereleri notlandırmak istediği konusunda okuyucuya bir fikir vermek için ikinci kısımda yer almayan notları gösteren rakamlar da metinde aynen korunmuştur. Herhangi bir görsel malzemesi olmayan esere çeşitli kaynaklardan temin edilen fotoğraflar ilave edilmiş, ele alınan kişi ve olayların daha

canlı bir şekilde aktarılması amaçlanmıştır. Ayrıca çalışmanın baş tarafına eseri yayına hazırlayan Dr. Abdulhamit Kırmızı tarafından Osmanlı arşiv belgelerine de dayalı olarak Süreyya Bey'in emek mahsulü bir biyografisi ile eserin sonuna metinde geçen bazı kelime ve terkiplerin Türkçe karşılıklarını gösteren bir lügatçe eklenmiş, böylece okuyucuların yazar hakkında derli toplu bilgiye ulaşması ve eserden daha fazla istifa edilmesi yolunda çaba sarf edilmiştir.

Bu vesile ile hatıratın el yazma metnine ulaşmamızı sağlayan Prof. Dr. Ali Birinci'ye müteşekkir olduğumu ifade eder, bu çalışmanın ilgili literatüre katkı sağlamasını temenni ederim.

M. Suat Mertoğlu

MÜTERCİMİN ÖNSÖZÜ

Avlonyalı Süreyya Bey'in *Hatırat ve Terâcim-i Ahvâl* başlıklı adlı anı niteliğindeki bu eseri 249 sayfa halinde Arap harfleriyle Türkçe olarak yazılmıştır. Aslı Arnavutluk Milli Kütüphanesi'nde bulunan bu hatırat (AQSH.F. 56, D.11:1-249), her daim medyun-ı şükran olduğumuz Türk Tarih Kurumu Başkanı Prof. Dr. Ali Birinci'nin himmetleriyle bize ulaştırıldı.

Süreyya Bey büyük ihtimalle bu anıları, Arnavutluk'un bağımsızlık sürecinde yaptığı çalışmaları hatırlatarak, sonradan işlediği siyasî hatalar yüzünden uğradığı töhmetlerden kendisini temize çıkarmak için yazdı. Süreyya Bey (özellikle 171 ve 179 numaralı dipnotlarda görülebileceği üzere) bazen mevcud Arnavutluk hükûmetine hitap ediyor. Kaleme aldığı birçok hayat öyküsü arasında, özellikle 1925'te devletin başına geçen Ahmed Bey Zog'u överek anlatması dikkat çekiyor.

Bu kitap sadece İttihad ve Terakki dönemi, Balkan Harbi ve Dünya Harbi sırasında yaşanan önemli olaylar hakkında birinci el tanıklıklarıyla değil, kişiler hakkında yazılan hal tercemeleriyle de, onları yakından tanımış bir şahsiyetin kaleminden çıkmakla, ayrı bir öneme sahiptir. Bu "terâcim-i ahval," yani hayat öyküleri İsmail Kemal Bey, Esad Topdanî Paşa, Turhan Paşa, Binbaşı Karabeneli Bekir Efendi, Hasan Tahsin Paşa, Fazıl Topdanî Paşa, Hoca Kadri Efendi gibi, son dönem Osmanlı tarih sahnesinde arz-ı endam etmiş kişiler ve tabiî ki Avlonyalı ailesinin birçok müntesibi hakkında esaslı bilgiler içermektedir. Zaten Arnavutluk kurucu kadrolarının Osmanlı eğitim kurumlarında yetiştikleri, Osmanlı ordusunda veya bürokrasisinde görev yaptıkları, meclislerde memleketlerini temsil ettikleri unutulmamalıdır. Ayrıca bu hatıratın sadece Türkiye ve Arnavutluk'un değil, özellikle Avusturya ve İtalya gibi Avrupa devletlerinin ve Balkanlar'ın yakın tarihinin karanlık noktalarına ışık tutacak şehadetler de içerdiği görülecektir.

Hatıratın yazım süreci en az dört yıl sürmüş olmalıdır, zira Süreyya Bey'in metnin farklı yerlerinde bazen cümlelere tarih atmasından, bazı satırların 1922-1925 yıllarında yazıldığını anlıyoruz. Ana metnin sonunda yer alan 37 numaralı dipnotta, "*Şu satırları yazdığım 1922 senesi Teşrinisanisinde*" diyerek bütçedeki maarif payına değinmiştir. 2 numaralı notunda ise, "*kemal-i teessüfle işittim ki, hükûmetimiz âsâr-ı atîka taharrîsi ve hafriyat-ı fenniye icrası içün ecnebî bir zata imtiyaz vermiştir*" cümlesinin arkasına "*(Sene 1923)*" ibaresini eklemiştir. 219 numaralı notunda Avusturya ordularının işgal sırasında Arnavutluk'a verdikleri zarar ve ziyanın tazminatını aramak üzere hükûmete "Cemiyet-i Beynelmilel"e müracaat etmesini 1923 senesinde ihtar ettiğini yazmış, 152 numaralı notta "*Bend-i Mahsus, 1 Mart 1923*" başlığı altında maarif konusuna girmiştir. 191 numaralı nota gelindiğinde, çok sevdiği Hoca Kadri Efendi'nin "*1924 yılında hastalığı nüksederek rahmet-i Rahman'a kavuşmuş*" olduğunu ifade etmiştir. 198 numaralı notta ise, "*Korfu'da 1925 senesinin şehr-i Şubatında*" Prens zu Wied'e ait altı sandık eşyanın satıldığını yazmıştır.

Bu kadar geç bir zamanda yazılmış olmasına rağmen, hatıratın üslubu bazen Osmanlıca kamuslara başvurmayı gerektirecek derecede tumturaklıdır. Bu yüzden kimi ifadelerin bugünkü Türkçe karşılıkları tarafımızdan kitabın sonuna ilave edilmiştir.

Bazı yanlışların metni temize çeken katibe ait olduğu anlaşılmaktaysa da, Süreyya Bey'in Türkçesinin pürüzsüz olduğunu söylemek de mümkün değildir. Metinde kendisinden kaynaklandığı hissedilen birçok kelime yanlışlarına ve cümle kuruluş hatalarına rastlanmaktadır. Ayrıca "*askerî ataşe militerler*" gibi galatlar, "*vakt-i muayyene*" veya "*rüesâ-yı ruhanî*" de olduğu gibi, sıft tamlamalarında müzekker-müennes uyumsuzlukları vardır. Müellif, mesela "*yalnız İtalya bayrağı altında bulunanlar endişeden azadesiz kalırdı*" cümlesinde azade kelimesine olumsuzluk eki getirerek anlamı bozmuştur. Bu gibi yanlışlarda köşeli parantezler içinde doğru harfler yerleştirilmiş, faili meçhul olduğundan dolayı anlaşılamayan bazı cümlelere fail eklenmiştir.

Metinde farklı şekillerde yazılmış olan yabancı (Alman, Fransız, İngiliz, İtalyan, Flaman) isimler bulunabildiğince orijinal

haliyle kullanılmıştır. Mesela, Süreyya Bey kısa bir müddet memleketine hükümran olan Prens'in adını her zaman ("de"nin) Fransızca okunuşuyla "Prens dö Wied" yazdığı halde, söz konusu şahıs Alman olduğundan transkripsiyon metninde "Prens zu Wied" olarak yazılmıştır. Süreyya Bey'in kullandığı *komplot, prefect, karabinyer* gibi yabancı kelimeler italik yazışla gösterilmiştir.

Büyük rakamlarla parantez içinde işaret edilip metnin sonunda yer alan ve aslında metnin üçte birini oluşturan, her zaman sırayı takip etmeyen ve bazı rakamları mükerrer kullanılan notlar (toplam 236 adet) Süreyya Bey'in kendi notlarıdır. Bunlar arasında Süreyya Bey'in atladığı notlar bulunmaktadır. Yıldız şeklinde sayfa altına düşülen az sayıdaki dipnot da ona aittir. Fakat metin içinde ve altında köşeli parantezle gösterilen düzeltmeler ve dipnot numaraları ile gösterilerek metnin sonuna alınan dipnotlar hazırlayana aittir. Başlıklar tamamen Süreyya Bey'indir, fakat paragraf başlarına metnin akışına göre müdahale edilmiştir. Arapça tamlamalar *italik* yazılmış, kitabın sonuna bunların ve Osmanlıca bazı ifadelerin günümüz karşılıklarını gösteren bir lugatçe eklenmiştir.

Süreyya Bey'in hayatı hakkında elimizde ciddî bir araştırma yoktu. Anıların yayınlanmasını vesile kılarak Süreyya Bey'in yaşam öyküsünü inşa etmeye çalıştım, eserleri hakkında bilgi verdim. Takip eden sayfalarda anılardan önce bu biyografi yer alıyor.

Hazırladığım metni fevkalade bir dikkatle gözden geçirerek birçok düzeltme yapan Dr. M. Suat Mertoğlu'na teşekkür ediyorum. Elbette kalan okuma hatalarının sorumluluğu bana aittir.

Türkiye'deki tarih kitaplarında Arnavutluk'tan en çok II. Meşrutiyet'in ilanından Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopuşuna kadarki kısa dönemiyle söz konusu edilir. Balkan Harbi ve Dünya Harbi sırasında ve bu harplerden sonra Arnavutluk'ta neler olup bittiğiyle ilgili pek kaynak yoktur. Bu kitabın tarih yazımımızda rahatsız edici bir boşluğu doldurmasını temenni ediyorum.

Dr. Abdulhamit Kırmızı

İ Ç İ N D E K İ L E R

1. Kısım

Avlonyalı Mustafapaşazade Mehmed Süreyya Bey

Abdülhamit Kırmızı

Arnavutluk

Avlonyalı Mustafapaşazade Mehmed Süreyya Bey

Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü, bu imparatorluktan filizlenen ulusal devletlerin doğuşu ve müslüman münevverlerin ulusal bir kimlik benimseyen seküler aydınlara dönüşümü, en iyi bu süreçleri yaşayan hayat öyküleri üzerinden anlaşılabilir. Bu hayat öyküleri satır satır inşa edilerek meçhulden maluma çevrilmeden, imparatorluklar çağından milliyetçilikler çağına geçişi hakkıyla anlamak mümkün olmayacaktır.

Avlonyalı Süreyya Bey'in hayatı, imparatorluktan ulus-devlete geçişin sancılı dramını yansıtan tipik bir siyaset ve fikir adamı portresidir. Hem Müslüman, hem Osmanlı hem de Arnavuttur; fakat çalkantılı hayatı öyle bir mecrada akmıştır ki, bu her üç zümrenin kendisini hain olarak gördüğü evreler yaşamıştır.

Avlonyalı Süreyya Bey'in hayatı şimdiye dek hakkıyla anlatılmadığı gibi, hakkında birkaç satır yazan tarihçiler dahi yanılgıya düşmüşlerdir. Mesela, Dritan Egro Süreyya Bey'in hayatı hakkında bir şey bilinmediğini yazmış,[1] George Gawrych bir yerde onun Ferid Paşa'nın kardeşi değil oğlu olduğunu sanmış,[2] Karl Süssheim ve Jan Schmidt İsviçre'de yaşayan bir Arnavut casusundan ibaret olarak betimlemişlerdir.[3] Arnavutluk hakkındaki Türkçe çalışmalarda "*Sicill-i Osmanî* yazarı" olarak zikredildiği, yani meşhur biyograf Mehmed Süreyya Bey (1845-1909) ile karıştırıldığı bile görülebilmektedir.[4]

Halbuki Süreyya Bey'in tam bir hayat öyküsünün inşasını sağlayacak kaynaklar yok değildir: Süreyya Bey'in Osmanlı İmparatorluğu'ndaki memuriyet hayatını yansıtan sicil kaydı, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde (BOA) bulunan diğer birçok evrakta Süreyya Bey ile ve onun hakkında devlet otoritelerinin

Avlonyalı Süreyya Bey (1860-1940)
Kaynak: Fototeka AQSH (Arnavutluk)*

yazışmaları, oğlu Ekrem Bey'in *Lebenserinnerungen* (I-II, München: Verlag R. Oldenburg, 1968-1973) adlı hatıratında[5] babası hakkında anlattıkları, *Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas* başlıklı biyografi sözlüğünde Hasan Kaleşi'nin kaleme aldığı üç sayfaya yakın hayat öyküsü,[6] ve en önemlisi *Hatırat ve Terâcim-i Ahvâl* künyesiyle Arnavutluk Milli Kütüphanesi'nde el yazması bulunan kendi satırları, yani önünüzdeki bu kitap.

Kökler

Mehmed Süreyya Bey'in kendi zürriyetini tanımlarken, "*Avlonyalı Sinan Paşa hanedanından ve Rumeli Beylerbeyi payelilerinden müteveffa Mustafa Paşa'nın mahdumu*" ifadesini kullanıyor.[7] Hangi Sinan Paşa'dır Avlonya hanedanının dayandığı?

II. Bayezid'in kaptan-ı deryası ve damadı, Nisan 1503'te Avlonya'da şehit düşen Konyalı Güveyi/Damat Sinan Paşa'dır bu.[8] Bu asalete dayanan "Avlonyalı" hanedanı, İmparatorluğun nihayetine kadar devlet için bir idareci menbaı olmuştur. İşte bu

* Avlonyalı Süreyya Bey'in fotoğrafını temin eden Dritan Egro'ya müteşekkirim.

Avlonyalı Mustafa Nuri Paşa (1824-1885)

hanedanın Osmanlı'daki son kollarından biri, dört kardeşten mürekkep "Mustafapaşazadeler"dir: Ferid Paşa (Adliye Müfettişi, Şura-yı Devlet Azası, Konya Valisi, Sadrazam), Neşet Paşa (Yanya Emlak-ı Hümayun Müdürü, Şura-yı Devlet Azası), Süreyya Bey (Şura-yı Devlet Azası, Cemiyet-i Rusumiye Reisi, Mebus), Namık Bey (Gümrük Müsteşar Muavini, Sıhhıye Meclisi Azası).

Avlonya'daki servet durumunu gösteren 17 Eylül 1880 tarihli bir istatistikte "*Sinan Paşa familyasından saadetlu Mustafa Paşa*"nın Muradiye Mahallesinde oturduğu, hanesine mensup beş erkek nüfusun bulunduğu ve 5990 kuruşa sahip olduğu kayıtlıdır.[9] Baba Mustafa [Nuri] Paşa Ergiri, Görice ve Narda kaymakamlıklarından sonra, iki yıldan fazla Midhat Paşa'nın yanında Tuna Vali Muavinliğinde bulunmuş, ardından Resmo, Kandiye, Hersek, Görice ve Menteşe sancaklarında mutasarrıflık yapmış bir Osmanlı idarecisidir.[10]

Osmanlı Arnavutluku'nda bey aileleri kendileri gibi soylu ailelerle evlilik ilişkileri kurardı. Süreyya Bey bu yüzden Arna-

Avlonyalı Ferid Paşa (ö. 1914)

vutluk'un bütün önemli sülaleleriyle akrabadır ve mesela, aynı zamanda Tepedelenli soyundandır. Dedesinin annesi Ali Paşa'nın kızıdır.[11] Süreyya Bey'in annesi Naile Hanım Yanya kökenli Arslanpaşalı ailesindendir ve 1904 yılında yetmiş altı yaşındayken vefat etmiştir.[12] Süreyya Bey'in amcası Selim Paşa ile anne tarafından Tiranlı meşhur Topdanî ailesiyle de akrabalık başlamıştır. Dolayısıyla, 1902'de İstanbul'da öldürülen padişah yaveri Gani Bey ve kardeşi Esad Topdanî Paşa, Harbiye hocalarından Topdanî Fazıl Paşa gibi Tiranlı bu ailenin üyeleri Süreyya Bey'in akrabasıdırlar.[13]

Süreyya Bey'in kendisinden büyük kuzeni ve hatıratta adı en çok anılan kişilerden biri olan, Arnavutluk'un bağımsızlığını ilan eden İsmail Kemal Bey (1844-1919) de aslında ataları gibi bir Osmanlı idarecisiydi. Beyrut Valisi iken, Haziran 1892'de Osman Nuri Paşa'nın yerine Mehmed Şerif Rauf Paşa gelinceye kadar bir ay boyunca ilaveten Suriye valiliğini deruhde etmiştir.[14] Mustafa Nuri Paşa gibi Midhat Paşa'nın mahmilerinden olan İsmail Kemal Bey, 1900 yılında Sultan II. Abdülhamid tarafından Trablusgarb valiliğine atanınca, muhalifliğinden dolayı o uzak diyarda Padişah tarafından öldürüleceği korkusuyla Avrupa'ya kaçmış, Brüksel'de Faik Bey Konitza (Koniçe) ile beraber *Albania* ve *Salut de Albania* gazetelerini

neşretmiş, 1908 İhtilalini müteakip İstanbul'a mebus olarak dönmüş, fakat sonra Jön-Türk rejimine küserek memleketine gitmiş ve Balkan Harbi sırasında Arnavutluk'un bağımsızlık ilanında başrol oynamış bir fikir ve eylem adamıdır. Büyük devletler aralarında anlaşarak Alman Prens Wilhelm zu Wied'e Arnavutluk hükümdarı unvanını verdikten sonra İsmail Kemal Bey 22 Ocak 1914'te bağımsız Arnavutluk hükûmetinden ayrılmış, ülkeyi terk etmiş, ve beş yıl sonra İtalya'da ölmüştür.[15]

Süreyya Bey'in Gençlik Yılları

Sicil kaydına göre Süreyya Bey'in ilk devlet görevi, daha yirmi yaşındayken babasının Görice mutasarrıflığı sırasında burada deruhde ettiği Tahrirat, yani Yazı İşleri müdürlüğüdür (29 Haziran 1879-21 Aralık 1879).

Bu görevinden bir yıl kadar önce, Osmanlı İmparatorluğu'nda Arnavutları kaygılandıran önemli gelişmeler yaşanmıştı. 93 Harbi'nde Ruslar Yeşilköy'e kadar gelince, Ayastefanos Antlaşmasını kabullenen Osmanlı hükûmeti Arnavutluk'un bazı kısımlarının Balkan devletlerine verilmesini kabul etmiştir. *Düvel-i muazzama*nın, yani Avrupa'daki büyük devletlerin Rusları kısıtlamayı amaçlayan müdahalesiyle Berlin Antlaşmasında durum biraz düzeltilmiş, fakat bu sırada Arnavutlar vatanlarını savunmak üzere çoktan örgütlenmiştir. Berlin Antlaşmasından üç gün önce, 10 Haziran 1878'de Prizren'de bir camide çeşitli şehirlerden üç yüz delege bir toplanmış, vatanları hakkındaki kaygıları dile getirmişlerdir. On altı madddelik bir kararnameyi kaleme alıp İstanbul'a gönderen *Prizren Birliği* devlet, millet ve vatan için gerektiğinde kanlarını dökeceklerine dair Arnavut yemini (*besa*) etmişlerdir.[16] Bu sırada daha on dokuz yaşında olan Süreyya Bey, Arnavut milliyetçiliğinin başlangıcı addedilen ve kuzeylilerin düzenledikleri bu kurultaya benzer şekilde, güneylilerin katılacağı "*bir cemiyet-i milliye teşkil etmek ve muhafaza-i vatana karar vermek üzere*" çevre şehir-

lerden eşrafı Avlonya'da toplamaya teşebbüs ettiğini hatıratında yazıyor. Fakat bu davetlilerden "*Ergiri ve Berat eşrafından iki zat, Yanya Valisi Mustafa Asım['ın] tebliğat-ı müessire ve taltifat-ı mev'ûdesine aldanarak ictima-ı millîyi men'e kıyam etmiş olduklarından dolayı, cemiyet egerçi mün'akid olmamış ise de, bu nida-yı millî her zaman tesirât-ı mucizekârîsini irâeden hâlî kalmamıştır*".

Süreyya Bey hatıratında ne kendisinin ne de babasının sicil kaydında geçen kısa bir görevlendirmeden de bahseder: (Berlin Antlaşmasının bir gereği yerine getirilmek üzere) "*1880 senesinde ve 7 Temmuzda pederim Mustafa Paşa merhumun riyaseti tahtında olarak İşkodra'ya vâsıl olan Hudud Komisyonu başkitabetinde bulundum*". Karadağ sınırının çizilmesinde Rus baskısına maruz kalan Osmanlı hükûmetinin, Ülgün gibi önemli bir liman kentini bir-iki küçük mevkiye bedel teslim etmesine itiraz eden bu heyetin görevi uzun sürmemiştir: "*Ağustosun 23'ünde Babıali memuriyetimize nihayet vermiş ve pederimle Dersaadet'e gidilmeyib Avlonya'da tavakkuf edilmiş*"tir.

Süreyya Bey'in Avlonya Yılları

Avlonya Adriyatik Denizinin en dar noktasında, 60 kilometre genişliğindeki Otranto Boğazında stratejik öneme sahip bir limana sahip olduğundan, Osmanlı idarî bünyesine dahil edilen ilk Arnavut liman kentidir. Osmanlılar, burası Arnavutça'da *Vlorë/Vlora* ve İtalyanca'da *Valona* olarak adlandırıldığı halde, *Aulon* ve sonra *Aulona*[17] şeklindeki Roma İmparatorluğu'nun kullanımını sürdürmüşlerdir.

Aslında limanının tabiî şartları kötü, iklimi nankör, her tarafı salgınlar üreten bataklıklarla dolu olan Avlonya'da, ailenin yüzlerce çiftlikten oluşan malî-iktisadî işlerini yavaş yavaş Süreyya Bey devralmaya başlamıştır. Oğlu Ekrem Bey'in anlattığına göre, sabahtan öğleye kadar vaktini çalışma odasında katipleriyle ve konuklarıyla geçiren Süreyya Bey'in ticarî dehası

sayesinde Avlonya'daki aile mülkü yirmi beş yılda altıya katlanmış ve yirmimilyon DM'lik bir artış sağlamıştır. Onun çabalarıyla Avlonya ve Kanine'de ilk yağ fabrikaları açılmış, buharlı değirmenler kurulmuş, Trieste ile ticaret hacmi gelişmiş, mahallî orta sınıfın hayat standardı yükselmiştir.[18]

Oğlu Ekrem Bey Süreyya Bey'i atik ve azimli, sürekli kendisine iş çıkarıp boş durmayan, projeler geliştiren bir müteşebbis olarak tarif ediyor ve tarımın modernleşmesi yönündeki çabalarına örnekler veriyor. Süreyya Bey 1888'de rençberliği çok iyi bilen yirmi iki Arnavut asıllı İtalyan ailesini getirtip kendi topraklarında bir numune çiftliği kurdurtuyor ki yerli köylüler de yeni teknikler öğrensinler. Fakat bunu çekemeyenlerin hükûmet makamlarına yaptıkları iftira dolu şikayetlerinden sonra üç yıl bile kalamadan bunlar İtalya'ya dönüyorlar.

Bu gayretler çerçevesinde, 1891'de Süreyya Bey bir Macar asilzadesi olan Kont Imre Keglevich'e dört çiftliğini (Frakulle, Çevren, Feras, Zhuke) dokuz sene müddetle kiraya veriyor.[19] Yedi bin hektarlık alan içinde dayalı-döşeli bir çiftlik evinin senelik 2000 Napolyon altını bedelle kiraya verildiğini belirten Ekrem Bey, babasının amacının para kazanmak değil, tarımı modernleştirmek olduğunu söylüyor. Kont Macaristan'dan tarım makineleri, hayvanat ve ırgat aileler getiriyor. Fazla geçmeden çevredekilerin çekememezlikten kaynaklanan şikayetleri başlıyor. Aşağıda belgelere yansıdığı şekliyle anlatılacağı gibi, Kont'un bir isyan hazırlığı için Avlonya'ya silah getirttiği söyleniyor. Şikayette belirtilen silahları bulmak için memurlar limandaki kasaları açtıklarında ise, içlerinden bel, kürek, su borusu, düven gibi alet-edevat çıkıyor. Kont Keglevich devam eden baskılara dayanamıyor ve 1894'te hasta olarak gittiği Budapeşte'den geri dönmüyor, işletme harap oluyor.[20]

Avlonya Osmanlı taşra teşkilatlanması içerisinde Yanya vilayetine dahil Berat sancağına bağlı bir kazadır. Bu dönemde taşra idaresindeki anonimlik henüz kaymakamlık seviyesine tam olarak gerçekleşmemiştir. Bu yüzden Arnavut topraklarındaki kazalarda, başka kazalardan da olsa Arnavutların kayma-

kam olarak görev yaptığı görülebilmektedir. Dahası, bey aileleri, zadegan ya da hanedan dediğimiz asiller kendi memleketlerinden değil de, diğer Arnavut bey ailelerinden evlendikleri için, kazalarına gelen bu yöneticilerle akraba da olabilmektedir. Avlonyalı Mustafa Paşa'nın damadı, yani Süreyya Bey'in ablası Melek Hanım'la[21] evli olan Avlonya kaymakamı Delvineli Mehmed Ali Paşa böyle bir "kesişen küme" örneğidir.

Bu gibi durumlarda, tabiî ki idareye halel getiren olaylar da yaşanabilmektedir. Padişaha ve sair erkana Avlonya'dan gönderilip 1 Temmuz 1885'te arz edilen altı uzun şikayet ve feryatnameye[22] göre, guya kaymakam Mehmed Ali Paşa ve kayınları Neşet ve Süreyya ve Namık Beyler silahlı adamlarıyla köyler basıyor, kendi arazilerine komşu yerleri satmaları için halkı kırbaç ve tüfekle zorluyorlar. Bir şikayetnamede bunların "*istimal etmiş ve etmekte olan işleri, kable't-Tanzimat Tepedelenli Ali Paşa'nın hengamında işlemiş olan işleri gibi olduğundan, kudret ve tahammül etmek takatımız yoktur*" deniyor. Mesela, iddiaya göre bunlar belediye reisliğine kendi adamlarını getirtmek için, ahaliyi zorla telgrafhanede toplayıp arzıhal imzalatmışlar. Kaymakamın "*topal ve ahali-i biçaregâna ika etmekte olduğu mezalim cihetiyle bu havalide Timurluğun şöhretini iktisab eden Süreyya Bey*[23] *ile bilittifak*" stratejik öneme sahip Avlonya'da devlete zarar verecek işler yaptığını, bunların "*İslâmiyet aleyhindeki efkâr ve tasavvurat-ı ihanetkârâneleri hissolun*"duğunu şikayet eden "*ahali-i sadıka*"nın telgrafnameleri sonucunda kaymakam oradan alınmış "*ve kainbiraderleri bir dereceye kadar kesb-i sükunet etmiş*"tir. Devam eden şikayetlere göre, bu biraderler "*valilik ve hatta prenslik*" emeli peşindedirler, bu hevesle her şeyi yapabilirler; "*Şura-yı Devlet azasından biraderleri Ferid Bey'in talimat ve vasaya[sı] ile hareket etmektedirler. Ferid Bey'in esasî-i fikr u emeli Cenab-ı Hak gözlerini kör etsün ilerüde Arnavudlukça kargaşalık sırasında kendisinin prensliği intihabı maddesinden ibaret olduğu*" için dikkat edilmelidir. Bunlar "*teşebbüsat-ı hiyanetkârâneleri hilafında bulunanları mahv u perişan edeceklerini beyan ve Yunan komitelerine hafiyyen ve bil-*

vasıta Dersaadet ahvalini iş'âr ile i'tâ-yı malumatdan hâlî kalmıyor". Başka bir şikayetnameye göre de, "*Mustafapaşazade Neşet ve Süreyya Beyler mahza menafi-i gayr-i meşrua*" ile meşgul oluyor, "*belediyeye ait bunca yerlerini harab ve mekteblerin a(r)salarını zabt ile müteaddit han ve dükkan vesaire yapıyorlar. Eski kale taşlarını bi-gayri-hakkın ahz ile kendi dükkanlarına vaz' ediyor*", miriye ait zeytin vesairenin müzayedelerinde mahallî talipleri tehditlerle korkutarak, bunları cüzî bedellerle kendileri alıyorlar. Meşhur katil Kanineli Nureddin Hamza, beylerin hanelerinde himaye edilmekte olduğu halde, memurlar can korkularından bir şey yapamıyorlar. İstedikleri katilleri salıvermeyi kabul etmediği için eski Naib Abbas Efendi'nin hanesine beylerin talimatıyla gece tabanca atılmış, şimdiki naib ise "*bayağı beylerin tebaası*" gibi hareket ediyor. Son şikayet telgrafnamesinde, "*Nereye başvursak meyus kalıyoruz. Haydi derbar-ı şevketkarara müracaat olunsa, karındaşları Ferid Beyefendi Dersaadet Mahkeme-i İstinaf azasından değil mi? Bir avukat bulur. Biz biçare adamlarız…*" deniyor. Bu telgrafnamelerin altlarında ulemadan, Hıristiyan-Müslüman eşraftan ve avamdan çeşitli isimler var.

Süreyya Bey gibi bölgelerinde önemli hanedanlara mensup olan nüfuzlu kişiler II. Abdülhamid devrinde her daim tarassut altındadır. Kendisiyle ilgili olarak yaşanan her gelişme hemen İstanbul'a, saraya aktarılmaktadır. Mesela, yeni Draç Mutasarrıfı Muhammed Reşad'ın 20 Ocak 1888'de bildirdiğine göre, "*Avlonyalı Mustafapaşazadelerden Süreyya Bey, Avlonya iskelesinden haremiyle beraber kulunuzun bulunduğum vapurda râkib olduğundan, Draç'a kadar birlikte geldi. Mülakatta, haremi Tiranlı Selim Paşa'nın kerimesi olduğundan, pederiyle görüştürmek üzere Tiran'a götüreceğini söyledi. Ve Draç'a muvasalatlarının ertesi günü Tiran'a gittiler*". Draç Mutasarrıfı raporun devamında, kendisiyle eski mutasarrıf Hafız Paşa, akrabası Gani Bey Topdanî gibi şahıslar hakkında yaptığı konuşmaları aktarıyor. Mutasarrıf mahremane olarak Tiran kaymakamına Süreyya Bey'in geleceğini yazmış ve kendisiyle ilgili bir vukuat zuhurunda sa-

raya haber vereceğini eklemiştir: "*Bir gune efkâr-ı muzırra hissеder isem derhal şifre ile efendimize arz ederim.*"[24]

Saray bu tarz yazışmalarla Avlonyalı hanedanını uzaktan gözlüyor olsa da, zahirdeki ilişkilerde 1893'e kadar önemli bir sorun yoktur. Süreyya Bey'in rütbesi resmî bir görevi olmadığı halde 1891'de def'aten terfi ettirilir; 22 Haziran 1891'de "*muhtelif hizmetlerde hükümete olan yardımlarından ötürü*" haiz olduğu *mütemayiz* rütbesinin terfiiyle taltif edilir, 20 Eylül'de *ûlâ sınıf-ı sanisi*ne terfi eder.

1893 yılı Süreyya Bey'in Osmanlı sarayı ve hükûmetiyle ilişkilerinde bir dönüm noktasıdır. Bu yıl o kadar çok baskıya maruz kalmıştır ki, hatıratında Osmanlı ile ilgili olarak dile getirdiği olumsuz fikirler -eğer daha önce değilse- bu yıl başlamış olacaktır.

25 Şubat 1893'te Süreyya Bey'in yine ağabeyiyle beraber memurlara ve sadık tebaya karşı beylik taslayarak uygunsuz fiillerde bulunduklarından şikayet eden ve bu duruma son verilmesini (*men'-i tahakküm ve mefsedetleri*) isteyen, Avlonya'dan Latin harfleriyle Türkçe olarak (*Fransızca hat ve Türkçe huruf ile*) yazılmış bir telgrafname Padişah'a sunuluyor. Telgrafnameyi Padişah'a sunan danışmanı Derviş Paşa, Avlonya kazasının mevkiinden ve siyasî öneminden bahisle, burada hükûmet memurları ile kasabanın ileri gelenleri arasında süren zıtlık ve soğukluktan yabancıların faydalanmak isteyeceklerini belirtiyor, şimdiye kadar bu tatsızlık giderilemediği için Yanya valisinin ve kumandanının bizzat oraya gidip meseleye çözüm bulmasını teklif ediyor:

> Ol havalinin ehemmiyet-i mevkia ve siyasiyyesi nazar-ı dikkate alınır ise, mezkur telgrafnameler mündericâtından mütefehhim olduğu üzere, memurîn-i hükûmet ve müteneffizân meyanında hükümferma olan zıddiyet ve burudetten bilahare ecânibin istifade etmeleri tabiî olmasına ve merkez-i vilayetçe şimdiye kadar işbu şikâyetlere bir netice verilmemesine nazaran, Yanya Vali ve Kumandanı Paşa kullarının bizzat Berat'a ve oradan Avlonya'ya azimetle arîz u amîk tahkikat

icra ettikten sonra, hangi tarafın haksız ve nâ-sezâ harekâtı tebeyyün eder ise, serian mevki' u icabât-ı hale göre iktiza eden muamelenin arz u istizan eylemesi hakkında kendisine emir i'tâsı hususunun Babıali'ye tebliğ ve ferman buyrulması, herhalde menut-ı emr u ferman-ı melhemiyet-beyan-ı hazret-i zıllullahîleridir. Ol babda ve katıbe-i ahvalde irade ve ferman hazret-i men lehü'l-emrindir. Li 8 Şaban 1310 ve li 13 Şubat 1308 Yaver-i Ekrem kulları Derviş.[25]

Babıali bu iradenin bildirilmesi üzerine Yanya Valisine gerekli talimatı gönderir. Yanya Valisi -evvelce Berat Mutasarrıfı marifetiyle tahkikat icra ettirilmiş olmakla beraber- Avlonya'ya bizzat dahi gideceğini iletmiştir.[26]

Süreyya Bey hakkında sonraki aylarda yapılan şikayetler daha renklidir: Bir camiyi mezbeleye çevirmesi, çocuklarına şapka giydirmesi, resmî günlerde Osmanlı tâbiiyetine aykırı hareketlerde bulunması gibi suçlamalar vardır. 8 Mayıs 1893'te Yanya Valisinin Berat Mutasarrıfına gönderdiği yazıda, Avlonya Kaymakamı Necib Efendi'ye yakınlığı olan bir iki adamın Avlonyalı Süreyya Bey hakında vukubulan bazı şikayetlerinin araştırılması isteniyor. Bunlar arasında Süreyya Bey'in "*Avlonyada bir cami-i şerifi bozub mezbelelik haline getirdiği ve çocuklarına şapka giydirdiği ve eyyâm-ı resmiyede sıfat-ı tâbiiyete münafî harekatta bulunmakla beraber, varidat-ı öşriyeyi müzayede olunmaksızın istediği gibi aldığı ve nüfuz-ı hükûmeti ihlal eylediği*" yer alıyor. Ayrıca Süreyya Bey'in bir çiftliğini kiralayan Macarlı bir Kont'un muamelatının ve hareketlerinin şüphe çektiği zikr ediliyor. Vali Mutasarrıftan bu maddeler hakkında ayrıntılı bir tahkikat icrasıyla neticenin kendisine bildirilmesini istiyor.[27] Yanya Valisinin ulaştığı çözüm kavgalı herkesin Avlonya'dan sürülmesidir: "*Muğayir-i şiar-ı ubudiyet ve sadâkat bazı ahval-ı nâbecâlarından dolayı Avlonyalı Mustafapaşazade Neşet Paşa'nın bir sene müddetle Yanya'ya ve biraderi Süreyya Bey'in Dersaadet'e nakli ve malumu'l-esâmi 19 kişinin Berat'ta ikame edilmesi*"ni İstanbul'a iş'âr etmiştir. Valinin bu mütalaasını beğenmeyen Padişah, bir komisyon kurulmasını ve meseleyi incelemesini istemiştir.

Adliye ile Dâhiliye nazırları ve müsteşarlarından oluşan komisyonun tahkikat sonucu hazırladığı üç sayfalık rapor 30 Mayıs 1893'te sadrazama, 7 Haziran 1893'de saraya sunulmuştur. Bu rapora göre, isnatların çoğu şahsî kinlerden kaynaklanıyor ve Mustafapaşazadelerin muahezesini gerektirecek bir durum yok. Çiftlik meselesine gelince, bunlar Frakulle'deki çiftliğini Avusturyalı bir konta uzun müddet ve düşük bir bedel ile îcar ve iltizam etmeleri ahali arasında hoş görülmemiş ve bu kontun silah getirip götürdüğüne dair dedikodular yayılmış. Fakat yapılan tetkiklerde Kont'un burayı sağlık sorunlarından dolayı kiraladığı ve silah meselesinin de söylendiği gibi olmadığı anlaşılmıştır.

Rapor aileye yöneltilen isnatları şöyle sıralamaktadır:

- Ailenin 1289-1307 kışlak öşründen mirî zimmetleri var. 19.000 kuruşu emlak ve ağnam vergilerinden ve kendi çiftliklerinin bedelat-ı askeriyesiyle temettü vergilerinden toplam resmî borçları 45.000 kuruş kadardır.
- Padişahın doğum günlerinde ve cülus yıldönümlerinde ecnebîlerin bile iştirak ettiği millî törenlere (*şehrayin-i millî*) bunların asla iştirak etmediği, polis ve zabtiye idarelerinin resmî beyanatına dayanarak ifade ediliyor. Hatta bunlar bu özel günlerde meskenlerinde kandil de yakmıyor ve şehrayin esnasında hükûmet dairesinde hazır bulunmak ve Padişah adına tebrikatta bulunmak gibi vazifeleri hükûmet tarafından resmen davet edildikleri halde yerine getirmiyorlar. Ama ecnebî devletlerin özel günlerinde konsoloshanelere koşuyorlar ve onlarla haşir-neşir olmaktan çekinmiyorlar.
- Zift madeni memuru Makri ile aralarında anlaşmazlık var; bu madenin gelirlerini azaltmaya yönelik teşebbüsleri var.
- Süreyya Bey kullandığı kartvizite "*bir hakk-ı hükûmeti veya bir hükümdar ailesinden bulunduğunu*" göstermek için bir taç ve onun üzerine de yıldız ve hilal işaretleri bastırmış.

- Çocuklarının eğitimleri için istihdam ettikleri "*enstitütrisler*" (Fr. *institutrice*=mürebbi) adedi, tâbiiyeti ve nerelerden getirildikleri, hangi zamanlardan beri çalıştırıldıkları merak ediliyor.
- Süreyya Bey "*şe'âir-i mukaddese-i İslâmiyeye tamamiyle münafî ve mugayir olarak*" evladına şapka giydirmektedir.

Komisyon vilayetten gelen mazbatalarda bu meselerle ilgili tatmin edici cevaplar alamadığı için bir *varaka-i sualiye* tertib ediyor ve İstanbul'da bulunan Süreyya Bey'den bunların cevabını istiyor.

Süreyya Bey, verdiği cevabnamede üzerlerinde bir akçe bile mirî zimmet bulunmadığını, vergilerden de asla zimmetleri olmadığını katiyetle ifade ettikten sonra, veladet ve cülus-ı humayuna tesadüf eden günlerde "*kemal-i şevk u şâdî ile icra-yı şehrayin ve îkâd-ı kanâdil eylediklerini din ve namusu üzerine mea'l-kasem temin*" ediyor. Kendileri hakkında iftiralarda bulunan kaymakamı ziyaret etmedikleri doğru, ancak doğrudan Padişah'a telgrafla tebrikte bulunuyorlar ve hatta kendilerine Padişah'tan memnuniyetini bildiren cevabî telgrafların gelmesiyle iftihar ediyorlar. Avlonya'da bulunan üç konsolos arasından Avusturya konsolos vekaletini idare eden adam Fener idaresinde 300 kuruş maaşla çalışan bir memurdur; hanesine beş senedir ayak basmadığı gibi, İtalya konsolosluğu vekili olan şahsın iki odalı hanesinde "*icra-yı ahenk içün değil oturmağa bile yer olmadığı*" biliniyor. Mecidiye Nişanına nail olan Yunan konsolosunun özel günlerine "*üç-beş sermest kimi kapudandan ibaret olan cemiyetlerine iştirak edecek kadar mail-i sefalet ve rezalet olmadığı*" açıktır. Zararlı faaliyetleri resmî muhaberatla da sabit olan zift madeni memuru Makri ile hiçbir münasebeti yoktur. Madenin imtiyazı bankaya ve Hazine-i Hassa Nezareti'ne ait iken kendisine isnatlar edilmesi yine Makri'nin eseridir, katiyen zift madeniyle münasebeti ve alakası yoktur. Yunan matbaaları mahsulü olarak Makri tarafından yaptırılan taçlı kartvizitin varlığından ve kendi isminin harfleriyle alakası ol-

mayan "*tertib ve tahririnden malumatı olmadığı gibi, Avrupa'da en küçük bir rütbe ve asalete malik olanların ve memâlik-i mahruse ahalisinden Avrupa'da gezenlerden bir takımının istimal eyledikleri böyle bir ibaretin ahkâmından mesul olması lazım gelmeyeceği ve Fransızca bilmeyen bir halk arasında hiçbir vakit nümayişe cüret edecek derecede sebükmağz olmadığı*" da şüphesizdir. Bir oğuldan ibaret olan evladının talim ve terbiyesi için Darülmuallimin'den ayrılmış Müslüman bir muallim ile altı ay evvel İsviçre'den gelen bir mürebbi vardır.[28] Oğlunun "*semere-i hayatını cehalet içinde bırakmak veya Yunan mekteblerine göndermek gibi Yanya kibar-ı ahalisinin becâ gördükleri iki tarik-i sakîmin birini ihtiyar etme*"miştir. Sekiz yaşındaki çocuğuna şapka giydirdiği ise, herkesçe bilinen dindarlığına katiyen aykırı bir iftiradır; bundan dolayı Cenab-ı Hakk'ın adaletine sığınmaktadır.

Süreyya Bey kendisi hakkında yukarıdaki cahilane isnatlara cüret edenleri hainlikle suçluyor, niyetlerinin "*ahali-i İslâmiyeden Toskalık kıtasını yavaş yavaş tecrid ve tahliyeye alet olmaktan başka bir ihanete mun'atıf olmadığı*"nı ifade ediyor. Mensup olduğu ailenin dört yüz seneden beri saltanat-ı seniyye uğrunda gösterdiği sadakat ve hamiyeti kendisi dahi iyi yolda kullanarak, hizmetler ederek resmen tasdik ettirmeğe muvaffak olduğunu söylüyor ve masumiyetinin takdir edilmesini istiyor.

Valinin tahkikat raporunu, isnatları ve Süreyya Bey'in cevaplarını inceleyen heyetin layihasına göre, Kaymakam kendisi hakkında daha evvel vuku bulan şikâyetlerin Neşet Paşa'nın ve Süreyya Bey'in tahriklerinden kaynakladığını düşünmüş, bu yüzden onlar hakkında bir takım isnatların vukuuna sebep olmuştur. Vilayetin takdir ve mütalaası da bu minvale yakın olduğu için, Vali bir müddet konuyla ilgili bütün tarafların Avlonya'dan uzaklaştırılması tedbirini istemiştir:

> Halbuki isnâdât-ı vâkıa tahakkuk etmediği gibi, def'-i münâferet için her iki taraftan adam teb'îdi hatıra-i muhayyilesi dahi muvafık-ı mas-

lahat ve rehîn-i isabet değildir. Zira o havalice tesvîlat-ı Yunaniyenin eksik olmaması ve böyle muteberânın mahallerinden bir müddet-i muvakkata kaldırılmasından fesede-i Yunaniye fırsat bularak, makâsıd-ı fâsidelerine hâdim olacak surette efkâr ü ilkaâta yol bulabilecekleri melhuz olduğundan mâadâ, tebâʿüdleri istenilen zevât ü eşhâsın Avlonya'da kalacak olan akârib ü taallukâtı yekdiğeri aleyhine âsâr-ı münâferet izhar ederek memleketçe rahatsızlık vukuuna ve hükûmet-i seniyyeye enva tasdîat ve şikâyât iblâğına o vakit sebebiyet verilmiş olacağı emr-i aşikârdır.

Bu şekilde valinin önerdiği çözümü uygun görmeyen 30 Mayıs 1893 tarihli raporun altında, Adliye Nazırı Seyyid Hüseyin Rıza Paşa'nın, Dâhiliye Nazırı Halil Rıfat Paşa'nın, Adliye Müsteşarı Mustafa Haşim ve Dâhiliye Müsteşarı Ahmed Refik'in mühürleri vardır.

Sadrazam saraya gönderdiği raporun "netice-i meali"ni şöyle arz ediyor: Vukubulan isnatlar tahakkuk etmemiştir. Neşet Paşa ve Süreyya Bey için yapılan isnatlar, kendileriyle Avlonya Kaymakamı Necib Efendi ve onun sıhriyet ilişkisi bulunan eşraftan Cafer Bey ve akrabaları arasında peyda olan zıtlaşmadan kaynaklanmıştır. Bunların oradan sürülmesi hakkında Yanya Valisi tarafından verilen mütalaa uygun değildir. Kendileri şimdiye değin vukua gelen olaylardan dolayı uyarılacak ve bundan sonra tezat ve ihtilafı terk ile "*hüsn-i muaşeret ve i'tilaf eylemeleri içün tenbihat*" icra edilecektir. Uyarıları dikkate almadıklarında kendileri hakkında gerekli muamele yapılacaktır. Bu tedbir Padişah tarafından uygun görülürse, vilayete gereği bildirilecektir.[29]

9 Temmuz 1893'te Dahiliye Nazırı Sadrazam'a arz ettiği bir yazısında Süreyya Bey'e gerekli uyarıların yapıldığını bildiriyor: "*Prenslik unvanı taşımak gibi münasebetsiz ahvale baʿdezîn cüret etmemeleri ve uygunsuz hal u harekette bulunmamaları, bunlardan Dersaddette bulunan Süreyya Bey'e mea't-tevbih ekîden tenbih ve beyan*" edilmiştir. Yine "*fenalığa mücaseretleri görüldüğü takdirde, haklarında idareten şiddetli muamele olunacağı dahi*

tebliğ ve ifham" olunmuştur. Bunun yanısıra kendilerini şikayet eden hilafgirleriyle aralarındaki tezat ve ihtilafları bertaraf etmeleri, padişah rızasına uymayacak işlerden uzak durmaları ve aksi takdirde ağır cezaya duçar edilecekleri hususunda, Yanya valisinin de resmen bunlara tebligatta bulunması emredilmiştir. Ayrıca, "*cümlesi daima nezaret altında bulundurularak, içlerinden en münasebetsizleri Arabistan taraflarında bir memuriyette istihdam*" olunacak; "*bu hali icab ettirecek uygunsuzluğu görülenlerin derhal nezarete bildirilmesi*" gerekecektir.[30]

Bu arada, 17 Haziran 1893'te Yanya valisine yazılan bir talimat belki daha tehlikeli töhmetler içermektedir. Buna göre, güya "*Avlonyalı Süreyya Bey'in emriyle, Selim Paşazade Cafer Bey'in kırk-ellibin kuruş kadar zimmet-i emiriyyesi var iken, pasaportsuz Atina'ya ve yahud Pire'ye azimet ettiği ve memurîn-i hükûmetçe bunların harekâtına nazar-ı müsamaha ile bakılmakta olduğu mesmu'-ı âlî buyrulmuş olduğundan*" gerçeğin bir an önce araştırılması istenmiştir.[31] Süreyya Bey hakkındaki şikayetin tetkiki için kurulan komisyonun, meseleyi hakkında hüküm vermeden mahkemeye havale etmek istemesi üzerine Sadrazam, "*Bu gibi hususâtın mehâkime düşürülmesi gayricaiz olup, bu babda idareten muamele olunması münasib olacağından*" lazım gelen muamelenin komisyon tarafından Padişah'a arz edilmesini istemiştir. Bu arada Yanya Valisinden gelen cevapta, tahkikatın sonucu şöyle çıkmıştır: Amcaoğlu Cafer Bey, Süreyya Bey'in kızkardeşini ("*müteveffa Mustafapaşazade kerimesini*"), yani kuzinini İstanbul'a getirip yine Avlonya'ya geri dönmüş. Uhdesindeki 40.000 kuruşluk iltizamdan 10.000 kuruş zimmeti kaldığından, tesviyesi için kendisine ihtarname gönderilmiş, o da vereceğini beyan etmiştir. Mustafapaşazade'nin saraydaki adaşı Mabeyn Başkatibi Süreyya Bey, büyük ihtimal Padişah'ın ağzından evrakın altına şu notu yazmıştır: "*Ba'demâ bu yolda münasebetsizliğe cüret etmemelerinin ve aksi takdirde haklarında idareten şiddetli muamele olunacağının kendilerine tefhimi ve teferruatı cevaben tebliğ olunmuşdur. Li 21 Zilhicce 1310. Abd-i memlukları Süreyya.*"[32]

Kütüphane Baskını ve Süreyya Bey'in İstanbul'a Kaçması

Süreyya Bey için 1893 senesi uzadıkça uzuyor ve asıl varta 6 Eylülde araları iyi olmayan Yanya Valisi Hıfzı Paşa'ya saraydan bir telgraf gelmesiyle başlıyor. "*Mustafapaşazadelerden Avlonyada bulunan ikisi tarafından*" muzır evrak neşr olunduğu ihbar edilmiş, "A*vlonya'daki konaklarının bastırılarak icrayı taharriyâta mutevakkıf omak lazım geleceği*" bildirilmiştir. Avuçlarını ovuşturan Hıfzı Paşa bu ihbarın tahkiki için vilayetten bir memuru özel olarak görevlendirmiştir.

Valinin dört gün sonra gönderdiği telgraftan bu memurun kim olduğunu öğreniyoruz: "*Zâhiren başka bir memuriyet ile Avlonya'ya gönderilen merkez-i vilayet Müdeiiumum Muavini Ömer Bey*". Onun *tahkikat-ı hafiye*sine göre, Mustafapaşazadeler tarafından "*Scoliari nam müellifin beyan buyrulan hezeyannamesi tercüme ve mahallinde neşr edildiğine dair*" delil bulunamamıştır. Fakat o kitap Süreyya Beylerin kütüphanesinde mevcudtur; hatta burada Hazret-i Peygamber'i tasvir eden resimler içeren, yabancı lisanda başka bir kitap daha görülmüştür. Dahası, Rumpold adlı bir ecnebîyle Paşazadeler arasında cereyan eden muhabere evrakında, bunların "*devlet-i metbuaları* (Osmanlı) *hakkındaki efkâr-ı fâsidelerini gösterecek*" ifadeler ve bahisler vardır. Ayrıca "*Paşazadelerin çiftlik müste'ciri Avusturyalı kontun* (yukarıda bahsedilen Macar Kont Keglevich'in)*, burada Avusturya memurîn-i resmiyesiyle resmî muhabere vukuu hal ve mevkie göre nazar-ı dikkati calib*"dir. Söz konusu kitabı çevirip basmamışlarsa da, "*bunun aynı vesair kütüb ve evrak-ı muzırranın kütüphanelerinde bulunması memul idüğü gösterilmiştir. Şu zikr olunan işarât ile Paşazadelerin teferrüd ve tahakkümü gibi ahval-i mazbutaları ve elsine-i ecnebiyeye vukuflarına göre bunlarda evrak-ı muzırra bulunması akvâ-yı melhuzâttan*"dır.

Tahkikatı yapan görevlinin savcı muavini olmasına rağmen, isnatların tamamen kanaate dayandığına, "memul" ve

"melhuz" kelimelerinin kullanıldığına dikkat edilmelidir. Belli ki savcı muavini, Paşazadelerle arasında sorunlar olan valiye yakın bir isimdir. Bu yüzden raporunda tavsiye ettiği işlem son derecede aşırıdır: Ecnebî lisanlara vâkıf memurlardan bir-ikisi hazır olduğu halde, kütüphanenin resmen incelenmesi için öncelikle Süreyya Beylerin hanelerinin abluka altına alınması; taraftarları çok olduğundan bu baskın için vilayet alaybeyinin kırk-elli zaptiyeyle gönderilmesi ve ihtiyaten bir müfreze asker bulundurulması! Savcı Muavini Ömer Bey'e göre, Avlonya'da sorunların bitmesi için Neşet Paşa'nın Yanya'ya, Süreyya Bey'in İstanbul'a, taraftarlarının Berat'a kaldırılması lazımdır. Rapor ürkütücü bir tehditle sona ermektedir: "*Bir tedbir-i müessir ittihaz olunmaz ise, bir mukâtelenin vukuu melhuz*"dur. [33]

Neyse ki Sadrazam Cevad Paşa Yanya'dan gelen ve kesin delillere dayanmayan bu rapor karşısında sağduyusunu korur ve öncelikle bizzat Süreyya Bey'den bir açıklama ister. Süreyya Bey'in Sadrazam'a 29 Eylül 1893'te gönderdiği cevapta dişe diş savunmaya geçmiştir:

> Hakpay-i Samî-i Hazret-i Sadaret-i Uzmâya,
>
> Bir senedir Yanya Valisi Hafız Paşa her dürlü vesâile teşebbüsle nasıl mahvıma çalışmış, envâ azviyât-i garezkârâneyi üç-beş şahsa tertib ettirdikten sonra onların tahkiksiz olarak ne yolda tasdikine kıyam etmiş olduğu, Babıali'ye [gönderilmiş] olan bunca evrakıyla müsebbet iken, ma'delet-i mukaddese-i hazret-i hilafetpenahîleri ile masumiyetim taayyün ettiği ve Avlonya'ya geldiğimi görmesiyle, bilvasıta îkâ'-ı saâyât ve resmen müeyyed ihbarata meydan bularak kemterlerini lekedâr ve pençe-i kahr u şiddete düçar etmek istediği görülüyor. Dört gün evvel Yanya'dan gelip giden müddeî-i umumî muavininin memuriyeti hakk-ı kemterânemde vukubulan bir tezvir-i müdhişin tahkikinden ibaret iken, validen aldığı emre imtisalen halen hilaf-ı küberânın sahlehivar-ı ihtiramı bulunan Yunanlı misafiri ile Yunan konsolosunun misafir-i in'âmı olarak gitmiş ve fakat memlekete şayi olan güftugûlarla çaker-i kemînelerini paymal edecek bir kemend-i desâis kurdukları anlaşılmıştır.

Padişahın adaletine dayandığı ve sadakatını, kulluğunu zerre kadar azaltacak bir halde bulunmadığı için telaş ve endişe et-

mediğini, fakat yine de "*dehalet ve merhamet-i seniyye-i zıllullahiye istidaya cüret*" ettiğini yazan Süreya Bey cevabını şöyle bitiriyor:

> Vallahi'l-Kerîm, billahi'l-Azîm masumum, mazlumum. Valinin ahvâliyle maceramız sorulsun. Hakkımdaki maruzatı ta'mîk buyrulsun da, nasıl bir zulm-i sarih ile mahvıma çalıştığı anlaşılsın. Allah içün olsun, merâhim-i şâmiletü'l-âfâk-ı hazret-i velinimet-i azamînin zuhuruna delalet, hukuk-ı kemterânemin muhafazasına inayet buyurunuz.

Sadrazam Cevad Paşa bu cevabı da ekleyerek 1 Ekimde saraya gönderdiği yazıda, Neşet Paşa ve Süreyya Bey kardeşler hakkında isnat olunan sadakate aykırı bazı hallerin tespiti için evvelce kurulan komisyonun isnatları yersiz bulduğunu hatırlatarak, Süreyya Bey'in savunmasının tatmin edici olduğunu iletmiştir.[34]

Sadrazam beş gün sonra, 6 Ekimde, konuyla ilgili olarak Trieste şehbenderinden gelen ve Süreyya Beyleri temize çıkaran başka bir tamamlayıcı bilgiyi daha saraya gönderir. Buna göre, Avlonya'da Avusturya Lloyd şirketinin acentesi iken, işten ayrılıp Trieste'ye gitmiş olan ve nezdinde Süreyya Beylerin zararlı fikirlerini gösteren evrak bulunduğu iddia edilen Rumpold bizzat Mustafapaşazadelerin şikayeti üzerine azledilmiştir:

> Hâriciye'ye Trieste Başşehbenderliğinden 4 Teşrinievvel 93'te gelen mahremane telgraf:
>
> Bundan üç mah mukaddem Şura-yı Devlet azasından Ferid Beyefendi hazretleri bendenize bir mektub irsaliyle, Avusturya vapurları kumpanyasının Avlonya'daki acentesi Mösyö Rumpold'un enva suistimalât tasaddi ettiği cihetle, tüccar tarafından merkum acente aleyhine kumpanyaya beyan-ı şikayet olduğunu bildirmiş ve merkumun serian azledilmesi içün teşebbüsat-ı lâzime icra etmekliğimi rica eylemiş idi. Zaten mezkur kumpanya Rumpold aleyhine dermeyan olunan şikayâtı cidden dikkate alarak ol vakit merkumu derhal azl etmiştir. Binaenaleyh Rumpold'un Mustafpaşazadelerden ahz-i sâre (intikama) kıyam etmiş olması melhuzdur. Eger merkumun yedinde mucib-i töhmet birtakım mekatib var ise bunları elde edeceğimiz derkârdır. Merkumu celb edeceğim.[35]

Süreyya Bey'in yeminlerine, Sadrazamın onu destekleyen tavrına rağmen, sarayda vilayetin görüşü ağır basıyor ve muzır kitap meselesi ciddiye alınıyor. 8 Ekim tarihinde saraya sunulan bir yazıda, Serasker Rıza Paşa Avlonya'daki Mustafapaşazadelerin ikisinin kütüphanelerinde muzır eser operasyonu ve "*tarafdarân ve hilafgirân on dokuz şahsın muvakkaten Berat'a kaldırılması*" hazırlığını anlatıyor. Alaybeyi ve emrindeki zaptiyelerden başka, Preveze'deki nizamiye taburunun kolağası Tevfik Efendi kumandasıyla elli neferden ibaret bir askerî müfreze de operasyona dahil ediliyor.[36]

Aynı gün, Süreyya Bey padişahın yaveri Derviş Paşa'ya bir telgraf yazıyor. Hakkında tertib ettiği iftiralardan dolayı Yanya Valisi Hıfzı Paşa'yla muhakeme olunmak ve yüzleşmek istediğini beyan eden Süreyya Bey'in iki gün önce gelen bu yalvarı telgrafını Derviş Paşa padişaha arz ediyor.

> Velinimet-i bi-minnetimiz, halife bi'l-hakk efendimiz hazretlerinin ailece bende-i asdaklarından olduğumuz halde, Yanya Valisi Hıfzı Paşa Yunanlıların ilkaatıyla temenniyât-ı aleniyelerine ve cennetmekan Sultan Abdülaziz Han'ın vakıa-i elime-i hal'iyesinde kendisinin hanedan-ı akdes-i saltanatına karşı mehâba gösterdiği ihanet-i meşhurenin tesirat-ı elimesine meftuniyetle, kullarının zerre kadar kusurum yok iken, buralardan teb'îd etmek üzere envâ müfterayât-ı esifede bulunmuş ve egerçi çaker-i kemîneleri her nerede olsam velinimet-i akdesim padişahım efendimiz hazretlerinin abd-i asdakı olduğuma bakarak, adalet-i şamiletü'l-âfâk-ı hazret-i hilafetpenahiye istinadım derkar bulunmuş ise de, maazallah çâkerlerine isnat etmek istediği müfterayâtın mahiyeti ve müşarünileyhin iğrasıyla ihanet-i mütehakkıkasını ya bir memur-ı mahsusun i'zamıyla veya başka suretle meydana çıkarılmadıkça dünyada ahirette rahat ve huzur edemeyeceğimizden, müfterayât-ı denâetkârânesine kurban edilmeyib kendisiyle muhakeme veya muvacehe olmaklığıma ve şu günlerde tertib ettiği muhaceme-i hanüman-sûzânesinden aile-i kemterânemizin muhafaza-i namusuna merhamet buyrulmak üzere, suziş-i sadıkânemin atebe-i ulyâ-yı hazret-i velinimet-i azamiye arzına delalet-i fehimanelerini giryan ve lerzan olarak tazarru'a cüret eylerim.

Derviş Paşa Süreyya Bey'in bu yazısına ilaveten bir telgrafnameyi daha arz ediyor. Bu ikincisi aslında bir hafta önce, 29 Eylülde mabeyn başkitabetine gelmiştir ve Süreyya Bey aynı gün Sadrazama gönderdiği telgraftaki gibi, burada suçsuzluğuna dair yemin billah etmekte, Valinin kendisini Padişah nazarında "*lekedar ve maazallah kahr-ı cihan-şikaf-ı padişahîye duçar etmekliğe çalıştığı*"nı iddia etmektedir:

> Adalet-i celile-i cihanbaniye istinadımla beraber Allah'ın vahdaniyetine ve hazret-i Peygamber'in nübüvvetine yemin ederim ki, müddet-i ömrümde merzî-i akdes-i hazret-i velinimet-i azamî hilafında bir gune hal u harekete cür'eten daire-i naciye-i sadakatten ser-i mû (karınca başı kadar) mubâadet etmemişim. … Dünyada ve ukbâda istihsal-i saadetim içün ed'iye-i mefruza-i şehinşahîye müdâvemet, kâffe-i muamelât-ı sadıkânemle ızhar-ı levâzım-ı ubudiyet ediyorum.[37]

Derviş Paşa'ya gönderdiği telgraftan bir gün sonra, Süreyya Bey Sadrazam Cevad Paşa'ya da yazıyor. Süreyya Bey baskın olacağı haberini almıştır ve bari ağabeyine dokunulmamasını dileniyor ki, böylece sürüldüğünde kendi ailesini ve mülkünü ona emanet edebilsin.

> Huzur-ı Sadaretpenahîye,
>
> Hasım-ı canım olan Yunan konsolosu utanmadan bir hizmet-i hafiye ibrazı maksadıyla şimdi nezd-i kemterîye gelip, valinin katibi Yanyalı Safvet Efendi'den teraşşüh eden malumat üzerine, hane-i felaket-aşiyanemiz[in] bir müfreze-i askeriye ile basılıb, kullarını İstanbul'a, biraderimi Yanya'ya götürmek üzere Vali[nin] emir istihsaline, ailemizi külliyen perişan etmeğe çalıştığını söylemiş ve eğerçi bu habis [Yunan] kemterhaneden tard olunarak haddi gösterilmiş ise de, Vali vekaletiyle olan münasebet-i mahsusasını ve beş nefer masum olan evladımla iyalimin pençe-i hunharaneyi? düşündüğüm içün, ağlayarak merhamet-i mukaddese-i hazret-i hilafetpenahîye iltica; ve kaldı ki Valinin hakk-ı kemterânemde vukubulan müfterayât-ı bedihiyesi zevalsiz, muhakemesiz böyle bir pençe-i faciayı göstermiş ise, Allah rızası için, saye-i saltanat-ı seniyyede beşyüz seneden beru buralarda yaşayan hanumanımız mahv olmamak, malımızı iyalimizi toplayıp

a'dâ elinde kalmamak üzere, Valinin felaket-i hainânesinden biraderimin masun kalmasına müsaade-i seniyye-i hazret-i velimeti-i azamînin erzanına delalet-i efhamîlerini istida ederim.[38]

Bu arada, "*Avlonya'da mukaddema Avusturya konsolosu vekili ve acente memuru olduğu halde bilinfisal Trieste'ye gitmiş olan*" Rumpold ile ilgili gelişmeler vardır. Trieste şehbenderliğinden alınan habere göre, bu kişi Avlonyalı Mustafapaşazadelerle mektuplaştığını ve elinde bunların yazdığı muzır mektuplar bulunduğunu inkar etmiştir. Avusturya Kanununca müsaid olduğu anlaşılırsa, Trieste polisi marifetiyle Rumpold'un hanesinde arama yapılacaktı. Fakat Sadrazam'ın 11 Ekimde saraya bildirdiğine göre, bu incelemeye lüzum görülmemiş ve polisin yaptığı sorgulamada Mustafapaşazadelerle mektuplaştığını, "*teatî-i mükatebat eylediğini katiyen inkar ettiği*" anlaşılmıştır.[39]

Buna rağmen, padişah iradesi üzerine Sadrazamın Yanya'ya çektiği telgrafnameyle 27 Ekim 1893 tarihinde operasyon başlıyor. Plana göre Süreyya Bey önce Preveze'ye getirilecek, sonra İzmir'e sevk olunmak üzere limanda bulunan Aynalıkavak vapuruna bindirilecekti. Fakat Ergiri yoluyla Avlonya'ya giden kolluk güçleri bir sürprizle karşılaşacaktı: Süreyya ve Neşet çoktan İtalya'ya firar etmişlerdir!

Yanya Valisinin durumu açıklayan 1 Kasım tarihli yazısına göre, bunların firar etmeleri İstanbul'daki biraderleri Ferid ve Namık Beyler tarafından vukubulan ihbardan kaynaklanmıştır. İstanbul'daki biraderler padişah iradesini haber alır almaz Avlonya'daki biraderlerine yetiştirmişlerdir. Hıfzı Paşa'ya göre olayın böyle geliştiğine şüphe yoktur ve "*bu babda ihanetleri tebeyyün etmiş olmak lazım gelen mumaileyhima Ferid ve Namık Beylerin haklarında muktezi muamele re'y-i âliye menuttur*".

Hıfzı Paşa İstanbul'daki biraderlerin Avlonya'dakileri uyardığına dair bilgiyi, kendisine Neşet ve Süreyya'nın kaçışını telgrafla Avlonya'dan bildiren bir adamına dayandırmaktadır. "*Aleyhdarlarından Adem imzasıyla*" gelen sözkonusu telgraf, biraderleri "derebey harabeleri" olarak vasf ediyor ve sadece İs-

tanbul'daki biraderleri değil, Avlonya'da kaçmasına göz yuman memurları da suçluyor:

> Bugün derbar-ı şevketkarara arz kılındığı vecih üzere, rükn-i devletin duçar-ı fesad olmasına sâî ve hâdim olmağı öteden beri itiyad etmiş olan derebey harabelerinden Avlonyalı Mustafapaşazade Neşet Paşa ve Süreyya Bey'in hakkında evvel ve ahir memurîn-i mahsusa marifetiyle icra buyrulan tahkikat ve tedkikat-ı adilane üzerine vukubulan maruzat-ı resmiyeleriyle mertebe-i tahakkuka varması üzerine ve istihbarat-ı mevsuka-i çakeraneme göre, hanelerinin basılıp metbu-ı mufahham u akdesimiz, zat-ı hazret-i mülükânenin âmâl ü makâsıd-ı celile-i şehryarîlerine külliyen münafî bulunan kütüb ü evrak-ı muzırralarının mevki-i aleniyete çıkarılacağı, Dersaadet'te bulunan biraderleri Ferid ve Namık Beylerin beynlerinde müretteb işârât-ı masnuaları üzerine, Avlonya Karantina Katibi Veli ve Tayyib ve alelhusus muhafaza-i asayişe memur polis komiseri efendilerin malumatı tahtında olarak, Himara'dan tedârük eyledikleri kayığa râkiben ve hanelerince taharriyat-ı mukteziye icra olunsa bile maksadın hayr-ı husule vusulü kabil olamamak ve bundan bir gûne serrişte elde edilecek surette nam u eser bırakmamak üzere, hanelerinde her ne nev kütüb ü evrak-ı muzırra bulundu ise, kâffesini mustashaben her ikisi dahi mah-ı halin onsekizinci gecesi İtalya'da kain Toranto'ya savışdıklarının hasbe's-sadâka arzına ictisar eylerim.

Ne Hıfzı Paşa'nın ne de Adem'in, kendilerinden bir gün önce Süreyya Bey'in saraya gönderdiği telgraftan haberi vardır. Avlonya'dan kaçmadan önce Mabeyn'e çektiği son telgrafta Süreyya Bey, haşir neşir olduğu Yunanlıları ailesine karşı kullanmak için kendisine alet etmekten çekinmeyen Hıfzı Paşa'yı şikayet etmiş ve canlarını kurtarmak için ağabeyiyle beraber İstanbul'a geleceklerini haber vermiştir:

> Yanya'da tesis ve *klüp* namıyla tevsim ettiği darü'l-fesad-ı Yunanînin reis-i resmîsi Hıfzı Paşa, aileme karşı Yunanîlere tertib ettirmekden çekinmediği şehadeti sârât-ı sâbıkasına katarak ailemizin mahvına muvaffak olduktan sonra feryad-ı istimdadkârânemizin tesiratıyla ateş-i gazabı alevlenmiş, bir suret-i şedideyi ihzar etmiş olduğu görül-

> mekle, tahlis-i nefs edebilmek ve saye-i emân-ı hilafetpenahîye sığınmak üzere, şimdi biraderimle beraber İstanbul'a müteveccihen hareket ve evlad-ı masumemizi ıyal-i felaketzedemizi yedullahîye ve kimsesiz kalan hanemizi kanun-ı padişahîye emanet eyleriz. Onları takibat-ı faciadan, Yunanîlerin tertibat-ı elîmesinden kurtarılmak üzere, merhamet-i mukaddese-i şehryariyi istid'aya müsaraat eyleriz.[40]

Kardeşlerin beş metre uzunluğundaki küçücük bir yelkenli tekneyle kış mevsiminde Adriyatik Denizini geçmeyi başarmalarından sonra, iki gün içinde İtalya'dan İstanbul'a gidip burada Padişah'a ulaşmaları, başta Hıfzı Paşa olmak üzeri herkesi şaşkına çeviriyor.[41] Huzurda Valinin entrikalarını şikayet edip görevden alınmasını isteyen Neşet ve Süreyya kardeşler daha sonra afv-ı şahaneye mazhar olacaklardır. Ekrem Bey'in yazdığına göre, Avlonya'dan gelen biraderler, altı ay kadar kardeşleri Şura-yı Devlet azası Ferid Paşa ve Sirkeci Gümrük İskelesi Müdürü Namık Bey'in Arnavutköy'deki evlerinde misafir kalıyorlar. Ekrem Bey de muallimleriyle beraber İstanbul'a babasını ve amcalarını görmeye geliyor ve bu arada İstanbul'da babasıyla gezdiği bir sırada 10 Temmuz 1894 tarihli büyük depreme tanık oluyor. Demek ki İstanbul'da altı aydan fazla kalmış olmalıdırlar.[42]

Padişaha kendilerini hemen affettirememiş olmalılar, zira aşağıda görüleceği üzere, bu affın belgelerde geçtiği ilk tarih 27 Mayıs 1894'tür, yani İstanbul'a gelişten altı ay sonra. Bu tarihte Derviş Paşa Yanya Valisi Hıfzı Paşa'ya, Neşet ve Süreyya'nın İstanbul'a gelip Padişah'a ubudiyet ve sadakatlerini sunmuş olduklarını, Padişah'ın da memnuniyet göstermiş olduğu yazıyor. "*Bundan sonra hükûmet-i seniyyenin her emrini infaz ve hidemât-ı sadıkâne ibraz edeceklerine dair kendilerine yemin ettirildikten sonra kefalet-i devletleri tahtında olarak bâ-tahrirat-ı âliye iadeleri hususunda*" Hıfzı Paşa'nın mütalaası isteniyor. 19 Haziran 1894'te cevaben, bir sene önce şikâyet üzerine bizzat tahkikat yaptığını ve evrakı Babıali'ye takdim ettiğini yazan Hıfzı Paşa, Padişah ikisinin Avlonya'dan uzaklaştırılmalarını

irade edince, bunların haber alarak İtalya'ya kaçıp İstanbul'a geldiklerini, fakat bu arada leh ve aleyhlerinde bulunan diğer yirmi kişinin Berat'a sürüldüklerini hatırlatıyor. Bunların çoğu Mustafapaşazedelerin aleyhtarı olduğu için Hıfzı Paşa tabiî ki bunların affının uygun olacağınız söylüyor, "*afv-ı şahaneye mazhar olub da memleketlerine avdetleri vuku bulursa, şimdiki halde vilayetçe bir mahzur*" görünmediğini ifade ediyor.[43]

Süreyya Bey Tekrar Avlonya'da

Avdetten sonra Avlonyalı hanedanı bütün kollarıyla validen intikam almanın yollarını arayacaktır. Etekleri tutuşan Yanya Valisi Hıfzı Paşa 31 Mayıs 1895'te Sadarete, Avlonyalılarla yaşananları bir güzel özetleyerek başlayan "mahremane" uzunca bir yazı göndermiştir. Buna göre, Mustafapaşazadelerin daha evvel tahkikatla anlaşılan kötü niyetli fikirleri etrafıyla Babıâli'ye arz olunmuş, alınan cevap üzerine tevbîhleri, azarlanmaları irade buyrulması üzerine gereği yerine getirilmişti. Sonra doğrudan Mabeyn-i Humayun'dan tebliğ buyrulan irade-i seniyyede Neşet Paşa ve Süreyya Bey'in padişah nezdinde tahakkuk eden muzır niyetlerinden dolayı Avlonya'dan uzaklaştırılmaları ferman buyrulmuştur. Fakat bunların derdestleriyle sürgün yerlerine gönderilmeleri için Avlonya'ya gitmiş olan vilayet alaybeyinin Yanya'dan hareketini haber aldıkları, Avlonya iskelesinden geceleyin bir kayığa binerek İtalya'ya, oradan da İstanbul'a geçtikleri anlaşılmıştır. Bir müddet sonra Padişah'ın affına mazhar olmalarıyla iki kardeş Avlonya'ya avdet ettilerse de, "*malum olan sevâbık-ı halleri cihetiyle hasbe's-sadâka muamelat u harekâtları hemişe nazar-ı itinadan dûr tutulmayıp, yine bir gûne su-i fikr u muameleleri hiss olunduğu gibi, keyfiyetin derhal arz olunacağını bildiklerinden*" kendisinin buradan kaldırılmasını istiyorlar. İstanbul'daki biraderleri Ferid Bey'in "*mecâlis u mehâfilde*" münasebetsiz sözler söylediğini işiten ve

bu emellerini gerçekleştirmeye yönelik hiçbir teşebbüsten geri durmayacakları şüphesiz gören Hıfzı Paşa buna bir örnek veriyor: Yanya vilayetine bir teftiş heyeti gönderilmiştir. Fakat ilginçtir ki, Hasan Edip Paşa başkanlığındaki bu heyet Selanik'ten Yanya'ya gelmek için önce doğruca Avlonya'ya çıkmış ve iskeleden Mustafapaşazadelerin arabalarına binerek konaklarına inmiş, bir gün bir gece misafir kalmıştır. Oradan Berat'a hareketlerinde yolda Fir nahiyesinde dahi onların mensuplarından Nedim Bey'de bir gece, ertesi gün Berat'a ulaştıklarından da yine onların adamlarından Mihal Harito adlı bir Hıristiyanın hanesinde birkaç gün misafir olmuşlardır. Sonra Yanya'ya gelerek yazılı olarak kendisinden (Vali Hıfzı Paşa'dan) cevaplar istemişlerdir. Vali bütün bunları "mahremane" olarak Sadrazama anlatmakla kalmamış, aynısını Dâhiliye Nazırı'na yazmış ve her iki merciden, kendisi hakkında Hasan Edib Paşa'nın hazırladığı tahkikat layihasına iyice tedkik edilmeden inanılmamasını istemiştir.[44]

Hıfzı Paşa kendisi hakkında hazırlanan rapor bitinceye kadar karşı hamlelerine devam edecektir. Padişah'ı korkutmak için sık sık başvurulan yöntemlerden biri, herhangi bir konuda ecnebî müdahalesi ihtimalinden bahs etmektir. Hıfzı Paşa da 4 Ekim 1895'te yazdığı mektupta bu silahı kullanır: Ferid Bey İstanbul'a dönen tahkik heyeti nezdinde kullandığı himmetle Yanya'da bazı memurlarını görevden aldırdığını yayıyormuş. Ferid Bey'in vilayetin icraat ve teşebbüslerini kırmak ve hafife aldırmak için sarf ettiği kötü sözler, "*biraderleri Neşet Paşa ve Süreyya Beyin ihtiyac ü ilca-yı mahallîye binaen bâ-irade-i seniyye icra edilen muameleden mütevellid hissiyat ve menviyât-ı zatiyeden münbais idüğü*" açıktır. Fakat böyle bir zamanda bunlar Yunan gazetelerine düşerse ecnebîler üzerinde yapacağı tesir daha da zararlı olacaktır. Bu yüzden Ferid Bey hakkında "*muamele-i lazime-i müessire icrası*" yoluna gidilmelidir.[45] Hıfzı Paşa bu şekilde kendisi hakkında rapor hazırlayan Şura-yı Devlet'in üyelerinden biri olan Avlonyalı Ferid Bey'i devr eden çıkarmak istemiş, fakat başarılı olamamıştır.

Yanya Valisi hakkında hazırlanan sözkonusu rapor ancak 28 Kasım 1895'te bitirilebiliyor. Raporun sonuç kısmı Hıfzı Paşa'yı zor durumda bırakacak ifadeler içermektedir:

> Yanya Valisi Ahmed Hıfzı Paşa hazretlerinin bizzat irtikab u irtişaşı mesmu' olmamış ise de, memurîn-i vilayetten bazılarının ilkaat u iğfalâtına kapılarak şuûbât-ı idare-i vilayetin her cihetince suistimalât vukuuna meydan vermiş olduğuna ve siyaseten lüzum gördüğü beyanıyla bir takım köylüleri aylarca bilâ-hüküm hapis ve tevkif ettirmek gibi kavanîn-i adliyeye mugayir muamelatta bulunduğuna ve tesis ettiği *klüp* ve Gureba Hastahanesi'ne iane namıyla yolsuz birçok paraların alınıb sarf edilmekte idüğüne ve memurîni dahi imtidad eylediğine binaen, icra-yı icabı lüzumu gösterilmiş ve vâkı'an vilayetin umur-ı idaresinde tahakkuk eden su-i ahval makam-ı vilayetçe hüsn-i idareye ihtimam olunmadığına delalet ederek, ol babda dahi tedâbir-i lazime ittihazına ihtiyac-ı hakikî görülmüş olmakla, bu cihetdeki re'y-i âlîye taalluku mütalaasıyla evrakının takdimine ibtidar kılındı.

Sadrazam Vali hakkındaki bu son derece olumsuz raporu bizzat Valinin gönderdiği mektupla beraber saraya arz etmiştir.[46]

Bütün bunlara rağmen Ahmed Hıfzı Paşa Ekim 1897'ye kadar görevinde kalarak, Yanya'da geçirdiği sekiz yılla en uzun süre kalan ikinci validir (Halefi Osman Feyzi Paşa kendisinde dört ay fazla görev yapmıştır).

Hıfzı Paşa'dan sonra gelen Yanya Valisi Osman Feyzi Paşa'nın Avlonyalılarla şahsî bir sorunu yoktur. Hatta görevi sırasında meydana gelen bir vakada beylerin tarafını tutmakla suçlanmıştır. 27 Mart 1899'da Berat Mutasarrıfının kendisine gönderdiği tahrirat suretini Babıali'ye ileterek anlattığı olay şöyle gelişiyor: Mustafapaşazadeler Avlonya'ya üç çeyrek saat mesafede bulunan Babiçe suyu üzerinde, yıkılmış bir kemerli köprünün tamirini başlatmışlardır. Köprüye komşu çiftliğin sahipleri inşaata gelip münazaa çıkarıyor, ameleden birini kurşunla cerh ediyor ve bu amele sonradan ölüyor. İnşaat muvakkaten durduktan sonra, guya Mustafapaşazadelerin adamlarınca çiftlikten iki Hıristiyan kızı esir, yüz yirmi baş hayvan gasp ve yağma edi-

liyor; çiftlik sahipleri taşınmak zorunda kalıyor. Hıristiyan muhtar ve kızların pederleri Rum Patrikhanesi'ne telgrafla durumu şikayet ediyor, müddeî-i umumî muavinliği vekaletine dilekçe veriyor; çiftlik sahipleri çeşitli makamlara telgraflar gönderiyor.

Olayın resmiyete intikali üzerine hükûmet Berat Mutasarrıfını Avlonyaya'ya gönderiyor. Mutasarrıf, kaymakamı ve idare meclisinin seçilmiş üyelerini alarak olay yerine gidiyor. Bu heyetin raporuna göre kadîmen mevcudiyeti ispatlanan köprünün iki tarafındaki yollar kısmen çiftlik sahibi Elmas Efendi ve biraderlerinin arazisi dahilindedir. Köprünün tamir edilerek yenilenmesi, Mustafapaşazadelerin tasarrufu altında olan değirmene Avlonya'yı bir saat kadar yaklaştıracaktır; ancak ahaliye sağlayacağı kolaylığın yanında onlar açısından da bir menfaat temin edeceği açıktır. Çözüm olarak köprünün iki yolu saptırılarak değiştirilebilir, ama bu sefer de başkalarının tarlasından geçecektir. Tahkikata göre, iddia edilen kız kaçırma ve hayvan gasbının ise aslı esası yoktur. Müddeî-i umumî muavininin tahkikatına göre, Elmas Efendi ve biraderi Muhammed Emin "*hilaf-ı hakikat iddiaya cüret*" ettiklerini itiraf etmişlerdir: "*Elmas Efendi ve biraderlerinin, Neşet Paşa ve Süreyya Bey aleyhinde vaki şikayetlerine bir ehemmiyet-i siyasiye verdirmek maksadıyla kendi rençberleri olan üç-beş Hıristiyanı dahi ber-vech-i maruz teşrîk etmeleri*" dikkat çekicidir; gereği yapılmalıdır. Ecnebîleri işe karıştırarak olaya siyasî bir mahiyet katmak isteyen Elmas ve Fettah efendiler şimdilik Berat'a sürülmüştür. İdareten cezalandırılmaları için İstanbul'dan durumun mütalaasıyla emir beklenmektedir.[47]

Elmas Efendi bizzat Şura-yı Devlet'e gönderdiği bir arzıhalde "*beylerin efkârını terviç eden vali-i vilayet[in] hiçbir sebebe mübteni ve tevkif müzekkeresine müstenid olmayarak*" kendisini tutukladığından, Berat'a nefyettiğinden şikayet ediyor; "*Avlonya beylerinin muamelat-ı ihtilalcuyânelerine muhalif bulunan esdıkâ-yı bendegânın dahi birer birer nefye bilâ-sebeb kıyam edilmekte*" olunduğunu iddia ediyor. Aynı şekilde tutukluların aileleri ve taraftarları da birçok şikayet telgrafı gönderiyor.

Bunlarda Süreyya Beyler hakkında ilginç ifadeler ve suçlamalar geçmektedir:

> Vesâyil-i şeytaneti itiyad ve sermaye-i yed etmiş olan Avlonyalı Neşet Paşa ve Süreyya Bey, Yunan muharebe-i zâilesinde Loros cihetinde vukubulan teşvîşât-ı askeriyeyi herkesin yüzüne büyük gösterip, helecan-ı umumiyenin hudûsüne bâdi oldukları gibi, kendilerinin familyalarını kaldırmakla umumî hicrete mecbur ve türlü türlü muzayaka ve ihtirablara giriftar eyledikleri cümlece malumdur. Hatta familyalarını çiftlikata getirdikleri şöyle dursun, Avusturya ve Macaristan'a iltica eylemek üzere çiftlikatlarına karib Vivasa nehri esnasında otuz beş tonulato Bonasorta namıyla kuyudat Fazlı Hasan namında bir kapudanın taht-ı kumandasında Dalmaçya'ya gitmek içün gemi-yi mezkuru bir ay kadar tuttukları müsebbettir. Müahharan inayet-i Bârî ve ruhaniyet-i Peygamberî ve saye-i hazret-i hilafetpenahîleri ile asker-i nusret-me'serin muzafferiyet ve muvaffakiyetlerini gördüklerinde merkez-i kasabaya avdetle, guya her türlü fedakârlıkta bulunup tedâbîr-i müessire[de] bulunduklarına ve bâhusus canib-i hükûmet-i seniyyeden idare edilen Berat asker-i muavinesine guya kendileri ta'enat(?) verdiklerini, bazı bende ve emekdar ve şerlerinden ihafe olunan Hristiyanlarına tehdit ettirip, kendi desâislerini sahih nazarıyla telakki ettirerek, mazhar-ı telattufat olmalarına sebep olmuş ise de, ol zamanlarda Avlonya'ya tecemmü olunan asker-i muavinenin mikdarı pek az ve lâ-şey hükmünde olmakla beraber, kaymakın beher kasesi 25 kuruş rayiç bedelde iken, mezkur askere vermiş olduğu mısırın beher kasesini 40 kuruş kadar bahası olmak üzere hazineye olan deynlerine mahsubunu icra ve bu babda ticaretlerine hizmet etmişler iken, telattufatlarına medar bir hizmet[te bulunmuş] olduklarını makamat-ı ulyaya arz ile, tervic-i meram etmeleri istiğrab olunan şeylerdendir.
>
> Bundan başka, kasabanın suya olan zaruretine binaen Berat Mutasarrıf-ı sabıkı saadetlu Hacı Rauf Paşa hazretlerinin eser-i teşviki ve kaymakam-ı kazanın himemâtıyla Yunan Muharebesinde helecan-ı heyecanında familyasını kaldırmayan, öteden beri devlet ü millete cidden hidemâtı sebk etmiş olan Avlonyalı Adem Bey[48] ve biraderleri muavenât-ı tevaliye semeresi ve umum ahalinin i'tâ-yı ianat-sayesi olarak bir buçuk saat buud-ı mesafeden kasabaya getirilen suya menfaat ve muavenâtı dokunmamak şöyle dursun, ol babda teşkil olunan

> komisyon Süreyya Bey'in riyasetinde bulunduğu münasebetiyle [kendiliğinden] icrasına mahal bırakmayarak, Avrupa'dan istihzarına lüzum görünen su boru bağı solinalarının celbine vasıta olmakla, fahiş fiyat göstererek 300 liradan ziyade ticaretleri olduğu ammenin malumu ve tahkiki yoluna gidilse edille-i saire ile bütünü derkârdır. … İhbar eyleriz.

Vali Osman Feyzi Paşa bu şikayetnameleri Dahiliye Nezareti'ne gönderirken eklediği mütalaasında "köprü kıyamı" hakkındaki durumu şöyle özetliyor: "*Beylerle Elmas ve Fettah'ın beynlerinde kararlaşdırılmış ve buna göre tamire başlanmış iken, Elmas ve Fettah hilaf-ı mukavele olarak ve mahallinde hükûmet yok zehab ü tahminine düşerek, bir cemm-i gafîr tahşîd ü teslîh ile köprüyü tamire ibtidar eden ameleye sevk ü taslît ile fiilen ve müsellahan mümanaat ve müdahaleye ibtidar*" etmişler, kız ve gasp ithamlarını ise "*meseleye siyasî renk vermek ve bilahare ecnebî müdahalesi nüfûz-ı hükûmete tesir edebilecek netayici muzırra temin etmek fikr-i ihaneti tahtında*" yapmışlardır. Dolayısıyla bütün bu haksız şikayetnamelere rağmen, tahkikat bitinceye kadar sürgünlerin Avlonya'ya dönmemesi gerekmektedir. Aksini isteyen dilekçelerin "*bir mekr-i mefsedete mübteni olacağı*" apaçıktır.[49]

İstanbul Yılları

Kendisi taşra hayatının can sıkan küçük dünyasından uzaklaşmak mı istemiştir? Yoksa, Osmanlı sarayı, onun son on yılda yaşananlardan dolayı muhaliflere katılacağından endişe duyarak, Süreyya Bey'i dizinin dibine getirtmek mi istemiştir? Belki de her iki sebep sâikiyle onu yirmi bir sene sonra tekrar resmî bir devlet görevinde görüyoruz: Süreyya Bey 19 Temmuz 1901'de Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi azası olmuştur.

Süreyya Bey ailesiyle ve yanında getirdiği ağabeyi Neşet Paşa ve baldızı Zehra Hanım ile beraber, İstanbul'da önce Kuru-

çeşme Koyunda, oğlunun ifadesiyle "bir Venedik sarayı gibi yarı yarıya suyun içinde, pek çok odasıyla büyük bir villa olan" bir yalıda ikamet etmiştir. Burası Ermeni Düzyan ailesine ait 150 yıllık, üç katlı devasa salonları olan bir ahşap yalıydı. Süreyya Bey'in buradaki komşuları da Ermeniydi.[50] Fakat Süreyya Bey bir müddet sonra buranın şehir merkezine uzak olmasından -ailenin diğer fertleri de başka sebeplerden- şikayet ederek, Fındıklı sırtlarında mükemmel bir manzaraya sahip daha eski, fakat iki kat daha büyük bir konağa taşınmıştır.

Bir buçuk sene sonra, yani ağabeyi Ferid Paşa'nın sadrazam olmasından kısa bir müddet akabinde, 25 Şubat 1903'te Süreyya Bey Cemiyet-i Rusumiye Reisi olarak atanmış ve Jön-Türk İhtilali'ne kadar kendisini memâlikteki gümrük gelirlerinden sorumlu kılan bu vazifeyi sürdürmüştür. İhtilalden sonra bu kurumun lağv edilmesi üzerine, Süreyya Bey 10 Ağustos 1908'de kadro hârici kalmış ve bir müddet sonra Avlonya'ya dönmüştür.

Süreyya Bey'in bundan sonraki hayatı aktif siyasetle iç içedir. 1908 seçimlerinde adaylığını koyduğu Yanya'da İttihad ve Terakki aleyhinde ateşli bir kampanya yürütmüş, ama sonuçta dokuz oyla seçimi Rum bir adaya karşı kaybetmiştir.[51] 1912'deki "Sopalı Seçimler"de kuzeni İsmail Kemal Bey tekrar aday gösterilmeyince, Süreyya Bey onun yerine aday olmak için Ocak ayı sonunda başvuruda bulunmuştur. İttihad ve Terakki Cemiyeti, Arnavutluk meselesi hâriç her konuda onlarla aynı çizgide olacağına dair söz verdiği halde, kendisine soğuk davranmışsa da, Süreyya Bey Sami Bey Viryoni ile beraber Berat mebusu seçilmiştir.[52] Yanya Valisi Mehmed Ali Ayni Bey'in Süreyya Bey'i seçtirmek için gayretleri olmuştur.[53]

Arnavutluk'ta isyan alametleri belirmesi üzerine, mecliste Dâhiliye Nazırı Hacı Adil Bey'in oradaki durumu güllük gülistanlık gibi göstermesine ilk itiraz eden mebus Süreyya Bey olacaktır.[54] Süreyya Bey'in kürsüdeki konuşmasında, şikayetlere geçmeden önce "*Arnavutlar bihakkın saltanat-ı seniyyeye ve makam-ı hilafete şiddetle merbutturlar. Bu hiss-i sadakatı hiçbir*

hal ve hiçbir bühtan-ı mâkâl değiştiremez" demesi şaşırtıcıdır. Süreyya Bey konuşmasına devamla Arnavutların, merkezî hükûmetten habersiz olduğu şiddet ve zulümden şikayetçi olduklarını söylüyor. Şiddet ve zulüm bölgede görev yapan bir takım küçük memurların tesiri altında oluyor. Süreyya Bey'e göre, "*inkıyad için kuvvet kâfidir. Fakat hoşnudiyet için hüsn-i idare lazımdır*". Süreyya Bey kötü idarelerinden dolayı artan şikayetler bahsinde kişilere de işaret ediyor: Mesela, İpek Mutasarrıfı ve Kumandanı. Hele kumandan, vaktiyle kayınpederini Arnavutların öldürdüğü bir zat olduğundan intikam hissiyle hareket etmektedir.

Süreyya Bey'e göre, Arnavut meselesini hükûmetin üç konuda aldığı aşırı tedbirler alevlendirmiştir: *Esliha* (Müslüman ahali elinden silah toplanması), *lisan* (okullarda Arnavutça dersi) ve *hurûf* (Arnavut aydınlar arasında Latin harflerine geçme tartışmaları) meselelerinde İttihad ve Terakki Cemiyeti meşrutiyete yakışmayan politikalar gütmüştür. Son meselede hükûmetin fetvayla yeni "*hurûfun muhill-i diyanet olduğu*"nu ilan etmesini gündeme getiren Süreyya Bey meclisten büyük tepki alacaktır. "*Hükûmetin dini, diyaneti şu asr-ı medeniyette vasıta ve mânia ittihaz etmemesi lazım*" geldiğini söyleyince, fetvanın tenkit mahallinin meclis olmadığı itirazları yükselir. Süreyya Bey, itirazının "*şu zaman-ı medeniyette böyle bir fetvayı icad ve ızhar edenlere*" olduğunu, bunun siyasete muvâfık olmadığını belirtir. İtirazların devamı üzerine tartışmanın anlamsız hale geldiğine kanaat getiren Süreyya Bey şu sözlerle kürsüden iner: "*Arnavutluk varsın yansın, yıkılsın; sizin istediğiniz surette bir siyaset takib olunsun. Arnavutluk'un bugünkü haline sebep hep siyaset-i hâzıradır ve bir takım efkâr-ı sahîfedir, başka bir şey değildir; bunu her zaman isbata hazırım. Artık devama da hâcet yok, Arnavutluk varsın yansın, yıkılsın.*" Daha sonra atışmalar devam ederken, meselenin uzadığını söyleyen bir mebusa, Süreyya Bey şöyle seslenir: "*Bu meclisi Arnavutluk meselesi işgal etmezse, hangi mesele işgal eder?*"[55]

Süreyya Bey "*bir asr-ı medeniyette fetva ile iş görülmez*" dese de, hatıratında bizzat kendisi Arnavutluk'ta ihtilal için evinde topladığı heyeti meşrulaştırmak için tamamen dinî ıstılahlara başvurur:

> Malumdur ki, şeriat-ı garrâ bir milleti girdab-ı fenaya sevk eden ve mezalimi men'e muktedir olmayan bir hükûmete karşı isyanı tansîs ediyor; o milletin ilk saflarında bulunan erbab-ı kudretin de rehber-i harekât olmasını, ve hayat-ı milliye ve selamet-i mülkiyesini her nasıl olsa istihlasa çalışması emrediyor.
>
> Bu fariza-i diniye ve vazife-i medeniyeyi ifa etmek maksadıyla taraf-ı acizanemden gösterilen lüzum ve edilen davet üzerine Berat Mebusu İsmail Kemal Bey, Aziz Paşa Viryoni, Priştineli Hasan Bey, Ergiri Mebusu Libohovalı Müfid Bey, Draç Mebusu Esad Paşa ile hanemde akd-i ictima ettik ve cümlemizin yed-i emaneti Kuran-ı Kerim üzerinde olarak milletimizin, memleketimizin halâsına, idame-i hayat ve mevcudiyetine cansiperane ve fedakârâne çalışacağımıza ahd u misak eyledik (48). Bu ahd u misaktan sonra serzede-i zuhur olan ihtilal, İttihatçıların iddiası gibi sandalye kavgasından, üç beş kişiye reva görülen şiddetten ileri gelmiyordu. İsyanın âmil-i mutlakı muhakkaku'l-vuku' gördüğümüz felaketin, ıslah-ı idareden meyusiyetinin tesir-i elîmi idi.

Süreyya Bey -muhalif bir tavırla meclise girmemiş olsa da[56] uzun süre mebusluk edememiş, yaptığı sert bir konuşmadan sonra aldığı tepkiler üzerine meclisten ayrılmıştır. Süreyya Bey'in mebusluktan istifasının hikayesi şöyledir: Bilindiği gibi, İttihat ve Terakki'nin cemiyet mensubu subayları kayıran politikalarına karşı örgütlenen muhalif subaylar Halâskâr Zabitan Grubu'nu kurmuş, 1912'de Said Paşa hükûmetine ve meclise karşı harekete geçmişlerdir. Halâskâr Zabitan Manastır'da isyan çıkardıktan sonra Said Paşa'nın sadaretten istifasını sağlamış, hükûmeti devirmiştir. Kamil Paşa'nın sadrazam yapılmasına ve mebus seçimlerinin yenilenmesine yönelik faaliyetlere girişen Halâskâr Zabitan Grubu hakkında mecliste de müzakere açılmıştır. 3 Ağustos 1912'de, meclisin (sonuncusundan bir önceki) 46. toplantısında Halâskâr Zabitan hakkında gevşek

davranan Harbiye Nazırı'ndan açıklama isteyenlerin teklifine Berat Mebusu Süreyya Bey şiddetle karşı çıkmıştır. İttihad ve Terakki'ye muhalif bir mebus olarak Halâskâr Zabitan'a arka çıkan Süreyya Bey, Harbiye Nazırından açıklama isteyen mebusların memleketi bir oyuna alet ettiklerini, yaptıklarının günah ve ayıp olduğunu kürsüden söylemiştir. Sözlerinin mecliste büyük tepkilere neden olması üzerine Süreyya Bey kızmış ve "meclisteki alçaklarla çalışamayacağı"nı söyleyerek istifa ettiğini açıklamıştır. Bu ağır sözler üzerine sıra kapaklarına vurarak protestolarını seslendiren mebuslar "istifasının kabul edildiğini", "def olup gitmesini" ihtar etmişlerdir. Meclis Reisi olaya müdahale ederek, meclise hakaret etmiş olduğu için Süreyya Bey hakkında cezaî işlem yapılacağını ifade etmiştir.[57] Zaten meclis de ertesi gün, 4 Ağustos 1912'de fesh edilmiştir.

Avlonya'ya Dönüş

Süreyya Bey'in hayatının kalan kısmını bu hatırattan takip etmek mümkündür. Buna göre, Süreyya Bey dönüş güzergâhında Atina'da Yunanistan Başbakanı Eleftherios Venizelos ile görüşüyor ve onun bir mesajını Babıali'ye iletmekte aracılık ediyor: Babıali Yunanlıların Girit'teki hukukunu tanırsa, onlar da Türkiye aleyhindeki Balkan ittifakından uzaklaşacaklar. Fakat Osmanlı hükûmeti hain saydığı Süreyya Bey'i ciddiye alıp cevap vermiyor.

Balkan Harbi'nde Osmanlılar Arnavut topraklarında Karadağ ile savaşmaya başlayınca, birçok Arnavut milliyetçisi gibi Süreyya Bey de Arnavutluk'un geleceği hakkındaki fikirleri hayata geçirme zamanının geldiğine inanıyor. Süreyya Bey bir yandan Avlonya'da Güney Arnavutluk'un eşrafını toplantıya çağırırken, Avusturya-Macaristan'a -ya bağımsızlık ilanına desteğini ya da Arnavutluk'un protektorasını üstlenmesini sağlamak üzere- oğlu Ekrem'i gönderiyor. Fakat Avusturya hükûmetini ikna edemediği gibi Avlonya'ya gelen eşrafı da kendi ni-

yetine çekemiyor. Sonrasında Süreyya Bey Tiran ve İşkodra'ya gidiyor, fakat orada da ne kayınbiraderi Esad Paşa'yı (Süreyya Bey onun kızkardeşi Mihri Hanım Topdanî ile evli) ne de hâlâ Mirdita'da kendi küçük beyliğini düşünen Prenk Bib Doda'yı ikna edebiliyor. Ardından Şingin ve Kotor üzerinden Viyana'ya geçiyor.

Arnavutlar, Balkan Savaşlarında uğradığı hezimetle kendisiyle beraber Arnavutluk'u da yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bırakan Osmanlı İmparatorluğu'ndan 28 Kasım 1912'de ilan-ı hürriyetle ayrıldılar. Avlonya'da gerçekleşen bu eylemin önderi, eski bir Osmanlı valisi olan İsmail Kemal Bey, Sırplar ve Yunanlılar tarafından yok edilme tehlikesi yaşayan Arnavutların son çare olarak bağımsızlık ilanına başvurduklarını açıklamıştı.

Haziran 1913'te Avlonya'ya dönen Süreyya Bey, bu arada Arnavutluk'un bağımsızlığını ilan etmiş olan İsmail Kemal'i, kendi hükûmetinde muhalif Esad Paşa'yı Dâhiliye nazırı yapmaya ikna ediyor. İki hafta düşünme müddeti isteyen Esad Paşa, bu sefer tutuyor Draç'da kendi hükûmetini ilan ediyor. Süreyya Bey de sonunda Draç'a gittiğinden, İsmail Kemal Bey'in çatırdayan hükûmeti daha da zayıflıyor.

Büyük devletlerin uzlaşmasıyla Arnavutluk hükûmdarı ilan edilen Prens zu Wied ve sonra Esad Paşa hükûmetleri zamanında Süreyya Bey Viyana'da Arnavutluk sefiridir. Fakat Avusturya'yla ilişkisi zamanla bozuluyor. Bunun sebebi Avlonya yakınlarında Paşaliman denilen stratejik önemde bir toprağını yüksek bir meblağ karşılığı İtalyanlara satmasıdır.[58] Süreyya Bey Dünya Harbi çıktığında İsviçre'ye gidiyor; orada İtalya için çalıştığından şüphe edildiği için sürekli Avusturya casuslarının takibi altındadır. Halbuki Süreyya Bey İngiltere'ye yakın olduğu bilinen oradaki muhalif Türk cemaatiyle görüşmektedir.[59]

I. Dünya Harbi sırasında Bavyera'da posta sansüründe çalışıp Arap harfleriyle yazılmış gelen-giden mektupları incelemekle görevlendirilen şarkiyatçı Karl Süssheim'ın günlük notları arasında Süreyya Bey'le ilgili bir rapor da çıkmıştır. Süssheim'ın bu askerî istihbarat faaliyetini kitabında anlatan Jan

Schmidt, Süssheim'ın raporunun kendisini yanıltmasına izin vererek Süreyya Bey'in "*muhtemelen Lozan'da yaşayan bir Arnavut casusu*" olduğuna hükm etmiştir. Çünkü Mart 1917'de yazdığı rapora bakılırsa, Süssheim'a göre, "*İki-üç yıl kadar önce Viyana'da bir Arnavut ajanı olan Süreyya Bey Vlora şimdi İsviçre'de, Lozan'daki Lausanne Palace otelinde misafir kalıyor olabilir. Kardeşi Şura-yı Devlet Azası Neşet Paşa burada yaşamaktadır*". Süssheim sözü Süreyya Bey'in pek şüpheli uluslararası bağlantılarına ve görüşmelerine getirir. Tespit edebildiği kadarıyla Süreyya Bey Zürih'te Hidiv İsmail Paşa'nın damadı Midhat Yeğen Paşa'yı görmüştür. Orada otele 130 frank ödemiş, her tarafa arabayla gitmiştir. Yani belli ki masrafları karşılanmaktadır. Dahası Arnavutluk'un bağımsızlığını ilan eden kuzeni İsmail Kemal Bey de o gün Zürih'tedir. Sonra Berlin'e geçmiştir. Süreyya Bey ve orada Prens zu Wied'in eşi Sophie ile görüşmüştür. Waldenburg'a giden Süreyya Bey Prenses'le tekrar görüşmek için bu sefer Dresden'e gider. Prenses eşiyle tekrar Arnavutluk'a dönebileceğini düşünürken, Süreyya Bey karamsardır. Zira Avusturya hükûmeti Prens zu Wied'in Arnavutluk'a dönmesini istemiyor olmalı ki, Draç'dan kaçarken geride bıraktıkları bütün eşyasını getirmiştir. Süreyya Bey birkaç gün içinde gerçekleşen bu yolculuk ve temaslardan sonra 1 Mart 1917'de Viyana'ya geçmiştir.[60]

12 Ekim 1918'de bir grup Arnavut siyasetçisiyle beraber İsviçre'den İtalya'ya, Hâriciye Nazırı Baron Sonnino'ya bir telgraf gönderiyor ve İtalya'nın Barış Konferansında Arnavut çıkarlarını temsil etmesini ve askerlerini Arnavut topraklarına göndermesini istiyor. Balkanlar'daki menfaatlerini ve Adriyatik'teki güvenliğini korumak bahaneleriyle İtalya, Dünya Savaşında henüz saf belirlememişken, 30 Ekim 1914'te Süreyya Bey'in memleketi Vlora'ya giriş-çıkışı kontrol eden Sazan Adasını, 16 Aralık'ta da Vlora'nın kendisini işgal etmişti. Londra'daki gizli anlaşmalarla Nisan 1915'te müttefiklerin rızasını alan İtalya, Sazan ve Vlora ile çevresi karşılığında, savaşa taraf olarak girmişti. Arnavut siyasîlerinin yukarıda belirtilen çağrı-

sı üzerine, savaşın sonuna doğru İtalyanlar o sırada Avusturya'nın işgali altında bulunan diğer Arnavut topraklarına da girdi ve böylece 1918 sonlarında neredeyse bütün Arnavutluk'u ele geçirdi. 1919'da Woodrow Wilson'un İtalya'nın bu üstünlüğüne son vermek istemesinden korkan İtalyanlar Yunanistan'la gizli bir anlaşma imzaladı. Buna göre, Arnavutluk'un güneyi Yunanistan'a bırakılırken, bunun karşılığında Yunanlılar İtalya'nın Vlora ve çevresi üzerindeki egemenliğini ve Arnavutluk'un kalan kısmındaki mandasını destekleyecekti.[61] Wilson Arnavutluk'un birliği konusunda ısrarlı tutumunu bozmamıştır. Arnavutluk üzerindeki savaşa 1920'de Loşna Kongresiyle önderleri birleşen ve yabancı güçleri ülkeden çıkararak toprakları üzerinde kendi erklerini kurmak isteyen Arnavutlar da katılmıştır. Bu mücadelede İtalya'nın iç siyasetindeki dengelerin önemli katkısı oldu. Giovanni Giolitti liderliğindeki liberaller savaşın ağır faturası altında ezilerek halk desteğini kaybetti. Komünist ve sosyalistler demir ve deniz yollarında grevler düzenleyerek hükûmetin Arnavutluk'taki İtalyan askerlerine destek göndermesini önledi. Hatta İtalya'daki askerler bile greve katılarak Bari ve Brindizi'den yola çıkmayı reddetti. Sıtmanın da etkisiyle, sonunda İtalyanlar Mayıs 1920 itibariyle Vlora hâricindeki Arnavut topraklarından tamamen çekildi. Süleyman Delvina hükûmetinin uyarılarını dikkate almayan İtalyanlardan Vlora'yı da kurtarmak isteyen Arnavutlar 4000 başıbozukla İtalyan mevkilerine saldırdı. General Settimio Piacentini kumandası altında 15.000'den fazla askerle istese Vlora'da tutunabilecek olan İtalya çekilmeyi kabul etti.

Süreyya Bey bu arada İsviçre'den Roma'ya gitmiş, oraya yerleşmiştir. 1920'de, Jön-Türklerin el koyduğu mülklerinin hiç olmazsa bir kısmını geri almak için kısa süreliğine İstanbul'a geçmiştir. 1923'te tekrar Avlonya'ya dönen Süreyya Bey, Haziran 1924'te Fan Noli hükûmete gelince, tekrar Roma'ya kaçıyor. Ahmed Bey Zog devletin başına geçince, 1925'te kesin olarak memleketine dönüyor. Fakat vefatına kadar herhangi bir siyasal etkinliği olmuyor.[62]

Dallar

Süreyya Bey'in büyük oğlu Ekrem Bey (d. 1885) Viyana'daki lise eğitiminden sonra İstanbul'da Mekteb-i Hukuk'ta okurken Hâriciye Nezareti Hukuk Dairesinde katip olarak çalışmış ve o genç haliyle 1904 sonbaharında Hicaz Demiryolu'nun ilk etabının (Şam-Maan) açılışı için Turhan Paşa başkanlığında bölgeye gönderilen heyette nezareti temsilen yer almıştır.[63] Ekrem Bey, kendisi 27 yaşındayken bağımsızlığını ilan eden Arnavutluk'ta faal bir siyaset ve eylem adamı olmuştur; bu yüzden adı Süreyya Bey'in hatıratında zaman zaman geçecektir.

Süreyya Bey'in üç kızından en büyüğü Suat Hanım Şura-yı Devlet Reisi Said Paşa'nın oğlu Kürd Fuad Paşa ile, ikinci kızı Fazilet Libohovalı Ekrem Bey ile, üçüncü kızı Nejat ise Libohovalı Ayet Bey ile evliydi.[64]

Dokuz yaşındayken menenjitten ölen oğlu Arifi (d. 1895)[65] Süreyya Bey'in ikinci oğluydu.

Süreyya Bey'in diğer oğlu Sefa Bey (d. 1897)[66] İtalyan ordusunda teğmen olduğu sırada, Türkiye'deki millî mücadele hareketine ve Mustafa Kemal'e destek vermiştir. İtalya, Anadolu'daki çıkarları Yunanistan'ınkilerle çeliştiği için, millî mücadeleye destek veriyordu. İngiliz istihbarat raporlarında Sefa Bey'den "İtalyan ajan Vlora" olarak bahsedilmekte ve Mustafa Kemal'le İtalyan hükûmeti arasında kuryelik yaptığı ima edilmektedir.[67]

23 Ekim 1920 tarihli bir İngiliz istihbarat raporuna göre, bir İtalyan askeri heyeti Ankara'da Mustafa Kemal'i ziyaret ediyor. Bu heyet içinde "Osmanlı Mebusan Meclisi eski üyesi ve Viyana'da Arnavut Orta Elçisi bulunan Süreyya Bey'in oğlu Sefa Bey (takma adıyla Teğmen Vlora)'nın da bulunduğu bildiriliyordu".[68] 2 Aralık 1920 tarihli bir raporda ise, bu sefer kendisinden "Yüzbaşı Vlora" olarak bahsedilmekte ve bir kuzeniyle beraber (Ferid Paşa'nın oğlu) yeni kurulan Türk-İtalyan Dostluk Derneği'nde faal olduğu ve zaten bu derneğin İs-

Avlonyalı Süreyya bey (ortada oturan) ve ailesi, 1938.
Sol başta ayakta duran Süreyya Bey'in oğlu Ekrem Bey'dir.

tanbul'daki Arnavut Kulübü aracılığıyla çalıştığı belirtiliyor.[69] İtalya'nın millî mücadeleye maddî destekte bulunmak ve İstanbul hükûmetiyle aralarını bulmak için İnebolu yoluyla Anadolu'ya gönderdiği Yarbay Fago'nun yanında yine Yüzbaşı Vlora vardır.[70]

Eserler

Süreyya Bey ticarî, siyasî ve sosyal faaliyetleri yanında, oğlunun ifadesiyle "*Arnavutluk'ta eşsiz bir kütüphane kurmaya ve birçok sanat koleksiyonu biriktirmeye, Avlonya 'sarayı'nı bir kültür ve medeniyet merkezi yapmaya vakit bulabilmiştir*".[71] Ekrem Bey, "*ilahiyat konularında asıl öğretmenim*" dediği babasını "*büyük bir şarkiyatçı, bir İslâm tarihi alimi, Türk dilinin mümtaz bir yazarı*" olarak vasf eder.[72] Gerçekten de eserlerine bakıldığında, Süreyya Bey'in dinî ilimlere, engin bir genel kültüre ve pek çok lisana edebiyatıyla hakim olduğu görülür. Fakat Süreyya Bey tarihin hızlandığı 1910'ları, belki en verimli olması gereken yılları siyasetle geçirdiği için ilmiyle mütenasip fazla eser verememiştir.

Zerrât

Süreyya Bey'in bilinen ilk neşriyatı, İstanbul'da 1886 ve 1887 (H.1304-1305) yıllarında beş cüz olarak çıkan *Zerrât* adlı bir "risale-i mevkute"dir. 32'şer sayfadan toplamı 160 sayfa olan ve okuduğu kitaplardan derlediği ansiklopedik bilgilerden oluşan bu risaleleri Süreyya Bey büyük ihtimalle Avlonya'dan İstanbul'a göndererek neşrini sağlamıştır. Kapaklarda *Sahibi ve Nâşiri Kitapçı Arakel* künyesi yer almaktadır. *Zerrât* başlığının hemen altında "*Eser-i Avlonyalı Süreyya*" ve alt başlığı olarak da şu cümle yer almaktadır: "*Edebiyat, Tarih ve Fünun ile Malumat-ı Mütenevviayı Hâvî Ayda Bir Kere Neşrolunur Risale-i Mevkutedir.*" Yalnız birinci cüzde "ayda bir kere" yerine "ay başında" ifadesi kullanılmıştır. Birinci cüz *A. Mavyan Şirket-i Mürettibe Matbaası*nda (Babıali Cad. No. 52), diğer dört cüz *Cemal Efendi Matbaası*nda (Babıali Cad. No. 34) basılmıştır. Birinci cüzün başında Avlonyalı Süreyya imzasını taşıyan mütevazı "*Bir Mukaddimecik*" vardır:

> Eser neşriyle temin-i şöhretten ibaret olan bir inhimak-ı mutadenin mukteziyatına tâbi olduğumdan değil, mücerred vakit buldukça Avlonya gibi bir köşe-i tenhayîde gözden geçirilen bazı kütübden iktibas olunan âsârın mahv olduğuna gönlüm razı olmadığından ve zaten "*Ve mâ min kâtibin illâ seyefnâ / Ve yebkâ'd-dehrü mâ ketebet yedâhu*"[73] mazmunu piş-i nazar-ı dikkate tesadüf ettiğinden, "Zerrât" namıyla onları şu mecmuaya derc ile neşr ediyorum. Kendi kendine Türkçe kitabete çalışıp Arnavutluk'un bir tarafında vakit geçirdiğim ve sermaye-i ilmiye ve kalemiyeyi bir hitab u talime kafi görmediğim cihetle, alem-i matbuatta eser ibrazını bihakkın şayan-ı muâhaze görüyorum. Fakat şevketlu padişahımız efendimiz hazretlerinin maarife takdir buyurduğu ehemmiyet-i azime herkese bir arzu-yı tahsil verdiğine ve mesai-i terakkiperverâne-i veliyyü'n-niamînin tahdîs-i nimeti maksadıyla mahsul-ı mütalaa ve tetebbu saydığım bazı muktetafâtın neşri yine faidesiz olamayacağı temin edildiğine mebni, mefâhir-i seniyye-i mülûkâneyi tahmîd ve vatandaşlarımın heves-i marifetini teşvik ü teyid içün, şu eser-i "zerre"-küsteri enzâr-ı umumiyeye vaz' ile erbâb-ı mütalaadan istida-yı afv eylerim.

Bütün cüzlerde birkaç sayfada işlenen bazı ana başlıklar ve *mütenevvia, garâib, letâif, hikemiyât, muktebesât, müteferrika, istatistik, fıkarât* tarzında kısa bilgiler bulunmaktadır.

Cüz 1'de Posta Pulu, Lord Byron'un Cinayeti, Cemâhir-i Müttefikanın Terakkiyât-ı Serîası, Dük de Wellington; *Cüz 2*'de Dük de Wellington [2], Japonya devletiyle Ahvâli, Muahedât-ı Düvel, Hristof Kolomb'un Vatanı, Itriyât, Avrupa'nın Adât ve Rusûmu; *Cüz 3*'te Hırs ve Tamâ, Wellington'un Tercüme-i Halinden Mâba'd, Japonyalıların Bazı Adât ve Rusûmu, Napolyon ve Muasırîni, Tarih-i Sanayide: Ayna, Cam ve Çini Mamulatı; *Cüz 4*'te Tevhid [Arapça şiir ve uzun meali], Hükemâ ve Hutabâ-yı Yunaniyeden Demosten, Korea, Selam, Tezeyyün-i Nisa, Fransa'da Bir Asrın Baş Tuvaletesi, Fransa'da 1770 Senesinde Bir Kanun, Kartdövizit, Walter Scott, Berlin Şehri; *Cüz 5*'te Berlin Şehri (Mâba'd), Tuna Lloyd Vapurları, Makyavelli, Frankların Menşei ve Ahlâk u Adâtı, Avustralya Karıları, İtalya Arâ-yı İttihadcuyânesi, Tahsisât-ı Hükümdarân, Parlamentolar başlıkları vardır. Son cüzün son başlığı olan ve 4. cüzden devam edilen Korea yazısının sonunda "*maba'di var*" denildiğine göre risalelere devam edilmesi düşünüldüğü halde, bu niyet gerçekleşmemiştir.

Fitretü'l-İslâm

Süreyya Bey İstanbul'dayken 1907 yılında *Fitretü'l-İslâm* (Dersaadet: Matbaa-i Artin Asaduryan ve Mahdumları, 1325) başlığını taşıyan 342 sayfalık bir eser telif etmiştir. Emeviye hanedanının kurucusu Muaviye İbn Ebi Süfyan'ın hayatını anlatan bu eser, her sayfada tekrar bir rakamıyla başlayan modern bir dipnot sistemiyle yazılmıştır. Bu dipnotlara bakıldığında, özellikle *Keşşâf, Camiü'l-beyan, Ruhu'l-beyan, Fethü'l-beyan, Tefsir-i Kebir, Tefsirü'l-Hâzin, Kastalanî, Tarihu'l-Hulefa (Li'l-İmam Celalüddin es-Suyutî), Eğânî, Kitabu'l-Fahrî, Mir'atü'l-İber, el-İstî'âb, Fütûhu'l-buldan, Umdetü'l-Kârî Şerhü'l-Buharî,*

Nuru'l-ebsâr, Tarihü'l-Hamîs, Uyunu'l-Enbâ, Kamilü'l-Müber-red, Zehrü'l-edeb, Tarihü Aynî, Tenbihü'l-mu'tezîn, Câmiu'l-hi-kâyât, Tarihü'l-müluk, Sânihatü'l-Arab, Üsdü'l-gabe, Mürû-cü'z-zeheb, Nehcü'l-belağa, el-Kâmil fi't-tarih, Mecmaü'l-emsâl, İkdü'l-ferid, el-Beyan ve't-tebyîn, Futuhat-ı Mekkiye, Tefsirü'ş-Şeyhi'l-Ekber, İs'âfü'r-rağabeyn, İbn Ebi'l-Hadîd, Tacü'l-arûs Şerhü'l-Kamus, Tarihü Ebu'l-Fida gibi makbul Arapça İslâmî kaynakların kullanıldığı görülüyor.

Fakat kitapta Muaviye'nin biyografisi makbul bir şekilde ele alınmamış ve bu yüzden kovuşturmaya uğramıştır. İslâm uleması herhangi bir sahabeye sebbetmeyi caiz görmediğinden olacak ki, kitap toplatılmış ve hakkında "*kitabı yazan da, okuyan da kafirdir*" fetvası çıkmıştır. Kitabı beğenerek öğrencilerine çoğaltmaya kalkan Hoca Kadri Efendi bu kitap yüzünden Tokat'a sürülmüştür, mesela. Süreyya Bey hatıratında *Fitretü'l-İslâm* kitabının başına gelenleri, Hoca Kadri Efendi hakkında bilgi verirken, şöyle anlatıyor:

> Bir müddet sonra, telif etmiş olduğum *Fitret-i İslâm*'ı Fatih'te bulunan talebe-i ulûma istinsah ettirmekle müttehim tutulmuş; kendisi Tokat'a iclâ ve kitabım müsadere olunmuş idi. Yıldız Sarayı'na müracaatla bizzat Padişah'a yazdığım bir arizada, kitabın mesuliyeti münhasıran bana ait ve bir takım zevât-ı masumenin cezadîde olmaları adalete muğayir olduğunu arz etmekliğim üzerine, Hoca Kadri Efendi'ye 150 lira ihsan ve karîben mazhar-ı afv olacağı bana tebliğ ü beyan kılınmış idi. Fakat Rumeli Kazaskeri Mahmud Kamil Efendi namında bir yoz "*Kitabı yazan da, okuyan da kafirdir*" diye fetvasını Hünkâr'a gönderdiği içün, Hoca'nın afvı tehir olunmuş idi.

Aslında kitabın yasaklanmasının daha önemli bir sebebi, Muaviye yoluyla Padişah II. Abdülhamid'in kötülenmek istemesi olmalıdır. Kitap dikkatlice incelendiğinde, Süreyya Bey'in tarihten bir halife sultanın hayatını anlatarak, aslında mevcud halife sultana saldırmak istediği anlaşılıyor. Mesela, biyografi kaynaklarımızda zalim meliklerin kötülüklerinin hayra yorulmasını eleştiriyor ve bu zulümler doğrulukla yazılsaydı İslâm

aleminin bu kadar geri kalmamış olacağını ifade ederek kitabına başlıyor. Muaviye'nin istibdatın kurucusu olduğundan bahsettiği önsözde Süreyya Bey'in şu ilginç ifadeleri dikkat çekmektedir (s. 3-5):

> Görülüyor ki, terâcim-i ahvalimizde zaleme-i mülûkun, sanâdîd-i i'tisâfın öldürdükleri binlerce nüfus-ı beşerin sebeb-i katlini mukteza-yı hikmet-i hükûmet, gasb eyledikleri milyonlarca hukuk-ı ibâdı bir lâzime-i siyaset gibi tefsir ü tasvir etmiş ve nihayet dâstân-ı şenâeti bir *afallahu anh*[74] cümle-i dâ'iyanesiyle saha-i aleme atıb kesmişlerdir!
>
> Bunun tesir-i *vacibü't-tenfîr*idir ki, hükümdarlar adam öldürmeyi, can u cihanı yakmağı kendilerinin bir hakk-ı meşrû'ı olduğunu zu'm eylemiş ve böyle bir iddia-yı bâtıla ile bünyan-ı devleti, burhan-ı diyaneti paymal etmekten hazer eylememişlerdir. …
>
> Müluk-ı sâlifenin taadiyât-ı vâkıası halkın avaze-i şikayâtı ve su-i tesiratıyla beraber sahâif-i tarihiyede bir lisan-ı hakikatle yazılsa idi, icra-yı zulme harîs olanlar havf u haşyetle makâsıd u mefâsidini tahdide mecbur olur, alem-i İslâm'da şübhe yok ki bir başka feyz ü terakki görülürdü.
>
> Lakin bunların devr-i tasallutlarında ihtiyar olunan sükut-ı miskinâne kendilerine vesile-i cüret olmuş ve sonra da kabul edilen meşiyet-i âmiyâne ile muhakemât-ı muhikka-yı tarihiyeye lüzum görülmemiştir.
>
> Müluk-ı İslâmiyenin birincisi ve mevzuat-ı istibdadiyenin müessisi sayılan Muaviye bin Ebu Süfyan'ın güzerân-ı hayatını, hasenât u seyyiâtını birçok müdevvenât-ı tarihiyeden iktibas ile *Fitretü'l-İslâm* namıyla enzâr-ı ulü'l-itibara vaz ediyorum. …
>
> Maksadım zulmü bâhir olanların lisan-ı tebcîl ile yad olunmaktan ziyade, mahiyetlerinin tayiniyle herkesin kıymet ve meziyetlerini bilmesidir.
>
> Şeref-i sohbet ve hakk-ı saltanat hiçbir zaman perdekeş-i isâet değildir.
>
> Masiyet her kimden sudur eder ise şayan-ı nefrettir.
>
> Binaenaleyh, müşarünileyhin zatına ta'n u teşni'den ziyade ef'âline karşu hamerân-ı hakikat olduğumu beyan ile…

Böylece Süreyya Bey, aslında mevcud padişahı tarihte ne şekilde yer almak istediğini gözden geçirmesi için uyarmaktadır.

Süreyya Bey *Netice-i Muhakemat* başlıklı sonsözde (s. 336) daha da ileri gidip, İslâm'a göre idarenin keyfîlikten uzak bir şekilde, meşrutiyet esasına ve anayasaya dayanması gerektiğini, aksi taktirde o hükümdara itaat zorunluluğunun kalktığını ifade etmekten çekinmemiştir. Ona göre Muaviye,

> … Hükûmet-i İslâmiye'nin usul-i meşrut ve miyar-ı adaletini bozup, emr-i âmmı taklid edenleri ihtirâsât-ı şahsiye ve hevesât-ı hususiye ile neşedâr-ı iğtirâr edecek kaideler ihdas etmiş, mana-yı müdhiş-i istibdadı, bela-yı muvahhaş-ı infiradı onlara öğretmiş, Bizansların, Farsların metrukât-ı seyyiesini, fuyûzât-ı mahmûde-i Muhammediye'ye bedel olmak üzere, İslâm hükümdarlarına bir hatt-ı hareket kılmıştır!!
>
> Halbuki şevâhid-i tarihiye ile rehîn-i rütbe-i hakikattir ki, İslâmiyette hükûmet meşrût ve hakk-ı hakimiyet bir kanun-ı meşrû ile mazbut olup, muamele-i keyfiye ve menâfi'-i zatiyeye tâbi olan hükümdar adil ve mutâ' olmaz.

Arnavutluk ve Arnavutça Hakkında Yazdıkları

Süreyya Bey, 1911'de Derviş Hima'nın neşr ettiği *Shqiptari: Musavver Arnavud* adlı mecmuanın ilk sayısında Türk-Arnavut ilişkilerinin tarihini ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Arnavutların rolünü anlattığı "Tarih-i Osmanî'de Arnavutluk" başlıklı, risale mahiyetinde uzun bir yazının birinci bölümünü yayımlamıştır.[75] Dergi kapandığı için devamı neşr edilemeyen bu risale, Dritan Egro'ya göre konu hakkında yazılan ilk metindir.[76]

Süreyya Bey hatıratında hakkında henüz hiçbir şey bilmediğimiz bir eserinden bahseder ki bu da bizatihi "*Arnavud*" adını taşır: "*Arnavud*" *ünvanı tahtında basılan bir eser-i millîde topladığım sahâif-i tarihiye…*" Bu eserinde Süreyya Bey galiba Osmanlı tarihyazımını ele almış, Arnavut ricalini anlatan hal tercümelerinin ve Arnavutluk'a ait olaylar anlatılırken *Arnavud-ı kenûd [u] anûd* ve *âr-nebûd-ı bed-anûd* gibi müstehcen tabirlerin nerelerde geçtiğini göstermiştir.[77]

15 Ocak 1910 tarihli *Yeni Gazete*'de "Huruf-ı Arabiye ve Arnavut Lisanı" başlıklı yazısında alfabe meselesinin dinle alakası olmadığını anlatıyor. Burada Süreyya Bey'in Arnavutça ilgisi üzerine bir bahis açmak gerekiyor.

Süreyya Bey ilk tahsilini konaklarında kalan özel muallimlerden aldıktan sonra, babasının memuriyet icabı bulunduğu Mostar ve Kandiye medreselerinde Arapça ve Farsça tahsil etmiş, bu dillerde temel metinleri okumuştur. Sicilinde Süreyya Bey'in bu lisanlar yanında Türkçe, Rumca, Fransızca ve İtalyanca konuştuğu ve yazdığı, Arnavutçayı ise sadece konuştuğu belirtiliyor.

Lisan meselesiyle çok uğraşan Süreyya Bey, hatıratının daha önsözünde "e*dvâr-ı hayatiye ve tabakât-ı ictimaiyemize ve alelumum ahvâl u âdâtımıza dair lisanımızda yazılmış âsâr-ı mükemmele yoktur*" diye hayıflanır ve "*Arnavutluk'a müteallık her türlü âsârı cem ile lisanımıza nakl u tercüme eylemek*" gerektiğini söyler. Ona göre Osmanlılar Arnavutluk'u zaptettikten sonra burada "*lisanlarını tamim ve talime muvaffak*" olamamışlardır. Osmanlı'nın son döneminde Arnavut topraklarında Avusturyalılar, İtalyanlar ve Rumlar açtıkları mekteplerde kendi lisanlarında öğretim yapabilirken "*Arnavutlar Latin ve hatta Arab hurûfuyla lisanlarını tahsilden şiddetle men olundular.*" Arnavutluk'ta Latin harflerinin kabulü yönünde talepler ileri sürüldükçe "*diyanet-i İslâmiyeye muhalif olduğu bahanesiyle hükûmetin mesai-i mâniası artmış, içimizde şayan-ı esef bir gayret-i cahilâne uyandırılarak Latin hurufunun adem-i kabulüne taraftar çıkmış idi.*"

Süreyya Bey Latin harflerinin kabulünün şiddetli bir taraftarıdır. Avusturya'nın 1900'lerde Osmanlı'yı Rumeli'de reformlar yapmaya çağıran notalarda "*maarifin tamîmi ve Arnavutların sühuletle okuyup yazmaları içün Latin hurûfunun kabul olunmasını ve o hurûf ile Arnavut lisanında kitaplar basılmasını bir suret-i hayırhâhanede tavsiye*" ettiğini yazan Süreyya Bey, İttihad ve Terakki'nin yanlış politikalarıyla meşrutiyet ida-

resine küstürülen Arnavutların lisanlarıyla ilgili taleplerini bu dönemde dile getirmeye başladıklarını yazmıştır. Fakat "*memurînin lisan-ı mahallîye vukufu ve Arnavut lisanının tedrîsine müsaade olunması gibi, makul ve mutedil bir takım metâlib serdedilmesi üzerine, Babıali her türlü ebvab-ı mükâlemeyi sedd ile Arnavutlar arasında ihtilaf ve tezadın ibkâına çalıştı*".

Jön Türk hükûmetine sunulan 12 maddelik *Metâlib-i Milliye* arasında "*Arnavutluk'ta lisan-ı mahallîye aşina olmayan bilcümle memurînin istihdam olunmaması*" (4. madde) ve "*Hususî mektebler açılmasına mümanaat olunmaması ve mekatib-i ibtidaiye ve rüşdiyede lisan-ı mahallî tahsiline müsaade-i resmiye i'tâsı*" (7. madde) da vardır.

Dinî delillerle ve medenî dayanaklarla Latin harflerinin cevazını ve Arnavut lisanında öğretimini gazetelerde yazdığı yazılarda savunan Süreyya Bey, Şeyhülislam Hüseyin Hüsnü imzasıyla ve 22 Mart 1326 tarihiyle Tiran Müftüsüne gönderilen tahriratta "*Arnavut lisanına Latin hurûfunun adem-i kabulüyle Arnavutluk mekâtibinde hurûf-ı mezkure ile icra-yı tedrisat olunursa külliyen men'i hakkında Maarif Nezareti'nden vasâyâ-yı lâzimede bulunulduğu beyanıyla*" Arnavut taleplerine cevap verildiğini yazmıştır. Bunun üzerine Meclis-i Mebusan'a Draç'dan, Tiran'dan şikayetnameler ulaşmış, fakat kimse kulak asmamış, bu engellemelere itiraz etmemiştir. Süreyya Bey cesaretle "millî harfler"in, hurûf-ı milliyenin diyanete uygun olduğunu naklî delillerle ispatlamaya devam ederek, Arnavutça tedrisata devam olunmasını sağlamış ve aleyhte "*en evvel fetva veren şeyhülislamı makamında ıskâta muvaffak olmuş*"tur.

Süreyya Bey, daha evvel bu harflerin dinî ahkama aykırı olduğunu söyleyip, kullananları tekfîr eden Musa Kazım Efendi'ye de bir açık mektup yazarak, kendisinin mason olduğu şayialarını tekzip etmediği takdirde, işgal ettiği şeyhülislamlık makamından çekilmesi gerektiğini de ihtar etmiş ve istifasında rol oynamıştır. Sonunda, "*evvelce bir mesele-i diniye şeklini almış olan bu lazime-i terakki, artık ikmal-i şevk u âheş ile umumen kabul edilmiştir*".

Süreyya Bey, Latin harflerinin kabulü yönündeki gayretlerden dolayı küfürle, ihanetle, Protestanlıkla itham edildiğini, oysa bu ithamı yapanların zamanla Arap harflerinin Türklerin ilerlemesine mani olduğunu yazmaya başladıklarını ve kabahatinin fazilete dönüştüğünü ifade etmiştir: [78]

> Arnavutlar Latince elifbâsının kabulü mecburiyetinde bulundukların ve bunun dine ve muamelat-ı resmiyeye taalluku olmayıp, sırf millî ve lisanî bir ihtiyacın izalesi maksadını mutazammın olduğunu beyan sırasında edille-i nakliye ile hurûfât-ı Arabiye'nin mukaddes sayılması veya hurûfât-ı Arabiye'den gayrı harflerin *beyn'el-İslâm* istimaline mesâğ-ı şer'î olamaması meselelerinin sırf ındî ve hayalî olduğunu neşr ettiğim birçok makalelerimle isbat ve sınıf-ı ulemayı iskâta muvaffak olmuş idim. Buna karşı İpek Mebusu Hafız İbrahim Efendi ile Kosovalı Arif Hikmet ve defterdar mazullerinden Şevket ve eski muhasebecilerden P[r]izrenli Bedri beyler gibi İttihadiyyûn'a merbut Arnavutlar bu ihtiyac-ı millîyi redd ü inkar ederek vadi-i tabasbuskârîye sapmış, dehşetli yaygaralarla kah küfrümüze, kah ihanetimize hüküm ile, enzâr-ı enâmda bizi dinsiz göstermeye çalışmışlardır. *Tanin* ceride-i habîsesi bu neşriyata mirât-ı şuhûd olmuş, Protestanlığımızı ilana kadar varmış idi. Halbuki bir müddet sonra Türklerin feyz ü terakkiden mahrum olmaları, hep istimal eyledikleri hurûfât-ı Arabiye'nin seyyiesinden ve bunların *ez-her-cihet* tedris ü talime adem-i kabiliyetlerinden ileri geldiğini ve tarik-i tecdidi açmak içün mutlaka o hurufâtın terkiyle Latin harflerinin kabulünden gayrı çare olmadığını beyan etmiş, *hamden sümme hamden* bize azv olunan kabahat, ayn-ı fazilet suretinde tecelli etmiştir!

Yine hatıratta anlatıldığına göre, Avusturya istilası sırasında Arnavutça'da henüz mukabili olmayan ve resmî muamelatta kullanılması kaçınılmaz olan kelimelerin karşılığını bulmak, dil çalışmaları yapmak, yazım usullerini tespit etmek ve millî harfleri kesin bir şekilde tayin etmek üzere bir encümen kurulmuştur. Bu encümenin ilk yaptığı iş yer isimlerini değiştirmek olmuş, eski isimler "bir hatıra-i maziyyeyi ihtar ettiği içün" zararlı görülmüş ve mesela Avlonya *Vlora*, Draç *Durres* ve Skutari *Şkodra* yapılmıştır.

Süreyya Bey Slav isimleriyle bilinen Çernovda, Nevosela, Amuniçe, Şoşiçe, Şaşiçe, Lepeniçe gibi yerlerin millî lisanla adlandırılması lüzumunu yine hatıratında Arnavutluk hükûmetine ihtar etmiştir. Şehir ve köy isimlerinin bu isimlerden temizlenmesine hükûmetçe ve belediyece hemen teşebbüs edilmelidir: "*Vukuat-ı mâziyenin bekaya-yı seyyiesinden memleketimizin tecridiyle, her yerin isimleri ayrı ayrı tetkik olunarak isimlerinin tebdili lâbüd olduğunu itikad ve bu itikad ile icraat-ı resmiyeye intizar eylerim.*"

Öte yandan ilmî ve medenî tabirlerden mahrum olan Arnavutça ıslah edilinceye kadar "*fünûn-ı âliyeyi elsine-i ecnebiye ile tahsile mecburuz*" diyen Süreyya Bey, Avrupa'ya gönderilecek ve gidecek talebenin bir ecnebî lisanı tahsiline muhtac olduğunu, bunları ilk tahsillerinden itibaren hazırlamadıkça beklenen faydanın hasıl olamayacağını, bu yüzden başlangıç seviyesinde yabancı dilin kendilerine gitmeden öğretilmesi gerektiğini yazmıştır.

Şunu da belirtmek lazımdır ki, 13 Eylül 1913'te kurulan Avlonya geçici hükûmeti resmî dil olarak Arnavutçayı ilan etmişse de, Osmanlı idaresinde yetişen memurlar Devlet-i Aliyye'nin dilini hemen terk edememiştir. En az 1917'ye kadar Arnavut siyasî şahsiyetleri Osmanlıca yazışmıştır. 1920'ye kadar tapu-kadastro dairelerinde bütün evraklar Osmanlıca tutulmuştur.[79]

Süreyya Bey'in bizatihi kendi hatıratını 1920'lerde Osmanlıca olarak kaleme almış olması ayrıca dikkat çekicidir.

Ancak, Osmanlı hakimiyetini "beş yüz senelik bir devr-i istila" olarak betimleyen Süreyya Bey, Avlonya'da bağımsızlık ilanından sonra Sazan Adasını işgal eden ve Avlonya'yı ablukaya alıp topa tutan Yunanlılara gönderdiği iki nazırına "*Arnavutluk'un beş yüz senelik bir mahkumiyetten sonra ihya suretiyle ref' eyledikleri rayetlerini Yunanlılar selamlayacak yerde topa tutmalarına taaccüb ve teessüf ol[un]duğu*" sözlerini tebliğ ettiren İsmail Kemal Bey'den farklı düşünmemektedir

Açıkçası, Süreyya Bey tipik bir elit milliyetçisidir; yukarıdan modernleşme taraftarıdır ve kendisine adeta bir "vazife-i tem-

dîn" (*mission civilisatrice*) yüklemiştir. Hatıratta Süreyya Bey'in bu psikolojisini dışavuran ifadelere sıkça rastlanabilmektedir. Mutaassıp halktan bahsederken, "*onların dimağı ictimaî, mülkî ve siyasî bir tahavvül-i küllîye müsaid değil idi. Gerek Draç'da ve gerek mültehakâtta söz ayağa düşüb Epirliler ile itilaf ciheti kahvehanelerle lokantalarda alenen tenkid ve muâheze olunuyordu*" diyerek bu bakışını ortaya koymuştur. Onun "*etrafı ateş-i isyan ile yanıyor, halk neşr-i erâcifle nüfuz-ı hükûmeti kırıyor*".

Ona göre,

> Şayan-ı teessüftür ki, halkımız bu harekât-ı mu'viceyi tertib ü tervic eden eşhas-ı mülevveseye karşu lakayd görünüyor, bilmeyerek ve anlamayarak muzahir oluyordu. Zaten çok kere görülmüş ki, evladı vatan cevher-i millîsini, maye-i fıtrîsini din namına ref' ü ismâ' olunan yaygaralar arasında veya i'tiyâdât-ı kadîmelerinin muhafazası yolunda kaybetmiş, bir takım edânînin âmâl-i hasisasına alet olmuşlardır. Halbuki ehâd-ı nas böyle hengamelerde meftur oldukları celadet ü hamiyeti ızhar etse ve böyle bir alay serserinin hubb-i câh u celali ve temin-i mevki'-i ikbali içün îkâ' etmekten gayr-i hâlî kaldıkları tesvîlâta firîfte olmasa, ne birkaç defa tekrar etmiş isyanlar olur ve ne de memleketimiz böyle bir derd-i ihtiyac içinde kalırdı. Bu sebebden dolayı, halkımızı istila eden bu illet-i müzmineyi tedavi etmek ve zayıf u mühlik görülen şu damarını kesmek zamanı gelmiş olduğu gibi, memleketin asayişini ihlal edenlere her daim yar u yaver olan menfaatperestânın esâmî-i meş'ûmelerini enzâr-ı umumiyeye koymak lazım gelür, sanırım!

Zaten "*Arnavudluk'ta hiss-i istiklal ve ümid-i istikbal taşıyan kulûb-i sâfiye ekall ü kalîl idi. Avam-ı nâs fevâid-i hürriyeti veya kayd-ı esareti bilmiyor, yalnız bir inkılab-ı idarîyi temenni ediyordu. Fakat bunun nasıl hasıl olabileceğini idrakten aciz, mütehayyir ve müteessir, bir hadiseye muntazır idi*". Ayrıca "*Arnavutluk mücerred beylerin paşaların sözü ve satveti sayesinde zıya'-ı kavmiyetten ve en doğrusu Rum ve Islav kiliselerinin tesiratıyla onlara katılmaktan masun kalmıştır*" diyen Süreyya Bey, kendisinin de dahil olduğu yerel hanedanlar olmasaydı halkının Ortodoksluk içinde eriyip gitmiş olacağını düşünüyor. Zira "*hiç-*

bir vakit beylerle paşalar gibi hayat-ı milliyyeye rabt-ı kalb edip vatanları içün bir hizmet göstermemişlerdir".

Memurlar beleşçidir; onlara "*ulûfeciyan*" ve "*memurîn-i müft-hârân*" diyor.

"*Zaten para mukabilinde askerlik eden bu misillu avam u hevamdan hiçbir vakit, hiçbir yerde hayır görülmemiş ve daima kendülerine gösterilen fedakârlıklar cüretlerini arttırmıştır!*" ifadelerini Kuzeyli Mirditalılar için kullanıyor. Süreyya Bey güneyli asilzadelere has bir tavırla bunları küçümsemektedir:

> Denilebilir ki, bunların heyet-i mecmu'aları ölümden ziyade itaate alışmaktan korkuyorlardı. Vahşet ve bedavetle geçirdikleri hayat-ı telhden memnun ve neye muhtac olduklarını belki de idrakten aciz, zaruret ve sefalete meftundur. Bunları nev'an-mâ bir nizam u intizam altına almak üzere istedikleri kadar para verilmiş, başbuğlarına son derecede iltifat u itimad gösterilmiş ise de, halet-i vahşet ve haşyetlerini izaleye imkan bulunamamıştır. Bildiklerinden şaşmaz, itiyatlarından vazgeçmezdi.

Süreyya Bey memleketindeki olayları teşhis ederken "*kurûn-ı vustâda din namına yapılan barbarlıkları andıran bu hadiseler*" diyerek atıf için Avrupa tarihine başvurmuştur. Bu gibi tezahürler, Süreyya Bey'i çok unsurlu imparatorlukların dağılma süreçlerinde ortaya çıkan ve Batı Avrupa'yı referans alan zihniyet dünyasına sahip ilk milliyetçilerin tipik bir örneği yapmaktadır.

Hayatı ve fikirleri değerlendirildiğinde, Süreyya Bey'in, Marksist Çek tarihçi Miroslav Hroch'un Orta ve Doğu Avrupa'daki milliyetçilikler için kurduğu kuramı dile getirdiği kitabın başlığındaki gibi, milli hareketlerin öncü savaşçılarından (*Vorkämpfer*) biri olduğu sonucuna varılabilir.[80] Arnavutların tarihiyle, diliyle ve gelenekleriyle ilgili bilgi toplamakla başlayan Arnavutluk milletini kurma süreci, ikinci evrede siyasal değişim talep eden millî bir programa dönüşmüştür. Osmanlı düzeninin girdiği kriz gerilimlere yol açmış, huzuru kaçan Arnavut halkı isyan ve örgütlenmelerle rahatsızlığını dile getir-

meye başlamış ve geleneksel düzene duyulan inanç kaybedilmiştir. Bu sayede birinci evredeki arayışlar millî bir program halini almış, başlangıçtaki akademik ilgi duygusal bağlılığa dönüşmüştür. Arnavut halkının geçmişte sahip olduğu ve Tanzimat'tan sonraki merkezîleşme politikalarıyla giderek kaybettiği özerklik benzeri yapı, Osmanlı öncesi mahallî derebeyliklerin özellikle bey ailelerini cezbeden hatıraları ve ulus inşasına yarayacak, kendi edebiyatı olan modern bir dilin yaratılmasını kolaylaştıracak Arnavut dilinin varlığı bu millî hareketi besleyen en önemli üç miras olmuştur.

Notlar

1 Dritan Egro, "Arnavutluk'ta Osmanlı Çalışmaları", *XIII.Türk Tarih Kongresi (Ankara 4-8 Ekim 1999), Kongreye Sunulan Bildiriler* (Ankara: TTK, 2002) s. 352.

2 George W. Gawrych, *The Crescent and the Eagle: Ottoman Rule, Islam and the Albanians, 1874-1913* (New York: I. B. Tauris, 2006), s. 85. Daha kötüsü, müellif kitabının başka bir yerinde kardeş olduklarını yazmakla (s. 23) kendi eserinde çelişkiye düşmüştür.

3 Jan Schmidt, *The Joys of Philology: Studies in Ottoman Literature, History and Orientalism, (1500-1923): Orientalists, Travellers and Merchants in the Ottoman Empire, Political Relations between Europe and the Porte* (İstanbul: Isis Press, 2002), s. 228.

4 Bilgin Çelik, *İttihatçılar ve Arnavutlar* (İstanbul: Büke, 2004, s. 112). Yazar, Necip Alpan'ın *Arnavutluğun Bağımsızlığı ve Avlonyalı İsmail Kemal* (Ankara 1982, s. 39) adlı kitabından bu bilgiyi sorgulamadan nakletmiştir.

5 İki cilt olan bu hatıratın birinci cildi *Osmanlı Arnavutluk'undan Anılar (1885-1912)* başlığıyla Türkçeye çevrilmiştir (çev. Atilla Dirim, İstanbul: İletişim, 2006).

6 *Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas, Band IV* (München: R. Oldenburg Verlag, 1981), s. 433-436.

7 BOA, DH.SAİD. 171/273.

8 "*Damad-ı Şehryari, Güveyi Sinan Paşa; Saray-ı Hümayundan 897'de* [1492] *bi'l-hurûç Gelibolu Sancağıyla Kapudanıderya oldu. Üç yüz pâre sefine ile Avlonya sevâhilini urdu. 898* [1493]*'de azledildi. Ba'dehu vilayete çıkup 907* [1501]*'de Anadolu Beylerbeyisi olup 909* [1503]'da *fevt olmuştur*" (Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, İstanbul, 1308-1315, III/104). Sinan Paşa bir deniz savaşında şehit olmuş, Kanine kalesinde kurdurduğu dergâhın haziresine

defnedilmiştir, bkz. Ekrem Bey Vlora, *Lebenserinnerungen,* II, s. 271 (takip eden sayfalarda aile şeceresi yer almaktadır).

9 BOA, Y.PRK.UM 3/8, 1297 L 12.

10 BOA, DH.SAİD. 1/198.

11 Sicill-i Osmanî'ye göre (I/152) Süreyya Bey'in büyük büyükbabası Avlonya Mutasarrıfı İbrahim Paşa (öl. 1235/ 1819) kerimesini Tepedelenli Veli(yyüddin) Paşa ile evlendirmişti. Ekrem Bey'e göre Veli Paşa ile evlenen İbrahim Paşa'nın kızı değil, torunu Zübeyde Hanım'dır (*a.g.e.,* II, s. 274).Veliyyüddin Paşa (1771-1821) Avlonya, Tırhala, Berat mutasarrıflığı yapmış, 26 yaşında vezir payesini almış, babasının isyanından dolayı Preveze'de teslim olmuş, Kütahya'da idam edilmiştir. Kellesi İstanbul'a getirilip Silivrikapısı'na gömülmüştür, (Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar, II: Türkiye, 1074-1990,* Ankara: Kültür Bakanlığı, 1969, s. 879-880). Öztuna'ya bakılırsa, Veliyüddin Paşa'nın oğlu vezir Selim Sırrî Paşa (1800-1847)'nın kız torunlarından Emine Neyyir Hanım'ın oğulları Abdülhak Şinasi Hisar (1888-1963) ve Selim Nüzhet Gerçek (1891-1945)'tir. Yine Selim Paşa'nın torunlarından Hadiye Hanım gazeteci ve Konya milletvekili Ziyad Ebuzziya (1911-1994)'nın annesidir.

12 Ekrem Bey Vlora, *a.g.e.*, I, s. 79.

13 Ekrem Bey Vlora, *a.g.e.*, I, s. 31 ve 57.

14 Max L. Gross, *Ottoman Rule in the Province of Damascus 1860-1909* (Basılmamış Doktora Tezi, Georgetown University, 1979), s. 423.

15 Hayatı ve hatıratı için bkz. Sommerville Story, *The Memoirs of Ismail Kemal Bey* (London: Constable and Company, 1920).

16 Necip P. Alpan, *Prizren Birliği ve Arnavutlar* (Ankara 1978), s. 50-51.

17 *Aulon* eski Yunanca'da "boğaz/dar geçit, hendek, kanal" anlamlarına gelmektedir. Latinceye de geçen bu kelimenin akuzatif kullanımı "*eis Aulona*" (*Aulon'a*) olduğundan, zamanla *Valona* halini almıştır, bkz. Robert Dankoff & Robert Elsie, *Evliya Çelebi in Albania and Adjacent Regions: Kosovo, Montenegro, Ohrid*, (Leiden: Brill, 2000), s. 135, dn. 2.

18 Ekrem Bey Vlora, *a.g.e.*, I, s. 25.

19 Osmanlı arşivindeki ruhsatname talebine göre bunlar üç çiftliktir, bkz. "*Avlonyalı Mustafapaşazade Süreyya Bey'in Berat sancağı dâhilinde bulunan üç aded çiftliğini, yeni fennî usule göre ıslah etmek üzere dokuz sene müddetle Avusturya-Macaristan devleti tebasından Kont Kefloviç'e kiraya vermesine ruhsat verilmesi*"ne dair 2 Aralık 1890 tarihli talebi, BOA, DH.MKT 1787/62, 1308 R 19. Ruhsatname verildiği 15 Ocak 1891'de Yanya vilayetine bildiriliyor, BOA, DH.MKT 1800/3, 1308 C 4.

20 Ekrem Bey, *a.g.e.*, I, s. 37-39.

21 *A.g.e.*, I, s. 42.

22 BOA, Y.PRK.AZJ 10/53, 1302 N 18.

23 Süreyya Bey'in topal olduğu belirtilen ya da Timurlenk'e benzetildiği başka bir kaynak bulunamamıştır.

24 BOA, Y.PRK.UM 11/39, 1305 C 6.

25 BOA, Y.MTV. 75/41, 1310 Ş 8. Altında: "*Mucebince icra-yı icabı Babıali'ye tebliğ edilmiştir. Li 10 Şaban 1310.*"

26 "*Berat Mutasarrıfı Avlonya'ya gönderilmişti. Avdetle ol babdaki tahkikatı havi dünkü gün aldığım evraktan istinbat olunan netâyic bu posta ile derdest-i arz ise de, ber-mantuk-ı emr u ferman-ı hazret-i hilafetpenahî, bizzat azimet ve infaz-ı irade-i aliyyelerine müsaraat kılınacağı maruzdur. Ferman li 18 Şubat 1308, Vali Ahmed Hıfzı.*" BOA, YA.HUS 270/81, 1310 Ş 13.

27 BOA, Y.PRK.BŞK 30/82, 1310 L 21.

28 Bunlar Yusuf Rıza Efendi ile Herr Feigenwinter'dir. Bunlardan evvel Ekrem beş-altı yaşlarındayken ona muallimlik yapmaya başlayan Messinalı mühendis, İtalyan Don Luigi Beccalli ile kısa müddet din dersi veren Kanineli köy imamı Mehmed Efendi vardı. Konakta ayrıca kızlara Fransızca dersi veren bir genç hanım ve İtalyan bir dikiş-nakış öğretmeni de vardır (Bkz. Ekrem Bey Vlora, *a.g.e.*, I, s. 15, 20 ve 29). Bu şikâyette, Süreyya Bey'in sakladığı ya da farkında olmadığı bir haklılık payı da vardır. Zira Ekrem Bey, Don Luigi'nin daha küçük bir çocukken kendisine "*Arnavutluk'un bir zamanlar bağımsız bir ülke olduğunu, sonra kötü Türkler tarafından ele geçirildiğini, ülkenin beylerinin kaçmak zorunda bırakıldığını ya da öldürüldüğünü, şimdi de Arnavutluk'un, yani 'anavatanı'[n]ın Türk boyunduruğu altında inlediğini anlatmıştı.*" Yine Ekrem Bey'in ifadesine göre, çocukken resim dersinde Don Luigi'den Arnavutluk bayrağını öğrendikten sonra bunları kağıtlara çizip evin her tarafında saçması, babasını dehşet içinde bırakmıştır (*a.g.e.*, I, s. 33-35).

29 BOA, YA.HUS 275/87, 1310 ZA 22.

30 BOA, Y.MTV 79/154, 1310 Z 24.

31 BOA, Y.PRK.UM 27/52, 1310 Z 2.

32 BOA, Y.MTV 79/58, 1310 Z 13.

33 29 Eylül 1893 tarihli bu tahkikat raporunun altında şu zeyl vardır: "*İcabının icrası ve asker-i şahane tarafınan dahi muavenet olunarak behemehal tedibleri tebliğ olunmuştur, li 18 Rebiülevvel 1311.*" BOA, Y.PRK.UM 30/67, 1311 Ra 18.

34 BOA, YA.HUS 281/34, 1311 RA 20.

35 BOA, YA.HUS 281/75, 1311 RA 25.

36 BOA, Y.MTV 84/110, 1311 Ra 27.

37 BOA, Y.MTV 84/124, 1311 RA 28.

38 BOA, YA.HUS 281/111, 1311 RA 30.

39 Aynı belge.

40 BOA, Y.PRK.UM 28/64, 1311 R 21.

41 Ekrem Bey Vlora, *a.g.e.*, I, s. 39-40.

42 Zaten henüz sekiz buçuk yaşında olan Ekrem Bey, İstanbul'da ikamet ve deprem tarihlerini yanlış hatırlıyor, bunların 1895'te gerçekleştiğini yazıyor, *a.g.e.*, I, s. 40.

43 BOA, Y.PRK.UM 30/15, 1311 Z 15.

44 BOA, ŞD 2099/1, 1313 Ş 1.

45 BOA, ŞD 2100/2, 1313 R 25.

46 BOA, ŞD 2099/1, 1313 Ş 1.

47 BOA, ŞD 2102/11, 1316 Z 29.

48 Yukarıda başka bir şikayette adı geçen "aleyhdar Adem"le aynı kişidir.

49 BOA, ŞD 2102/15, 1317 S 28.

50 Ekrem Bey Vlora, *a.g.e.*, I, s. 64-65.

51 Aykut Kansu, *Politics in Post-Revolutionary Turkey, 1908-1913* (Leiden: Brill, 2000), s. 332.

52 *A.g.e.*, s. 353-354.

53 Ali Kemali Aksüt, *Profesör Mehmed Ali Ayni, Hayatı ve Eserleri* (İstanbul, 1944), s. 78 ve 262-63.

54 Süreyya Bey hatıratında bu konuşmadan şöyle bahsediyor: "*Dahiliye Nazırı Tatar Hacı Adil Efendi Rumeli cevelânından avdetle kürsi-i Mebusan'da irad eylediği nutuk ne halkın ihtiyâcât-ı âcile ve mebruresini göstermiş, ne de seyyiât-ı idareyi itiraf eylemiştir. Dahiliye Nazırı yalnız Avrupa'nın destân-ı celalini, nur-i nübüvvetten daha saf saydığı sahâif-i Osman'ı kıraatle iktifa edip, netice ahvâl-i hâileye sebep vermiş ve bu suretle Rumeli'de saltanat-ı seniyye-i Osmaniyye'nin son dellalı olmuştur*"; "… *Muahharan Dâhiliye Nezareti'ne gelerek Arnavutlara gösterdiği huşunet ü ru'ûnetten dolayı kendisiyle kat'-ı ülfet ü münasebet eyledim. Ehl-i İslâm'ın ellerinden mea-cebhane on iki bin silahın alınması ve Katolik Arnavutları Karadağlılara mütemâyil iken bunların teslimi maddelerini Meclis-i Mebusan'da kendisinden sual ettiğimde, ehl-i İslâm'dan emniyetleri olmadığını ve Katolikleri tatmin maksadıyla esliha vermeye lüzum gördüklerini bilâ-hicab itirafa şitab etmiş, âtiyen zuhur eden bunca felaketleri derpiş etmeye bile lüzum görmemiştir.*"

55 MMZC İ:28, 25 Haz 1328

56 Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası: İkinci Meşrutiyet Devrinde İttihad ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar* (İstanbul: Dergâh, 1990), s. 157 dn. 271.

57 *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 2. Devre, 1. Sene* (İstanbul 1328), s. 890; 46. Toplantı (21 Temmuz 1328 / 3 Ağustos 1912).

58 *Biographisches Lexikon*, s. 435.

59 A.g.y.

60 Jan Schmidt, *a.g.e.,* s. 228.

61 Tittoni-Venizelos anlaşmasının ayrıntıları için bkz. Stefanaq Polo & Arben Puto, *The History of Albania: From Its Origins to the Present Day* (London: Routledge 1981).

62 *Biographisches Lexikon*, s. 435. Kral Zog hakkında bkz. Jason Hunter Tomes, *King Zog of Albania: Europe's Self-Made Muslim Monarch* (New York: New York University Press, 2004). Duncan Heaton-Armstrong'un Prens zu Wied'in altı ay süren hükümdarlığı hakkındaki hatıraları neşredilmiş-

tir: *The Six Month Kingdom: Albania 1914* (London, I. B. Tauris, 2005). Hatıratın işlediği dönemleri Süreyya Bey'in vefatına kadar ele alan bir çalışma için bkz. Michael Schmidt-Neke, *Entstehung und Ausbau der Königsdiktatur in Albanien (1912-1939): Regierungsbildungen, Herrschaftsweise und Machteliten in einem jungen Balkanstaat* (München: R. Oldenbourg, 1987).

63 Ekrem Bey, *a.g.e.*, I, s. 80 ve 87.

64 *A.g.e.*, I, s. 29 ve 91.

65 *A.g.e.*, I, s. 30.

66 *A.g.e.*, I, s. 42.

67 Salahi Ramazan Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Teşkilâtının Türkiye'deki Eylemleri*, TTK Basımevi, Ankara 1995, s. 119.

68 *A.g.e.*, s. 120.

69 *A.g.e.*, s. 121.

70 *A.g.e.*, s. 123.

71 Ekrem Bey Vlora, *a.g.e.*, I, s. 25.

72 *A.g.e.*, I, s. 73.

73 *Ar.* "Hiçbir yazar yoktur, fani olmayan./ Ellerinin yazdığını ise baki kılar zaman."

74 (Ar.) "Allah onu affetsin."

75 *Biographisches Lexikon*, s. 434.

76 Dritan Egro, a.g.m., s. 351.

77 Bkz. aş. s. 88.

78 Mahir İz'in hatıratında naklettiğine göre, Ankara Sultanîsi'ndeki muallimliği sırasında Mustafa Kemal Paşa Heyet-i Temsiliye ile okulu ziyaret ettiğinde konu maarife dayanmış ve Paşa öğretmenlerden tavsiyeler istemiştir. Okulun müdür yardımcısı Ayaşlı Ali Rıza Bey, "Arnavutların yaptığı gibi Latin harflerini kabulden başka bir çare olmadığını ileri sürdü". Mahir İz şöyle devam ediyor: "Hatta daha evvel İkdam gazetesinde neşr olunan Avlonyalı Süreyya Bey'in 'Huruf-ı Arabiyye ve Arnavut Lisanı' başlıklı bir yazısını bana vermişti. Bunda yazının tarihçesinden bahsediliyor ve Arnavutların Latin harflerini kabul etmelerinin dinen günah olmadığı müdafaa ediliyordu." (*Yılların İzi*, İstanbul: Kitabevi, 2000, s. 86-87).

79 Dritan Egro, a.g.m., s. 352

80 Miroslav Hroch, *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegungen bei den kleinen Völkern Europas: Eine Vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Schichtung der patriotischen Gruppen*, Prag, 1969. Kuramın özeti ve eleştirisi için bkz. Umur Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış* [2. Baskı] Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2008, s. 197-207.

2. Kısım

Hatırat

Mukaddime

Bismike'l-Müte'âl[1]

Osmanlı İmparatorluğu'ndan iftirak ve başlı başına bir heyet-i hükûmet teşkiliyle manzume-i düvele iltihak eden akvâm, bir kuvve-i hâmiye-i hâriciyenin, bir rehber-i medeniyetin sevk ü tesiriyle tanzim-i idare etmiş, kiyân?-ı siyasîlerini ancak bu suretle iktisaba muvaffak olmuşlardır.

Arnavutluk'un nâil-i istiklal olması ise, düvel-i muazzama arasında cârî olan rekabet-i siyasiyenin netice-i mebruresi olduğu ve hem-civarımız olan düvel u milelin maddî ve manevî birçok zararlarına uğradığı içün, bunların hiçbirine rabt-ı emel-i müzaheret edemez.

Arnavutlar teşkilat-ı ictimaîlerini, terakkiyât-ı sahîha-i medeniyelerini, velhasıl kâffe-i avâmil-i saadetlerini ifrat ve tefritten tecerrüdle harekât-ı âkilâne ve hayat-ı sâiyânelerinden ümid edebilirler.

Ahvâl-i malumedendir ki, yeniden teşekkül eden Balkan hükûmetleri hüsn-i idarelerini, kavânîn-i mer'iyelerini birdenbire ikmal edememiş, kanun-ı tekâmülün safahât-ı muhtelifesinden geçmeğe mecbur olmuş oldukları gibi, ibtidaî bir halde bulunan ve o kanun-ı tekâmülün ahkâmına her ümmet gibi tâbi olması lazım gelen Arnavutlar dahi, bunca edvâr-ı gîrûdârın bargiran-ı ızdırabından kurtulur kurtulmaz tesisat-ı ictimaiye

ve siyasiyelerini derece-i ulya-yı terakkîye ıs'âd edemezler; refte refte kat'-ı tarîk-i terakki edebilmeğe muhtaçtır. Halkın zekâvet-i fıtriyesi ve memleketin mevki-i coğrafîsi istikbalimizi temine kâfidir. Alelhusus, Avrupa'nın üzerimize koymuş olduğu vesayetten (1) ve memleketimizi tahammülsüz bela-yı istibdaddan ve istiladan kurtardıktan, bin türlü muhâtarât u müşkilâtı iktiham ederek yeniden Avrupa'nın hüsn-i kabulüne mazhar olduktan sonra, milletimiz[in] her türlü füyuz-ı medeniye ile kesb-i refah edeceğinden emin olabiliriz.

Yalnız bu gaye-i mühimmeye kavuşmak içün kâffe-i vesâil ü avâmili tedkik ü taharrîye ve ulum-ı ictimaiyede sahib-i ihtisas olanların ilhâmat u ictihadâtını tatbike muhtacız.

Vukuf ve kemal iddiasında değilim. Sinnimin ve tecrübelerimin verdiği cüretle diyebilirim ki, nazar-ı itibara alacağımız avâmil-i medeniye meyanında olan mazimizin zihnimizde ve hayat ü harekâtımızda biriktirdiği i'tiyâdat-ı seyyie ve tereddiyât-ı ırsiyeden kurtulmak içün, o mazinin hata-âlûd idaresini kâffe-i müessirât ve seyyiâtıyla ve bilcümle vukuatıyla anlamaya, *saniyen*, hâlen ve âtiyen, idaremiz içün kanunlar icad etmek külfetine katlanmayıb o misillu ihtiyacât-ı ictimaiyemizi âlem-i garbın şâyân-ı kabul gördüğü desâtîr-i esasiyeden iktibas ve istinbat etmeye ve kabiliyet-i milliyemize göre tatbik ederek ahz-ı feyz etmeye mecburuz.

Her millet zillet ü izzetini tarih-i mazisini bilmekle tevlîd eder ve bir milletin asâlet-i ictimaiyesi mazisiyle ölçülebilir. Daima istikbale nâzır ve müteveccih bulunan mefkûre-i milliyenin nokta-i hareketi mazidir. İ'lâ-yı âti ihya-yı mazi ile kâbildir. Kanun-ı tekâmül daima maziden istikbale, nâkısdan kamile ve kamilden ekmele doğru ilerileyerek gider.

İtiraf etmeliyiz ki, edvâr-ı hayatiye ve tabakât-ı ictimaiyemize ve alelumum ahvâl u âdâtımıza dair lisanımızda yazılmış âsâr-ı mükemmele yoktur.

Arnavutluk'un âsâr-ı sâlifede geçirdiği inkılâbât-ı siyasiye ve hâdisât-ı ictimaiyeyi ve tarihin sahâif-i erhâmında kalmış olan vukuat-ı mühimmeyi ortaya çıkarmak, birer maksad-ı ta-

Arnavut kıyafetleri (İst. Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi 91299/41)

hakküm ile hem-civarlarımızın kıtaat-ı mülkiyemiz üzerindeki müddeâyât-ı gayr-ı muhikkasını delâil-i ciddiye ve sahîha ile redd ü cerh etmek lazımdır.

Tabakât-ı ictimaiyemizin derece-i irfanıyla tarz-ı maişet ü muaşeretlerini ve henüz temeddün edemeyen bazı kabâilin saplandıkları hal-i ibtidaiyeyi öğrenmek; alelhusus, beş yüz senelik tarih-i milletimizin ekser vukuatı insicam-ı tabiîsiyle

mazbut olduğu içün, o gibi hâdisâtı ilmî bir tetebbu ile hurâfî ananelerden kurtarıb edvâr u fusûle taksim ve tespit eylemek; ve tarihimizi fennî bir şiraze içine almak; elsine-i garbiyede münteşir ve bize aid müdevvenâtı tetebbu eylemek; mazideki kıyafetlerimizi istimal olunagelmiş bilcümle esâs-ı beytiye ve edevât-ı zer'iye ile âlât-ı harbiyeyi *alâ kadri'l-imkân* toplamak; ve Avrupa müzelerinde Arnavutluk'un manâzır ü meâsırını irae eden tabloların kopyalarını çıkartıb memleketimize nakl etmek; velhasıl Arnavutluk'a müteallık her türlü âsârı cem ile lisanımıza nakl u tercüme eylemek ve bu suretle bir tarih-i millînin sebt ü tahririne me'haz tedârük etmek üzere bir *Encümen-i Tarihî* intihabı ve bunlara miktar-ı kâfi tahsisat i'tâsı lâbüd olduğuna kâilim (2). Bilinmelidir ki, bu tahsisatın kısm-ı küllîsi, her memleketin vâridât-ı vakfiyesinden birer miktar-ı münasib ifrazıyla ve bir kısmını Maarif bütçesine cüz'i bir şey ilavesiyle istihsal eyleyebilir, sanırım. Heyetin uğrayacağı müşkilâtı tahmin etmekle beraber, maksada vusulden meyus değilim.

Evvela her livânın ve hatta her kaza ve kasabanın ayrı ayrı geçirdiği edvârı gereği gibi takib ve taharrî etmeli, ehl-i kurânın vird-i zebânı olan millî şarkıları, eski masalları, durûb-ı emsâli tetebbu ederek mazimizin karanlıklarında kalmış olan sevâbık-ı ahvâlimizi ilmî unsurlarla tahkik ve enzâr-ı ibrete vaz' eylemelidir. *Sâniyen*, en küçük, en değersiz sanıb saydığımız vesâik-i vakfiyemiz ile sicillât-ı şer'iye ve metrukât-ı mezhebiyeyi, eslâfın bilcümle âsâr-ı bâkiyesini ve hatta mezar taşlarının kitabelerini aklâm-ı vâkıfâne ile kayda geçirib zıyâ'dan kurtarmalıdır (3). *Sâlisen*, İstanbul'da, Venedik'te, Korfu ve Napoli ile Ragoza millî kütübhanelerinde ve alelhusus Viyana hazâin-i evrâkında mevcud olan kuyûd-ı tarihiyeyi dîde-i im'ândan geçirerek tarih-i millîmize bir vaz'-ı esas-ı râsih icrasına müsâraat olunmalıdır (4, 5, 6, 7). Bu suretle istifâza edilebilecek esbâb ve âsâr ihzar olunduktan sonra maksada vusul bulmakta suhûlet vardır.

Binlerce âsâra, büyük bir feyz ü teceddüde malik olan yüksek seviyeli milletler, en adî saydığımız hurâfât ve menkûlâtın pesmânde-i kûşe-i nisyan olmalarına kâil değildir. Bunlar

üdebâsına şuarasına menba-ı sünûhât olmak itibariyle pek muazzez ve kıymettâr sayılır ve mazinin a'mâk-ı hafâyâsında kalan hakâik ü serâiri meydana çıkarıb hafıza-i enâmda hakk u tesbîte vesile olur. Rumların en büyük âmil-i terakki ve teâlîsi tarih-i mazileridir; tarih-i mazilerinin en parlak sahifeleri ise esâtîr ve hurâfât ile mâlîdir. Fakat onlara verdikleri reng-i hakikat-nümûn ve âlâyiş-i günâgûn ile yine çerh-sâz-ı uyûn olmaktan gayr-ı hâlîdir.

Esâtîrin rumuz-ı felsefiyesi erbâb-ı ibtisârın enzâr-ı tetkikinde hayret-âver ve şuur-ı millînin inkişâfât ü tecelliyâtına birer rehberdir. O esâtîr-i Yunaniyeden ve âsâr-ı müştehireden bizim de ayrıca hissemiz vardır; ancak bunları tefrîk ü taharrî lazımdır.

Hiss-i millî ve iktidar-ı ilmî ile devr-i intibahımızın mukaddime-i güzînini yazacak, az çok tarihimize bir esas koyacak olan erbâb-ı azm ü hüner, vukuat-ı câriyenin mahiyet-i asliyesini, reviş-i umumî-i siyasîmizin ledünniyâtını aramağa gayret etmelidir. Hatıra-i ahlâfda durûb-ı emsal halinde ve kıymetli vecizeler tarzında kalması lazım gelen âsâr-ı eslâfı, neşâyid-i milliyeyi lisanımızın en yüksek, en saf tabiratıyla zabt etmelidir. Tabir-i vâzıhla, ratb ü yâbis her türlü menkûlâtı vâkıfâne ve mûrhâne bir muhakemenin tayf-ı tetkikinden geçirmelidir.

Yazdığım şu sahâif-i sütûn arasındaki ebhâs-ı hususiye ve mütalaat-ı zâtiyem, sütûr-ı zâide kabilinden olsa bile, mahsul-ı hayatım ve zâyice-i tefekkürâtım olduğu içün nice kıymetdârdır. Binaenaleyh bu eser-i nacizin mütalaası külfetini ihtiyar buyuracak zevât, zabt-ı vekâyi'de iltizam eylediğim tarz-ı bîtarafâne ve tarihe hizmet maksadıyla telfîk-i âsârdaki azm-i hâlisâneye bakarak, beni bundan ve hatîât-ı vâkıadan ma'füv görür ümidindeyim.

Süreyya Vlora

İstila-yı Osmanî

Sultan Murad-ı Evvel'in zaman-ı saltanatlarında ve 14. asrın nihayetlerinde idi ki, Türkler Arnavutluk'a doğru akın etmeye başladılar. O esnalarda sahilde Venedikliler ve dahilde Şark İmparatorluğu'nun bakiyye-i enkazından mütevellid zayıf ve muhtelif hükûmetler var idi. Arnavutların tarz-ı idareleri, nizamât-ı cariyeleri, âdât-ı kadîmeye müstenid ve kuvvet hakka galib idi. Halkın bir kısmı ra'y-i mevâşî ve hirasetle geçinür, bir kısmı hükûmât-ı ecnebiyyenin hidemât-ı askeriyesinde ve akvâm-ı mücavireye karşı tertib edilen akınlarda kullanılırdı. Osmanlılar memleketi *bi-hakkın* zabt ü idare etmek, *i'lâ-yı kelimetullah* eylemek üzere gelmiyorlardı; gaye-i emelleri her tarafı ğâret etmekten ibaret idi. Arnavutlar bir zamanlar bunlara mukavemet edebilmişlerse de, Kosova muhâceme-i kübrâsı sâir akvâm-ı Balkaniye ile beraber Arnavutların da kuvvetini kesr etmiş, bunların Türklere karşı müdârâ cihetine gitmelerine bâis olmuş idi.

Arnavutlar, İkinci Kosova Muharebesiyle İskender Bey'in vefatından sonra seciye-i milliyeleriyle, istifade-i maliyelerine uygun gelen Osmanlı akınlarına daha ziyade iştirak ve onlarla irtibat ü ihtilata başladılar. Müslümanlara bahş olunan imtiyazât u muafiyâta bakarak, ekseriyet-i azîme din-i İslâm'ı kabul ettiler.

Bu inkılab-ı dînî Türklerin tenvîr ü irşadından veya Arnavutların vicdanî, fikrî bir kanaatlerinden husule gelmiş değildi. Arnavutlar itikadât-ı mezhebiyelerini, itiyâdât-ı kavmiyelerini sıyanet maksadına karşı feda ve maddî bir ihtiyacın netice-i insicamı olmak üzere ihtida etmişlerdir. Bu hal, ilk hengâmelerde kimsenin hiss-i taassubunu uyandırmamış kimseye bir gûna nefret ve husumet ilka eylememiş idi.

Osmanlılar muharebelerde âsâr-ı celadet göstermeyi, ihraz-ı zafer etmeyi pekala bildikleri halde, akvâm-ı mağlubeyi mezc ü tevhidde kudret ve maharet göstermiyorlardı. Ne lisanlarını tamim ve talime muvaffak olmuş ne de kendilerini sevdirecek bir hüsn-i idare tanzim edebilmişlerdir (8). Hükûmet kuvvetle beraber diyaneti *mâ-biha'l-istinad* sayıyordu. Akvâm-ı gayrimüslimeyi ehl-i İslâm'ın seviyesinde tutmağa, aynı hukuk ve imtiyâzâta mazhar etmeye dinen imkan yok idi. Hıristiyanlar, kuyûd-ı mahsusa ile bir muhit-i münferidde tutuluyor, onlara daima bir nazar-ı bigânegî ve belki dürüştî ile bakılıyordu. Vahdet-i askeriye ise her kavmin mevcudiyet-i diniyesini muhafaza etmeye kabiliyet-i maddiye ve maneviye bırakmazdı (9).

Devşirme suretiyle askere alınan efrâd din-i İslâm'ı kabul etmek şartıyla imtiyâzât-ı mahsusaya nâil olur, müfrez ve mu-ı hassas olan bir kıta arazinin öşr-i şer'îsini almak hakkını kazanırdı (10).

Muahharan ünvan-ı hilafetin izafesiyle muzaaf olan heybet ve celalet, arş-ı Osmanî'nin şükûh ve şevketini arttırmış; hilim ve vakar yerine kibir ve gururu uyandırmış idi. Bu hal mutlakiyet-i idarede şiddeti ve o nisbette zulmü arttırmış, hükümdarlık ef'âl-i seyyieleri lazime-i siyaset ve mukteza-yı hikmet-i hükûmet maskesi altında irtikab olunmağa başlamıştır. İctihadât-ı şer'iyye ve kıyasât-ı fıkhiyye bile ekseriya sultanların keyf ü hevalarına tâbi tutulmuş, âsâ-yı diyanet kuvâ-yı hükûmetle beraber halkın inzar ve ızrarı yolunda istimal olunmuştur. Bu suretle din ü devlet birlikte icra-yı ahkâm etmiş, daire-i İslâm'dan hâriç kalan tebaa-i mağlubiyeye *bi-ecma'ihim* azim bir nefret ve husumet hissi ilka eylemiştir.

Hıristiyanların tesviye-i umur-ı mezhebiyelerine memur ve mezun olan heyet-i ruhbaniye ile cemaatler ve müessesât-ı hayriyyelerini idare ile mükellef meclisler, bu ahvâl-i mahsusadan bilistifade an‘anât-ı tarihiye ve vazâif-i ictimaiyelerini talim ü telkine fırsat bulmuş, refte refte hüküm ve nüfuzlarını yürütmeye başlamışlardır. Artık zaman-ı fırsat ve zemin-i cüret elverdikçe Türk hakimiyetinden kurtulmak üzere, mezhebdaşlarını teşvik ü iğrâ ve *kable'l-feth* malik oldukları hükûmât-ı kavmiyeyi ihya merâmıyla Hıristiyanlığı idâme ve takviyeye *teşmîr-i sâ‘id*-i itina eylemişlerdir (11).

Arnavut unsuruna mensub olan Hıristiyanlar egerçi bu taassub-ı dinînin taht-ı tesirinde değil idi, fakat Rumeli'nin aksâm-ı sâiresinde meskûn olan ahali-i Nasraniye gereği gibi ilkaât-ı vâkıaya tâbi ve kendileri Müslüman olmaktan ve kiliseleri mesâcid ü cevâmi‘e tahavvülden hâşi‘? oldukları içün Türklere karşı harb u cidali lâzime-i diyanet sayar, eyyâm-ı fırsat arardı. Bu sebebden dolayı Rumeli kıtası baştan başa bir ateşgede-i fesad ü cidal kesilmiş, ceste ceste ravâbıt-ı vataniye ve münasebât-i ırkiye unudulmuş idi. Aynı vatanda yaşayan ve aynı asl u nesle mensub olan Müslüman ve Hıristiyan yekdiğerine hasm-ı can olmuş, birbirinin canına susamış idi.

Bu edvâr-ı gîrûdâr arasında ve bu cevşen-i rehacuyane sırasında *beynelmüslimîn* zuhur eden erbâb-ı nüfuz u iktidar ve tabir-i âherle beyler ve paşalar, kuvâ-yı mahalliye ve menâat-ı mevkiiyelerine güvenerek ve devletin tarz-ı idaresiyle merkez-i saltanatın zaaf-ı mütezâyidinden istifade ederek Arnavutluk'ta *mehmâ-emken* bir idare-i mahsusa tesisine ve lisan ile kavmiyeti sıyanete kalkmış ve Arnavutlarca kadîmen *düsturu'l-amel* tutulan bir takım esâsât ü âdât-ı mevruse ile memlekette temşiyet-i umûra devam eylemişlerdi (12).

Bu ümerâ, bir taraftan devleti imha ve bir yandan Bizans İmparatorluğu'nu ihyadan başka bir düşüncesi olmayan, bilcümle memâlik-i Osmaniyye'de dinî ve ictimaî bir kuvvet ve nüfuza malik olan Rum Patrikhanesi'yle de savaşmağa mecbur olmuşlardır (13).

O paşalarla beylerin mesai-i masrufesi şübhe yok ki şahsî ihtiraslar, nefsanî gayeler dahi ihtiva ediyordu; fakat Tuna ve Makedonya kıtaâtında sakin ve kısmen anâsır-ı mağlubeye mensub Müslümanlar gibi Arnavutların da Türk olmalarına ve Yunanda kalan Arnavut Hıristiyanların kabul ettikleri kavmiyet-i Yunaniyyenin Arnavutluk'ta inbisat ü tevsî'ine meydan vermemiş oldukları muhakkaktır. Mütefekkirîn ve müverrihînce *müttefekun-aleyh*dir ki, Avrupa-yı Osmanî'de muhtelif ve yekdiğerine mütehâsım anâsırdan mürekkeb otuz milyonluk bir halkı bir unsur olagelinceye kadar kitle-i vâhide ve bir *küll-i ğayr-i mütecezzî* gibi taht-ı idaresinde tutan Devlet-i Osmaniyye'nin başında azimkâr ve dûrbîn ve zî-iktidar ricâl olaydı, tek bir gaye-i siyasiyeye tâbi ve hâdim bir mecmua-i milliye teşkiline imkan var idi. Akvâm-ı muhtelifenin herbirini ayrı ayrı muâdât ve muhasamâta sevk ü i'zam eden devletten anâsır-ı sâire gibi Arnavutlar da bir asırdan beri ayrılmış olsaydılar, bugün umumiyetle ya Rum, ya Islav alemleri içinde kaynaşmaktan kurtulamayacaktılar. Arnavutluk mücerred beylerin paşaların sözü ve satveti sayesinde zıyâ'-ı kavmiyetten ve en doğrusu Rum ve Islav kiliselerinin tesiratıyla onlara katılmaktan masun kalmıştır.

Arnavutluk vâkıa Devlet-i Osmaniyye'nin bir kıt'ası idi. Şu kadar ki, Tanzimat'ın ilan edildiği tarihe kadar kavânîn-i devlet oralarda hiçbir kabiliyet-i tatbikiye göstermemiş ve Arnavutluk elviye ve eyalâtı ekseriya pederden evlada intikal etmek şartıyla bir vahdet-i milliyeyi, bir idare-i muhtareyi muhafazaya muvaffak olmuştur.

Tepedelenli Ali Paşa bütün hatasıyla beraber bu vahdet ve mevcudiyeti tevsî'e çalıştı. Yunanlıların Avrupaca hâiz oldukları teveccühü nazar-ı dikkate alarak, onları yine Hıristiyan Arnavutların tavsîtiyle elde eylemeye uğraştı. Fakat o pîr-i herem-resîdenin azm u rezmi nisbetinde fazilet ü kiyaseti olub da Sultan Mahmud'un rehber-i harekât ve taaddiyâtı olan haline karşı hazâin-i birr u ihsanını açmış (13, mükerrer), Fenerlilerden evvel onu, yani merkez-i saltanatı her türlü fedakârlıkla elde etmiş ol-

saydı, *bâliğan mâ-belağ* maksadına vusûl bulur, Rumeli'de koca bir Arnavut devletini vücuda getirmeye muvaffak olurdu.

Ali Paşa'nın düçar-ı izmihlal ve ğîleten ğalîta-i hâk-i zeval olması Devlet-i Osmaniyye'ye de kat'an yaramamış, bilakis Arnavut Buçaris, Bubulis, Kanaris, Cavella gibi sanâdîd-i Hıristiyaniyyenin izafe-i kuvvet ü cüretleriyle bu Yunan hükûmetini ihyaya sebeb olmuştur.

Aynı vaziyet ü miknette bulunan İşkodralı Buşatî-zadeler dahi bir asır kadar Arnavut unsurunun idame-i mevcudiyetine çalışmış, ecânibin ve alelhusus Islavların nüfuzundan o havaliyi kurtarmışlardı. Onların sukut u istihlakı Karadağlıların ve bilcümle Islav unsurunun inkişaf-ı âmâline ve satvet-i Osmaniyyenin Rumeli'de zevaline hâdim olmuştur (15).[2]

Bununla beraber bu zâdegânın âvân-ı idaresinde Arnavutluk'ta yaşayan ahali umumiyetle hürriyet-i vicdaniyeye ve hukuk-ı mütesâviyeye malik ve istediği mezheb ü meşrebe sâlik idi. İhtirasât-ı mezhebiye ile meşhun ve ihtisasât-ı ecnebiyeye meftun kalan Hıristiyan Arnavutlar ise, bilakis Slavların ve Yunanîlerin pes ü pîşinde Yunan olarak hemşehrilerinin bütün mukaddesatını heba etmeye çalışmış; son asrın yadigârlarından olan Srapalar, Zoğrafoslar gibi mütehavvilân servet ve kuvvetlerini Arnavut cinsinin imhasına, Yunanîlerin istihsal-i mezâyâsına tahsis eylemişlerdir. Bunlar ve bunlar gibi Arnavut Ortodokslar son zamanlara kadar hiçbir vakit Arnavut milletinin idame-i mevcudiyeti içün nefsen ve nakden bir gûna müzaherette bulunmamış, hiçbir vakit beylerle paşalar gibi hayat-ı milliyyeye rabt-ı kalb edib vatanları içün bir hizmet göstermemişlerdir (16, 17).

Egerçi beylerle paşaların aralarında idarî bir ittifak olmadığı ve *aleddevam* nifak u şikak ile yekdiğerinin aleyhinde bulundukları içün müttehiden bir hükûmet teşkiliyle Arnavutluk'u kimse temsile muvaffak olamamış ise de, bunlar maddî ve manevî idare-i Osmaniyye'ye karşı istimal-i nüfuza yol bulmuş ve bu suretle tûl müddet Osmanlıların kuvve-i kâhirelerinden memleketi masun tutmuş, Arnavutluk'u ciddî bir itaatle râm

ettirmeye meydan vermemişlerdir! Daima Arnavutlar hissiyat-ı kavmiyelerini ve hatta müddeayât-ı mütefevvikalarını ibrazdan hâlî kalmamış, neşâyid-i milliyelerini bile bu vadide tanzim etmekten çekinmeyib, mele-i nâsta teğannîden hazer etmemişlerdir!

Osmanlılar da, bilmukabele teşehhür eden ricâl-i kavmiyemizin terâcim-i ahvâlini ve Arnavutluk'a aid vukuatı yazdıkları sırada, *Arnavud-ı kenûd [u] anûd* ve *âr-nebûd-ı bed-anûd*[3] gibi tabirat-ı müstehcene ile Arnavutları tavsîf ve kendilerinden münfekk bir cüz-i mahsus olduğumuzu zikr ü tarif eylemişlerdir. "*Arnavud*" ünvanı tahtında basılan bir eser-i millîde topladığım sahâif-i tarihiye bu hakikati *kemâ-yenbağî* ispat eder sanırım (18).

Devr-i Tanzimat

Tepedelenli Ali Paşa'nın izale-i vücudundan, iğtisâb-ı servet ü nükûdundan sonra, devlet Arnavutluk'u nazar-ı dikkate almağa başladı. O güne kadar merkez-i saltanat tevcihat-ı resmiyeden ve ehemmiyetsiz bazı hadisâttan gayrı Arnavutluk'un ahvâl-i âmmiyesiyle alakadar olmaz, Arnavutluk'un ıslah-ı idaresini düşünmezdi. Arnavutluk yalnız Rumeli'de nüfuz-ı devleti tahkim ve muhafaza içün hâiz-i ehemmiyet olub, *tâbi*' ile *metbu*'un ravâbıt-ı hakikiyesi nigâh-ı itibardan sakıt olmuş idi (19).

Selim-i Evvel ve Murad-ı Râbi' kadar hunhar ve fakat onlardan pek çok aciz ve bî-iktidar olan Sultan Mahmud-ı Sanî'nin seyf-i i'tisafıyla ve yekdiğerine kırdırmak şartıyla haklı haksız birçok eşrâf u ayan tenkîl olunduktan sonra Arnavutluk'a gelen vulât-ı mansûbe her türlü hukuk u hududu tecavüze başlamış, birer bahane ile mütehavvilânın servetini ğaret ve enva' taaddiyâta cüret eylemişlerdir (20).

3 Teşrinisanî 1839 senesinde ilan olunan Gülhane Hatt-ı Hümayunu egerçi emniyet-i mal ü canı ve bir dereceye kadar

hüsn-i idareyi tekeffül ettiği görülmüş ise de, i'tisafa alışmış olan ricâlin eliyle, bunun tatbikat ve icraatından kimse emin değil idi. Alelhusus zemin u zamana ve an'anât ü âdâta uymayan kavanîn adl u hakka makrun olsa bile, bunların def'aten infaz-ı ahkâmına imkan olmadığına itikad edenler Tanzimat'ın akametine hükm etmekte tereddüd etmezlerdi. Bu suretle idare-i münhasıra aleyhinde nümayişler başlamış, Rumeli kıtası baştan başa bir umman-ı mukavemet ve fetret olmuş idi (21).

Bu harekât-ı isyaniyenin izalesi ve efkâr-ı âmmenin teskin ve temini içün akıtılan kanlar bütün bütün masum olmasa bile, keyfiyet-i irâka halkın nazarında bir maksad-ı hayr u adalete makrun sayılmıyordu. Arnavutlar umumiyetle İstanbul'un nizâmât-ı müdevvenesini kendileri içün *vâcibü'r-ri'âye* görmedikleri gibi, ashab-ı kemal olanlar dahi bunları memleketin ıslah-ı ahvâline kâfi ve muvafık bulmazdı. Erbâb-ı itidale göre herhalde Tanzimat ve Islahat daha hakîmâne icra ve tatbik olunsaydı, ne devletin Rumeli'deki satveti zail olur ve ne de etrafımızda bulunan husemâ-yı müştereke zemin-i fırsat bulurdu. Şu ahvâl-i mebsûta ve bu hâlât-ı ruhiye ile merkez-i saltanat Müslüman Arnavutlardan müşteki, onlar da İstanbul'un mukarrerâtından nâ-hoşnud idi; arada ketmi gayr-ı kabil bir gayz-ı ğalîz var idi.

Mezâhib-i sâireye mensub olan Arnavutlara gelince, ta Karlofça Muahedesinden beri Katolik Kilisesi ve dolayısıyla cemaati, Avusturya'nın zîr-i cenah-ı himayetine girmiş idi (22).

Mürettebât-ı emîriye ve teklîfât-ı askeriyeden cibâl halkı nev'an-mâ muaf idi. Hükûmât-ı mahalliye ile bunların irtibat-ı resmîleri pek cüz'î idi. Papasların kiliselerde okunmak üzere tertib eyledikleri millî menkıbeler ve neşideler, *beyne'l-ahali* hiss-i millîyi uyandırıyor, bunların arasında dahi Arnavutluk'un mevcudiyeti matmah-ı nazar ve gaye-i emel sayılıyordu. İtiraf etmek lazım gelir ki, bu zamandan sonra Arnavutluk'ta fikr-i millînin inkişaf ü tevsî'i emrinde Katolik papaslarının himem-i âliyesi her tahmin ü tasavvurun ve bilcümle mesai-i sâirenin fevkinde idi. Cenubî Arnavutluk Orto-

doksları birçok zaman münferiden Patrikhane'nin nüfuz-ı ruhanîsi ve daha sonra Yunan propagandasının tesir-i iktisadîsi altında bulunurdu; bunlar idare-i devletten müteneffir idi. Fakat necat ü selametleri[nin] Arnavutluk'un ihyasıyla değil, Rumlara iltihak edebilmeleriyle kaim olacağına mutekid idiler! Bütün müktesebât-ı ilmiye ve terakkiyât-ı fikriyeleri o iki muhitin ilhâmât ü telkinâtıyla hasıl olduğu gibi, Atina'da, Bükreş'de ve çâr cihât-ı cihanda münteşir olan birçok vatandaşları dahi Arnavutluk'un ve Arnavutların sert ve haşin olan hâlet ü fıtriyetine rabt-ı ümid etmeyib, umumiyetle Yunanlıların firifte-i mekr u âli olmuşlardı.

Bu suretle Yunanistan'ı teşkil eden kuvâ-yı kâhirenin kısm-ı küllîsi hep bunlardan, yani Hıristiyan Arnavutlardan olduğu gibi, Ortodoksluk ile Yunanîliğin yekdiğerine hem cahilâne hem sıfatperdazâne karıştırılmasından mütevellid ve ciddî bir esasa gayr-ı müstenid müddeayât ile merkumîn Cenubî Arnavutluk'a karşı düşmanlarımızın ihtirasâtını tahrik etmişlerdir (23).

Bu suretle Ortodoks Arnavutların Yunanîliğe meclubiyetleri arttıkça ve Devlet-i Yunaniyye terakkiyât-ı maddiye ve maneviyesine devam ile kuvvet u miknet iktisab ettikçe, Toskalık[4] Müslümanları, idare-i Osmaniyye'den hoşnud olmamakla beraber, Arnavutluk'un şimalinde ve cenubunda şekl-i ictimaî ve fikr-i millînin halelden vikayesi uğrunda kadîmen meşhud olan hüsn-i tahaffuzu gözetmeye ve çâr u nâçâr Yunanîlik tehlike-i azîmesine karşı Osmanlılık dairesinde kalmağı tercih etmeye mecbur olmuşlardır.

Müslüman Arnavutlar eski zamanlarda serhaddâta muvazzafen gitmeye alışmış, sonra buna lüzum kalmadığı içün her nevi hidemât-ı Osmaniyyeye ve siyyemâ zabtiye ve jandarma ve polis gibi sıfatlara girmeye muztar kalmışlardır. Bunlar vâkıa atalete mahkum ve bir dereceye kadar sermaye ve marifetten bî-nasib kalmışlarsa da, kendileri vatanî kaygusuyla mütehassis kalmış, daima vatanlarına olan irtibatlarını muhafaza edebilmişlerdir. Müslümanların eşrâf u ayanı ise usul-i merkezînin takarrur u tevsî'i üzerine memâlik-i Osmaniyyenin her tarafın-

da büyük memuriyetlere geçmiş, o devirde pek mühim ve hakim bir mevki ihraz etmiş ve onlar da alelumum vatan[-]ı hususlarına olan rabıtayı idame eylemişlerdir (24).

Devr-i İntibah

Ayastefanos Muahedesi (25) Arnavutluk'un taksimini kararlaştırmış iken, Berlin Muahedesi (26) o kararı ta'dilen yalnız Rumeli vilayâtında ıslahat ve teşekkülâtın icrası lüzumunu kabul eylemiş olmak ile beraber, Arnavutluk'un tamamiyet-i mülkiyesini yine ihlal etmiş; onun üzerine ashab-ı hamiyet galeyana gelmiş, ötede beride ve bâhusus Preveze'de (27), Prizren'de (28) mün'akid ictimalarda selamet-i ümmet ü memleketi temine lüzum görmüş idi (29).

Bu hamiyetmendân doğrudan doğruya Avrupa kabinelerine müracaata ve murahhas olarak Beratlı Viryon[i] Mehmed Ali Paşa ile Fraşarlı Abdül Bey'i göndermeye karar verdi. Bâdî-i emirde bu teşebbüs devletce muzır görülmedikten başka, süferâ-yı Osmaniyye'den bir ikisi bunların tervîc-i metâlibine gayret eyledi. Fakat hükûmât-ı mücavire Babıali'yi iğfalden geri kalmayub, başta Lofçalı Derviş Paşa olduğu halde Osmanlı ricâlinden pek çoğu Arnavutların muhafaza-i kavmiyetleri devletten infikaklarıyla netice-pezîr olacağına hükm etmiş, mukabele ve mukâtelelerine lüzum göstermiş idi. Devletin şiddet-i harekâtı, Avrupalıların haksız muamelatı, Hıristiyanların bir kısmı dahil olmak şartıyla, Arnavutların feryad-ı hakcuyânelerini semeresiz bıraktı. Egerçi Teselya'nın Yunana ilhak[ına] mukabil Çamlık'ı ihtiva eden bir hudud ile, Yanya sancağı Narda kazasının bir kısmı müstesna olmak üzere kurtarılmış ve Gosina ve Plave'ye bedel Karadağ'a terk edilen İşkodra Cibal-i Hamsesi devlete kalmış ise de, ol gün Bazoranya, Podgoriçe gibi Arnavutluk'un eczâ-yı asliyesinden olan yerler Islavların pençe-i kahrına geçmiş ve binaenaleyh, Arnavutları memâlik-i âtiyeye karşı bir lerziş ü sûziş kaplamıştır (30).

Bu hadisât ve vukuat Arnavutların hiss-i millîsini ve nazar-ı intibahını bir kat daha uyandırdığı kadar, düşmanlarımızın dahi tesvîlât ve ifsâdâtını tezyîde sebeb oldu. İstanbul Patrikhanesi, Yunan matbuatı ve Islav ricâl-i siyasiyesi var kuvvetleriyle Devlet-i Osmaniyye'yi Arnavutlardan teberrîye çalıştı. Bir halde ki, İslâm ve Hıristiyan bilcümle Arnavutların kavmiyetini kuyûd-ı resmiyeden tayy etmek ve Müslümanlar *Türk*, Hıristiyanlar *Rum*, *Latin* namıyla tescil olunmak üzere karar verildi (31). En doğrusu, umumiyetle akvâm-ı gayrimüslime *Rum* tabir-i resmîsi tahtında kayd olunduğu içün, Rumlar ensâl-i sâireye adeden ve mevkien galebe etmeye muvaffak oldu ve o zamandan itibaren makamât-ı resmîce artık bunlara Arnavut demek bayağı bir cinayet gibi memnu sayıldı!!

Avusturyalılar iki milyon tahsisat-ı seneviye ile İşkodra'da ve İtalyanlar birçok fedakârlıklarla ötede beride açtıkları mekteblerde İtalyanca (32) ve Rumlar her tarafta ve hatta Rumlardan hâlî olan Elbasan gibi yerlerde bile resmen ihdasına mezun oldukları mekteblerde Rumca tedrisata müdavim iken, Arnavutlar Latin ve hatta Arab hurûfuyla lisanlarını tahsilden şiddetle men olundular. Bu mümânaata rağmen emr-i tahsilde gösterilen cehd-i millî ve meyelân-ı umumî yüzlerce masumînin nefy ü iclâ ve suver-i âhere ile dûçâr-ı azar u ceza olmalarına bâdî oluyordu (33).

İşkodra Katolik rüesâ-yı ruhaniyesinden birçok zevât-ı hamiyet-sıfat bu inkişaf-ı medeniyete, bu usul-i talime pîşva oldular. Yazdıkları âsâr-ı kıymetdârı bilâperva efrâd-ı milletin enzâr-ı ibtisarına koydular (34). Bunların bu kûşiş-i milletperverâneleri tezâ'uf ettikçe diyanet-i İslâmiyyeye muhalif olduğu bahanesiyle hükûmetin mesai-i mâniası artmış, içimizde şâyân-ı esef bir gayret-i cahilâne uyandırılarak Latin hurûfunun adem-i kabulüne tarafdar çıkmış idi (35).

İşte bunlar gibi bazı müft-hârân ve su-i idarelerini setre çalışan zimâmdârân merkez-i saltanatı iğfal içün Arnavutların huşûnetini, ihanetini ortaya sürerek birkaç kere Prizren'e, İpek'e, İşkodra'ya ordular göndermeye sebeb oldular.

İzzet-i nefs-i millîyi cerîhadar eden bu sevkiyat-ı askeriye tekerrür ettikçe hükûmet-i Osmaniyye'ye karşı Arnavutların emniyeti münselib oluyor, bir gayz-ı galîz ile refte refte hırs-ı intikamı uyandırıyordu. Şâyân-ı hayrettir ki, Arnavutlar asırlardan beri hükûmet-i Osmaniyye'nin sebebli sebebsiz açtığı kaffe-i ma'ârik u meğâzîde devletin en büyük müdafii ve dahildeki en faal ve samimi bir hâdimi iken, hükûmet bütün kuvvetiyle Arnavutların rişte-i irtibat u ittihadını kesmekten başka bir şey düşünmüyor. Hiçbir vakit Arnavutluk'ta ciddî ıslahat icrasıyla ecnebî ifsadâtına nihayet vermeyi ve Arnavutların kavmiyetini tanayarak onlara da sâir akvâma bahşeylediği müsaadâtı erzân etmeyi mülahaza etmiyordu.

Devr-i Tahakküm

Sultan Abdülhamid-i Sanî ibtida-yı cülûsundan itibaren refte refte Arnavutların kıymet ve ehemmiyetini takdire başlamış idi. Saray-ı hümayunun emr-i muhafazasını bunlara tevdi ettiği içün kendisine karşı Arnavutların sadakatlerini temin eylemeyi arzu ederdi. Fakat valilerden bed' ile jandarma neferine kadar istihdam olunan memurîn, ahalinin hukuk u menafi'ini sıyanetten ziyade yalnız kendilerinin idame-i memuriyet ü menfaatlerine çalışıyorlardı. Bunlar efkâr-ı âmmeyi, âmâl-i milliyyeyi *ke-en-lem-yekün* hükmünde tutuyor, ikide birde mezâhib-i selase efrâdını yekdiğerine tutuşturuyordu. Merkez-i saltanatta tedevvün olunan kavanîn, şiddetli ve muzır bir merkeziyet usulüne tevfîk edilmekte olub, onlar hakkında *kable't-tatbik* hiçbir vakit vilayetlerin rey ve mütalaaları sorulmazdı.

İstanbul mahallâtında bile kabiliyet-i tatbikiyeleri olmayan kavanîn-i mezbure, Arnavutluk'un en hücra yerlerinde *nâfizü'l-ahkâm* tutulmak isteniyordu.

Bu usul-i merkeziyet mülk-i Osmanî'yi baştan başa bir tarzda idare etmek, anâsır-ı muhtelifenin terâkümât-ı ırsiye ve ihtiyacât-ı mahalliyelerindeki ravâbıtın mahiyet-i asliyesini ta-

nıma[ma]k demek idi. Akvâm-ı Osmaniyye'nin temin-i ahenk ve vifak edebilmeleri ise, onların an'anât-ı kavmiyelerini mümkün mertebe nazar-ı dikkate almakla mümkün idi. Yapılan bilcümle nizâmât ne halkın emzice ve âdâtı ve ne de memleketin istidat ve kabiliyeti üzerine müesses değil idi.

Bunları tenfiz ve tatbike muktedir olmayan memurîn, aczlerinden veya o kavânînin mevzuundaki sekâmetten bahs etmeyib, hep kabahati halkın ehemmiyetsizliğine, sadakatsizliğine haml ü isnad ile, ilkâ-yı münâferete sebeb oluyorlardı.

Cebren veya hiss-i diyanete tebaan muhafaza olunabilmiş nüfuz-ı hükûmet yalnız şehirlerde ve bazı yerlede cârî olub, cibal ve kurâ halkı arasında idareden teşkilattan eser bile görülmezdi. Oralarda hiçbir emir ve nizam mutâ' sayılmazdı. Valiler ise seyyiât-ı idarelerinden hemen hemen gayr-ı mesul olub, zulm u taaddîde salahiyetleri vâsi' ve idare-i vilayete aid muamelat içün merkeze tâbi idiler.

Devâir-i adliye adalete değil, tervîc-i i'tisafa hâdim idi. Mehâkim-i ibtidaiyeye intihab olunan Müslüman ve Hıristiyan azaları, ekseriya kavânîn-i mevzûayı idrakten ve hatta lisan-ı Osmanîyi tekellümden aciz idi. Vicdan ve insafa vabeste kalan mukarrerât-ı ibtidaiyeyi temyiz ve istinaf etmek içün halkın seviye-i irfan ü sâmânı kafi değil idi. Tabir-i vâzıhla, mehâkim-i ibtidaiye kazânın merkez-i *dâd u sitâd*ı oluyordu. Mücrimler *alelekser* ceza görmez, halkın hukuku sıyanet olunmazdı. Efrâdın mehâkime ve hükûmete karşı emniyetleri münselib ve herkes hodbehod hakkını aramağa ve almağa mükib idi. Bu suretle kan davaları bir silsile-i cerâim teşkil ediyor, hükûmetin tamamıyla zaafını ve asayişin inhilalini mucib oluyordu.

Devâir-i belediye varidatı valilerle mutasarrıfların ve kaymakamların bir ihtiyat sandığı mesabesinde idi. Bunlar keyf ü hevalarını belediye akçasından uydurur, halka karşı her türlü cerimeleri reva görürlerdi.

Her kazanın veya vilayetin varidatı birer birer hesab olunursa görülür ki, tahsil-i emvâl ile mükellef olan memurîn-i idareye verilen maaştan gayrı menâfi'-i mahalliyeye hizmet

edebilecek bir masraf yok idi. Manastır'la (35, mükerrer) Üsküb ve Yanya cihetlerinde biraz yol yapılmış ise de, İşkodra'da yoldan eser bile görülmezdi. Yollar içün (36) her sene istîfa olunan binlerce liralar şuna buna me'kel oluyorlardı.

Ötede beride açılan mekâtib-i rüşdiye gayr-ı kâfi bir maaşla tavzîf olunan muallimlerin hâbgâh-ı ataleti idi. Kurâda mekteb namıyla bir müessese yok idi. Son zamanlarda açılan bazı mekâtibin muallimlerine şehrî yedi mecidî maaş ve bu da gayr-ı muntazam verildiği içün, merkumîn tedrîsten ziyade züll-i suâli öğretirlerdi. Ahali-i İslâmiye vâcibât-ı diniyelerini bilmez, Hıristiyanlar hükûmete ve hükûmetin şu türlü mekteblerine yanaşmazdı (37).

Hükûmet dahi ne İslâm'ın teşri' eylediği esasât-ı âliyeye ne de Avrupaca günden güne inkişaf eden avâmil-i ilmiyeye bir nigâh-ı ibret u intibah atfederdi (38). 1900 senesinden sonra emniyet-i dâhiliyenin fıkdânından, ahali-i gayrimüslimenin uğradığı taarruzâttan bahisle, başta Avusturya devleti olduğu halde, düvel-i mücavire şikâyâta başladı ve ıslahat-ı âcile icrası içün Babıali'ye tebliğat-ı şedîde icra eyledi. Avusturya hükûmeti *bi-eyyi vechin kân* Arnavutluk'un ıslah-ı haliyle cidden bir refah ve asayişin istikmali lüzumunu ihtar eylediği gibi, ahali-i gayrimüslime hakkında vukua gelen tasallutât-ı müellime ve mütevâliyenin devamı halinde müdahalât-ı düveliyenin vukuu muhakkak olduğunu dahi bildiriyordu. Maarifin tamîmi ve Arnavutların sühuletle okuyub yazmaları içün Latin hurûfunun kabul olunmasını ve o hurûf ile Arnavut lisanında kitablar basılmasını bir suret-i hayırhâhanede tavsiye eyledi (39).

Kezâlik, Balkanlarca istatükonun muhafazası maksadıyla Arnavutluk'ta bir hüsn-i idarenin tesisi ve Arnavutların temin-i refah u huzuru lâbüd olmakla, devlete terettüb eden vazife-i mühimmenin *bilâ-ifâte-i vakt* icrası ehem olduğunu anlattı. Rusya devleti *aleddevam* Arnavutluk'ta cereyan eden ihtilalât ve taaddiyâta nihayet verilmesi ve anâsır-ı Hıristiyaniyenin sıyaneti esbâbının istikmalini musırrane taleb eylediği gibi, İtalya hükûmeti dahi vilâyât-ı erbaa varidâtının bir kısm-ı küllîsi umur-ı

nafia ve tesisât-ı ilmiye vü medeniye gibi ihtiyacât-ı mahalliyeye sarf u tahsisi elzem olduğunu bildirdi. Sırplılar yalnız hemcins ve hemmezheb saydıkları efrâd-ı Hıristiyaniyenin temin-i refahı maddesine hasr-ı teminat etmiş, *ez-her-cihet* bunlar hakkında tevâlî eden taaddiyâtın men'iyle asayişin istikrarını aramıştır. Başta Sadr-ı esbak [Küçük] Said Paşa olduğu halde, hükûmet-i Osmaniyye Arnavut elifbâsının Latin hurûfuyla olması menfaat-i devlete münafî olduğunu iddia ile buna şedîden muhalefet etmiş (40) ve asayişin temini maksadıyla vukubulan sevkiyat-ı askeriye ahali-i müslimeyi ve bir aralık Katolikleri rencide etmekten başka bir işe yaramamıştır; ıslah-ı idareye ve hayat-ı memlekete aid tedâbir-i hasene ittihaz olunmamıştır.

Devr-i Meşrutiyet

1908 senesi Arnavutluk'un en meş'um, en hatarnâk bir devresi idi. Rum, Bulgar komiteleri 1902 senesinden beri Rumeli'yi baştan başa yıkıb yakmakta idi. Anâsır-ı muhtelife birbirine düşman idi. Feci bir sefalet ve büyük bir istibdat hükümfermâ idi. Herkes hükûmete karşı bir tevahhuş ve infial beslerdi; kimse hal ü âtîsinden emin değil idi. İki yüz tabura baliğ olan kuvve-i cünûdiye idame-i asayiş edemiyordu. Ecnebî zabitlerin kumandası altında bulunan *Vilayât-ı Selâse*[5] heyet-i zabıtası bu keşmekeşe çaresâz olamıyordu. Müfettiş-i Umumî Hüseyin Hilmi Paşa ciddî bir kanuna tâbi olmayub idrâkât-ı keyfiyesiyle idare-i maslahat ve avampesendâne safsatalarla Babıali ve saray-ı hümayunu iğfale müdavemet eylerdi. Ajan-sivillerin, maliye müşavirlerinin celb-i teveccühü içün ıslahat-ı matlubenin akametini Babıali'ye isnad ile yalnız şahsını kurtarmak istiyordu.

Rusya ve Avusturya devletlerinin evvelce vukubulan teşebbüsât-ı ıslahatcuyâneleri egerçi suret-i zahirede Makedonya iğtişaşatına bir nihayet vermeye matuf ve masruf idi; fakat bu ıslahatın zemin-i tatbiki refte refte Bulgar, Sırp, Rum ve Arnavut

mesâil-i milliye ve mülkiyesini ve *bi'n-nisbe* devletlerin iki buçuk asırdan beri hayli uğraştıkları Şark mesele-i mühimmesini tevlîd edeceği takdir ediliyordu.

Heyet-i devlet tayin-i vazâif ve teksîr-i tekâlife aid mevâdd-ı âdiyeye ve maliyeye fazla atf-ı nazar-ı dikkat eder, mütevassıtların gaye-i siyasiyelerini, aranılan ıslahatın mahiyet ve hikmetini keşf ile kendiliğinden katî bir fedakârlığa karar vermezdi.

Edirne ve Yanya ile İşkodra vilayetlerini Makedonya'da tatbik edilmek istenilen tarz-ı idareden hâriç bırakmağı Babıali azîm bir muvaffakiyet sayarak, bu tecrid ve taksimin illet-i hakikiyesini araştırmağa bile lüzum görmezdi.

Hükümdarân arasında vukubulan Reval mülakatı maskeyi kaldırmış, Makedonya ıslahat programı herkesi uyandırmıştır.

Avrupa'da bulunan Genç Osmanlıların tahrikatıyla idare-i Hamidiye aleyhinde Manastır'da teşekkül eden İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin harekât-ı ihtilalkârânesi, ecnebî zabıtasının mübâlatsızlığı sayesinde enzâr-ı tecessüsden azade cereyan ediyordu.

Arnavutluk'ta efrâd-ı Cemiyet günden güne çoğalıyor, idare-i mülkiye ve askeriye rüesâsı kendilerine vesile-i töhmet olmamak içün saray-ı hümayuna karşı efrâd-ı mezbûrenin ıskat-ı ehemmiyetine çalışıyor ve Müfettiş-i Umumî ajan-sivillerin ellerine serrişte-i ta'rîz vermemek üzere anlardan dahi bu cemiyetin setrine lüzum görüyordu. Bu suretle remâd-ı sükûnet altında tutulan bu şule-i cevvale-i ihtilal birdenbire şirarebâş-ı iştiʿâl olmuş, binlerce Arnavutların kıyam ve iştiraki Yıldız'ın rehb u hirasını mucib olub, hükûmeti meşrutiyet-i idareyi ilana icbar eylemiştir. Pîşvâ-yı ehl-i kıyam olan Arnavutların maksadı cidden hulus-ı niyete, yani vatan-ı umumînin istihlasına mebni idi.

Memâlik-i Osmaniyye'yi her halde inkısam ve izmihlalden ve anâsır-ı muhtelife[yi] asırlardan beru ribka-i esaret altında bulunduran istibdadın seyyiâtından kurtarıb, müsavat-ı kâmileye ve hüsn-i idareye mazhar etmek isterlerdi. Lakin ricâl kütahbîn ve Türklükte mutaassıb oldukları içün, husul-i maksa-

da meşrutiyetin tatbik-i halisânesini değil, yalnız camia-i İslâmiyeyi zeria tutmuş ve bu hatalarıyla Ermenileri, Rumları ve milel-i sâire-i Hıristiyaniyeyi ürkütüb tekrar hiss-i taassublarını tahrik eylemiştir. Ortaya tecdîden atılan müddeayâtı adl u insaf ile bertaraf etmek lazım gelirken, sanadîd-i cemiyet deruhde-i mesuliyet etmeksizin evvelemirde hükûmete icra-yı nüfuza kıyam etmişler, bilahare cüretlerini arttırıb idare-i devleti bütün bütün yed-i istibdadlarına almışlardır. Bu maksada vusul bulunca, sanâdîd-i merkume cahilane bir nahvet ile cihana salâ-han-ı mehabet olmağa başlamış ve Masonizm gibi esrarengiz isimlerle cemiyete girmeyenleri ve fikr ü emellerine kör körüne hâdim olmayanları saadet-i hürriyetten ve siyasî sa'y u gayretten ve hatta hakk-ı hayattan mahrum etmeye çalışmışlardır. Artık istibdattan e[ş]na' örfî ve keyfî bir idarenin netâyic-i hâzırasıyla teşne-i adl u müsâvât olan anâsırı acı bir inkisâr-ı hayale uğratmışlar ve herkesi fikr u hevasına yeniden sevk ile Memâlik-i Osmaniyyeyi baştan başa kan ile ateş içinde bırakmışlardır. Halbuki Meşrutiyet'in gayesi, usul-i merkeziyeti bozmaktan ve mazinin hatalarını tashih eylemekten ibaret olduğunu düşünmemişlerdir. Fazla olarak, ne gibi gaye istihdaf ettiklerini bilahare ihtirâsât-ı sefîlelerinin netâyic-i feciasıyla ifşa eden Cemiyet'in rüesâsı akvâm-ı muhtelifenin mevcudiyetini dahi mahv etmek ve mütecaviz ümemi bayağı bir halîta-i milliye gibi birbirine katmak istediklerini göstermişlerdir.

Bu saltanat-ı esâfilin cüretyâb olduğu şu hareket ve şenaât, devlete *bi't-tab'* zerre kadar bir menfaat etme[di]kten başka, mülkün her tarafında bâis olduğu şûrişler, kıyamlarla ümem-i Osmaniyye'yi yekdiğerine hasm-ı can etmişlerdir.

İstanbul'da Otuzbir Mart Hadisesi bu yanlış ve daha doğrusu cinayetkâr hesab u zehabların netice-i elîmesi olub, o hareketin ve Meşrutiyet'i temin etmek üzere Selanik'ten İstanbul'a gelen ordunun başında hep Arnavutlar var idi. Her iki taraf bir fikr-i halis ile devleti kurtarmak, zulme nihayet vermek ve vatan-ı umumîye bir hizmet-i mebrûrede bulunmak gibi bir maksad-ı âlîye alet olmuş idi. Fakat İttihadcılar yine iz'ansız,

insafsız davranmaktan hazer etmediler. İstanbul'da bulunmuş olan binden ziyade Arnavut askerini haksız ve muhakemesiz mahva karar verdiler. Bunları, bir daha avdet etmemek ve gittikleri yerde mutlaka telef olmak üzere, takım takım Anadolu'ya sevk ettiler. Arnavutluk'taki halka karşı da taburlar, alaylar gönderib, Cavid ve sonra Turgud Şevket [Şevket Turgut] paşalar gibi celladlar taslît eylediler. Bunların vahşiyane ve bîrahmane yapdıkları cinâyâtı kafi görmediler. Mihver-i harekât olan Mahmud Şevket Paşa bizzat sell-i seyf-i celâdetle Arnavutları tamamıyla ezmeye, kendisine şeref-cism-i nebahet olan o efrâd-ı hamiyet-itiyadı ortadan kaldırmağa koştu.

Hatır-nişan-ı acizanemdir ki, Sadrazam [İbrahim] Hakkı Paşa'ya Cercle d'Orient'da rast geldim. Şen ü şatır olarak Arnavutları tedibe giden Mahmud Şevket Paşa'yı teşyî'den avdet ettiğini *bi'l-beyan*, adl u ihsan değil kahr u udvan politikasını şiddetle tatbike karar verdiklerini söyledi (41). Teessürât-ı azîmemi beyandan sonra,

"Devletin bütçesinde onsekizmilyondan ziyade bir açık varken, Balkanlar'daki bütün düşmanlar[ı]mıza karşı duran üç yüz bini mütecaviz bir kuvveti cevr ü eza ve ceng ü gaza ile daima ezmekten ise ıslaha çalışmak evlâdır. Bunlar devletin hâricen müdafii ve dahilen hâdimidirler" dedim. Telaşını ketm etmeyerek aramızda bir zemin-i mübahase teşkil eden o mukarrerât-ı elîmenin sekamet-i fecîasını itiraf ile men'e muktedir olamadığını anlattı.

Müşarünileyhin bu acz-i mu'terefi, Mahmud Şevket Paşa'yı malum olan Irakiyane hasletinden, o hiss-i huşunetinden men etmemiş, Kosova valileri çifte Mazharlar gibi[6] azgın türedileri yeni yeni darbeler, nâşenîde fezahatlerle şuriş-i dahilîyi tezyid etmekten geri bırakmamıştır.

Hükûmet Arnavutluk'ta ara sıra vukubulan harekât-ı isyaniyeyi vesile-i tedib sayıyordu. Ve Arnavutların sadakat ve hamiyetinden emin olmak istemiyordu. Fakat bu isyanların esbâb-ı zuhurunu hiçbir vakit hakkıyla sorub anlamamış ve Arnavutların avaze-i şikayetine kulak vermemiştir. Her zaman bir

takım esâfilin Arnavutlar aleyhinde yazdıkları ittihâmât ve müftereyâtı ayn-ı hakikat saymış ve mazlum ve masum birçok efrâdı yakıb yıkmakta devam eylemiştir.

Berlin Muahedesinden sonra Arnavutluk'ta vukua gelen ihtilâlâtın sâiki, hep mezâlimin ref'i ve düşmanlarımızın ifsâdâtını men'en bazı metâlib-i milliye ve muhikkanın kabul ettirilmek istenilmesidir. Bu vukuatın başlu[ca]larından olub 1296 ve 1297 senelerinde zuhur eden ve Müşir Derviş ve Süvari Feriki İbrahim paşalar tarafından bastırılmış olan harekât-ı isyaniye hakikatte devletin idame-i hayatı teminine müstenid idi. 6 Eylül 1878 senesinde Yakova'da vuku bulan ve Berlinli Yahudi dönmesi Mehmed Ali Paşa'nın[7] katliyle hitam bulan kıyam dahi Karadağ'a, Sırbistan'a devletçe terk edilmek istenilen arazinin muhafazası arzusuna mebni idi. (9 Ramazan 1290, 25 Ağustos 1878).

1319 senesinde ise, Müşir Rüşdî Paşa'nın teskîne memur olduğu İpek, Yakova ve Luma kıyamları bir takım ihtiyâcât-ı milliyenin tatmini emeline münhasır bulunmuş idi. 1321 senesinde Prizren'de ve 1322 senesinde tekrar İpek civarında vukua gelen ve Mirliva Cavid Paşa'nın mezalimiyle hitam bulan ihtilaller hep i'tisâfattan zuhur etmiş idi. 1324 senesinde inkılabı vücuda getiren Arnavutlar mezalimden bîzâr olarak ref'-i livâyı ihtilal etmişler idi. Cavid Paşa yine bunlara karşı istimal-i şid[det]e memur olmuş ve 1326 senesinde vukua gelen kıyamın teskînine Turgud Paşa memur olub, bir tavr-ı Hülagûyâne ile itmâm-ı maslahat eylemiştir.

1327 senesinde Sultan Mehmed Han-ı Hamis'e Kosova'da Sultan Murad-ı Evvel'in meşhedi ziyaret ettirilmiş ve Arnavutların celb-i kulûbuna rağbet lüzumu gösterilmiş ise de, Katolik Malisörleri baştan başa teslîh ve Arnavut Müslümanları eslihadan tecrid edilmiştir. Halbuki böyle bir siyasetle a'sâr-ı medîdeden beri bir vedad-ı halis ile yaşayan bu vatandaşlar arasında tohum-ı şikak u nifak ilka edildi ve Balkan Harbinde İşkodra Malisörleri Karadağlılara iltihak ederek, ehl-i İslâm'ın hane ve me'vâlarını iğrâk ve ağnam u mevâşîlerini nehb u isti-

rak hususunda bunlar Dağlılardan ziyade müsâraat gösterdi. Şâyân-ı hayrettir ki, 1327 Haziranının 10'unda ve Kosova sahrasında ve Sultan Murad-ı Evvel'in meşhedinde müctemi' olan Arnavut kitlesinin nümayiş-i sadakatkârânesine karşı zat-ı şahane namına Hakkı Paşa'nın kıraat eylediği hutbede onların sadakat ve samimiyeti takdir olunduğu halde, hâdisât-ı zâile bazı müfsidlerin eser-i teşviki olduğundan bahisle belazedeleri müstahakk-ı i'tisaf görmüş, muhtac oldukları idare-i sâlime ile refah ve huzurun istikmal edilebileceğinden ümid bile vermemiştir.

Paşa-yı müşarünileyh, hitabesinde Arnavutların cahil olduklarını ve kim ne söylerse kandıklarını söyledikten sonra, izale-i gaflet ve cehaletleri içün hükûmete terettüb eden vazifeyi vaad etmekten bile çekinmiş ve bu kitle-i masumîni ıslahatattan ziyade sözle ikna ve tatmine imkan olduğunu böylelikle Hakkı Paşa fiilen ispat etmek isteyib, Babıali'nin zalimane olan hareket ü siyasetini intâk-ı hak kabilinden olarak *alâ melei'n-nâs* itiraf etmiştir. Dâhiliye Nazırı Tatar Hacı Adil Efendi Rumeli cevelanından avdetle kürsî-i Mebusan'da irad eylediği nutuk ne halkın ihtiyâcât-ı âcile vü mebruresini göstermiş, ne de seyyiât-ı idareyi itiraf eylemiştir. Dâhiliye Nazırı yalnız Avrupa'nın destân-ı celalini, nur-i nübüvvetten daha saf saydığı sahâif-i Osmanî[yi] kıraatle iktifa edib nice ahvâl-i hâileye sebeb vermiş ve bu suretle Rumeli'de saltanat-ı seniyye-i Osmaniyyenin son dellalı olmuştur (42).

Görülüyordu ki, İstanbul'da ve Arnavutluk'ta zimâm-ı idareyi yed-i bî-iktidarlarına alan yadigârlar, yalnız kendilerinden ibaret saydıkları hükûmeti tezkiyeye sarf-ı makderet ediyor, gayr-ı kabil-i izale bir mübayenet ve münaferetle Arnavutları hiss-i sadakatten ve ellerindeki âlât-ı mukavemetten tecrîde hasr-ı mesai ediyorlardı. Tabir-i hakikatle tefsir-i macera edilirse denilebilir ki, merkez-i saltanattan bed' ile en küçük bir İttihadcıya kadar hüviyet-i aslîmizi, mevcudiyet-i kavmiyemizi ortadan kaldırmaktan başka birşey düşünülmez, bu gayeye vusul içün herşeyi yapmaktan hazer edilmezdi. Bunlar alelumum

satıh-bînâne bir nazarın tesiriyle milletimizi kaybetmek isterler ve o davada bulunmamak içün Arnavutların Rum, Bulgar ve Sırp olmalarına bile razı olurlardı.

Bu suretle müheyyâ-ı hücum olan a'dâmıza ebvâb-ı ümid ü fütuhatı açmağa ve beş yüz bu kadar seneden beri bekledikleri dem-i fırsatı tacil ile Kosova melhamelerinin intikamını almağa sevk etmişler ve kendileri dahi devletin inkiraz-ı karîbine kani oldukları içün ân-ı vâbestesini intizara koyulmuşlardır (43).

Ahd ü Misak

İpek Mebusu İbrahim ve Elbasan Mebusu Hacı Ali Efendilerden gayrı (44) Arnavut mebusları ve eşrâf u ricâli, bir kere Reşid Akif Paşa'nın ve bir kere Ergirili Halil Paşa'nın konaklarında ve pek çok defa da hanemde akd-i ictima ettiler. Arnavutluk'ta cereyan eden ahvâl-i vahîmeyi ve hükûmetin takib eylediği siyaset-i elîmeyi mevzu-i bahs ü müzakere eylediler. *Evvel be-evvel* tatil-i harekâta ve tadil-i taaddiyata karar verilmek ve *ceste ceste* tedâbîr-i sâlime ile bir idare-i âdile tesis edilmek üzere Babıali'ye müracaat edildi.

Metâlib ü şikâyât ısğâ olunmadıktan başka, mebuslara ve bütün Arnavutlara mühin ü haşin bir nazarla bakıldı. Muahharan, mürettebat-ı mîriyenin zemin ü zamana göre tarh u cibayeti ve Balkanlar'daki iğtişâşât devam ettikçe esliha toplanmayıb birer makbuz mukabilinde her kasabada ayrı ayrı der-anbar edilmesi ve memurînin lisan-ı mahallîye vukufu ve Arnavut lisanının tedrîsine müsaade olunması gibi, makul ve mutedil bir takım metâlib serdedilmesi üzerine Babıali her türlü ebvâb-ı mükâlemeyi sedd ile Arnavutlar arasında ihtilaf ve tezadın ibkâ'ına çalıştı. Arnavutların bazu-yı himmet ü hamiyetiyle istihsal olunan Meşrutiyet'i İttihadcılar terzîl eyledikleri halde, her derde deva saydıkları içün başkaca ıslahat aramağı ayn-ı ihanet ve kavmiyet namına ortaya konulacak bütün müdde-

İpek mebusu Hafız İbrahim (sarıklı olan) İttihad ve Terakki Cemiyeti ileri gelenleriyle, 1908

ayâtı inkisam ü infirada vesile addiyle pek büyük bir hıyanet saydıklarını cümlemize anlattılar (45).

Halbuki herkesçe aranılan Meşrutiyet kuru bir davadan ibaret değil idi. Usul-i merkeziyeti yıkmak, her kavmin, her yerin ihtiyacı nisbetinde bir idare-i mahalliye esasını koymak lazım gelirdi. Arnavutluk'ta devam eden su-i idare ile mezalim-i müteaddidenin tevlîd etmekte olduğu muhatara-i uzmâyı onlar da bizim ile beraber gördükleri halde, pâyânsız ve cahilane bir gurur ile bedahete karşı durmağa ve mücerred kendi fikr ü emellerini tervîc etmeye hasr-ı mesai ediyorlardı. Cemiyet'in efrâdı bile emin idi ki, bu taaddiyâttan dolayı bütün akvâm-ı Osmaniyye müştekî ve devletin selametinden, halkın huzur u rahatından herkesin ümidi munkatı' idi. Selanik avdet[î]leri gölgelerinden lerzân olurken, Manastır'da Selanik'de tab' u neşr ettikleri palasparelerin üzerlerine koydukları korkunç ünvanlar ile alemi ürkütmek ve aynı zamanda milleti, hamiyeti ve bütün manasıyla cemiyeti kendileri temsil etmek istiyorlardı.

Said Paşalar, Hakkı Paşalar, Cavid Beyler gibi demagogların laklaka-i bîsûduyle kendilerini ve idare-i seyyielerini hal ü istikbalin *mâ-bihi'l-kıvâm*ı gibi halka göstermek, her türlü mehâlikin önünün aldıklarına ve alacaklarına inandırmak daiyesini beslerlerdi.

Kimsenin feryad ü şikayette bulunmasına, kimsenin zülf-i yare dokunmasına müsaade edemeyeceklerini anlatıyorlardı. Bunlar isterdi ki, ordu-yı Osmanî'nin baştan başa bir manzume-i kahr u kuvvet olduğuna, dünyayı yerinden oynatır satvet-i mücessemeden ibaret bulunduğuna alem inansın ve memleketin müdahalât-ı ecnebiye ve şikayât-ı dâhiliyeden tamamıyla azade bir halde kaldığına herkes kâil olsun; *devr-i dilârâ-yı Meşrutiyet* dedikleri o meş'um eyyâm-ı fetret ü gaflet Fatihlerin, Selimlerin ahd-i saltanatlarından daha kahhar olduğuna iman getirsin (!!) ve bu suretle kendileri *keyfe mâ yeşâ'* hükm ü hükûmet sürsün. Bilinmez ve bilmek istemezlerdi ki, bir devletin vücud-i feyzi adl ile kâimdir ve zulme sapan devletler ne kadar kavi olsalar inhitata ve akibet inkiraza mahkumdur. O ca-

hiller bilmezlerdi ki, bir enmûzec-i ümem ü milel halinde olan saltanat-ı Osmaniyye ancak her kavmin hakk-ı hayat-ı millîsini tanımak, ona göre muhtac olduğu bir idare-i sâlimeyi vermekle daim olabilir. Onlar öğrenmek istemezlerdi ki, bir milleti ezmeye imkan varsa da bir milletin hiss-i mevcudiyetini, fikr-i hodperestîsini nezʿ etmek ihtimali yoktur ve cebr u tazyîk ancak nefreti, tefr[i]kayı tevlîd edebilir.

Rüesâ-yı Cemiyet aramızda bulunan bazı zevâtın kendilerine gösterdikleri mudârâya ve cümlece şâyân-ı kabul olarak tebliğ kılınan mahsul-i şûrâya nazar-ı izʿan ile bakmamış, Arnavutlara matuf olan huşunet u ruʿûnetleri herkese ve her işe karşı rûnüma olmuş idi.

Cemiyetçiler, mebusanımızdan *şeyhü'l-ahrâr* sayılması lazım gelen İsmail Kemal ve efkâr-ı münevvere ashabından Müfid ve Hasan beyleri mühinâne tenkil ve muhaşşi[yâ]ne tahkir eylemişlerdi. Meclis-i Mebusan'da yaygaraları taarruzat-ı nâревâları ile kimseye fırsat-ı kelam vermiyorlardı.

İstanbul'da idare-i örfiyeleriyle, gizli ve aşikâr suikastleriyle erbâb-ı hamiyetin şikayetlerini kesiyorlardı. Halbuki ortadan kaldırmak kolay olabilirse de, onun fıkdânıyla bâb-ı muhalefet seddedilmiş olmaz. Hüner odur ki, ifnâsı değil hatası aranıla ve ispat edile. Herkese *alâ kadr-i ukûlihim* hak ve hakikat gösterile. Silsile-i fezâyihle bağlanılan ukdeler her zaman çözülür ve çözüldükçe cism-i devleti gayyâ-yı inhitat ü izmihlale götürür.

Cemiyetin Arnavutluk'ta orduları, cellad-ı bî-emanları eşrâf-ı mahalliyeyi asıb kesiyorlar, erbâb-ı hamiyeti muzika çaldırarak *alâ melei'n-nâs* darb ü tezlîl ediyorlardı (46). Herkesin harîm-i ismeti basılıyor, masumîn süngülerle telef ediliyor, izzet-i nefs-i millî görülmemiş bir vahşet-i caniyane ile ayaklar altına alınıyordu. Bununla beraber, enzâr-ı âmmede hep Arnavutlar müsalemet-i umumiyece muzır, huşunet-i fıtriyelerinde muzır bir mahluk gibi gösteriliyordu. Bulgarlar, Sırplar, Rumlar ve hatta *ekall-i kalîl* olan Ulahlar Rumeli'de mevcudiyet-i kavmiyelerini muhafaza meramıyla *ke'l-evvel* râyetkeş-i ihtilal olmuş; ateş-i kin ü intikam alev-rîz olmağa başlamış idi (47).

Priştineli Hasan Bey (1873-1933)

Rumeli'yi tehdit eden bu hal-i hatarnâke ve halkın hâlet-i ruhiyesine göre bir inkılab-ı idareye ihtiyac-ı azim var idi. Diyaneti kavmiyete tercih eden erbâb-ı dâniş dahi her türlü vesâit-i dad-hâhâne ile zimamdârân-ı İttihad'ı intibaha davet etmiş, İttihadcıların muhalefet-i ümid-şikenânesiyle onlar da hüzn ü ye'se düçar olmuş idi.

Zavâbıt-ı akliye ve ravâbıt-ı nakliyeden tamamıyla vareste olan bir idare-i keyfiye, artık adl ü hikmetle değil, batş u şiddetle icra-yı nüfuz etmek isterdi. Umumumuza iki tarîk kalmış idi: Ya Rumeli'de mahkum-ı zeval sayılan şevket-i Osmaniye'nin tarraka-i izmihlaliyle ân-ı kıtali beklemek, birlikte can vermek, veyahud kavmiyeti esas matlab sayarak ortaya atılıb da yangından mal kaçırırcasına kendimizi kurtarmak!

Malumdur ki, şeriat-ı garrâ bir milleti girdab-ı fenaya sevk eden ve mezalimi men'e muktedir olmayan bir hükûmete karşı isyanı tansîs ediyor; o milletin ilk saflarında bulunan erbâb-ı kudretin de rehber-i harekât olmasını ve hayat-ı milliye ve selamet-i mülkiyesini her nasıl olsa istihlasa çalışması[nı] emrediyor.

Ergiri mebusu Libahovalı Müfid Bey (soldaki)
Berat mebusu Aziz Viryoni Paşa (sağdaki)

Bu fariza-i diniye ve vazife-i medeniyeyi ifa etmek maksadıyla taraf-ı acizanemden gösterilen lüzum ve edilen davet üzerine Berat mebusu İsmail Kemal Bey, Aziz Paşa Viryoni, Priştineli Hasan Bey, Ergiri mebusu Libohovalı Müfid Bey, Draç mebusu Esad Paşa ile hanemde akd-i ictima ettik ve cümlemizin yed-i emaneti Kuran-ı Kerim üzerinde olarak milletimizin, memleketimizin halâsına, idame-i hayat ve mevcudiyetine cansiperane ve fedakârane çalışacağımıza ahd u misak eyledik (48). Bu ahd u misaktan sonra serzede-i zuhur olan ihtilal, İttihadcıların iddiası gibi sandalye kavgasından, üç beş kişiye reva görülen şiddetten ileri gelmiyordu. İsyanın âmil-i mutlakı *muhakkaku'l-vuku*' gördüğümüz felaketin, ıslah-ı idareden meyusiyetinin tesir-i elîmi idi. (49)

Babıali pister-i gaflete yatmış, parasızlık sarasına tutulmuş ve hırs u tezad ile Rumeli'ni elden çıkarmaya karar vermiş idi.

En basit bir nazar-ı siyasîye malik olanların gözüyle görülen Balkan ittifaklarını, hazırlıklarını görmüyor, görmek istemiyor, vatanımızı bayağı düşmana peşkeş çekmeye çalışıyordu.

Metâlib-i Milliye

1328 senesinin Temmuzunun 9'unda [23 Temmuz 1912], [Ahmed] Muhtar Paşa Kabinesi Said Paşa Kabinesi'ni istihlaf etmiş (50), Meclis-i Mebusan'ı 23'ünde fesh eylemiş idi. Kabinenin teşkilini müteakiben Sadrazam beni, Arnavut mebuslarını Babıali'ye davetle müzakerâta girişmişti. Rüfekâ-yı kirâmım meclisin in'ikâdı müddetince bizi grup riyasetine intihab ettikleri içün Priştine'den, Üsküb'den, İpek'den çekilen telgrafnameler bize geliyor, metâlib-i kavmiyenin neden ibaret olduğu malum oluyordu. Med'uvvîn meyanında merhum Reşid Akif Paşa dahi var idi. Müşarünileyh Babıali'yi hoşnud etmek emeliyle metâlib-i kavmiyeyi mümkün mertebe tadil eylemek istedi. Halbuki kabine[nin] bizden ziyade Pri[ş]tine'de ictima eden rüesâyı ikna etmek[liği] lazım gelirdi. Onlar ise Meclis'in feshinden sonra dahi metâlib-i mesrûdenin takımıyla kabulünü musirrâne arayorlardı (51).

Binaenaleyh, Babıali'nin bizimle tadilat pazarlıklarına girişmesi izâa-i vakitten başka bir şey değil idi. Said Paşa dahi mevki-i iktidardan sukut etmezden bir gün evvel beni ve Çamlık mebusu Şahin Bey'le Esad Paşa'yı Babıali'ye davet etmiş; metâlibin tadilini istemiş olması üzerine, bunun gayr-ı kabil olduğu cevabını vermiş idik. Müşarünileyh ısrarımıza karşı metâlibin derdest-i kabul olduğundan bahisle, Priştine'ye telgraf keşide etmekliğimizi teklif etmiş ise de, bilmukabele kendisinden bunu müekkid aradığımız bir tezkereyi vermekte tereddüd etmesi üzerine *şahid-i zûr* makamında bizleri tutmak ve metâlibi sonradan reddetmek istediğini anlamıştık. Muhtar Paşa'nın arzusuna dahi mümâşâta imkan görmediğimiz gibi, mesuliyet deruhde edecek bir vaziyette bulunmadığımız da aşikâr idi. Bir iki defa Harbiye Nazırı Nazım Paşa ile Şeyhülislam Cemaleddin Efendi merhum ayrı ayrı Meclis'ten çıkmış, bizi ikna'a çalışmış ise de, ısğâ etmediğimizden ve Meclis'e döndükten sonra dahi vaki olan ısrara karşı ısrar gösterdiğimizden, Babıali metâlib-i kavmiyemizi tamamıyla kabule mecbur olmuştur (52).

Keyfiyet-i kabul gerek Babıali'den Heyet-i Tahkikiye reisi İbrahim Paşa'ya ve gerekse tarafımızdan rüesâ-yı erbâb-ı kıyama yazılmış idi (53). Binaenaleyh, 20 Ağustos tarihiyle müşarünileyh İbrahim Paşa'dan gelen cevabda, Arnavutluk kıyamına o günden itibaren hitam bulmuş nazarıyla bakılacağı bildirilmiş, herkese ümid-i sükun vermişti (54).

Latin hurûfunun red veya kabulü yolunda bir müddetten beri matbuatta cereyan eden mübâhasât ü müşâcerâta hâtime çekmek üzere Arnavut metâlibinin kabulü günün ferdası devletçe tedrisat-ı lisaniyemizin kamilen serbest bırakılmış olduğuna dair bir makale tahrir ve bu sırada şeriat-ı mutahharanın müsaid olduğunu müeyyid evvel ve ahir cerâid-i yevmiyede ilan ettiğim delâil-i diniye ve berâhin-i medeniyeyi telhisen tastîr etmeyi bir vazife-i vataniye saymış, tenvîr-i müddeâya lüzum görmüş idim (55).

Zaten bu hurûfun ahkam-ı diniyeye münafî olduğunu söyleyib, kullananları tekfîr cüretinde bulunan Musa Kazım Efendi'ye evvelce bir açık mektub yazarak, kendisinin Farmason olduğu şayialarını tekzib eylemediği takdirde işgal eylediği makam-ı bâlâdan çekilmesi lüzumunu ihtar eylemiş idim. Kendisi taât u ibadâtından ve hilaf-ı şer'-i şerif hiçbir mesleğe dahil olmadığından bahisle tezkiye-i nefs etmek istediği halde, beyan-ı hakikat ve itiraf-ı kusur u kabahat eylemiş olmakla, istifaya mecbur olmuş idi. Latin hurûfu aleyhine olarak Cemiyet'in tezvirât ve tesvilâtını iltizam edenler *ba'de-mâ* sükuna muztar kalmış, evvelce bir mesele-i diniye şeklini almış olan bu lazime-i terakki, artık ikmal-i şevk u [h]âhiş? ile umumen kabul edilmiştir.

İhtirasât-ı Yunaniye

Arnavutluk ahvâlinde meşhud olan sükun üzerine artık İstanbul'da temdîd-i ikamete lüzum görmedim. *Alelâde* banyolara gitmek üzere Ağustosun 30'unda İstanbul'dan hareket ile

Yunanistan'da Ezipso kasabasına gittim. Eylülün 30'u idi; herkesde azim bir telaş ve heyecan var idi. Yunan umumî seferberlik ilan ediyordı. Otel sahibi gelib, hemen gitmezsem vapurlarda, şimendüferlerde yer bulmaklığım gayr-i mümkün olacağını anlattı.

O gün vapur ile Halkida'ya vâsıl oldum. Mükellefîn-i askeriye[nin] üç gün zarfında toplanmak üzere davet edildiklerini anladım. Ve *fi'l-hakika*, o küçük kasabada etraftan gelmiş altı-yedi bin efrâd toplandığını gördüm. Şimendüferler askerlerin eline geçmiş idi; furgonlarda bile yer bulmak muhal idi. Tanadığım bazı zevâtın delaletiyle müteheyyî-i azimet olan iki mebusu tavsît ettik. Bin türlü müşkilattan sonra tahsis olunan bir kompartmana bizi de kabule muv[a]fakat olundu. Bunlar Başvekil Venizelos'un tarafdarânından idiler. Yolda Yunanîlerin adeti vechile siyasiyattan birçok bahisler açdılar.

Harbin gayr-ı kabil-i ictinab olduğunu anlattılar. Venizelos'u tanıyub tanamadığımı sordular. Evvelce bir kere kendisiyle mülakat eylemiş olduğumu söyledim. Atina'ya vusûlümüzü müteakib, bunlardan biri gelib Başvekilin bizim ile görüşmek istediğini söyledi. Müşarünileyhin eski Kaliro'da deniz kenarında ve tenha bir yerde bana muntazır olacağını anlattı. Bir araba ile mahall-i muayyene gittim. Müşarünileyh mebusandan Negroponti ile birlikte gelmiş idi. Negroponti benim ile tanıştıktan sonra bizden ayrıldı; ben Venizelos'la sahilde yalnız kalıb konuşmağa başladım. Müşarünileyh Jön-Türklerin idaresini şedid bir lisan ile tenkide başladı. Selanik'de Hamalbaşı Kerim Ağa'dan bed' ile Babıali ricâline varıncaya kadar, bütün Türkiya'nın Yunanîlere yaptığı muamelât-ı nâ-reva ve tahammül-fersâdan, imtiyazât-ı mezhebiyeyi lağv ile anâsır-ı muhtelifeyi Türkleştirmeye kalkışmasından, bunların her türlü âsâr-ı milliyelerini, an'anât-ı tarihiyelerini mahv etmek istemesinden, baykot [boykot] mücadelelerinden bahis ile şikayetlerde bulundu. Artık düşmanları olan Bulgarlarla hemdest-i vifak u ittifak olacak derecede Yunanlıların tazyîk ve tehdid edildiklerini söyledi.

-“Türklerin siyaset-i hâzıraları kabil-i ıslah u tadildir. Lakin Bulgarlarla yapılan ittifakın tevlîd edebileceği netice-i elîme Yunanı lâbüd ezer. Binaenaleyh, Türklerle çare-i tesviye bulmağa çalışmak, Bulgarlar ve Sırplılarla birleşmek cihetini aramaktan eslemdir” dedim.

Bu zemin üzerine açılan mübahase neticesinde Venizelos,

-“Bulgarlarla müttefikan Devlet-i Osmaniyye’ye karşı harekât-ı hasmanede bulunmaktan ise, Türklerle uyuşmağı ben de ez-her-cihet tercih ederim. Şu kadar ki, Girid’in idaresince aranılan suret-i tesviyeyi bulmak ve Rumeli’de Rum unsurunun duçar olmakta olduğu tazyîkât-ı şedidenin terkiyle bir idare-i sâlime tahtında hukuk-ı milliyeyi temin eylemek imkanı olsa, bugün dahi müzakerâta girişmeye hazırım” cevabını verdi.

-“Bu teklifi Babıali’ye yazmak üzere bana üç-dört günlük bir müsaade verebilirse, iki hükûmetin te’lif-i beynine tavassut ile bahtiyar olurum” dedim.

Buna muvafakat ettikten sonra, Arnavutluk meselesine ve vukuat-ı hâzıraya nakl-i kelam etti. Venizelos, Arnavutların ekseriyetini teşkil eyledikleri yerlerde sahib çıkmağa hakları olduklarını ve Yunan hükûmeti her halde bir Arnavutluk’un teşekkülü arzusunda bulunduğunu beyan ile, Arnavutluk’un hududunu *alâ vechi’t-tahmîn* tayin etmek istemiş, Himara’yı tamamen, Ergiri, Görice sancaklarını kısmen Yunana terk edecek bir hatt-ı mevhum ile hudud-ı *mebhûsun-‘anhâ*yı tarif etmiş idi. Buna itiraz ettim ve bu yerlerde Yunanîlerin vaziyet ve cinsiyet itibariyle bir hakka malik olmayıb, temayülât-ı amme dahi Arnavutların lehinde olduğunu ve mezheb veya mabed ü mektebe istinaden bu yerler üzerine iddia-yı hukuk edilirse, Arnavutlarla hiçbir zaman uyuşmak imkanı olmadığını izah eyledim. Müşarünileyh munsıfâne (!!) davranarak,

-“Himaralılardan yüzlerce adam bugün Yunanda bulunurlar, bunların meşru şikayetlerinden emin olsam, Himara’nın hâric kalmasından müteessir olmam. Ergiri ve Görice’ye gelince, bu yerler hukuk-ı kavmiye ve delâil-i tarihiyeye göre Yunana aiddir. Mamafih, adilane ve mutedilane tashih-i hudud

etmek içün ahalinin reyine müracaat etmeye de kâil oluruz" dedi. Ve o sırada Yunanîlerin meşhud olan tezahürat-ı vatanperverânelerini sena ile, muvaffakiyet ü muzafferiyetten tamamıyla emin olduğunu söyledi. Yanya'da Türklerin 2.600 nefer mevcud[u] bulunduğunu (56), Rumeli halkının hükûmete karşı perverde ettiği hiss-i nefrete binaen, tahşîdât-ı serîaya imkan görmediğini, Türklerin muhakkak addeylediği izmihlallerine Bulgarlarla çalışmak mecburiyetinde bulunduğundan dolayı azim teessüfler ettiğini anlattı. Venizelos'un yanından ayrıldığım gibi otele gelib, makam-ı sadarette bulunan Gazi Ahmed Muhtar Paşa'ya hitaben bir mektub tastîr ettim.

Sadrazama hem Yunan Başvekili ile olan mükalememi hem Yunanlıların iki yüz yirmi bin kişilik bir orduları, Yanya'da ve hudut üzerinde mevcut yedi sekiz tabura karşı müheyyâ-i hücum olduğunu tafsîlen beyan eyledim. Bulgarlar iki yüz elli bin, Sırplılar yüz elli bin ve Karadağlılar kırk bin asker ihzar eylemeyi taahhüd ettiklerini (57) ve terhîsât-ı askeriyemizden sonra Rumeli'nin baştan başa hâlî kaldığını ve halihâzıra göre halk pek ziyade müteneffir olub, her ne kadar azm u cehd edilse, sürat-ı matlube ikmal-i tedârükâta ve tashih-i hissiyâta imkan olmadığını ve harbin akibeti, muhakkak olarak Devlet-i Aliyye'nin Rumeli'de zevali gibi bir musibet-i uzmâ olacağını izah ettim. Her ne türlü fedakârlıkla olursa olsun, harbden ictinab edilerek evvela Yunanîlerle ve *ba'dehû* Islavlarla bir itilaf ciheti aramak ve bulmak lâbüd olduğunu anlatmağa çalıştım.

Arîzamı suret-i sâlimede îsal ve münderecâtına kendi dahi kesb-i ittilâ etmek üzere, mekşûfen sefire götürdüm. Sefir Muhtar Bey (58), Müsteşar Halilî Cemil Bey, Ataşemiliter Miralay Laz Zeki Bey ve Evrak müdürü Yusuf ve Katib Fuadpaşazade Esad beyler hazır olduğu halde odaya girdi. Muhtar Bey mektuba nazar-endâz-ı istihfâf olarak,

-"Beyefendi, sizden sadakat ve hamiyet beklerdik. Bugün devleti harbden alıkoymak, itilaf cihetini aramak içün düşmanlarımızın kuvvetini i'zam etmek caiz değildir" der demez kan başıma sıçradı. Mektubu elinden aldım.

-"Hakikati yazmak nazarınızda hamiyetsizlik ise, ben bununla iftihar ederim. Devletin vaziyet-i siyasiye ve askeriyesini, memleketin ahvâl-i ruhiyesini bilmeyerek harbi tervîc edenler kadar nazarımda muhtî kimse yoktur" dedim (59).

Kendini bugüne kadar tanamadığım ve bir daha görmediğim Müsteşar Cemil Bey bir metanet-i kamile ile sözümü tasdik ettikten sonra sefarethaneden çıktım. Avusturya sefareti vasıtasıyla mektubumu İstanbul'da damadım Libohovalı Âyet Bey'e gönderib, Sadrazam Muhtar Paşa'ya bizzat takdim etmesini yazdım (60). Bu mektub Teşrinievvelin 4. günü vüsul bulub, Meclis-i Hâss-ı Vükela mün'akid iken kıraat olunduğu zaman, vükeladan birçoğu serbeceyb-i tefekkür olduklarını muahharan birinden haber aldım. Hayfâ ki, Babıali'nin hav[a]lisinde bir alay avare-serin yaptıkları nümayiş-i cengcuyâneye mukavemet ede[me]miş ve harbi mülahaza ve tedârüksüz olarak *ceffe'l-kalem* ilan cüretinde bulunan Muhtar Paşa ile rüfekâsını devletin muhafaza-i istikbali vecibesinden nükûl ve hiçbir mesuliyeti olmayan o şirzime-i kalîlenin alayiş-i hamiyetini bütün ümmet-i Osmaniyye'nin arzu-yı harbcuyâneleri tarzında kabul etmiş, ilan-ı cihada karar vermiştir (61).

Şâyân-ı dikkattir ki, Rusya Seferinde Anadolu cebhesi serdarı olan Gazi Muhtar Paşa devletin nevâkıs-ı külliyesinden, ümerânın iktidarsızlığından ve efrâdın itaatsizliğinden dolayı uğradığı hezimetler üzerine temenni-i mevt edecek derecede ye's ü hayrete düçar olduğunu yazıyordu. Muhtar Paşa'nın tecrübesi ve ilm-i askerîsi, yine aynı ahvâle maruz olacağını kendisine takdir ve tahmin ettirmeye kafi idi. *Alelhusus*, harbi ilandan evvel Harbiye Dairesi'ndeki müstahzaratı, devletin vaziyet-i maliyesini, halkın hâlet-i ruhiyesini bilmesi lazım idi.

İstanbul, fırka ihtirâsâtıyla bir ateşgede-i fetret ve Rumeli ahalisi düçar-ı bîm u hayret idi. A'dânın beş yüz bin (62) kişilik ordularına karşı devletin toplayabileceği efrâdın miktarını, suret-i sevkini *ba'de't-tahkîk* harb kararını vermeye mecbur idi. Sadrazam [Ahmed] Muhtar Paşa'ya halisane olarak verdiğim malumat sırasında Preveze'de otuz nefer topçudan ve

mevcudu noksan olmak şartıyla Yanya'da sekiz, İşkodra'da Arnavutları tedîb ü tenkîle giden yedi taburdan başka bir kuvvet olmadığını; Malisörlerin Karadağlılara iltica ve iltihak ettiklerini; Kosova'da, Manastır'da terhîs olunan yüz kırk beş taburun, yani yüz yirmi bin muallem askerin yerine âher bir kuvvet ihzar edilmediğini ve gönderilmek üzere zaman ve mekan müsaid olmadığı delâil-i muknia ile izah etmiş idim. Malumat-ı sahîhaya müstenid olan (63) bu maruzatın, Sadrazamın cüz'î bir teemmül ile nazar-ı dikkate [alması] ve *lemhatü'l-basar*da donanmalar vücuda getirib Anadolu'dan Rumeli'ye bahren sevkiyat-ı askeriye icrasının mümkünsüz bulunduğunu kendisiyle Bahriye Nazırı bulunan mahdumu Mahmud [Muhtar] Paşa'nın bilmesi lazım idi. Buralarını bilmediler ve bilmek istemediler. Harbi ilan ile Rumeli kıt'a-yı mübarekesini *serteser* bir *dârü'l-fecâyi*'e çevirdiler ve *bi'n-netice* zayi ettiler.

Muhakeme-i Hakikat

Mahmud Muhtar Paşa kendisinin dahil olduğu babasının kabinesini tezkiye maksadıyla *Ruzname-i Hürriyet*'te[8] diyor ki: "Her kangı bir devlete hâriçten vuku bulacak bir müdahale veya tecavüze karşı Heyet-i Vükelânın yapacağı şey, mesul olan makâmât-ı askeriyeden devletin kudret-i askeriyesine dair istîzâhatta bulunmak, siyaset-i hâriciyesini ve hall-i meseleyi alacağı cevaba tâbi kılmaktır." İşte Muhtar Paşa dahi ol vechile hareket ederek heyet-i erkânı topladı ve vaziyet-i askeriye hakkında malumat istedi. Aldığı cevab ise, seferberliğin 20. günü kabiliyet-i tedafüiyenin elde edileceği ve 25. günü dahi kabiliyet-i taarruziye hasıl olacağı merkezinde idi. Muhtass u mesul olan bir heyetin bir ilamına karşı herhangi [bir] kabinece yapılacak şey, ancak harbi *mehmâ-emken* tehir edecek surette davranarak, lazım gelen yirmi günü kazanmaktan ibaret idi. Nitekim böyle yaptı!? Fakat insaf ile tedkik olunursa, şu makdaret kabinenin beraatine değil, mesuliyetine delalet eder. Zira Dev-

let-i Osmaniyye harbe karar vermezden akdem, düşmanın sevk ü i'zam edebileceği kuvvete göre tedafüî ve tecavüzî tedârükâtını görmeye mecbur idi.

Dört hükûmetin câmi' olduğu on milyon nüfustan yüzde on nisbetinde asker alınabileceği kaziyesine göre, karşısında *min haysü'l-mecmu*' bir milyon asker bulunabileceğini tahmin etmeli idi. Ve ona göre hal-i tedâfü'î kabiliyetini kazanmak içün kaideten bunun nısfını tehyie etmeli idi. Rumeli'de terhis olunan yüz kırk taburdan sonra, bilcümle mevâki-i askeriyede elli-altmış bin kişi kalmış idi. Bu miktarı haddi nisabına iblağ etmek içün daha dört yüz elli bin efrâda ihtiyac var idi. Efrâd-ı merkume Rumeli halkından olmak şartıyla *ala'l-farzı ve't-takdîr* cem' ü sevk olunmak ihtimali olsa bile, tedafüî bir vaziyetin temini içün yirmi ve yirmi beş gün kafi değil idi. Tecavüzî harekât düşman adedinin iki misli raddesinde bir kuvvete malik olmağa mevkuf idüğü malum idi. Binaenaleyh, Rumeli kıtasından daha bir buçuk milyon askerin ihzarına ne nüfus-ı umumiye nisbetle imkan-ı maddî tasavvur olunabiliyordu ne de ahvâl-i mevkiiye buna müsaid idi. Bunları istemedikleri bir cenge sevk içün hükûmetin nüfuzu kafi değil idi. Vatanlarını müdafaa içün hududa sevk olunacak ahali-i İslâmiyenin arkasında kalacak haydutların hıyanet u şenaatlerini dahi düşünmek lazım idi. Anadolu'dan gelecek askerin yirmi ve yirmi beş günde cem ile menâtık-ı harbiyeye sevki her ihtimalden baîd idi. Vesâit-i berriye mefkud ve Adalar Denizine hakim olan Yunanın kuvâ-yı bahriyesine karşı koyacak bir kuvvet nâbûd idi. Bunu en basit malumata sahib bir köy muhtarı dahi biliyordu. *Alelhusus* Mahmud Muhtar Paşa Bahriye Nazırı sıfatıyla bu hale herkesten ziyade vakıf idi.

Bir de, yirmi ve yirmi beş günde toplanacak bir asker ne ile teslîh ve nasıl idare olunacaktı? Hatır-nişânımdır ki, Kamil Paşa'nın sukutundan sonra Viyana sefaretiyle paylaşmış olan Hüseyin Hilmi Paşa'yı Viyana'da görmüştüm.[9] Biraderim Ferid Paşa merhum[un] Ayan Reisi sıfatıyla Hilal-i Ahmer'in idare ve muamelâtında mervî veya mer'î olan suistimalâttan

bahisle yazdığı bir ihtarname, Hilmi Paşa'nın arkadaşları olan Babıali rehzenleri tarafından kendisine gönderilmiş, reisi olduğu cemiyetin müdafaa edilmesi kendisinden taleb olunmuş idi. Merhum biraderin itiraz-ı muhikkini nâbecâ görerek iğbirar u teessürünü beyan sadedinde, kendisinin açtığı harbi zemin-i mükaleme tutmuş ve bu sebeble devletin beş yüz yirmi bin küçük ve yüz bin büyük çapda mavzerle, Henri Martini'den yüz bin de işe yaramaz tüfengi olduğunu söyleyib, tasdik-i müddeâ içün kasasından çıkardığı bir de pusulayı ortaya koymuş idi. Hüseyin Hilmi Paşa'nın bize gösterdiği bu hesab-ı nâ-savâb elbette rüfekâsının dahi manzûru olmuş idi. Birbirine benzemiş ve cebhaneleri karmakarışık ve muhtelif olan ve İşkodra'dan bed' ile Yemen ve Necid sahralarına kadar dağıtılmış bulunan o eslihanın kıymeti vükelâ-yı devletce elbette bir lahza olsun düşünül[me]mişti (64).

Kezâlik, devletin bunca nevâkısına karşı harbin idamesi içün muhtac olacağı parayı heyet-i askeriye değil, Heyet-i Vükelâ hesab ve tedârüke mecbur idi. Hazine-i devlet aceze maaşâtını ve en adî rûzmerre mübremâtını tedârükten aciz idi. Vakt-i harbde hâriçten istikraz etmek imkanı da yok idi. Zira Avrupa hükûmetleri bîtaraf kalacaklarını; yani maddî olsun, manevî olsun, devlete müzaherette bulunamayacaklarını tebliğ etmişlerdir. Dahilde masârif-i harbiyeye tekabül edebilecek servet ü mürüvvetin adem-i vücudu ise, Gazi Muhtar Paşa ile oğlu Mahmud Paşa'nın ianeten bir para vermemeleriyle sabit idi (65).

Muhâsım devletlerin dördü dahi Rumeli ile hem-hudud idi. İstedikleri yerlerden kolay kolay tecavüz ve tehâtî edebiliyorlardı. Bunların vesâit-i nakliyeleri Devlet-i Osmaniyye'ye nisbeten mükemmel idi. Tabur ve alay merkezlerinde efrâdın kaydı yok; mekkârelerin hesablarını, cedvellerini bulmak muhal. Umum taburların hîn-i meşy ü hareketinde çekilen zahmetleri, erbâbı tayin ve beyan edebilir sanırım. Edviye ve etıbbâ ihtiyaca kifayet etmekten pek baîd idi. Taburlarda, alay merkezlerinde muâlecâtın ismi bile yad olunmazdı ve hatta suret-i tedârükünden bile kimse bahse lüzum görmezdi. *Alelumum*

ümerâ ve zâbitân[ın] emrâz u ilel-i siyasiye ile malül, her türlü intizam ü itaatten dûr olduğu malum idi. Hiçbir yerde orduların erzak u mühimmatı sevk olunmamış, sevk u cem'i bile düşünülmemiş. En doğrusu, askerin iaşe ve idaresi ne Heyet-i Vükelâca ne de devâir-i askeriyece nazar-ı teemmüle bile alınmamıştı. O halde tedafüî ve tecavüzî tedârükâtın berren ve bahren yirmi veya yirmi beş günde istikmal edileceğini iddia eden her kangı daire olsa, Heyet-i Vükelâ o daire-i mağşuşenin safsata-i bî-meâline istinad etmeyib, bedîhiyat derecesinde malum olan ahvâl ile devletin hayat ü memât mesele-i mühimmesini halleder ve böyle Toptaşı sükkânının dahi yutamayacağı lokma-i zehr-âlûdu ortaya koyanları dahi takımıyla ya tımarhaneye veyahud darağacına sevk eylerdi! Fakat Muhtar Paşa ile refiki Kamil Paşa hadd-i *tis'în*e varmış, aksâ-yı merâtîbe yetmiş oldukları halde, hırs-ı pîrî ile mevki-i iktidardan vazgeçmeyib Hakk'a ve halka karşı deruhde ettikleri vazife ve mesuliyeti düşünmemiş, işten keff-i yed etmeye bile lüzum görmemişlerdir. Alekî-sîret ve abîd-i servet olan Midillili Hüseyin [Hilmi] Paşa bu iki pir-i *hâifü'z-zamîr*i tertib eylediği bir çapkın alayıyla tehdit ederek (66) halka karar verdirmiş ve bu suretle Yunanlılara arz-ı hizmetle devleti, bunca ümmet-i Muhammed'i gayyâ-yı musibete sürükleyib götürmüştür.

Eski zamanlarda Adalar muhtedilerinden olub silk-i memuriyette bulunanların menâsıb-ı refîalarda irtikâları memnu idi. Onlar nazar-ı devlette *meş'ûmü'l-kıdem ve meşkûkü'l-hıdem* eşhâs-ı ihanet-ihtisastan madud idi. Hilmi Paşa Midillilidir. Edîb-i meşhur [Namık] Kemal Bey'in zîr-i terbiyesinde bulunmuş, yaşını başını aldıktan sonradan devlete mal olmuş, bir sür'at-ı azîme ile kat'-ı merâtib ve ihraz-ı menâkıb ederek Adana valiliğine irtikâ etmiş idi. Orada devletin başına bir bela-yı siyasî çıkarmış, müteakiben kendi başına sarık sararak Yemen valiliğine gitmiş, oraları altüst etmiş; Rumeli'de yedi sene süren müfettişliği zamanında hiçbir hüsn-i hizmet ü niyeti görülmeyib, envâ'-ı fezâyıhla vaktini geçirmiş; Otuzbir Mart Hadisesi'nde mesned-i sadarette bulunmuş ve her yerde âsâr-ı şeâmet

ü ihaneti görülmüştür! Cemiyet'in nâşir-i efkârı olan *Neyyir-i Hakikat* gazetesi, hakkında "*Sultan Hamid'in en halis bendesi ve ehl-i İslâm'ın en büyük düşmanıdır*" demişti!! (67) Sultan Abdülhamid'e bende olmasını bildiği gibi, bütün sanâdîd-i İttihad'a dahi ayrı ayrı rabt-ı puyiş-i ubudiyet etmiş, Harb-i Umumî'ye devletin iştirakini tervic ile milyonlarca servet ü sâmân kazanmıştır.

Rumeli'nin kahhâr-ı bî-emânı olduğuna kail olduğum içün kendisine yazmış olduğum birçok hitabelerden iki parçayı tarihe bir hizmet maksadıyla zeyl-i kitabıma derc eylemeye lüzum gördüm. Numero 3, Sahife 344 ila 350.

Tedârükât-ı Harbiye

Teşrinievvelin 5'inde [18 Ekim 1912] Avlonya'ya geldim. On gün evvelce kaymakamlığa ve redif dairesine gelmiş olan telgraflarla efrâd-ı redife ve ihtiyatiyenin hemen cem'i emrolunduğuna muttali oldum. Halbuki Redif Alayı Kumandanı Şakir Bey efrâdın sekiz gün zarfında toplanması içün âdiyen ve imhâlen Zaptiye Dairesi'ne pusulalar tevdi etmiş, ahali değil devâir-i resmiye dahi harbin *muhakkaku'l-vukû*' olduğunu anlamamıştır! Binaenaleyh yedi-sekiz gün içinde düvel-i erbaanın harbe girişeceğini anlatmağa, *karîbu'z-zuhûr* olan bir hâile-i müdhişe üzerine herkesin dikkatini celbetmeye çalıştım. Ve derhal memleketin eşrâfını, muteberân-ı kurâyı davetle izahat-ı mümkine verdim (68). Bir samimiyet-i kâmile ile cümlesi ızhar-ı lâzime-i hizmete hazır idi. Köylere koşub efrâdı cem' ü sevk etmek ve bizzat harbe gitmek isterlerdi. Fakat silaha davet olunan efrâdın kendilerini bulmaktan sarfınazar, daire-i askeriye aradığı askerin mecmu'unu bile ber-vech-i sıhhat tayin etmekten aciz idi. Tensikat-ı cedide-i askeriye mucebince Avlonya Alayı'na iltihak olunan Malakastra efrâdının rabıta-i mülkiyesi Berat'a ve Avlonya'nın altı-yedi pare büyük köyünün irtibat-ı askeriyesi Delvina'ya kalmış idi. Bunlardan alınacak, gön-

Arnavutluk'ta Osmanlı askerleri

derilecek efrâdı bilmek kabil olmadığı gibi, hükûmet-i mülkiye bunlara îsâl-ı malumat dahi edemezdi. Heyet-i askeriye, Kaymakam Şakir Bey'den, Yüzbaşı Emin ve Ragıb efendilerle bir mülazımdan ibaret idi. Bunlar ne künyeleri bulmağa ve ne de efrâdı toplamağa kadir idi. Bin türlü müşkilat ile ve birçok erbâb-ı gayretin muavenetiyle lalettayin esnân dahilindeki kesândan beş yüz nefer toplandı. Ellerine verilecek eslihayı, elbiseyi tevzî'e imkan bulunamıyordu. Avlonya kasabasında bulunan askerî? ve bu yerde ecnâs-ı muhtelifeye aid bir takım ehemmiyetsiz şeyler kalmış ve eşya-yı mühimme-i askeriye kısmen Kanine'ye, kısmen Babiçe ve Armen köylerine götürülüb dağıtılmış idi. Bunların tayin-i keyfiyet ve kemmiyeti mümkünsüz olduğu içün, tevzîâta kimse yanaşmadığı gibi, muamelat-ı resmiyeye halkın karıştığını ümerâ ve zâbitân kabul etmek istemezlerdi.

Avlonya'da bin kadar mavzer tüfengi bulunduğu malum idi. Alayın mürettebatı bunun dört misli idi. *Meazâlik*, Avlonya Alayı'nın mensub olduğu Elbasan Fırkası, *bi-eyyi vechin kân* mavzerlerin kâmilen oraya gönderilmesini emrediyordu! Yanya Ku-

mandanı Yanyalı Esad Paşa ise, Yanya'nın azîm bir tehlike karşısunda bulunduğundan, vecâib-i diyanet ü hamiyetten kemal-i suzişle bahsederek, bir an evvel askerin Yanya'ya gönderilmesini hükûmetten ve bizden rica eyliyordu. Cem' ü sevk olunmak üzere tehyie edilen efrâd-ı askeriye, tarîkte tesadüf edecekleri Hıristiyan köylerinde mütehaşşid Rumlardan *bihakkın* mütehâşî oldukları içün, oralardan mutlak müsellahan geçmelerini isterlerdi. Birçok muhabereden sonra, nihayet her altı yüz kişilik postalardan nısfı müsellah olmak ve nısf-ı âharı Yanya'da teslîh olunmak üzere Yanya Kumandanı Esad Paşa emir vermiş ise de, eslihanın tevzî u taksiminde zâbitân azîm bir tereddüd gösteriyorlardı. Zira fırka ne bu evâmirden ve ne de askerin suret-i sevkinden haberdar değildi. Bu keşmekeşler arasında bir çare-i halas bulmak üzere, mevcud olan bin kadar Martini tüfenginin dahi tevzî'i emri alınmış ise de, bunların cebhanesi sinîn-i vefîreden beru kadîm bir Yahudi havrası derununda tutulduğu içün, rutubetten bozulmuş kurşunların kuvvetsiz, sadasız ve hatta tesirsiz yüz metrelik mesafeye kadar varabildikleri bittecrübe sabit olmuştur!! Efrâdın altmış para yevmiye hesabıyla Yanya'ya kadar varabilmeleri içün *min haysü'l-mecmu*' ellerine onar buçuk kuruş veriliyordu.

Bu efrâd, ahmâl-i askeriyeden mâadâ on iki kıyye ekmeği üzerlerinde taşımağa mecbur tutuluyordu. Yolsuz bir memlekette seyr-i serî ile gitmek mecburiyetinde bulunan bir neferin bu sikletle yürümesi mümkünsüz idi. Yollarda halkın ellerinden *bi'r-rıza* ekmek almak ve her ne suretle olursa olsun sühuletle yiyecek tedârük etmek muhal idi! Taburların sevkiyatı içün ahalinin ellerinden alınıb tedârük olunabilen mekkârelerin tahsisatı yok idi. Kimse mal sanduğundan para almağa vermeye cesaret edemezdi. Bu bargirler günlerce aç kalarak avareser gezer, yer yer telef olurlardı! Sevk olunan efrâdın başında bir zabitin gitmesi içün ısrar ettiğim halde, defter tutmak, yevmiye vermek, esliha ve elbise tevzî etmek gibi mesuliyetler dermeyan olarak kimse gitmek istemezdi. Bu mazeretler haklı olmak ile beraber, ekseriyetle askerlik etmemiş ve vakt-i hâzırda

talim ü terbiye görmemiş efrâdın sevkini, intizamını muhafaza ve deruhde edecek bir adamın beraberlerinde bulunması vücubu dahi derkâr idi.

Bu hal yalnız Avlonya'da cârî değil idi. Her taraftaki sevkiyat ve tertibat buna makîs veya bundan bedter idi. Almanya usulünce beher taburun mıntıkası kırk kilometreden ibaret bir mesafe buudunda olması lazım idi. Yolsuz, idaresiz bir memlekette Almanya gibi külliyetli hutût-ı hadîde, telefonlar, otomobiller, tayyareler gibi vesâit-i muhabere ve münâkaleye malik olan bir devletin tensikat-ı askeriyesini tatbik ve kabul etmekteki isabetin veya mesuliyetin tayinini erbâb-ı istihkaka terk etmekle beraber, bir hakikat-i tarihiye olmak üzere beyana mecburum ki, Rumeli'nin zıyâ'ı hep zemin ü zamana uymayan tertibatın netice-i elîmesidir (69).

Devol Taburu'nun eslihası vaktiyle gönderilmişti. Tertibat-ı mezkureye göre bu taburun merkezi Tomoriçe'de vaki Babahani denilen mevki olmalı idi. Orada ise oturacak evler, eslihayı koyacak yerler yok idi. Binlerce liraya mal olan mühimmat yığınları dere kenarlarına atılmış kalmış idi. Ashab-ı hayrattan birisi *bi't-tesadüf* oradan geçerken, bu hazâin-i devletin böylece mahv u [h]eba olduğunu görmekle, *hasbeten-lillah* mühimmât-ı müterâkime üzerine çitten çamurdan bir sakaf yaptırmıştı. Lakin şiddet-i berf ü baran bunu perişan etmiş idi. Taburun zâbitânı bir kere olsun oraya gidib bu hali temaşaya bile lüzum görmemiş idi. Aileleri içün mesken olmadığını, daire-i askeriye bulunmadığını serrişte-i mazeret tutarak emr-i ahîre intiza[r] ediyorlardı.

Bu taburu toplamak, efrâdın künyelerini çıkarmak lazım idi. Ortada ne defter var idi ve ne de bir yed-i mesul görülüyordu. Zaten alay merkezlerinde zâbitân kadrosu namıyla üç zâbit bulunursa, tabur mevkilerinde ya bir bölük eminine veyahud bir mülazıma tesadüf olunurdu. Küçük zâbitân denilen çavuş ile sâirenin kayd u nişanı bulunmuyordu. Ve kimse bunları intihaba cesaret edemiyordu. Böyle bir acz-i mutlakla temşiyet-i umûr mümkünsüz idi. Eskiden kalmış olan kuyûd-ı askeriye-

de vefeyât ve mevlûdât gibi tashihât yapılmamıştı. Bunlar menâtık-ı cedîdeye devr u nakil olunmamıştı. Kimse ne olduğundan ve ne aranıldığından haberdar değil idi. Hatta taburların, alayların âmir-i hakikisi kim olduğu bile malum olamıyordu!

Kalkandelen ile her türlü irtibat-ı askerî kesildiği ve belki müttefiklerin zîr-i pâ-yı istilasına girdiği bir sırada Avlonya daire-i askeriyesine gelen bir telgrafnamede, Kalkandelen taburuna aid olub sehven Avlonya'ya vâsıl olan bir takım eşya-yı hasise-i askeriyenin hemen oraya sevk ü iadesi emrolunuyordu (70)!!

Bu ahvâli makine başında hamiyet ve kifayeti müsellem olan Yanya Kumandanı Esad Paşa ile biraderi Vehib Bey'e (şimdi ferik) izah ettiğim gün kendileri kemal-i ehemmiyetle Yanya'ya bir miktar zahire yetiştirmekliğimi rica ediyorlardı. Sekiz-dokuz yüz mekkâre tedârüküyle Yanya'ya erzak sevki Avlonyaca mümkün idi. Fakat yolsuzluktan bu mekkâreler kırk-elli okkalık bir yük yüklenebiliyordu.

Yollarda ne neferler ne mekkâreler içün yiyecek var idi. Fazla olarak Ergiri'den sonra yollar eşkıya-yı Hıristiyaniyeden emin değil idi. Yanya *dârü'l-harekât* olduğu, mühim bir mevki-i askerî sayıldığı halde, on günlük zehâir bile iddihar olunamamıştı. Etrafta erzak ve me'kulât yok idi; tedârük edilmesi de müşkil idi. Ahali bundan dolayı muzdarib ve ümerâ-yı askeriye mütehayyir idi.

Yanya Valisi Hasan Tahsin Paşa['nın] (71) jandarmadan yetiştiği Gazi Muhtar Paşa'nın malumu iken, kendisini Hudud-ı Yunaniye Umum Kumandanlığına tayin ediyordu. Bizi makine başına davetle Yanya'dan müfarakatini iblağ ve veda ederken, böyle bir bargirânı ne içün kabul ettiğini sordum. Birçok itizârât ile reddettiğini ve fakat Gazi Paşa'nın ısrar-ı fevkaladesine binaen kabule mecbur olduğunu anlatmıştı.

Yanya'da Nevzad Efendi namında bir kadı harbin nihayetine kadar vali vekili kalmış idi. Hükûmet-i mülkiye vilayetin hiçbir yerinde *nâfizü'l-emr* değil idi. Hükûmet-i askeriye ise tafsilat-ı mebsûte dairesinde idi.

Bu ahvâl-i müellime Yanya Rumlarının nazar-ı ıttıla‘ından dûr kalmıyordu. Günü gününe ordunun ve bilcümle mevâki‘in vaziyet-i askeriyesi üzerine Yunana malumat veriliyordu! Ergiri'den Yanya'ya kadar olan kurâ halkı hal-i galeyanda ve dakika be-dakika Yunan askerinin vürûduna muntazır bir vaziyette idiler (72). Ergiri'den bed' ile Avlonya, Berat, Delvina alaylarının mahzeni? olan bu yerlerde efrâdın silahsız, zâbitsiz, ikmalsiz olarak sevk ü imrarları emrolunuyordu (73). İnkisar-ı hamiyete ve tezyid-i heyecana bâis olan bu evâmirin tesirât-ı elîmesini kimse düşünmüyor, Yunan orduları takım takım Yanya'ya ve havalisine tecavüze başlıyordu. Ne giden asker nereye gittiklerini biliyordu, ne bunları imdad olarak arayanlar nasıl idare ve teslîh edebileceklerini tayin ediyordu. Bununla beraber, ahali-i İslâmiyye zerreten hamiyetlerine, salabetlerine nakîsa gelmemek şartıyla büyük bir faaliyet ve cesaret gösteriyordu!

Esasen Devlet-i Osmaniyye ne tecavüzî ne tedafüî bir harbe hazır idi. Mevâki-i müstahkeme her türlü esbâb-ı mukavemetten muarrâ ve pek fena idi. Hudud düşman istilasına açık ve Sırp ve Bulgar hudutları istihkâmâttan tamamıyla hâlî idi. Arz olunduğu üzere, Rumeli'de bulunan yüz kırk taburu *Büyük Kabine* denilen heyet-i ma‘tûhe terhis etmiş idi. Her taraf askerden boş idi. Sırf ahalinin himmet ü hamiyetiyle toplanılan iki yüz bin kişilik bir kuvvet silahsız, zâbitsiz, her nevi idareden mahrum olarak meydan-ı harbe şitâbân olmuş idi.

Garb Ordusu Kumandanlığı'ndan tamîm olunan fî 8 Teşrinievvel 1328 [21 Ekim 1912] tarihli telgrafnamede, şübheli eşhâsın bilâ-tereddüd habsedilmeleri ve rüesâ-yı mahalliye ve marûfenin icab-ı haline nazaran rehin makamında tevkifleri ve şayet o havalide bir su-i hareket görülürse, rüesâ-yı merhûne haklarında muamele-i şedide-i kanuniye(!!) icrası muhakkak olduğunun ilanı ve ordunun serbestî-i harekâtına mani olan ve her türlü fenalığa [karşı], muzır sayılan köyler ahalisi hakkında (!!) en şedid cezaların tatbiki mukarrer olduğunun tefhimi beyan olunuyordu. Muamelât-ı mütehayyirane ve mütehakkimaneyi irâe eden bu iş‘ârât memurîn-i tâliyenin i‘tisâfâtına dahi bâdî olduğu derkâr idi.

Fazla olarak, kuvâ-yı askeriye bu misillû tedâbîr-i şedideyi icraya gayr-ı kafi idi. Bu suretle ahali-i Hıristiyaniye ister istemez kıyama hazır ve isyana mâil idi (74).

Ahali-i İslâmiye hukuk-ı devleti ırz u canlarını ve mal ü iyallerini muhafaza etmek üzere, hükûmetin kâffe-i evâmirine münkâd idi. Hayfâ ki, düşmanların süngülerine mukavemet edebilecek silahları, silahlarını istimal edecek cebhaneleri yok idi. Gözleri önünde pâymâl olan her türlü mukaddesatı müdafaa ve muhafazadan aciz idi! Dört devlete bir günde ilan-ı harb eden gafiller, ecdadımızın mefâhir-i mâziyesinden, askerin salabet-i cihangiranesinden bahisle, güya herkesi galeyana getirmek, intibaha davet etmek isterlerdi. Bunlar, askerin şu nevâkıs-ı ayniyesini, Rumeli'nin ahvâl-i müessifesini kat'an nazar-ı dikkate almazlardı.

Sekiz sene tevaliyen müfettişlikle Rumeli'ye bir afet-i meş'ûme kesilen Midillili Hüseyin Hilmi Paşa, herkesten ziyade bunları bilmek, rüfekâsına anlatmağla mükellef idi. Sırplılar Priştine'ye hücum ederken on üç bin Arnavut fedaisi silah arıyorlardı. Bu biçareler, fedakârâne bir hamiyetle silahsız bile topların üzerlerine hücum edib, yüzlerce şehit vermişlerdir (75).

Kumanova Faciası koptu. Artık inhilal ve izmihlalin âsâr-ı hâilesi görüldü. O ne ric'at, ne hezimet idi. Asker bozuluyor, düşman ilerliyordu. Lakin esbâbını kimse bilmek istemiyordu. Anlaşılıyordu ki, bu hezimet, bu ric'at askerin intizamsızlığından, topların, mühimmatın ve hatta erzakın fıkdân-ı küllîsinden, zâbitânın idaresizliğinden ileri geliyordu (76).

Kıtaat-ı askeriye bozula bozula Manastır'a takarrub ediyordu. Sırplılar dahi Cerfe Deresini geçiyordu. Manastır'da müddehar iki yüz bin çuval unu, birçok erzak ve mühimmâtı kurtarmak veya yakmak üzere son bir müdafaaya mübaşeret olunuyordu. Efrâdın ellerindeki fişenkler kafi değildir. Manastır'dan fişenk aradılar; harb fişengine bedel manevra fişenkleri göndermişlerdir (77).

Asker son derecede mukavemete karar vermişti. Fakat bu fişenkler bir oyuncaktan başka bir şey değil idi. Bu tedbirsizlik

Vardar üzerinde bir köprü, 1863

birinci defa vuku bulmuyordu. Leskovaç'dan Priştine üzerine yürüyen Sırp fırkalarına karşı silahsız, topsuz bulunan Arnavut kıtaat-ı askeriyesi mahv u münhedim oldukları zaman, Üsküb'de, Vardar boyunda İstanbul'dan, Selanik'ten gelen atıyla, arabasıyla istimal olunmaksızın amade duran seksen pare top Sırplıların eline geçdi (78)!

Ordular bayağı mukavemetsiz ve harpsiz perişan oluyordu. Düşman kıblegâh-ı ümmeti basıyor, hayat ve namusumuzu heder ediyordu. Her taraf numûne-nümâ-yı *yevmi'l-arasât*, bütün saha-i vatan bir ateşgede-i âfât ü beliyyât idi.

Bu elim ve hazin haberler sâika gibi her taraftan tevâlî ediyordu. Ve yine her taraftan imdad ve istimdad avazeleri geliyordu. Gittikce ümid-i halas ve çare-i necat u müdafaa azalıyordu. Artık vatan-ı hususîmizin sıyaneti vazifesini düşünecek zaman hulûl etmiş ve bu dakikadan itibaren, Müslüman Arnavutlar ve münevver fikirli adamlar münferiden teşebbüsât-ı milliyede bulunmağa lüzum görmüşlerdir (79).

Avusturya'nın Siyaseti

1912 senesi Teşrinievvelinin 7'sinde [20 Ekim 1912] Avlonya'dan hareketle, 11'inde Viyana'ya vâsıl oldum. Draç'dan geçeceğimi iki gün evvel Abdi Bey Topdanî'ye telgrafla bildirmiştim (80). Kendisi Avlonya'ya müteheyyî-i hareket olduğu[nu], vapura gelemeyeceğini beyan ile Don Kacori'nin[10] ve Kruyalı Mustafa Efendi'nin vapura gelib beni görmelerini mumaileyhimâdan iltimas eylemiş idi. Don Kacori ve Mustafa Efendi ile beraber müdafaa-i milliyenin teşkilinde mesai-i hamiyetkârânelerini ızhar etmelerini rica ettim. Ve *ez-her-cihet* buna gayret edecekleri cevabını aldım. Şingin'e muvasalatımda, Şingin ile Ülgün arasındaki mesafe üzerine Karadağlıların elektrik reflektörleri görülüyor, Tivar'da birçok halkın nümayiş-i cenkcuyânelerinden Karadağ'ın ilan-ı harb ettiği anlaşılıyordu.

Viyana'ya geldiğim gibi Hâriciye Nezareti erkanından Mösyö Rappaport'a[11] mülaki oldum. Viyana'ya sebeb-i vürûdumu izah ettim. Ertesi günü Kont Berchtold[12] tarafından kabul edildim. Müşarünileyh ne maksatla geldiğimi bildiği halde benden izahat istedi. Türkiya harbe başlar başlamaz inhizama uğrayacağından emin olduğumu ve binaenaleyh Avusturya'nın Arnavutluk'a karşı alacağı vaziyeti suale ictisar eylediğimi söyledim ve tafsilat-ı lazimeyi manzum getirdiğim bir varakayı eline verdim. Varaka Rumeli'nin ahvâlini halkın hâlet-i ruhiyesiyle kuvâ-yı mevcudeyi hâki ve birçok mütalaât-ı mahsusayı mutazammın olub, Avusturya'nın müzaheretinden ümidvar olan Arnavutların teşkiline karar verdikleri müdafaa-i milliyeden bâhis idi. Onu meşmul-nigâh-ı dikkati etmiş ve el'an nezdimde mahfuz olan o varakaya kalemiyle bazı işârât vaz' ettikten sonra, Türkiya'nın mağlub olmak ihtimalini kabul etmediği içün, o esasa ibtinâen fikr ü nazar edemeyeceğini ve yalnız şahsıma emn ü itimadından dolayı müzakere-i hususiyede bulunabileceğini söyledi (81). Bulgarlarla Sırplılara karşı Osmanlı askeri *der-ceng-i evvel* münhezim olsa bile, birkaç gün sonra

kuvâ-yı müctemea-i Osmaniyyenin her ikisine galib gelebileceğinden emin olduğunu anlattı (82). Kont Berchtold tahmininde musîb olub da, Devlet-i Aliyye'nin galebe-i katiası takdirinde Arnavutluk'un ciddî bir muhtariyet-i idare istihsaline, ve devletin mağlubiyeti halinde istiklaline bezl-i makdaret edib etmeyeceğini sordum. Evvelce kendisi Makedonya akvâmının taksimat-ı araziyesini ve ayrı ayrı bir idare-i muhtareye nâil olmaları esasâtını tayin etmiş olduğu içün, Arnavutlara bu esasa göre hukuk-ı kavmiyelerini iktisaba muktedir olabileceklerini beyan ile iktifa eyledi! Makedonya ile Arnavutluk'un hadd-i fâsılını sual eyledim. Kendisi evvelce yaptığı taksimat sırasında göstermiş ve şimdi benim de o babda fikrimi anlamak arzusunda bulunmuş olduğunu söyledi. Verdiğim layihada Arnavutluk hududunu gösterdiğim içün, lütfen ona imale-i nazar buyurmalarını söyledim. Erkan-ı nezaretten Kont Çapari'yi,[13] Kont Nemes'i[14] ve Mösyö Rappaport'u ve iki konsolosu yanına celb ile layiha-i maruzayı müzakereye başladı. Arnavutluk hududunca ifratı iltizam ettiğimi beyan ettikten sonra, Metroviçe'den Kaçanik Boğazına kadar mümted olan şimendüfer hattının Makedonya kıtasından tefrîki ve Arnavutluk'a terk ü ilhakı halinde, Avusturya ile Makedonya'nın tarîk-i muvasalası munkatı olacağını ve buna imkan-ı kabul göremeyeceğini söyledi. Her hale karşı Şimilina Boğazına ve silsile-i cibaline kadar hududumuzun çekilmesi zarurî olduğunu anlattı. Birçok mübâhasâttan sonra, şimalen Gora Dağları'ndan bed' ile Adriyatik Denizine munsab suların taksim-i miyahı boyunca ve cenuben Salahora Körfeziyle Adalar Denizi arasındaki taksim-i miyah hattını takib ederek Çamlık'ta vaki Fener Burunu'na müntehî kıtanın Arnavutluk'a kalması şartıyla bir hududun vaz' u tayinini ve bu suretle bir Arnavutluk'un teşkili içün Avusturya'nın ızhar-ı muavenet edeceğini söyledi.

Makâsıd-ı milliyemizin temin-i müdafaası içün, layihada aradığım eslihanın suret-i i'tâ ve sevkince Erkan-ı Harbiye Reis-i Umumîsi Kont Konrad'ı[15] görmekliğim iktifa ettiğini söyledi. Buna arz-ı şükran ettim ve kendisi[nin] telefonla derhal

generale haber verdiğini gördüm. Öğlen taamından sonra generalin nezdine gitmeye karar verdim. İkamet ettiğim Sacher Oteli'ne geldim. Yemekte iken Miralay Şıpayh [Speich?] ve Konrad'ın yaveri bir yüzbaşı bizi almağa geldiler. Saat üçte müşarünileyh General Konrad'a mülaki oldum. Baron Konrad dahi Osmanlı ordularının galebesinden mutmain idi. Arnavutluk'un muhafaza-i hukuku içün her türlü muavenete hazır idi. Fakat Harbiye Nezareti doğrudan doğruya silah veremeyeceğini beyan ile adî bir alışveriş tarzında olarak Avusturya Oriental Şirketi Direktörüne bir tezkere-i hususiye göndereceğini ve benim de kendisi ile mülakatımı tensib ettiğini söyledi. Teşekkürât-ı mahsusamı beyan ile yanından ayrıldım.

Ertesi günü saat onda direktörü gördüm. Müşarünileyh bizi otomobiline alarak, beraberce Viyana civarında vaki Steyr Fabrikası'na[16] gittik. Romanya hükûmetinin kabul etmiş olduğu Mannlicher-Schönauer modelinde on beş bin tüfenk hemen Arnavutluk içün amade olacağını anladık (83). Bu ciheti teminden sonra Avusturya erkânının ve efkâr-ı ammenin celbi maksadıyla bir konferans tertib edilib Nafia Müsteşarı Mösyö Riedl, Ser-yaver Kont Yar, Arşidük Ferdinand'ın Saray Nazırı Miralay Baron Bolfras ile Baron Chlumecky'nin[17] zîr-i idaresinde olarak, Doyçe Hering [Deutsche Heeren?] Kulübü'nde bilcümle erkân-ı memurîn ve müessesât-ı maliye rüesâsıyla müntesibîn-i matbuata ve sâir lazım gelen zevâta davetnameler tevzi edildi.

O gece iki-üç saat kadar hükümât-ı erbaanın açtıkları harbin netâyicine, Arnavutluk'un tarihcesiyle vaziyet-i hâzırasına beyanatta bulunduktan sonra, Belgrad ile Çetine'nin, Sofya ile Atina'nın mukârenet-i vâkıası herhalde Avusturya'yı tehdid maksadına müntehi ve binaenaleyh Avusturya'nın husul-i itminanı içün bu hükûmâtın arasında bir hadd-ı fâsıl olmak üzere Arnavutluk'un ihya ve ikamesi lüzumu bedihî olduğunu izah eyledim (84). Ertesi günü bilcümle Viyana matbuatı, bu konferanstan bahisle Balkanlar'ın temin-i muvazeneti içün Arnavutluk'un muhafaza-i mevcudiyeti lâbüd olduğuna dair hay-

li makalât ile dolmuş, aleyhimizde bulunan Macar efkâr-ı ammesi üzerine bunların neşriyatı azîm tesirâtı mucib olarak, efkâr-ı mezbure refte refte itidal bulmağa başlamıştır.

Ertesi gün Baron Konrad'ı gördüğümde, Avusturya Oriental Şirketi vasıtasıyla alınacak tüfenklerin Pola kurbünde vaki Fezano iskelesinden ufak bir römorkörle Arnavutluk'a gönderilmesi takarrur ettiğini ve fakat Arnavutluk'ta ihzar eylediğimiz müdafaa-i kavmiye heyeti icra-yı faaliyete başladıktan sonra bunların ve Arnavutluk'ta kuvâ-yı askeriye teşkili içün lisanaşina otuz kadar zâbitin sevki münasib olacağını anlattı (85). Kendisine tekrar arz-ı teşekkürâta müsâraattan sonra, Nafia Müsteşarı Mösyö Riedl ile Belvedere Sarayı'na gittik. Orada Ser-yaver Miralay von Bolfras'ı[18] gördük. Kendisiyle biraz musahabetten sonra Veliahd Arşidük Ferdinand'ın huzuruna kabul olundum. Viyana'ya sebeb-i vürûdumu ve ne yolda teminat-ı mu'âvenetkarâne alarak ne derece memnun u mübâhî olduğumu beyandan sonra, mevcudiyet-i kavmiyemizin emr-i muhafazasi içün kendilerinin dahi müzaheretine muhtac olduğumuzu arz eyledim. Müşarünileyh Viyana'da yegâne olmak üzere, Türkiya'nın muzmahil ve Balkanlar'da azim bir inkılab hasıl olacağına kâil olduğunu söyledi.

-"Arnavutluk'a gelince, hakk-ı hayata ez-her-cihet malik olan bir kavmin muhafaza-i mevcudiyeti hem Avusturya'nın siyasetine muvafık ve hem de muvâzenet-i umumiyenin sıyaneti nokta-i nazarınca lâbüddür" dedi. Sonra ilaveten,

-"Büyük bir an hulul ediyor; yalnız Arnavutluk'un mukadderâtını değil, Avusturya'nın istikbaline aid safahâtı tayin edecektir. Bir buçuk sene evvel kaybettiğimiz bir fırsatı -İtalya devletine karşı bir telmîh etti- bugün belki tekrar elde edinebiliriz ve Balkanlar'ın muvazene-i umumiyesini temin içün bizim ve sizin hakim olabileceğimiz bir zaman geldiğini görürüz. Fakat bu defa dahi fırsat elden giderse, tali' bir daha tecelli etmez, sanırım" cümlelerini kemal-i vakar ve ciddiyetle îrad etti ve Arnavutluk'un saadet-i müstakbelesi teminatını tekrar ederek mevâid-i münasibede bulundu. Arşidük hazretleriyle bahs ü

mükâleme sırasında refika-i muhteremeleri Düşes dö Hohenberg[19] dahi hâzır idi.

Kemal-i ihtiramla selam[la]yarak yanlarından ayrıldım. Ertesi günü Trieste'ye müteveccihen hareket eyledim. Trieste'ye vürûdumda Kumanova Felaketi[nin] kopmuş ve Sırplılar[ın] ilerilemiş olduklarını haber aldım. Otele vürûdumda General Konrad cenabları bizi telefona davetle, bedbînâne olarak verdiğim izahatın tamamıyla *nefsü'l-emr*e muvafık çıktığını ve *me-a't-teessüf* kendileri ataşemiliterlerin iknaâtına firifte olduklarını beyan etmiş, Arnavutluk'ta teşekkül edecek müdafaa-i kavmiye heyetinin hemen icra-yı faaliyete başlaması lüzumunu söylemiş ve Arnavutluk'un husul-i istikbali yolunda sebk eden kavâidini teyit ederek makine başından ayrılmıştır.

Müdafaa-i Kavmiye

Avlonya'ya muvasalatımdan ve oğlum Ekrem'i Avusturya'nın Arnavutluk'a aid niyet ve siyasetini anlamak üzere Viyana'ya gönderdikten sonra, hemfikrim olan birçok vatandaşlarımla teâtî-i ârâya başladım. Bir müddetten beri İsmail Kemal Bey taraftarlarıyla bir mevki-i muhalefette kalan Adem Bey Risili ve Elmas Efendi Cafer gibi bir takım eşrâfı dahi davet eyledim. Vatanımızın geçirmekte olduğu buhranı, buhran-ı hatarnâkı gayet sarih bir lisan ile anlattım. Arada bir samimiyet-i mütekabile temini içün hissiyât-ı şahsiyenin nisyanı lâbüd olduğunu ve böyle bir niyet-i halisa ile serbest olarak cümlenin beyan-ı fikr ü mütalaa eylemelerini rica ettim. Birçok mübâhase ve müzakereden sonra yegâne çare-i halas olmak üzere bir müdafaa-i kavmiye heyetinin hemen teşkili içün Arnavutluk'ta kabil-i davet olan bilcümle erbâb-ı re'y ü tedbirin haberdar edilmesi lâbüd olduğunu anlattım. Bunu cümlesi kanaat ve muvafakat göstermekle, müsvedde suretinde karaladığım telgrafnamede Rumeli'nin hal-i ihtizarda bulunduğunu ve devletlerce taksime karar verildiğini beyan ile beraber vatanımızın te-

Berat'ta bir grup ileri gelen: Sağdan dördüncü Berat Prefekti Feyzi Alizoti. Sağındakiler General de Veer ve Aziz Viryoni Paşa, 1913-1914.

min-i mevcudiyeti içün bir cemiyet-i kavmiyenin ictimaı lüzumuna dair yazdığım fıkrayı, Elmas Efendi başta olarak muhaliflerin bir kısmı şiddetli ve hükûmet-i Osmaniyye'ye karşı cümlemiz içün endişenâk bulmağla, azıcık bazı tabirâtı tadil eyledim. Ve bu suretle zîrdeki telgrafı imzam ile ve metni hatt-ı destimle telgrafhaneye verdim (86).

> Berat, Ergiri, Elbasan, Lorica, Tiran, Kavaye, Permedi, Leskovik, Delvina, Tepedelen, Setarova, Loşna, Yegin, Kruya, Kolonya, İskrapar eşrafina ve bilcümle ulema ve meşâyih-i *zevi'l-ihtirâm*a:
>
> Bugün yarın dört devlet-i mücavire Devlet-i Aliyye'ye ilan-ı harb ediyor. Bu sebeble vatanımızın vaziyet-i hâzırası pek buhranlı görülüyor. Netâyic-i harbiye egerçi meşiyet-i ilahiyeye merbuttur, fakat tedârükât-ı askeriyece görilen nevâkısa göre, Rumeli'nin hal-i ihtizarda bulunduğuna şübhe bırakmıyor. Elbirliği ile hükûmete bir an evvel istihzârât-ı harbiyeyi ikmal içün her türlü müzahereti ibraz etmekle beraber, vatanımızın emr-i müdafaasını, mevcudiyet-i kavmiyemizin suret-i muhafazasını düşünmek, halasımıza çare bulmak üzere milletin itimadını hâiz zevâtın bir yerde ictimaıyla bir müdafaa-i kavmiye heyetin[in] teşkili elzemdir. Avlonya sahilde bulunduğu ve intihab u

i'zâm olunacak zevât-ı kirâmın gelib gitmesi kolay olduğu içün cemiyetin Avlonya'da bulunması münasibdir, sanırız. Binaenaleyh, dakika fevt etmeyerek, cümlenin vüsûk u itimadını hâiz münasib zevâtın bir an akdem Avlonya'ya gönderilmesi lüzumunu kemal-i ehemmiyetle arz eder, cevab-ı bâ-savâbınıza intizar eyleriz. Avlonya, 27 Eylül 1912.

Avlonya'da hükûmet-i Osmaniyye kâim ve nafiz idi. Telgrafhane memurîn-i müstahdemesinin elinde idi. Memur Faik Efendi Karaşipani ibraz-ı haclet ü cesaretle bu telgrafnameleri bir bir keşide etmiş, hiçbir hadisenin vukuuna meydan vermemiştir. Fakat Berat'da Aziz Paşa nasılsa bu telgrafname münderecâtını halkı beyhude yere galeyana getürmek, tekrar mebus intihab olunmaklığımız içün propaganda yapmak içün bir maksad-ı şahsîye haml ile kesb-i mahiyet ve ehemmiyetlerine sâî olduğu, Berat eşrâfından iki zat tarafından halisane ihtar olunmuş olmakla, *bi'l-mecburiye* ikinci bir telgraf ile, yalnız ulema-yı kirâm ve meşâyih-i *zevi'l-ihtirâm* ile diğer eşrâf u muteberânın celb-i nazar u dikkatine lüzum gördüm. Ve ikinci telgrafımda dedim ki,

Her taraftan gelen ahbâr-ı muvahhişe (87) vatanımızın parça parça düşmanlarımızın zîr-i pâ-yı istilasına düşmekte olduğunu ve tehlike günden güne dehşet-i azîmesini tezyid ettiğini gösteriyor. Vatanımızın emr-i muhafazası ve müdafaası cümlemize terettüb eden bir vazife-i mukaddesedir. Ağrâz-ı şahsiye ve menâfi-i zatiye düşünecek zaman değildir. Elbirliğiyle ve kemal-i cesaret ü hamiyetle vatanımızı kurtarmağa çalışmak zamanıdır. Tehlike her tahmin ve tasavvurun fevkindedir. Dağılan ve bozulan orduların efrâd-ı münhezimesi etrafımızı ihata etmeden ve muhatara bizi şaşırtmadan evvel bu dâhiyeye karşı tedâbir ittihazı elzemdir. Binaenaleyh, evvelce arz olunduğu vechile, Avlonya'da toplanacak ve her tarafdan gelecek zevât-ı kirâm meyanında Berat'tan dahi vüsûk-ı umumîyi hâiz olanların bir an evvel Avlonya'ya sevki vücûbunu kemal-i ehemmiyetle arz u tekrar ve cevab-ı bâ-savâb-ı âliyelerine intizar eyleriz.

Bu telgrafnameden mâadâ bazı zevâta ve ezcümle Libohova eşrâfından Müfid ve Berat eşrâfından Vukopola Mustafa beyle-

re ayruca mektublar da gönderdim ve Rumeli'nin hal-i ihtizarda bulunduğunu ve devletlerce taksime karar verildiğini pek sarih ve sahih bir lisan ile beyan ederek, cümlenin bir an evvel Avlonya'da ictima ile bir müdafaa-i kavmiye heyetinin behemehal teşkili ve bu suretle umum âleme karşı mevcudiyet-i kavmiyemizi gösterib, hukuk-ı mülkiyemizin sıyanetine çare aranılması elzem ve lâbüd olduğunu anlattım. Bazı tarafdan muvafık cevaplar alı[nı]yordu (88). Fakat tevâlî eden harb haberleri *anbe-an* teşdîd-i dehşet ediyordu (89).

İşkodra'da bulunan Esad Paşa Kefelik'den gelecek zevâtı men ve tehdit edebilecek bir mevkide idi. Hem buna meydan vermemek ve hem de İşkodralıların ve kendisinin muvafakat u mürafakatını istihsal eylemek lazım geliyordu. Avlonya'dan telgrafla bu emel-i kavîyi temin ü icraya imkan görmediğimden, Şingin'e gidib iki günde gelmek ve oradan telgraf makinesi başında muhabere etmek üzere harekete karar verdim (90).

Viyana'dan avdet eden oğlum Ekrem, Teşrinievvelin 26'sında Avlonya'ya vusul bulduğu içün, Avusturya'nın vaziyet-i siyasiyesi ve müzaheret-i katiası üzerine teminat-ı lâzime vermişti. Şingin'e muvasalatımla beraber makine başında Vali Hasan Rıza Paşa ve Esad Paşa gelib safahât-ı harbiye üzerine malumatımı sordular. Gayet bedbînâne olan tafsilat verdim. İşkodra'da bir gece kalmak üzere yolların emin olub olmadığını sorduğumda, "Şimdilik bir şey yoktur; korkmaz isem gider gelirim" dediler. El'an Avlonya'da vapur acentesi bulunan Mösyö Matkovic delaletiyle o gün Avusturya *konsolato*suna aid bir arabanın üzerinde Avusturya kavası olduğu halde, İşkodra'ya müteveccihen hareket eyledim. Leş'ten biraz öteye gi[t]tiğimde, Tiran taburunun İşkodra'ya gitmekte olduğunu gördüm. Barbaloş'a takarrub ettiğimizde, sol taraf tepelerinde üç yüz kadar başıbozuk[un] tüfenk endaht etmekte olduklarını müşahade ettim. Mamafih kemal-i süratle *bi'l-mürûr* akşam İşkodra'ya vâsıl oldum. O gece Esad Paşa ve Hasan Rızalarla ahvâl-i mevkiiye ve harbiye üzerine birçok bahislerde bulundum. İşkodra'nın erzak u mühimmatına dair malumat aldıktan sonra, etrafta on bin Malisörden başka on beş bin Ka-

radağlı mevcud olduğunu ve bir Sırp fırkası dahi *mütekarribü'l-vürûd* olduğunu haber virdiler. Ertesi Cuma günü İşkodra eşrâfından bazı zevât, ikamet ettiğim Esad Paşa'nın konağına gelib, *bi'l-münasebe* görüştük. Avlonya'da takarrur eden ictimadan bahsettim ise de, bunlar Rumeli'de cereyan eden vukuat-ı fecîadan külliyen bîhaber oldukları gibi, bir takım şâyiâta inanarak bayağı Belgrad'ın, Sofya'nın sukut eylemek üzere bulunduğuna ve düşman mağlub olduğuna bile kâil idiler. Harb esnasında bunları teheyyüç etmek, her hakikati anlatmaktaki mehâzîri derpîş ettiğimden kat-ı nazar, Draç'dan hîn-i murûrumda vapura gelmiş bir takım erkân-ı livâya izah ettiğim bir nebze hakikat üzerine, mutasarrıf bir telgrafname keşîdesiyle vilayetten istiksâ-yı keyfiyet etmiş olduğundan dolayı, bir hadise karşısında bulunmamak içün sözü kısa kesmeye mecbur oldum. Ertesi akşamı valinin davetine gittim. Müşarünileyh, o gün Avusturya konsolosunun kendisine tevdi eylediği cerâid-i ecnebiyeden aldığı malumat[ın] verdiğimiz tafsilatı müeyyid olduğunu beyan ile, bir zemin-i müzakere açtı. Merhum-ı müşarünileyh, Esad Paşa'nın haris-i câh u ikbal olduğunu bildiği içün, samimi bir hiss-i tevazu'la umum kumandayı kendisine tevdi ve erkân-ı harbiye [ünvanı]yla hizmete devam etmek üzere bir teklifte bulundu. Esad Paşa buna karşı red ile cevab vermiş ve ertesi günü bizim hareketimiz takarrur etmiş idi (91). Halbuki Barboloş'a karîb bir yere vardığımızda Karadağlılar yolu seddetmiş, gereği gibi harbe başlamış oldukları içün, yüzlerce yolcu[nun] orada tevakkufa mecbur oldukları görülmüştü (92).

Çâr u nâçâr İşkodra'ya avdet ettik. Fakat nasıl olsa Avlonya'ya gitmekliğim bence matlub olmakla, her gün elem ü intizar ile muzdarib olduğum halde, İşkodra'ya vusulümün on dördüncü günü vali-i müşarünileyhin gayret-i mücahidânesiyle Şingin yolu[nun] mümkün mertebe kesb-i emniyet ettiği haber verilmiş ve hareket ü mürûrumuzun temini içün Ali Fehmi namında bir kaymakamın kumandasıyla Devol ve Elbasan Redif Taburları terfîk olunarak, sekiz-on saatte Şingin'e muvasalat edilmiştir (93).

Şingin'de vapur yok idi. Şiddetli bir rüzgar esiyordu. Tekrar Mösyö Matkoviç'e misafir oldum. İkinci günü Lloyd vapuru gelib onunla hareket eyledim. Draç'a muvasalatımda Avlonya limanının Yunanîler tarafından abluka altına alınmış olduğunu üç günden beri vapurların yanaşmasına müsaade edilmediğini işittiğim gibi, İsmail Kemal Bey'in birkaç refikiyle üç gün akdem Draç'a çıktığını ve Kavaye tarikiyle Avlonya'ya hareket ettiğini söylediler. Tiran'dan ve havali halkından Avlonya'ya davet etmiş olduğum eşrâf Avlonya'ya gitmiş; daha birçok zevâtın orada toplanmış olduklarını dahi haber verdiler. Binaenaleyh, şiddetle yağan yağmurlara ve romatizmadan pek ziyade muzdarib olduğuma rağmen, Draç'a çıkıb karadan harekete karar verdim. İskeleye takrîbimde vapur kaptanından aldığı malumat üzerine, bana mülaki olmak üzere Avusturya konsolosunun bir sandala binib kayığımıza yanaştığını gördüm. İsmail Kemal Bey ile rüfekâsının derdesti içün Berat'tan Loşna'ya bir müfreze gönderildiğini ve onların tutulub tutulmadığı henüz anlaşılamadığını beyan ile Draç'a çıktığım takdirde takibata uğramaklığım muhtemel olduğunu haber verdi. Izdırabât-ı bedeniye ve kalbiyemi taz'îf eden bu ifadât üzerine vapura avdete mecbur oldum. On dakika sonra vapur hareket etmiş, Şingin'e doğru yol almış idi. O gün, yani Teşrinisanînin 29'unda, benim Şingin'den hareketimden yarım saat sonra Karadağ ve Sırp askeri orasını işgal etmiş (94), İşkodra yolu[nun] tamamıyla kapanmış olduğunu vapura gelen Mösyö Matkoviç haber vermiştir (95).

İstiklâl-ı Millî

Draç'dan Loşna tarikiyle Avlonya'ya gelen İsmail Kemal Bey'in takib ve tevkifi içün Yanya'dan Berat'a emir verilmiş, yollara bir müfreze gönderilmiş idi. Müşarünileyh rehgüzarında bunlara tesadüf etmeden, *mea-rüfekâ* salimen Avlonya'ya dahil olmuş, kasaba-i mezkureye her tarafdan davetimizle gelmiş

olan eşrâf ve ayanı hazır bulmuş idi. Fir'de, Berat'da bulunan binlerce Osmanlı efrâd-ı askeriyesini nazar-ı dikkate almaksızın, Teşrinisanînin 28'inde Arnavut bayrağının keşidesi ve istiklal-i kavmîmizin ilanı cümlenin muvafakatıyla takarrur etti.

O gün sancak tedârüküne imkan bulunmamış ise de, 1908 senesinden beri oğlum Ekrem'in muhafaza-i tebcîlinde bulunmuş olan livâ-i millî (96) evimizden alınarak, halkın nümayiş ve alayişiyle livâ-yı istiklal keşide-şüûn-ı iclal kılındı ve derhal bir hükûmetin teşkiline karar verildi:

Hâriciye Nezareti inzımamıyla riyasete İsmail Kemal Bey,

Riyaset-i sanîliğe Draçlı Monsenyör Don Kacori,

Dâhiliye nezaretine Libohovalı Müfid Bey,

Posta ve Telgraf nezaretine Elbasanlı Lef Nosi,

Maliye nezaretine Tiranlı Abdi Bey Topdanî,

Adliye nezaretine Ergirili Poga Efendi,

Maarif nezaretine Luici Guragoki Efendi,

Ziraat ve [Tica]ret nezaretine Göriceli Pandeli Çali Efendi,

Nafia nezaretine Fraşarlı Midhat Bey,

Harbiye nezaretine Kalkandelenli Mehmed Paşa Dralla.

Ve *kezâlik* on sekiz kişiden mürekkeb olmak üzere Şura-yı Devlet şeklinde yapılan Heyet-i Ayan riyaset-i ûlâsına Debre Müftüsü Vehbi Efendi, riyaset-i sanîliğe Avlonyalı Ekrem Bey Vlora intihab olundu.

Fakat İsmail Kemal Bey'in Avlonya'ya vürûdundan yirmi gün akdem Himara'ya Binbaşı Espromilo'nun kumandasıyla iki tabur Girid jandarmaları denilen haydutlar çıkmış, bunları ahali hüsn-i kabul etmiş idi. Bu haberin şuyûu üzerine Avlonya halkı büyük bir heyecanda idi. Hal ve mevki ziyadesiyle endişe-nâk idi. Daire-i hükûmette tecemmu eden eşrâf, Ekrem'in toplayabileceği efrâdıyla eşkıyanın tevsî-i daire-i istilalarına mani olmak üzere Himara hududuna gitmesini tensîb eylemiş idi. Ekrem İsmoktine ve Velce'de ikişer gün kalmış, birkaç yüz kişi toplamıştı. Kuç'a geldiği gün kendisine Kurveleş ahalisin-

den iki yüz nefer ve bir binbaşının kumandasıyla Ergiri'den gönderilen daha iki yüz kadar jandarma iltihak etmiş idi. Yerli Hıristiyanların birleşmesiyle tezayüd eden düşman kuvveti calib-i endişe idi. *Meazâlik* efrâd-ı müctemianın gösterdiği gayret ve şecaat sayesinde Himara hududu hâricinde bir hatve etmeğe fırsatyâb olamamış, bazı musâdemât ile tarafeyn muhafaza-i mevki eylemiş idi (97). Bu sırada İsmail Kemal Bey'den Ekrem'e gelen ve zîrde aynen dercolunan bir mektubda (98), Avlonya'da müteşekkil hükûmet-i muvakkate Londra'da mün'akid konferansın kararına intizaren, Balkan devletleriyle muhâsamâta girişmekten müctenib olduğu ve binaenaleyh asker ile gönüllülerin tedafüî bir vaziyette durması icab eylediği bildiriliyordu. Halbuki İsmail Kemal Bey'in dediği gibi bini mütecaviz gönüllülerin müddet-i medîde hal-i tedafüîde tutulmaları müşkil idi. *Alelhusus*, teennî ile hareketi şifahen dahi Ekrem'e tavsiye memuriyetiyle Avlonya'dan ordugâha gönderilen dört kişinin ifâdâtı, büsbütün su-i telakki edilerek müctemiîn dağıtılmış ve ancak mevâki-i menîayı az çok müdafaa edebilecek bir kuvvet kalmıştır.

Avlonya limanı medhalindeki Sazan Adası daha harbin evâilinde Yunanlılar tarafından işgal edilmiş olduğu hasebiyle, oralarda bir takım Yunan gemileri dolaşmakta ve Yunanîlere rabt-ı ümid eden Hıristiyanların galeyanı günden güne artmakta idi. Bu gemiler birkaç defa Avlonya limanına girib iskele başındaki devâire ve kasabaya top attılar. Bunların endahtı büyük bir zararı mucib olmamış ise de, halkca telaşı bâis olmuş idi. Bu gemiler yine bir gün Avlonya limanına gelib taarruzât-ı sâbıkalarını tekrar edecekleri sırada, İsmail Bey nuzzârdan Guragoki Efendi['yi], eşrâftan Sami Bey Viryoni['yi] beyaz bir bayrak ile kumandan gemisine gönderib, Avlonya'nın ilan-ı istiklal etmiş olan Arnavut devletinin payitahtı olduğunu ve Arnavutluk'un Balkan devletleriyle hal-i harpte bulunmadığını ve Arnavutluk'un beş yüz senelik bir mahkumiyetten sonra ihya suretiyle ref' eyledikleri rayetlerini Yunanlılar selamlayacak yerde topa tutmalarına taaccüb ve teessüf ol[un]duğunu tebliğ

Avlonya şehir merkezinden limana giden yol.
Tepede Bektaşi Kuzu Baba Tekkesi'nin kalıntıları, 1913-1914.

ettirmiştir. Süfün-i Yunanî kumandanı, Guragoki Efendi ile Sami Bey'i hüsn-i kabul etmiş ve ifadelerini hükûmetine telgraf ile bildirib, alacağı evâmir-i cedîdeye göre hareket edeceğini söylemiştir. Yunan hükûmeti Avlonya'ya bir daha top atılmamasını emretmiş olmalıdır ki, gemiler taarruzlarını ondan sonra tekrar eylemediler. Yunanın tadîl-i harekâtına İtalya'dan ihtirazın da tesiri olsa gerektir! Yanya mevki-i müstahkemesinde bulunan Arnavut efrâdın malum olan firarları, dâi-yi telaş [ve] pek elîm bir raddeye vardığı sırada, ashab-ı fikr u hamiyetin tazyik-i manevîleriyle nuzzârdan Fraşarlı Midhat Beyefendi'yi hükûmet askere nasihat vazifesiyle Permedi ve Ergiri tarikiyle Yanya'ya i'zam etmiş ise de, hükûmet-i muvakkatenin Yanya'yı kurtarmak hususunda mesai-i külliyesi görülmek şöyle dursun, İsmail Kemal Bey'in o meselede gayret ve ısrar göstermediği malum olduğundan, Midhat Bey firarîleri kıtalarına iade ve henüz Yanya'dan kaçmamış olan efrâd-ı sâireyi sebat ve mukavemete ikna'a muvaffak olamamıştı.

Firarîlerin bir kısmı ve mesela Çamlık ahalisinden olanların ekserisi, eşkıya-yı Yunaniye ve Rumiye'nin oralara tecavüzle-

rinden dolayı aile gailesine kapılmış; kısm-ı âheri Yanya'da harbin muzafferiyetle reside-i hitam olmasından yeis getirib, avamın hâl ü istikbalini emin gördüğü yeni Arnavutluk'a rabt-ı ümid eylemiş, Avlonya'dan pek mübalağalı olarak gelen tebşîre kapılmıştı. Arnavut efrâdının Yanya'dan firar suretinde birer birer kaçmaları kolorduca ve havasça herhalde Avlonya'nın ilkaat-ı muzırrasına hamledilmişti.

İsmail Kemal Bey

İsmail Kemal Bey'in simasında ciddiyet, etvârında zarafet var idi. Kendine karşı en lakayd olmak isteyenleri dahi hüsn-i hürmete mecbur eder, herkesin riayet-i hatırına itina eylerdi. Her hâl ü kâlden azade-ser görünür, daima itidal-i demini muhafaza edebilirdi. Rehgüzâr-ı ömründe pek çok sademâta uğramış ve fakat fütûr getirmemişti. Mesud ve müstağni değil idi, lakin bundan dolayı eser-i yeis ve teessür göstermezdi. Kesb-i yesâra değil, sarf u ibzâra mâil idi. Bu suretle hemîşe bir müzayaka-i şedîdede bulunurdu. Meşrebi şûhâne, muamelatı kibârâne idi. İsrafı sevmekle beraber, tab'ında hodgâm idi. Kuvve-i hafızası mükemmel, amma cerbeze-i nutkiyesi noksan idi. Efkâr-ı âmmeye hakim olmak ister iken, bir ekalliyetin mahkum-ı hırs u nüfuzu olurdu! Nadi-i müzakeratta müşâcereden müctenib idi (99). Mecburiyet-i katia hissetmedikçe sükunetini ihlal etmez, başkalarının bahis ve münazarasına karışmak istemezdi. Malumat ve mütalaatında değil, hissiyatında musır idi. Nadiren hiddet ettiği halde, kin ve garazından geçmezdi. Kimseye samimi dost olmamış, daima hem-bezm-i ülfeti olan zevâta karşı menfaat-i şahsiyesini göstermiş ve daima onları kendisine bend etmek istemiştir. Vatanını, vatandaşlarını sever gibi görünüyordu. Sırplıların, Bulgarların, muzafferiyât-ı mütevâliyesinden sonra İstanbul'u terk ile Viyana'ya uğramış, Avusturya'nın müzaheretinden emin olarak Avlonya'ya mütevecci-hen hareket etmiştir. Şu kadar ki, Arnavutluk'tan bir tıfl-ı

İsmail Kemal Bey

çend-sâl olarak çıkmış, pîr-i herem-resîde avdet eylemiş idi. Çocukluğundan beri hafızasında menkûş olan hâlat ile Arnavutluk'a avdetinde gördüğü fark-ı azîm kendisini inkisâr-ı hayâle uğratmış, bütün müdrekât-ı siyasiye ve ictihadât-ı ilmiyesinden bi-hakkın istifade olunamamıştır.

Denilebilir ki, hatîât-ı idariyesi, bulunduğu muhiti ıslahtan ziyade onu hoşgörmeyi mutad ettiğinden ileri gelmiş, nazariyâtta lücce-i irfan iken tatbikatta bir katre olduğunu göstermiştir! Efkâr-ı âmme muvâcehesinde *kanton* usulünü tatbike kâil ve hükûmet-i avamın mehâsinine mâil görünüyordu (100). Halbuki vahdet-i mülkiyesi kesb-i katiyet etmeyen ve iki-üç devletin matmah-ı nazarı olan bir memleketin *kanton* suretinde taksimat-ı idariyesini aramak ne kadar hatarnâk olduğunu bilmesi ve içimizde henüz idare-i kavmiyeye kesb-i kanaat etmeyen aksâmın âmâl-i hafiyesini dahi nazar-ı dikkate alması lâbüd idi. Hükûmet-i avam temeddün etmiş bir memlekette azîm bir terakkiyi, büyük bir vahdet-i milliyeyi tekeffül ettiği içün şâyân-ı takdis ve kabul sayılabilir. Fakat lisanı, medeniye-

ti tekemmül etmemiş bir halk arasında def'aten kabil-i tatbik olamayacağını kendisi herkesten ziyade takdire muktedir idi.

Hâtıra hutûr edebilir ki, İsmail Bey'in bu tasavvurâtına Esad Paşa âgâh olmuş, "Vasatî Arnavutluk" namıyla ikinci bir hükûmetin teşkili halinde mîr-i müşarünileyhin müteessir olamayacağından cesaret almış, iftirak ve inkisâma pek fena bir kapı açmış olsun. Herhalde İsmail Kemal Bey bu emânî-i mahsusasını pek *nâ-be-mevsim* olarak ızhar eyleyib, memleketimizin şiddetle muhtac olduğu kavâid-i siyasiyeyi telfîk ve tertib etmekte, hayat-ı ictimâiyemize yarayacak desâtîri meydana koymakta ihmal etmiştir.

İsmail Kemal Bey Osmanlı Kanun-ı Esasîsi'nin tanziminde en çok gayret gösterenlerden biri idi. Midhat Paşa'nın devr-i ikbalinden beri temeyyüz etmiş, hürriyete meftûn ve istibdada düşman olarak tanılmıştır. Fart-ı zeka ve irfanından, vukûf-ı bî-pâyânından memleket faideler bekler, büyük büyük ümidler beslerdi. On dört-on beş aylık idaresi hep kîl ü kâl arasında geçmiş, ahlâfına ciddî bir rehber-i feyz ü saadet bırakmamıştır. Tabir-i vâzıhla, İsmail Kemal Bey muhâkemât ve ictihâdâtını nazariyâttan fiiliyâta nakl ve tatbik edememiş, daima fiili ile kavli arasında bir tezat göstermiştir. İdare-i hükûmete pek lakayd davranmış, başkalarının ağrâz u âmâline pek çok ruhsat-ı cereyan vermiştir.

Kendisi ser-i mû müstefid olmamak şartıyla, bir takım muhterislere iğmaz-ı ayn etmiş, hazin bir akıbete düçar olmuştur. Bir halde ki, İstanbul'dan hareketle Arnavutluk'u zîr ü zeber etmeye gelen Meran vapurunun tehlikeli yolcularına dair olan muhabereyi ve onların maksad-ı rıhletlerini teshîl etmiş, *bi'n-netice* kendisi ağır ithâmâta hedef olmuştur (101).

Müşarünileyhin şahsiyetini tahlil etmek lazım gelirse; diyebilirim ki, İsmail Kemal Bey hiçbir vakit bir maksad-ı siyasîyi cidden takib etmemiş, meslekini, siyasetini, dostunu, ailesini düşünmekten ziyade yalnız kendisini düşünmüştür. Daima bir mücadele-i maişetle uğraşmış ve hayatın en büyük lezzetini hevesât-ı zatiyesini tatmin etmekte bulmuştur. *Meazâlik*, her ha-

kikatin künhünü aramak ve ona göre bir muhakeme-i muhikka yürütmek isteyenlere terk-i saha-i beyânât ettikten sonra, hatime-i mütalaâtım olmak üzere derim ki, İsmail Kemal Bey Arnavutluk'un ilan-ı istiklal hizmet-i mebruresini eda etmiş olduğu içün, tarih-i milletimizin sütûr-ı mefâhirinde ibka-yı nâma hak kazanmış, şiraze-bend-i mecmûa-i ebrâr olmuştur. *Rahmetullahi aleyhi rahmeten vâsi'aten.*[20]

Esad Paşa Topdanî

Esad Paşa Topdanî 1898 senesi muharebesinden evvelce Yıldız'da tüfengiyân-ı şehriyârîden ve erbâb-ı nüfuzdan Kraniyalı Halil Bey'in delaletiyle Yanya Jandarma Kumandanı oldu. Kumcazas'ta vukubulan muharebede sebk eden hüsn-i hizmet ve gayreti yine mîr-i mumaileyhin vesatatıyla taraf-ı Şahaneden takdir edilerek, livalıkla meslek-i askeriyeye girdi ve sonrada ferikliğe irtifa eyledi. Yanya Valisi Tatar Osman Paşa'yı sâika-i gayz ile bir fahişenin evinde bastırıb darb u terzîl etmesinden dolayı İşkodra Jandarma kumandanlığına naklolundu. O memuriyette iken Meşrutiyet-i Osmaniyye ilan olunmakla, mevki-i memuriyetinden bilistifade kendisini Draç Mebusluğuna intihab ettirdi (102).

Otuzbir Mart Hadisesini müteakib Sultan Abdülhamid Han-ı Sanî'nin karar-ı hal'i[ni] tebliğe memur olan ve Yıldız'a giden Ayan'dan Arif Hikmet Paşa ile Âram [ve] Selanikli Karasu Efendilere refakat etmiş, karar-ı millîyi mütecellidâne bir tavır ile bilâ-perva Hakan-ı müşarünileyhe inba eylemiş olmasından dolayı İttihadcılar nazarında bir mevki-i mahsus kazanmış idi. Tasfiye-i rüteb-i askeriyede binlerce ümerâ adî zabitliğe tenzil edildiği halde, kendisi livalığını muhafazaya yol buldu. Meclis-i Mebusân'ın ikinci devre-i intihabiyesinde *be-tekrar* Draç mebusu oldu.

Balkan hükûmât-ı erbaasının tehyiât-ı harbcuyânelerine karşı, ulema-yı ümerâ-yı askeriyeden ma'dûd olan Gazi [Ah-

med] Muhtar Paşa Esad Paşa'nın iddia ettiği kemalât-ı askeriyesine inanarak(!), İşkodra'da tahaşşüd edecek olan Kuvâ-yı Muavene ve Redif kumandanlığıyla Esad Paşa'yı İşkodra'ya gönderdi. Karadağlılar, Sırplıların ve Malisörlerin delalet ve müzaheretiyle 1912 senesi Teşrinievvelinin 14. günü Tuz'u zabt etmiş, 24'ünde Tarabuş ve Şiruka istihkamını muhasara altına almışlar, 27'sinde birinci gülleyi İşkodra kasabasında endaht etmişlerdi.

Vali ve Kumandan Hasan Rıza Paşa'nın ziyafet-i şebânesinden hanesine avdet eden Rıza Paşa, bir dest-i ihanetle suikasta uğramış ve o vücud-ı muhterem ortadan kaldırılmıştır (103). Bunun şehadetini müteakib Esad Paşa hâiz olduğu rütbe hasebiyle umum kumandayı deruhde etmiştir. Halk bu vaka-i katle karşı bigâne kalmıyordu. Esad Paşa'nın Viyanalı Yahudi "Betlehem" eliyle (104) Karadağ hükûmetinden aldığı altı-yedi bin liraya mukabil bu cinayeti irtikab ettiğine dair ortalıkta rivayetler deverân ediyordu. Esad Paşa yalnız kumandayı elde edinmekle değil, sebat ve metaneti ile de şöhretini tezyîd eylemiş, Arnavutluk'un safahât-ı vukuatında ve Harb-i Umumî hâdisatında feci ve şenî hatıralar bırakmıştır.

Esad Paşa nev'i şahsına has olan adamlardandır. Tarih bunun nâmını yad etmekten hâlî kalamaz! Ef'âl ü a'mâlinin netice-i muhakemesi itibariyle fevâzılı fezâiline galib idi. Mamafih, azminde bî-fütûr ve faaliyeti gayr-ı mahsûr idi. Gayret ü cesareti ve efrâd-ı askeriyeye karşı gösterdiği evzâ-ı sâdegîsiyle âsâr-ı semahati avamın celb-i kulûbuna bâdi olmuş, az çok bir takım taraftarlar peyda edebilmişti. [Bunlar,] Osmanlı İmparatorluğu Rumeli'de sukut etmiş, İşkodra'da kalan efrâd-ı Osmaniyye irtibatın kesildiğini hisseylemiş iken, hamaset-i merdânelerine halel getirmemişlerdir. Egerçi bunların hamiyet ve diyanetleri bu metanetin sâika-i tabiîsi idi. Fakat Esad Paşa'nın dahi buna himmet ve şecaati tesir etmiş, askere hezimeti ve hatta Rıza Paşa'nın emr-i şehadetini bile unutturmuştu.

Esad Paşa fıtraten zeki, fakat ümmî idi. Muhabbet-i vataniyeyi takdirden, hiss-i millîyi ihatadan aciz idi. Her işe yed-i

müdahalesini cesurâne uzatmasaydı, zekası cehlini setr edebilirdi. İhtirasat-ı gayr-i mahdudasına mağlub ve menfaat-i şahsiyesi uğrunda her zemîmeyi kabule istidat göstermekle ma'yûb idi.

Ahlâkı, a'mâli tahkîk edildikte, kendinden gayri kimseye kalben merbût olmadığı görülür. A'mâl-i şahsiyesinin istihsali içün dostlarını ve hatta memleketini feda etmekte tereddüt etmez, azm ü ikbaline hâil olabilecek her türlü esbâb ü eşhâsı izaleden çekinmezdi. Yalnız ihtirasatını, hevesatını besleyebilecek bir Arnavutluk görmek, yalnız kendisine hizmet edebilen yâranı isterdi. Onun nazarında vatanı kendisinden ve kâm u nâmından ibaret idi. Harekât ve teşebbüsâtını vaktinden evvel izhar ve izbar etmiyor, kimseye emniyet etmediği her halinden nümayan oluyordu. Umur-ı mühimme ve müşkilede ihtiyat ve teennî eder, heyecan ve telaş göstermezdi. En müşkil ve tehlikeli zamanlarda bile itidalini bırakmazdı. Nüfuz ve tahakkümünü icra edebilecek vesâiti istihzâr hakkında isticlâb-ı hiss-i hürmete kâdir idi. Hırs-ı menfaat ve cüstcu-yı şöhretten azade kalıb da veche-i âmâli sırf memleketin menâfi'i noktasına mütevecih olsaydı, eline geçen müteaddit fırsatlardan memleket büyük büyük faideler görür, kendisi dahi başkaca müstefîd ü mütefeyyiz olurdu. Takib etmekten hâlî kalmadığı âmâl-i hodgamânesine vusul içün daima olduğundan ziyade kendisini göstermeye çalışıyordu. Müşkilatı iktihamdan meyus olmaz, her türlü fedakârlıktan çekinmezdi.

Ruhu zulm u intikam ve fikri mekr u ihtiyal ile meşbu idi. *Kölnische Zeitung* gazetesi, hakkında neşr ettiği bir makalede, "Esad Paşa harîs-i şan, gayur ve metin bir fıtrata maliktir. Maksadını temin içün insan naaşları üzerinden bile atlamaktan hazer etmez" demişti. Almanyalı General Immhof'un Balkan Harbine dair neşr ettiği bir ruznamede ve fî 4 Mart tarihli fıkrasında diyor ki,

> Esad Paşa'nın Şimalî Arnavutluk'ta pek çok taraftarı vardır. Karadağ ve Hıristiyandan endişesi yoktur. Bilakis kendisine muavenet edebileceklerdir. Cenubî Arnavutluk'ta taraftarı yoktur. İsmail Kemal Bey ile

tahsil görmüş Arnavutlar serfüru etmezler. Fakat hal-i hazırda kuvvet Esad Paşa'nın elindedir. Arnavutluk'ta hakim kalmağa devam edecek olursa, bunlar vatanlarını alelumum terke mecbur kalacaklardır. Esad Paşa İşkodra'yı Edirne'den, Yanya'dan ziyade müdafaa etmiş olduğu içün, müdekkikîn-i askeriyece kabahatten berîdir.

Yine General Immhof Paşa diyor ki,

Osmanlı sancağının şerefini muhafazada en çok sebat eden bu general teslim olmayub mukavemete sebat eylediği takdirde, namı tarih-i Osmanîde bir mevki-i ebedî tutmuş olacağı iddia olunmakla beraber, hakikat yine böyle olduğunu teslim etmek lazımdır.

Ahvâl-i mahalliyeyi daha yakından tedkik edenler ise, İşkodra'nın vaziyet-i askeriyesi ve ahvâl-i ammesi daha bir müddet müdafaaya salih olduğu[nu] iddia etmekte ve ber-vech-i âtî muhakemât-ı mahsusalarını yürütmektedirler.

Avusturya'nın ısrar-ı fevkaladesiyle düvel-i muazzama Karadağlıları ve Sırplıları bir hafta zarfında İşkodra muhasarasından keff-i yed eylemeye mecbur etmek üzere bir karar vereceklerdi. Karadağlılar bunu bildikleri içün, *her çe bâd âbâd* İşkodra'yı zabt etmek ve Avrupa'yı bir emrivaki karşısında bulundurmak isterlerdi. Bir kere daha tâli'-i harblerini tecrübeye karar verib, mühâcemât-ı mütevâliye ile pek çok telefât vermişlerse de, mahsûrînin sebat-ı fedakârânesine galebe etmekten meyus kalmışlardı. Binaenaleyh, yeis ve teessürle vesâit-i sâireye müracaata mecbur olmuşlardı. İstanbul sefiri iken Esad Paşa ile münasebât-ı vedadkârânede bulunmuş olan Mösyö Plambaç [Pallavicini], Paşa'ya hafiyyen îsâl-i haber etmiş, Sırplılar tarafından hanesinde ve çiftliklerinde îkâ olunan ve kendince 1.000.000 frank tahmin kılınan ziyanın hemen tediye ve tazmînini taahhüd eylemiş idi. Esad Paşa bu teklife râm olmuş, Mösyö Plambaç'ın [Pallavicini] murahhaslar meyanında bulunmasını şart-ı a'zam koymuş idi. Bu suretle başlayan müzakerat üzerine 1913 senesi Nisanının 21. pazarertesi akşamı Esad Paşa ile General Vukoviç ve Mösyö Plambaç [Pallavicini] arasında teati olunan bir mukaveleye binaen, İşkodra istihkâ-

mâtı Karadağ Veliahdı Prens Danilo'ya[21] terk ve teslim edilmeye karar verilmiştir.

İşkodra'nın bu bâdire-i elîmeye uğraması muntazar idi. Daha tûl müddet mukavemet edebilmesine imkan yok idi.

Muhâkemât-ı mebsuta-i ecnebiyeden sarfınazarla, İşkodra'da deveran eden rivâyâta ve hakikat-ı ahvâle göre, Esad Paşa'nın *alâ külli hâl* birkaç gün daha İşkodra'da durabilmesi mümkün idi. Keyfiyet-i teslim hakkında edilecek mükalemât ve taahüdâtı Esad Paşa usulen ümerâ-yı askerî ile müzakereye ve erzak u mühimmatın miktarı üzerine hesab yapmağa mecbur idi. Halbuki ümerâdan hiç kimseyi müzakerâta teşrîk etmeyib vehleten şerâiti kararlaştırmış, ahaliden kimseye bir şey sezdirmemiştir.

Paşa'nın kâffe-i ahvâl ü ef'âlinde aradığı menâfi-i mütenevviayı tecessüs edenler, müşarünileyhin İşkodra'dan çıktığı gün hakkında hükümdârâna mahsus bir resm-i teşyî'e mazhar olmasından ve Tiran'da bulunduğu sırada Karadağ Veliahdı'yla muhabere-i dâimede bulunmasından dolayı kendisini maznûn saymaktadırlar. Esad Paşa on beş bin kişilik ordusu ve kâffe-i mühimmâtıyla İşkodra'dan çıkıb Leş'e gelir gelmez sermest-i câm-ı ikbal olmuş, yüz bir pare top endahtıyla hükümdarlığını ilana cesaret eylemiştir. Bu suretle Karadağlılar kendisini aldıkları muahedenameye istinad edebilmek üzere Esad Paşa'nın takındığı sıfat-ı hükümdarîyi çar köşe-i aleme ilan etmiş, muahede-i mezkure ile kazandıkları hukuku son dakikaya kadar muhafazaya çalışmışlardır.

İşkodra

İşkodra'dan hareketle Viyana'ya vürûdumda Veliahd'ın müşavir-i hassı Baron Chlumecky'i gördüm. İşkodra'dan geldiğimi ve Baron Konrad de Hötzendorf ve Kont Berchtold'u görmek istediğimi beyan ve İşkodra hakkındaki malumatımı telhîsen ityan eyledim.

İşkodra'dan genel bir görünüm
(İst. Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi 90766/50)

O gün evvela General Konrad'ı gördüm. Oğlum Ekrem'in verdiği malumat ve izahatı ifrata hamlettiklerinden ve Balkan Harbinin önünü almağa cidden gayret eylemediğinden dolayı beyan-ı teessüf eyledi. Müşarünileyh Arnavutluk'un en büyük muhiblerinden olub, İşkodra sukût ettiği takdirde Islavlara terk edilmemesi ve Arnavutluk'a kalması Avusturya'nın cümle-i menâfiinden olduğunu beyan sadedindeki mütalaatıma karşı, müşarünileyh bir tavr-ı hamasetle son derece buna gayret edeceğini vaad u temin eyledi.

O gün Kont Berchtold'u da gördüm. Yenipazar'ın terk olunmamasına ve iki Slav hükûmetlerinin birleşmelerine mani

olmalarına selefi Baron Ährenthal'e[22] verdiğim layihanın nazar-ı dikkate alınmadığından ve oğlum Ekrem Bey'in ihtârâtı dahi ısğâ olunmadığından dolayı müteessir olduğunu beyan ile İşkodra hakkındaki meşhudât ve malumatımı sual etti. İşkodra, bir hadise-i fevkalade zuhur etmediği takdirde *nihayetü'n-nihaye* dört ay mukavemet edebilecek kadar mühimmat ve me'kûlâta malik olub, ondan sonra sukût etmesi tabiî olduğunu söyledim ve mevcut zehâir ve mühimmatı mütezammın bir pusula verdim. Müşarünileyh İşkodra general-konsolosunun iş'ârâtı daha ziyade ümid-i mukavemet verdiğini söyledi. Fikrimde, malumatımda ısrar eyledim ve İşkodra düşmeden ve istila olunmadan evvel bir çare-i halas bulunması lüzumunu izah ettim. Bu cümle üzerine müşarünileyh tevakkuf ve tereddüd eyledi ve dedi ki,

-"İşkodra ahalisi Arnavut değildir!! Bunlar tamamıyla Slavdır!! Meazâlik bu keyfiyet Avusturya'nın nokta-i nazarını tebdile sebeb olmaz. Avusturya Arnavutlara bu hususda müzaheret-i katiada bulunacağından emin olabilirsiniz!"

Temin-i müzâherete aid ifâdâtı üzerine, arz-ı şükran etmekle beraber, tenvîr-i fikr ü hakikate medâr olmak üzere İşkodra hakkındaki malumatının aksini iddia ve nüfus-ı mevcudesine dair malumat-ı sahîha i'tâ eyledim. Ertesi günü Baron Konrad'ı gördüğümde, Kont Berchtold'un İşkodra hakkındaki noksan tahkikatı[nı] haber verdim. Tesirini ketm etmemekle beraber, geçen sene Nisana doğru Karadağ hududunun tahtît ve tahdîdi içün giden heyet meyanında bulunan Avusturya murahhası ...[23][nın] İşkodra'ya dair yazdığı bir kıta rapor[un] Hâriciye Nezareti'ne gönderilmiş olduğunu beyan ve bunu Hâriciye nazırına ihtar edeceğim sırada gayetle ihtiyatkârâne hareket etmekliğimi rica etti. O gün Kont Berchtold nezdine bizi davet etmiş, İşkodra'ya ait bazı istizahatta bulunmuş olması üzerine, İşkodra'da aldığım malumat-ı hususiyeyi tekrar ile Avusturya delegesinin raporunu ma'raz-i bahs ü makâl eyledim. Kont Berchtold erkân-ı nezaretten ve Arnavutluk'a evvel ve âhir etmiş olduğu hidemât-ı memduha ile *vâcibü'l-ihtiram* zevâttan olan Mösyö Rappaport'u celb ile bu raporu aradı. Ra-

porun münderecâtı verdiğim malumat ve mekâdîre tamamıyla mutabık olmak üzere, şehr-i mezkurda on dört bin Müslüman, on iki bin Katolik ve seksen kadar aileden ibaret olarak yedi-sekiz yüz Ortodoks Arnavut ve iki bin beş yüz raddesinde muhacirîn-i Müslimîn sakin olduğunu ve cibâl halkıyla nevâhîde Islav unsuruna mensub hiçbir ferdin bulunmadığını gösteriyordu. Nazır o anda nezaretin erkân-ı mühimmesinden Baron Macchio'u,[24] Kont Szápáry'yi ve Kont Nemes ile Mösyö Rappaport'u ve ismini der-hatır edemediğim diğer bir zatı -hâzır olduğum halde- nezdine davetle, İşkodra hakkında verdiğim malumatı ve raporun münderecâtını nakl ü izah eyledi. İşkodra'nın bir Arnavut memleketi olduğundan emin kaldığını anlattı. Tahminime göre bu zevât-ı âliyenin bazısı İşkodra hakkında başka bir fikir ve siyaset perverde eder, malumat-ı makûseye binaen maslahat eylerdi. Kont Berchtold nezdinden çıkar çıkmaz, zevât-ı müşarünileyhimi birer birer ziyaret ve İşkodra['ya] müteferri temenniyatımı tekrara müsâraat eyledim.

Kont Berchtold ikamet ettiğim Otel Sacher'e gelib iade-i ziyaret etmiş ve Budapeşte'ye hareket edeceğini söylemiştir.

Ertesi günü Kont Nemes bizi davetle Kont Berchtold'un İmparator hazretlerinden aldığı emir üzerine İşkodra'nın her nasıl olur ise olsun, katiyen Arnavutluk'a kalacağını temin ve tebşîr eyledi (105).

Li-ecli'l-vedâ o gün Baron Konrad'ı görüb netice-i muvaffakiyetimi beyan ve şükran-ı bî-pâyânımı der-meyan ederek İstanbul'a müteveccihen hareket eyledim (106).

Dük de Montpensier[25]

Avlonya'da hükûmet-i muvakkate henüz kehvare-zîb-i vücud olmuş bir tıfl-ı nev-resîde idi. Dahilde her türlü intizam ve idareden mahrum olduğu gibi, etrafta Sırplıların, Bulgarların, Rumlarla Karadağlıların tarraka-i satvetleri sâmia-hiraş-ı dehşet oluyordu. Osmanlı orduları girîzân ü perişan ötede beride

ve pek yakın yerlerde dolaşıyor, Yanya ve İşkodra kaleleri henüz mukavemet ediyordu. Londra'da cereyan eden müzâkerât-ı siyasiye arasında mevcudiyet-i kavmiyemizi inkar eden Rus diplomatlarının avaze-i şiddeti duyuluyor, Fransa ve İngiltere'nin Rumlara, Sırplara peşkeş çekmek istedikleri kıtaatımızın enîn-i iştikâsı işitiliyordu. Yalnız İtalya ve Avusturya'nın açtığı cenah-ı himayetkârâne[nin] liyakat ve istidadımıza göre saye-sâz-ı müzaheret olabileceği biliniyordu!

Böyle bir ân-ı hatarnâkta Avlonya'da bir mudhike veya facia oynatmak isteniliyordu. Eski Fransa hanedan-ı hükümdarîsine mensub Dük de Montpensier (107) abluka tahtında bulunan Avlonya limanına şahsına aid "Mekonk" namındaki yatıyla giriyordu. Bunu getirenlerin kimler olduğu meçhul ve sebeb-i ziyaret mahrem tutulduğu halde, ihtiyar olunan tertibat-ı ihtiramiyeye göre Arnavutluk'un hükümdarı olarak Avlonya'ya geldiğine hükm olunabilirdi. İsmail Kemal Bey hürmetle kabul etmiş ise de, esahh-ı rivâyâta göre kendisinin Arnavutluk tac u tahtına nâil olabileceğine dair bir ümid vermiyordu. Nuzzâr-ı sâirenin nokta-i nazarı tamamıyla meçhul olmakla beraber, hiç kimse bundan haberdar olduğunu göstermiyordu. Cüstcû-yi hakikat edenlerin tahminiyle hükm olunmak lazım gelirse, Prens servetine, asâletine güvenerek Arnavutluk prensliğini yakalamak üzere gelmiş veya getirilmiş idi! Bunu tertib edenlere İsmail Bey eser-i zaaf u tereddüt göstermiş olmalıdır ki, bunlar Avrupa'ya ve alelhusus iki devlete edeceği tesiri düşünmeden herkes[i] güya bir emrivaki karşısında bulundurmağı düşünmüşlerdir!

Prens'i İsmail Kemal Bey kabul edeceği gün oğlum Ekrem'in yirmi beş kadar refikiyle Fir'e gitmesini, Fir'de mütehaşşid Osmanlı askerinin müdahalesiyle bu ümniyenin husulünü men'e çalışmak istemesi gibi, hatır u hayale gelmeyen bir vâhiyeye vücut verdikleri veyahud *el-Hâinü hâifün*[26] sırrına mazhar oldukları içün, o heyula birdenbire gözden nihan olub gitmiş ve beraberinde bulunan Alber Kiga'nın namı da bir daha duyulmamıştır.

İsmail Kemal Bey'in Prens ile beraber Brindizi'ye azimet etmesi, dava-yı ismet ettiği halde, bazı îhamâtın şuyûuna sebebiyet vermişti. Halbuki Avlonya limanı abluka tahtında bulunduğu ve Avrupa'da İsmail Kemal Bey'in vücuduna ihtiyac görülmüş olduğu içün, müşarünileyhin bu vapurla Brindizi'ye gitmesinden istifade etmek istediğine dair olan müdafaası teskîn-i ezhân eylemiş idi.

Olabilir ki, İsmail Kemal Bey Prens'in intihabı meselesini Roma ve Viyana kabinelerinden istifsâr etmek üzere beraberce gitmiş ve onlar red ile cevab verdikten sonra Prens'in namzetliği tasavvuratı metruk kalmış olsun (108).

Arnavutluk'la Babıali

Viyana'dan hareketimin ikinci günü Köstence tarikiyle İstanbul'a vusul buldum. Doğruca vapurdan Babıali'ye gidib öteden beri tanadığım ve liyakat ve fazlını pek ziyade takdir ettiğim Dâhiliye Nazırı Reşid Bey'i gördüm. İşkodra'dan geldiğimi beyan ile başlayan zemin-i mükâlememizde bir muavenet-i maneviye kabilinden olarak, Arnavutluk denilen vilâyât-ı erbaaya bir idare-i mümtâze i'tâsı ve bunu müeyyid bir kıta ferman ısdârı halinde belki Malisörler Karadağlılardan fekk-i münasebet ve onlara karşı ihtiyar-ı husumet eder mütalaasını dermeyan eyledim (109). Müşarünileyh şiddetle buna muhalif bulunmuş, Podgoriçeli Salihpaşazade Mülkiye Müfettişi Haydar Bey'in (110) ifadâtına istinad ile İşkodra'nın sukut etmek ihtimali olmadığını iddia eylemiştir.

-"İşkodra nihayetü'n-nihaye üç-dört ay mukavemet edebilir. Dediğim ferman Arnavutluk'a son bir fatiha ithafı kabilinden olarak devletçe ehemmiyetten ârî bir ihsandır. İttihadcıların en kızıllarından olan Haydar Bey'e inanıb da bize emniyet gösterilmediğinden dolayı teessüf ederim" dedim ve yanından ayrılub Sadrazam Kamil Paşa'yı gördüm. Müşarünileyh,

-“Büyük bir Arnavutluk yapmağa çalışıyoruz” cevabıyla güya bize ümid vermek istemiş ise de,

-“Büyük Arnavutluk elinizde iken iradesizlikle bu hale, bu hal-i izmihlâle gelmiştir. Malisörler şu sırada Karadağ Kralı’ndan evvelce aldıkları bazı teminata muğayir harekâta maruz kaldıklarından dolayı Karadağlılara muğberdir (111). İşkodra’ya böyle bir ferman gönderilirse pek ziyade hüsn-i tesiri olmak ihtimali vardır. Farz-ı muhal olarak İşkodra’nın tûl müddet mukavemeti kabul olunsa dahi, vukuat-ı harbiye ve vaziyet-i siyasiyeye göre ba‘dema Devlet-i Aliyye’nin Arnavutluk’a maddeten bir müzaheretine ve Arnavutluk’la ke’l-evvel idame-i irtibatına imkan yoktur. Arnavutluk’un mukadderât-ı siyasiyesini Avrupa ve düvel-i muazzaması ellerine almışlardır. Manevî bir muavenet olarak Arnavutluk’a böyle bir lutf-ı mahsus ızharı belki bir faideyi mucib olur ve Malisörler arasında ihtilâfât vukuuna sebebiyet verilir. Bunu[n] hiçbir masraf kabul etmemek şartıyla ben îsâlini deruhde ederim” dedim ve cevabına muntazır oldum (112).

Müşarünileyh birçok teemmülden sonra Reşid Bey’i istedi. O da hâzır iken bahis ve müzakere tekrar etti. Mir-i müşarünileyh Haydar Bey’in verdiği malumatı her türlü izahat ve mütalaâtın fevkinde addettiği içün, temdîd-i mübâhaseye lüzum görmeyib Sadrazam’ın dediği gibi Heyet-i Vükelaca verilecek karara intizâren yanlarından ayrıldım (113). Halbuki araya eyyâm-ı ‘*iyd-i adhâ* girmiş, cereyan eden mübâhasât ve müzâkerâttan bana kimse malumat vermemiş olduğu içün Avusturya Sefaretine ihbar-ı keyfiyetle iktifaya mecburiyet gördüm.

10 Kanunısanîde Babıali Baskınıyla Kamil Paşa kabinesi sukut etmekte olduğu dakikada tesadüfen oradan geçiyordum. Birçok bayraklarla seksen veya yüz kişinin Cağaloğlu yokuşuna çıkan kapının havlusunda toplandığını gördüm.

Rumeli’nin sûzişli vekâyiinden dolayı bir nümayiş-i dâdhâne icra edildiği[ni] tahmin ile yoluma devam ettim. Arkamdan Fransa Sefareti baştercümanı Mösyö Ledrak’ın araba ile geldi-

ğini ve bana hitab ettiğini gördüm. Arabamı tevkîf ile onun arabasına bindim. Yolda vuku-ı hâli hikaye etti.

Bu darbe[nin] Cemiyet'i iktidara getireceğine kimse şübhe etmiyordu. İstanbul'da bulunan Arnavutların kısm-ı küllîsi bunlara istinad ediyordu. Başta Ergirili Halil Paşa, Priştineli Fuad Paşalar gibi ekâbir-i ricâl Arnavutluk'u himaye-i Osmaniyye altında tutmak, hukuk-ı diniye üzerine tesis-i mutalebe etmek isteyorlardı. Maksatları mukaddes ve belki de ekseriyetle ahali-i müslimenin arzusuna muvafık idi. Fakat zemin ve zamana göre böyle bir rabıta-i dâimeyi muhafaza etmekte imkan yok idi.

Eski ehl-i salîbin bakaya-yı dalâleti ve kurûn-ı vustânın miras-ı taassubuyla meydan-ı rezme atılan seffak ü bîbak (114) Balkan hükümdarları yalnız din kardaşlarını kurtarmak, ümmet-i Muhammed'i ise ortadan kaldırmak üzere ahd ü misak ediyordu. Hilal salîbe karşı mağlub ve bî-mecâl olmuş, bir seylabe-i hûn-âlûda dönen Rumeli vadilerinden birer [birer] Osmanlı orduları çıkmıştı.

Rumeli'nin kıtaat-ı sâire-i devletle irtibatı maddeten inkıta etmiş, düşmanlarımızın muamelat-ı şâkkası *bi't-tamam* tezahür eylemiş idi.

Ele geçen biçare Müslümanlar caniyane, vahşiyane kesiliyor, yüzbinlerce masumîn-i millet, muhadderât-ı ümmet telef oluyor, kimse bunların enîn-i cangüzârânelerine merhamet etmiyor; Avrupa efkâr-ı âmmesi bu mezâlim-i cihan-sûzı alkışlayordu (115).

Babıali kendi derd-i nâ-pezîrine ilaç bile [bulamıyor], Enos[Enez]-Midye hattıyla Arnavutluk'u bir üstühân-pâre gibi düşmanlarımızın dendân-ı azû-âzârına itiyordu. Tek bir ümidimiz, ümid-i halâsımız kalmıştı, o da vatandaşlarımızla tevhid-i a'mâl, teşrîk-i âmâl etmekten ibaret idi. Bunun içün ravâbıt-ı diniyeye istinad değil, hukuk-ı müştereke-i kavmiyeye tevessül etmek, elbirliğiyle mevcudiyetimizi, hakk-ı hayatımızı kurtarmak lazım gelirdi.

O sırada bu abd-i *râkımü'l-hurûf* birinci defa olarak *Neue Freie Presse* gazetesine imzam tahtında götürdüğüm bir varaka ile bu hakikat-i siyasiyeyi Avrupa'nın enzâr-ı ibretine vazʿ eyledim. Protestan bir hükümdarın ve umur-ı maliye ve zabıtaca Avrupa'nın muamelat-ı fiiliyesinin tarafımızdan kabulünden sonra Arnavutluk istiklalinin tasdik edilmesini taleb etmekliğimiz lüzumunu işʿâr ve izah ettim. *Neue Freie Presse* nüshalarından iktibas-ı malumat eden Türkçe gazeteleri bizi kemal-i şiddetle hedef-i tîr-i tarîz ediyordu. Birçok erbâb-ı taassub îcâbât-ı mevkiiyeyi düşünmeden nâ-hak yere bizi levm ü itham etmek isteyordu (116).

Sadrazam Mahmud Şevket Paşa bu cerâidin neşriyatı üzerine beni Babıali'ye davet etmiş idi. Nezdine gittiğim dakikada birçok gazeteleri elin[d]e tutuyordu. Hüsn-i kabul ve *Neue Freie Presse*'deki imzamın sıhhatini sual ettikten sonra, memâlik-i Osmaniyye'den bir yeri, bir kıtayı tefrîk ve düşmanların eline terk edilmesini teshîl edenler hakkındaki hükm-i kanunu sordu!!

-"İdamdır" cevabını verdim.

-"Öyle ise ne cesaretle bendi tastîr ve imzanızı vazʿ ettiniz" dedi!

-"Rumeli kıtasını Midye ve Enos hattıyla tefrîk ve vatanımızı tamamıyla aʿdâmıza terk ve temlîk ettikten sonra, devlet namına bu sual bana teveccüh etmez; evvel-be-evvel Babıali buna muhatab olmak iktiza eder" dedim. Kendisi ilk hitab ve iʿtâbında şiddetli davranmak istemişti. Yavaş yavaş itidal ve sükun peyda ediyordu. Nihayet,

-"Allah muʿîniniz olsun, hakkınız vardır. Yangından mal kaçırırcasına vatanınız namına ne kurtarırsanız Allah size bağışlasun" cümleleriyle, bir tavr-ı nevâzişkarâne ile beni teşyî etmekle müşarünileyhin yanından ayrıldım. Mamafih, beş gün sonra İstanbul Muhafızı beni davet ve İstanbul'dan mübaadet etmekliğimi ihtar eylemiş olması üzerine, pasaportumu taleb ve Nisan'ın 18. günü Romanya tarikiyle İstanbul'dan müfarakat eyledim (117).

İzale-i Fetret

Viyana'ya vusûlümün ertesi günü Kont Berchtold'u gördüğümde, İşkodra'ya dair malumatı olmadığını söyledi. Ertesi Salı günü top gibi etrafına dehşet veren bir telgraf İşkodra'nın sukutunu ihbar ediyordu.

Ballplatz'da[27] azîm bir teessür ve telaşı dâî olan bu haber Salı gecesi vârid olmuştu. Nazır-ı müşarünileyh Çarşamba günü saat 3'de beni kabul edeceğini sabahtan telefonla bildirmiş idi. Nezdine gittiğimde, İşkodra general-konsolosu Hanbaver [Hahnbauer?]'den aldığı telgrafnamelerden hasıl ettiği malumatı beyan eyledi ve Esad Paşa'nın müttefiklere istinaden tesis-i hükûmet etmek üzere onlarla bir mukavele-i hususiye akd etmiş olduğuna dair olan iş'ârâtı da anlattı. Bunun üzerine mütalaatımı sual etmekle beraber, rivâyât-ı vâkıanın sıhhati halinde İşkodra'nın Arnavutluk'a terk ü temini maddesi pek ziyade müşkilât peyda edeceğini ilave eyledi. Esad Paşa['nın] hadd-i zatında harîs-i şöhret ve meftûn-ı menfaat olduğunu bildiğim içün, İşkodra'nın teslimi sırasında yalnız menâfi-i hususiyesine hasr-ı efkâr ve her türlü fenalığı bu maksadla ihtiyar edebileceğini düşünerek endişe-nâk oldum. Maamafih, Draç'a gidib Esad Paşa'nın fikr ü emelini ve böyle bir mukavele-i hususiyenin mevcut olub olmadığını anlamadıkça mülâhazâtımı dermeyân edemeyeceğimi ve herhalde Esad Paşa'yı men' ü tahzîre dahi imkan gördüğümü beyan eyledim.

İtalya'nın Viyana sefirini görüb, onun dahi muvafakatını istihsalden sonra Pola'da hazır bulunacak bir zırhlı ile Draç'a derhal hareket etmekliğimi Berchtold teklif eyledi. Muvafakat ettim ve oradan İtalya sefiri Don Avarna'ya gittim. Müşarünileyh Arnavutlara ve Arnavutluk'a pek de müteveccih olmayan diplomatlardan idi. *Meazâlik*, devletinin siyasetini takibe mecbur idi. Esad Paşa'ya aid bahsi ve benim Draç'a seyahatimin maddesini kemal-i dikkatle istimâ ettikten sonra hemen telgrafla hükûmetine malumat vereceğinden, cevaba intizar etmekliğimi rica etmiştir.

Ertesi günü Don Avarna ikamet ettiğim Sacher Oteli'ne geldi. Draç'a gitmeye muvafakat ettiğimden dolayı hükûmeti namına beyan-ı teşekkürat ile, Esad Paşa'nın Islavlara alet-i fesad olub da onların nüfuzu tahtında tesis-i hükûmet etmesine devletinin müsaade ve muvafakat edemeyeceğini anlattı ve Avusturya Hâriciye Nezareti'ne bu cevabı tebliğ eylediğini dahi ilave etti. O gün saat 11'de Ballplatz'a gittim, Baron Macchio'yu görüb hem bu cevabı hem de harekete müheyyâ olduğumu beyan eyledim. Müşarünileyh Zenta zırhlısının Pola'da rukûbuma amade olduğunu tebliğ eyledi. Draç'da henüz Sırplılar bulunduğu içün, bir su-i telakkiyi mucib olmamak üzere zırhlı ile Kastel Nova'ya gidib oradan bir küçük torpido ile Draç'a varmak arzusunda olduğumu söyledim. Lazım gelen evâmirin i'tâ olunacağı cevabını verdi. Yanından ayrıldım. O akşam Viyana'dan hareket ve Cuma sabahı erkenden Pola'ya vusul ettim. Zenta zırhlısı bizi otuz saatte Kastel Nova'ya getirdi. Küçük bir torpido ile üç saatte Draç'a geldik (118). İtalya konsolosu Mösyö Dolfini ve Avusturya konsolosu Mösyö Rudnay limanda ve bir kayık derununda vürûduma muntazır idiler. Her ikisi vapura geldiler. Esad Paşa ile beraber bulunan Osmanlı ordusu kendisine mutî ve hayırhâh (119) ve Arnavut askerinin kısm-ı küllîsi âmâline hâdim oldukları içün, müşarünileyh[in] pek ziyade ümidvâr-ı istiklal olduğunu haber verdiler.

Draç'a geldiğim anda Esad Paşa'ya bir telgrafname ile vürûdumu ihbar eyledim. Fakat her iki konsolosun ısrarına binaen Tiran'a gitmeye karar verdim. Yolda Valçavuş Çiftliği civarında iken Esad Paşa ile birçok maiyetine rast geldim. Her ikimiz arabaya binib tekrar Draç'a avdet ettik. Yolda iken Esad Paşa'ya ne suretle İşkodra'dan çıktığını sordum.

-"Şen ve şatır olarak, akdeylediği[m] bir mukavele üzerine, maiyeti[m]deki askeri kâffe-i mühimmâtıyla me'an alıb kaleden çıktım" dedi. Kendisine hususî olarak ne gibi menfaat temin ettiğine dair olan sualime güldü; menfî ve kat'î bir cevab verdi.

Birçok mübâhaseden sonra, Devlet-i Aliyye'nin Rumeli'deki musibet u akibetini ve alelhusus bir kuvve-i imdâdiyenin

Bir pazar yeri, muhtemelen Tiran, 1914

sevki muhal olduğunu bilirken ve umur-ı askeriyeyi fünûn-ı hâzıra dairesinde idareden aciz ve İşkodra vaziyetini ve askeriyle mühimmât ü erzâkının kılletini ayan olarak görürken, Hasan Paşa'yı hodbehod ne maksadla istihlâf ettiğini anlamak istedim. Telaşını ketm etmeyerek, bu babda bir malumatım olub olmadığını istîzah eyledi.

-"Tahmînât ve zanniyâtım var ise de, malumatım yoktur" dedim. Cevab olarak efrâd-ı askeriyenin ısrarına ve kendisinden büyük rütbede başka bir zatın adem-i vücuduna binaen kumandayı deruhde ettiğini söyledi.

-"Leş'de ilan-ı hükûmet etmiş olduğunuza dair olan rivâyât muvâfık-ı hakikat midir?" dedim. Meyelân-ı umumîye tâbi olduğunu beyan etti. Avlonya'da teşekkül eden heyet-i idare ile muhaberede olub olmadığını sual eyledim.

-"Böyle bir heyetin vücudundan bile haberdar değilim" dedi. O halde ne yapmak fikrinde olduğunu sorduğumda,

-"Osmanlı askeri Tiran'da bulundukça bir karar-ı kat'î vermek müşkildir" dedi ve müttefiklerin müzaharetiyle kendisi bir hükûmet tesis ettiği takdirde, Avusturya ve İtalya'nın mazhar-ı

muavenetini [a]lmak üzere teşebbüsâtta bulunacağını anlattı. Her iki hükûmet namına olarak böyle bir teşebbüsü akîm kalacağını ve Arnavutluk'un mevcudiyetini dahi dûçar-ı muhâtara edeceğini izah eyledim. Draç'a geldiğimizde, Avusturya ve İtalya hükûmetlerinin nokta-i nazarını beyana benim memur olduğumu kendisine konsoloslar söylemiş ve ihtarâtımı kabul etmesi lüzumunu tavsiye eylemişlerdir. Esad Paşa tesis-i hükûmetten ferağatle devleteyn-i müşarünileyh[im]anın arzusuna mutavaat ve aksi takdirde bunların kahr u tenkîline uğraması mukarrer olduğunu müeyyid olan beyânât u tehdidâtımı kemal-i sükûn ile istimâdan sonra, iki devletin kararına tevfîk-i hareket edeceğini birçok yeminlerle temin ve fakat Türk efrâd-ı askeriyesini bir an evvel sevk etmek üzere dört-beş kıta nakliyle vapurunun Draç'a gönderilmesi içün tavassutumuzu rica eyledi. Bu ciheti Viyana'ya vusûlümle beraber temine çalışacağımı söyledim ve o akşam Avlonya'ya müteveccihen hareket eyledim.

Pazarertesi *alessabah* Avlonya'dan müfârakatle Kastel Nova'ya ve Zenta zırhlısıyla Pola'ya döndüm.

Viyana'ya avdetimde derhal Kont Berchtold'u görüb, seyahatimin netâyicini izah eyledim. Fakat Esad Paşa'nın Karadağ Prensi'yle muhabere-i dâimede bulunduğunu bildiğimden ve onlara devr etmiş olduğu hukuk-ı mülkiyeye bir şekl-i resmî vermek ve *bi'n-netice* Avrupa'yı bir emrivaki karşısında bulundurmak üzere Balkanlılar kendisine tesis-i hükûmete ziyadesiyle yardım edebilmeleri ihtimalini derpîş ettiğimden, *evvela* Arnavut efrâd-ı müctemiasının bir an evvel dağılması içün Osmanlı askerinin Draç iskelesinden sevki maddesinin temini ve *sâniyen* konsolosların huzurunda bana verdiği teminatı sened makamında telakki ettiklerinden bahis ile, kendisine mumaileyhima vesâtatiyle tebliğât-ı katia ve şedîde icrası lâbüd olduğunu söyledim. Ve *ez-her-cihet* Esad Paşa'ya emniyet caiz olmadığını ve daima nazar-ı takibden dûr tutmamalarını rica eyledim.

Üç gün sonra İtalya sefiri hâzır olduğu halde Kont Berchtold'un nezdine davet olundum. İhtarâtım dairesinde Esad Pa-

şa'ya tebliğ olunmak üzere konsoloslara talimat verilmiş ve nakliye vapurlarının Draç'a yanaşmaları içün Yunan hükûmetinin muvafakatı istihsal olunmuş olduğunu beyan etmeleriyle derecesiz memnun oldum. Ve netayic-i hâzıradan cesaret alarak İşkodra'nın Arnavutluk'a terk ve temini hususunda her iki hükûmetin müzaheret-i katia ve fiiliyede bulunmaları temennisini tekrar ettim.

İşkodra düşmalarımızın zîr-i pâ-yı istilasına düşmüş ve Draç'la havalisi Sırplıların ellerinden henüz çıkmamıştı. Sâir devletlerin hatt-ı hareketi ve binaenaleyh Arnavutluk'un hudud u enhâsı meçhul idi. Londra müzâkerât-ı sulhiyesi Arnavutluk'un teşekkülünü temin etmiş ise de, teşekkül-i idareyi ve hükümdarın şahsını henüz tayin eylememiş idi. Balkanlılar Esad Paşa ile akdettikleri mukavelenin kendilerine bahşeylediği hukuk u müsaadata istinad ediyorlardı. Esad Paşa'ya bir sıfat-ı hükümdârî verib de, onu resmen sahib-i hükm ü nüfuz göstermek istiyorlardı. Esad Paşa bir kemik parçası kabîlinden olarak düvel-i müttefikanın verdiği küçük Arnavutluk'ta hükümran olmağı cana minet biliyordu. Camia-i kavmiyeyi teşkil eden Avlonya Hükûmeti buna karşı manen ve maddeten zayıf idi. Binaenaleyh, Esad Paşa'nın sukûtu Arnavutluk'un teşkilat-ı mülkiye ve hukuk-ı kavmiyesini kâfil idi.

İşkodrasız Arnavutluk olamayacağı keyfiyetine Avusturya ile İtalya'yı tamamıyla kandırmak, Esad Paşa'yı ilan etmiş olduğu hükûmetten vazgeçirmek bir muvaffakiyet idi. Bu muvaffakiyetin sermaye-i mefhareti bu abd-i acize ve faide-i hakikisi vatanıma aiddir.

Muharrirîn-i askeriyeden General Immhof 1913 senesi Martında, yani vukuatın cereyanından evvelce, bu babdaki mütalaatında diyor ki:

> Esad Paşa'nın istikbali ümidsiz değildir. Şimâlî Arnavutluk'ta azîm miktarda taraftarı vardır. Karadağ ve Sırbistan Esad Paşa'ya zahîrdir. (Henüz İşkodra sukut etmemişti!) Bunlardan endişe yoktur. Yunanistan'ın ittihaz edeceği hatt-ı hareket üzerine beyan-ı mütalaa edecek bir mevkide değilim. İsmail Kemal Bey ile tahsil görmüş Arnavut-

ların Esad Paşa'ya muhalif kalacakları derkâr ise de, bunlar tarafından bir mukavemet-i müsellaha tertibi içün ahvâl-i hâzıra gayr-i müsaid olsa gerektir. Bu gibi işlerde halkın rey ve fikri gayet mühimdir. Halk ise Esad Paşa'yı bir reis-i hakiki görerek onun etrafına toplanmaktan istinkaf etmezler. Herhalde Esad Paşa Arnavutluk'ta hakim kalmağa devam edecek olursa, İsmail Bey ile rüfekâsı orada kalamaz! Şübhe yok ki, Arnavutluk Prensi Avrupa düvel-i muazzaması tarafından intihab olunacaktır. Fakat bunlar bir emrivaki karşısında bulunurlarsa, Arnavutluk'un umur-ı dâhiliyesi içün harb etmekten çekinirler. Yalnız İtalya ve Avusturya rey ve kararında ısrar edebilirlerse de, Esad Paşa'nın tûl müddet mukavemeti takdirinde bu meselenin fasl u hallolunabileceğini zaman gösterecektir. Osmanlı hükûmeti Arnavutluk'u kaybetmiş olduğu içün, ihtilal ve niza ne kadar temâdî ederse o derece hoşnud ve müsaid olabilecektir.

İsmail Kemal Bey ve Esad Paşa

Esad Paşa'nın gerek âmâl-i harîsânesi ve gerek dem-i fırsat ittihazında bulunduğu malum idi.

İsmail Kemal Bey'in hükûmeti *ez-her-cihet* zayıf idi ve Esad Paşa'nın bulunduğu havalide icra-yı nüfuza gayr-i kâdir idi. İsmail Beyefendi bunu takdire mea-ziyade muktedir idi. Âtîyi ve âtînin vehametini görürdü, fakat Esad Paşa hakkındaki hissiyatına veyahud hemnişînlerinin iltifatatlarına katılarak müşarünileyhe ehemmiyet vermek istemediği görüldü. Kendisine birkaç kere bunu ihtar ettiğim gibi, Dâhiliye Nezareti'nde bulunan Müfid Bey'e de söylemiş iken, İsmail Bey'in bir türlü itirafına razı olmadığını anlamıştım.

İsmail Bey Avrupa'da bulunduğu bir sırada, Müfid Bey Esad Paşa ile telif-i beyne tavassut etmekliğimi rica etti. Muvafakat eyledim, Tiran'a gidib bu maksadı Paşa'ya söyledim. Orada Mat eşrâfından Ahmed Bey'le (120) Mat ayânından on beş kadar zat Esad Paşa'ya misafir idi. Paşa bu zevâtın güya mâni-i itilaf olduklarını beyan etmesiyle, Ahmed Bey'i görüb

ikna‘a çalıştım. Mir-i müşarünileyh bayağı Esad Paşa'nın hayatını tehlikede görecek kadar ve İsmail Bey'den ve hükûmetinden mü[te]neffir olduğu içün Esad Paşa'nın Avlonya'ya gitmesini tensib etmiyordu. Birkaç gün imtidad eden müzakerât üzerine nihayet yanımda bulunmuş olan oğlum[u] Esad Paşa'nın kılına zarar gelmemek şartıyla terhîn etmek derecesinde fedakârlıklarla naz ve istiğnasına hitam verdik ve kendisiyle Draç'a gittik. Draç'a geldiğimizde İsmail Kemal Bey'in Avlonya'ya avdet ettiğini haber aldım. Bir taraftan mir-i müşarünileyh Esad Paşa'yı bizzat davet etmek üzere ikna‘a çalışıyorduk, diğer yandan İşkodra'da bulunan Bib Dod[a] Paşa ile muhabere ederek, onun muvafakat ve murafakatıyla hep birlikte Avlonya'ya gitmekliğimize gayret ediyorduk. İsmail Bey birçok tereddütlerden sonra, benim ile birlikte olarak Draç'a giden ve Esad Paşa'nın *li-ecli'l-i'tilaf* Avlonya'ya azimeti hususunda ibzâl-i mesai eden merhum Aziz Paşa Viryoni ile Abdi Bey Topdanî'ye geldiği[28] bir telgrafnamede Esad Paşa'yı davet ettiğini yazmıştır. Esad Paşa yine temerrüd etmiş ve bilmem ne lüzuma binaen Mat cihetlerinde teşkilat-ı mülkiye yapılmaması ve o havalinin idare-i umumiyeden hâric bırakılması gibi bir takım şerâit-i garîbeyi ortaya sürmüş ise de, Doda Paşa'nın birlikte gelmek üzere yola çıktığını mutazammın bana gelen telgrafnamenin tesiri ve müşarünileyhima Aziz Paşa ile Abdi Bey'in inzımam-ı muavenetleriyle Esad Paşa Avlonya'ya gelmeye muvafakat etmiş ve ertesi günü bir İtalyan torpidosuyla hareket olunmuştur (121).

Vapurda Doda Paşa var idi. Avlonya'ya muvasalatımızda üçümüz birlikte iskelede vaki karantinahanede İsmail Bey'i ziyaret eyledik. Müşarünileyh abus bir çehre ile cümlemizi kabul ettikten sonra *râkımü'l-hurûf*, Esad Paşa ve Doda Paşaları orada terk ile kendilerinden ayrıldım. Akşam Esad Paşa nezdime çıkıb İsmail Bey'in kendisine Dâhiliye nezaretini teklif eylediğini ve kabulden istinkaf eylediğini söyledi. Muvafakat etmesi ve artık şu iftiraka nihayet vermesini musırrâne rica eyledim. Üç gün sonra Esad Paşa'nın Dâhiliye nezaretini kabul eylediği-

ni ve Avrupa kabinelerine (!!) gidib Arnavutluk mesâili (!!) üzerine bahs ü müracaatta bulunmak içün İsmail Bey tarafından memur edildiğini haber aldım.

Filhakika, Esad Paşa bir İtalyan torpidosu ile hareket etmiş, bir müddet Avrupa'da dolaştıktan sonra avdet ve İsmail Bey'in kabinesinde birkaç gün eda-yı vazâif-i (!!) nezaret eylemiş ise de, mir-i müşarünileyhin müsaadesiyle yine mezunen Tiran'a azimet etmiştir (121, mükerrer).

O sırada Napoli'de idim. İsmail Bey'in Esad Paşa ile arası[nın] günden güne açıldığını haber alıyor, her tarafda azim bir iğtişaşın hükümferma olduğunu işitiyordum. Bir aralık Roma'ya gittiğimde, Marki dö San Guiliano'yu[29] gördüm. Müşarünileyh kemal-i teessürle, bu iki zatın arası[nın] pek fena açıldığını ve böyle devam ederse Arnavutluk'ta tesis-i sükûnet ve hükûmet müşkil olacağını söylemiş, *ez-her-cihet* telif-i beynine tekrar delalet etmekliğimi rica etmiştir. Vatanımın tesis-i selameti içün, böyle bir racül-i hükûmetin ve bâhusus bir müttekâ-yı siyasetin ihtârâtına tebaiyet etmeyi vazife saydığımdan, Avlonya'da bulunan *Kontrol*[30] memuruna ve konsolosa bu yolda talimat verilmesini temenni ile Avlonya'ya hareket ve ihtarâtı vechile izale-i fetrete gayret edeceğimi söyledim.

Avlonya'ya geldiğim anda Esad Paşa'ya bir mektub tastîr ile Avlonya'ya ve nezareti başına gelmesini rica ettim. Verdiği cevapta İsmail Bey'in ve idaresinin aleyhinde bulunduğunu alenen ızhar ediyordu.

Evvela Avusturya delegesi Mösyö Petroviç ile görüştüm. Esad Paşa'nın Arnavutluk'tan tebâüdü ve bir daha avdet etmemek şartıyla emlak ve arazisinin dokuz sene müddetle ve senevî 80.000 kuron [krone] ile Avusturya hükûmetinin inzımam-ı re'y ü tensibiyle bir Avusturya bankası tarafından iltizam edilmesi münasib olacağını ve şu suretle bu adamın ihtirasât ve müşkilâtına nihayet verilmesi reyinde olduğumu söyledim. Mösyö Petroviç birçok tafsilat aldıktan sonra, bir telgrafname çekti ve nezaretten sordu. İki gün zarfında bir telgrafname aldı. Meali, "Avusturya hükûmeti Esad Paşa'ya cizyegüzâr ola-

maz" cümlesiyle hülasa olunabilirdi. Bu cihetten meyus oldum. Başka suretle Esad Paşa'nın Avlonya'ya gelmesi çaresini aradım. Fakat müşarünileyh İsmail Bey'e ultimatom şeklinde çektiği bir telgrafnamede bazı metâlib dermeyan ve bunları kabul etmediği takdirde "Vasatî Arnavutluk" namıyla bir hükûmet teşkil edeceğini beyan ettiğini ve İsmail Bey bunun iş'ârâtını *ceffe'l-kalem* reddeylediğini haber aldım. Esad Paşa'ya yazdığım bir mektubda, böyle bir hareket İsmail Bey'e hakaret değil, vatanımıza büyük bir ihanet olacağını ve kendisi umum nazarında menfur ve mel'un sayılacağını bildirdim. Esad Paşa, verdiği cevapta kendisi bunu takdir eylediğini ve fakat İsmail Bey'in Avlonya'da etrafını alan bir takım eşhâsın re'y ü tedbiriyle idare-i umur etmesi mümkünsüz olub, o muhitten tebâüd etmek ve kendisi dahi hükûmete mutâvaat eylemek üzere Berat'a veya Elbasan'a nakl-i merkez eylemesini şart-ı gayr-i münfekk olarak göstermiş ve bu da kabul edilmezse bütün mesuliyet-i maddiye ve maneviye İsmail Kemal Bey'e aid olmak üzere *Vasatî Arnavutluk* hükûmetini ilan edeceğini suret-i katiada bildirmiştir.

Bu mektubu alıb akşam İsmail Bey'e gittim. Yanında Hasan Bey, Çako Efendi, Guragoki Efendi ile merhum İsa Ağa Boletin ve daha birçok zevât var idi. İsmail'in Bey'in yanına oturarak, Esad Paşa'nın teklifi üzerine selamet-i umumiye namına birkaç gün Berat'a şedd-i rahl etmesini rica ettim. İsmail Bey mutadâne bir tavır ile Esad Paşa'nın teklifini derhal reddeyledi.

Arnavutluk mühlik bir devre-i fetrete girmiş ve hâricî düşmanlarımız ise mahvımıza çoktan hazırlanmıştı. Böyle bir iftirak u şikakın vukuu Arnavutluk'un hatime-i hayatı olacağını beyan ile ikna'a çalıştığım halde, müşarünileyh redd ü inadında ısrar göstermiştir.

İki saat mücâvebe ve müşâcereden sonra,

-"Esad Paşa Berat'a gelirse her türlü kuvvetten azade kalır. Halbuki kendisi Avlonya'daki aynı mevki-i ikbal ve kudreti muhafaza edebilir. Esad Paşa Tiran'da bulundukça taarruzdan masûndur; Berat'a gelirse en adî bir hareket ve cüretinden do-

İsa Boletin, Haziran 1914

layı taht-ı muhakemeye alınır, her türlü mücâzâta duçar olur. Esad Paşa yarın ilan-ı hükûmet ettiği takdirde, İsmail Bey bunu men'e kâdir değildir. Hakîmâne ve mutedilâne hareket olunursa, ortada engel ve müşkil kalmaz" dedim. Ve hâzırûna tevcih-i kelam ile,

-"İsmail Bey Arnavutluk'un selametini değil, yalnız menfaat ve istirahat-ı şahsiyesini düşünüyor. Esad Paşa'ya ve bayağı memleketimizin bir hasm-ı bî-emânına saha-i icra[a]tı açıyor. Artık ben ne desem boştur. Kendisi ve muhâsımını Allah'a ve tarih-i millîmizin muhakemesine havale bırakıyorum" cümleleriyle kalktım gittim.

Esad Paşa ertesi günü redd-i metâlibini mutazammın olduğu telgrafname üzerine ilan-ı hükûmet etmiş ve *Vasatî Arnavutluk Hükûmeti* namıyla Arnavutluk'u iki kısma ayırmıştır. Vahdet-i milliye esasına karşı bu inkısâm ve iftirâkın îrâs ettiği hasar-ı maddî ve manevînin tesirât-ı muzırrası, Arnavutluk'u yeni baştan girive-i zeval ü melale duçar eylemiştir. Bunun mesuliyet-i maddiyesi Esad Paşa'ya ait olduğunda şübhe yok ise de, her türlü kuvâ-yı tenkiliye tedârükünden aciz olduğu hal-

de, onu bulunduğu muhit ve nüfuzundan hârice çıkarmağa çare aramaması ve idare-i maslahat edememesi meselesinden dolayı İsmail Kemal Bey dahi şâyân-ı tenkittir.

İstifalar

İsmail Kemal Bey Esad Paşa'nın bu kararından müteessir görünmemiştir. Kendisi Arnavutluk'ta *kanton* usulünün tatbikini iltizam ediyordu. Avlonya'da muhafaza-i mevki edebilmesinden başka bir maksada hizmet etmiyordu. Binaenaleyh, Elbasan'da, Görice'de ve sâir mevâkide dahi böyle birer hükûmet tesis ederse bu usulün kendi kendine hasıl olacağından memnun olabileceğine ihtimal var idi. *Kanton*lar bir vahdet-i siyasiye ve askeriye ile İsviçre gibi pek medenî ve müterakkî bir memlekette kâbil-i devam olabilirse de, Arnavutluk'un hudud u enhâsı henüz suret-i katiada takarrur etmediği gibi, halkın cehalet ü bedavetiyle böyle bir iftirak üzerine a'dâmızın alacağı vaziyetin ne netice-i mühlike vereceği de meçhul değil idi. Bunu ahaliye telkin etmeyi düşünmek bile caiz olamazdı (122). Fakat müşarünileyh Avlonya'nın ehemmiyet-i mevkiesini takdir ve nasıl olsa bir takım şerâit-i mahsusa tahtında bu kıtanın idare edilebileceğini tahmin ettiği içün, bunu tervîce sâî görünüyor ve kıtaat-ı sâirenin tarz-ı idaresine bigâne kalıyordu. Halbuki ahvâl günden güne kesb-i ehemmiyet ediyor, Elbasan'da İsmail Bey'in hükûmeti gayr-i muta' ve Esad Paşa onlarca *vâcibü'l-imtinâ'* olduğu müşahade olunuyordu. İşkodra Avusturya'nın mücahede-i siyasiyesiyle ve silah altına aldığı bir milyonu mütecaviz askerin tesir-i satvetiyle kurtulmuş ve fakat düvel-i sittenin nezareti altında olmak üzere İngiliz Miralayı Mösyö Filips [Philips?]'in eline tevdi olunmuş idi. İsmail Bey'in hükûmeti nev'an-mâ Berat'a mahsus idi ise de, orada değil, Avlonya'nın kurâsında bile emniyet ve asayiş yok idi!!

Birçok nazırlar, müsteşarlar ve memurlar müstahdem idi. Fakat bunlar hükûmetin temin-i hüsn-i idaresine muvaffak

olamıyordu. İsmail Bey fıtraten zulme mâil değil idi. Yalnız fazl u irfanı nisbetinde faaliyeti yok idi. İdare-i umumiyeye ait olub şiddetle muhtac olduğumuz kavaid-i esasiye ve fevaid-i siyasiyeyi tanzim ü telfik gibi mehâmm-ı umuru kendisinden intizara hakkımız olduğu aşikâr ve teşkilat-ı ciddiye lüzumu derkâr idi. Halbuki müşarünileyh, mesalihte cüstcu-yı hakikatdan ziyade etrafını alan bazı zevâtın husul-i hevesâtını arzu ederdi. Kendi nüfuz ve ikbalini ve hatta beka-yı hükûmetini onların yardımından bilmiş, lüzumundan fazla kendilerine ehemmiyet vermiştir. Bu suretle bilerek veya bilmeyerek âmâl ve itirazlarını tervic ediyor, bunlara karşı büyük bir eser-i zaaf gösteriyordu (123).

Hollanda zâbitânı bir jandarma heyeti teşkil etmişlerse, kendisinin ayrıca bir zabıtası var idi. Bu zabıtanın tarz-ı teşkili asayişi değil şûrişi idameye yarar idi. Çakranlı Kahramanağazadelerin bir adamı[nın] bir katile câ-yı kabul göstermiş olduğu bahanesiyle evleri baştan başa ve bir pazarları bir anda *ihrak bi'n-nâr* edilmiş, 20.000 lira kıymetinde malları nehb ü telef olmuş idi. Bu mücazat ve muamelatın suret-i cereyanından nuzzârın ve memurîn-i mes'ûlenin malumatı yok idi. Müşarünileyh, nuzzârın mesuliyeti tahtında bulunan umur üzerine ekseriya onların reyi olmaksızın emirler verir, istişare etmeksizin ve belki de hiç sormaksızın, *hod-be-hod* icraata kıyam eylerdi. Bundan dolayı nuzzârdan Müfid Bey ve daha sonra Hüsnü Bey gibi erkan-ı mühimme kabineden çekilmiş, *mâbihi'l-kıvâm*ı olan İsa Ağa Boletin dahi rüfekâsıyla beraber Draç'a gitmiş idi.

Artık tefessüh etmiş olan heyetin müddet-i medide bekası mümkün değil idi. Avlonya hükûmetinin sukûtu ve Esad Paşa'nın def'i Arnavutluk'un yegâne çare-i halâsı ve selameti olduğuna kimse şübhe etmezdi. İtalya konsolosu Mösyö de Façenti bu suret-i tesviyeyi İsmail Bey'e teklif ettiği zaman, müşarünileyh bîtaraf bir zata terk-i hükûmet etmeye razı olduğunu beyan etmiştir (124). Kontrol Komisyonu Viryon[i] Ömer Paşa'nın hem bîtaraf hem de hamiyet u nasfeti müsellem oldu-

ğuna kâil idiler. Teklif ve kabulü içün vesâtet etmekliğimi rica ettilerse de, itizârda bulunmak mecburiyetinde idim. Fakat onlar *bi-ecma'ihim* ısrar gösterdiklerinden ve vatanımızın selameti dahi bunu icab ettiğinden, evvela Esad Paşa'ya yazıb istifasını almağa, sonra Ömer Paşa'ya teklif-i hükûmet etmeye karar verdik. Esad Paşa *bilâ-müşkilât* istifaname gönderdi. Mösyö de Façenti bunu elden İsmail Kemal Bey'e gösterdi. Ömer Paşa'ya gidildi. Bu pîr-i muhterem birçok ricâlarıma ısrarlarıma karşı red ile cevab veriyor, kabul-i bâr-ı hükûmet etmek istemiyordu. Sabah gideceğim dakikada musırrâne tekrar eden niyazlarıma cevaben yarı ağızla ve azim bir tereddüd ü teessürle kabulünü ima etmiştir. Avlonya'ya avdetimle Kontrol azasına tebliğ-i keyfiyet ettiğimde, İsmail Kemal Bey'e beyan-ı hal etmeye karar verdiler. Halbuki müşarünileyh istifa etmekten bilahare istinkaf eylemiş ve evvelce gösterdiği muvafakat bir tecrübe ve mülahazaya mebni olduğunu beyan etmiştir. İsmail Bey bir müddet daha muhafaza-i mevki edebilmiş ise de, artık icra-yı hükûmetten ziyade tervic-i ağrâza alet olmuş ve kabul-i hükûmet ettiğinden Ömer Paşa'ya *münkesirü'l-mehâtır* olarak bazı muamelat-ı [nâ]dürüstâne ile müşarünileyhi bîzâr etmeye çalışmıştır (125).

Bekir Karabene

Balkan Harbinden sonra İttihad ve Terakki Fırkası, Arnavutluk'u *üssü'l-harekât* ittihazıyla Rumeli'de bir iğtişaş ihdâsına karar vermiş idi. Fırkanın bu kararını evvela hükûmet-i muvakkate Dâhiliye Nezareti'nde ve sonra Kontrol Heyeti azalığında bulunmuş olan Müfid Bey'e (126) ve kim bilir daha kimlere İstanbul'da mahremâne yazmışlardı. Müfid Bey'e mektubun vusûl bulduğu gün Avlonya'da idim. Viyana Sefareti vasıtasıyla istihsal eylediğim (127) müsaade-i resmiyeye istinaden husûsât-ı zâtiyem içün İstanbul'a gitmek üzere idim. Müfid Bey bu mektubu ve Binbaşı Karabeneli Bekir Efendi ile

rüfekâsına yazdığı cevabnâmeyi bana tevdi eyledi. Teşrinievvelin 14'ünde İstanbul'a vusûlümle beraber Meserret Oteli'nde mumaileyh Bekir Efendi ile rüfekâsından Sadaret Yaveri Mehmed Ali Bey'i ve diğer iki zabiti gördüm. Bir Osmanlı prensinin saltanatı ve Devlet-i Osmaniyye'nin himayeti altında Arnavutluk'un teşkiline devletçe karar verildiğini ve alelhusus Avlonya'yı *dârü'l-harekât* ittihaz etmek istediklerini ve beş bin fedai ile lazım gelen esliha ve cebhanenin ve 60.000 lira raddesinde bir paranın müheyya olduğunu mumaileyhim söylediler ve bu babda cümlemizin muvafakat ve müzaheretini iltimas eylediler.

Babıali Arnavutluk'u bir palaspare-i sefalet gibi hükûmât-ı erbaa-i Balkaniyenin pişgâh-ı ihtirasına attıktan sonra Arnavutlar düvel-i muazzamanın kararına rabt-ı mehâmm-ı umur ettikleri içün, kendileri düvel-i sittenin mukarrerâtı dahilinde istikballerini teminden gayrı bir gayeye hizmet etmek ihtimali olmadığını ve Londra Konferansında Prens Wilhelm zu Wied'in[31] hükümdarlığı takarrur etmiş ve Avrupa Heyet-i Murakabesi Avlonya'ya gelib işe başlamış ve Hollandalı zabitlerin kumandasında bir kuvve-i zabıta teşekkül etmiş olduğu içün, Arnavutların başka bir hatt-ı hareket ittihaz ve ihtilalcuyâne teşebbüsâta mümâşât veya iştirak etmeleri mümkünsüz olduğunu söyledim. Bunlar ısrar ve hatta tehdid etmek istediler. Cevaben her ne deseler bence ve hemfikrim olan Müfid Bey vesâirece muvafakat olunamayacağı gibi, bu harekâtın müstelzim olacağı mehazîr ü mehâliki nazar-ı dikkate alarak men'e her vechile çalışacağımı dahi gayet sarih bir lisan ile anlattım.

Meserret Oteli'nden doğruca evime gelib, biri Neu Wied'de bulunan Prens zu Wied'e ve diğeri Kont Berchtold'a hitaben iki kıta mektub yazdım ve bunlarla Avusturya Sefarethanesine gittim. Sefire vuku-ı hâli tamamıyla beyan eyledim. Kont Pallavicini,[32] sefaret başmüsteşarı olub muahharen Draç sefaretine tayin olunan Baron Löwenthal[33] ve müsteşar rütbesini hâiz ve muvakkaten Korfu *general-konsolatosu*nu idareye memur Baştercüman Barap'ı yanına celb ile bir taraftan yazdığım mektub-

ları tercüme ve diğer yandan Hâriciye Nezareti'ne bir telgrafname ile teşebbüsât-ı vâkıayı hikaye etmek üzere emirler verdi. Pallavicini her nedense Arnavutların idare-i hükûmete gayr-i muktedir olduklarına kanaat getirmiş olan diplomatlardan olduğu içün, kalben kendisinden emin değil idim. Sefarethaneden çıkar çıkmaz *Frankfurt* Gazetesi muhbiri ve Almanya sefaretinin mihver-i umuru olan Mösyö [Paul] Weitz'ı gördüm. Ona da maceradan malumat verdiğim gibi, Sefir Baron Wangenheim'ı[34] da haberdar etmesini rica ettim.

Mösyö Weitz iki saat sonra yanıma geldi. Almanya sefirinin mutlaka beni görmek istediğini söyledi. O gün sefir-i müşarünileyhi görüb kendisine izahat-ı lazimeyi verdim ve her türlü teşebbüsât-ı muhalefetkârânede bulunacağını sefir bana temin ile, memnun oldum. Halbuki Binbaşı Bekir Efendi benden aldığı cevabdan iki-üç gün sonra yedi-sekiz refikiyle evvela Draç'a ve sonra Avlonya'ya gitmek üzere Dersaadet'den hareket ettiklerini haber aldım. Binaenaleyh, her türlü tehlikeyi göze alarak, Teşrinievvelin evâhirine doğru Fransızca, Türkçe ve Rumca olarak İstanbul'da münteşir cerâide bir beyanname tevdiiyle Arnavutluk'un istiklalini tehlikeye duçar edecek ve Avrupa'nın mukarrerâtına muhalif olacak kâffe-i teşebbüsâtı Arnavutların men'e karar verdiklerini ve hükûmet-i meşrualarına itaatten ve hükümdarları Prens zu Wied hazretlerinin evâmirine mütâbe'attan başka bir siyaseti tervic edemeyeceklerini beyan ve serseriyâne bir takım âmâlin tahakkuku halinde müteşebbislerinin Arnavutluk'ta şedîden tenkîl edileceklerini izah ettim.

O gün Beyoğlu mutasarrıfı bizi nezdine davet ve Emniyet-i Umumiye Müdiriyeti'ne gitmekliğimi tebliğ eyledi. Terfîk eylediği bir polis hafiyesiyle akşam Cağaloğlu'nda kâin Emniyet-i Umumiye Dairesi'ne götürüldüm. Bazı memurîn üzerimdeki evrakı aldıktan sonra, Müdür-i Umumî Bedri Bey'in yanına îsâl olundum (128). Mumaileyh bir tavr-ı küstahâne ile elinde tuttuğu gazetelerin neşriyatı kendi mütalaâtım olub olmadığını sordu. Tamamıyla itiraf ettim. O gece dairede kala-

cağımı ve ertesi günü vapurla İstanbul'dan tekrar tebâüd etmekliğim lâbüd olduğunu söyledi. Ve mektubcunun odasına götürülmekliğimi polislere emreyledi. Gece yarısı Emniyet-i Umumiye Müdürü ile müdiriyetin şube-i siyasiye reisi olduğunu söyleyen bir zat bizi celb ve cebimden aldığı evrakı redd ü iade ettikten sonra Dâhiliye Nazırı Talat Bey'in Romanyalılarla akd-i ittifak etmek üzere Bükreş'e gitmiş olduğundan bahis ile, bu babdaki mütalaamı (!!) sordular. Hal ve zemine göre bu sualin tazammun ettiği garabet hayretimi dâî oldu. Hande-rîz-i istihza olduğum halde, ne sıfatla bizi muhatab ettiklerini sorduğumda,

-"Arnavutluk hükûmetinin başvekaleti uhde[n]ize tevdi olunduğuna dair gazetelerde birçok telgraflar vardır. Binaenaleyh, bir başvekil sıfatıyla soruyoruz" dediler (129).

-"Bir başvekilin, velev ki vehm ü hayalde dahi olsa, polis dairesinde mevkuf iken siyasiyâttan bahs etmesi münasebetsizdir" cevabıyla mukabele ettim. Ve pek rahatsız olduğumu dermeyan ile sükut eyledim. O gece bir ızdırab-ı azîm ile geçirildikten sonra, ertesi Cuma günü müteheyyî-i hareket olan Lloyd vapuruna yine bir polis refakatiyle îsâl olundum. Doğruca Trieste ve oradan Viyana'ya vâsıl olduğum gibi Hâriciye Nezareti erkânıyla ve bizzat Kont Berchtold ile görüştüm. İstanbul'daki tehyiât ve mükâlemâttan bahisle, o teşebbüsâtın şedîden men'i lâbüd olduğunu ve Bekir ile hempâları Arnavutluk'a gelirlerse artık memleketin asayişi muhtel ve tesis-i hükûmet edilmesi muhal olacağını beyan eyledim.

Oradan Roma tarikiyle Avlonya'ya geleceğim sırada, İtalya Hâriciye Nazırı Marki San Guiliano'yu gördüm. Müşarünileyh Arnavutluk'un müessislerinden olduğunu ve bilcümle Arnavutların kendisine karşı şükürgüzâr olmaları lazım geldiğini burada ihtardan sonra, San Guiliano'nun bu hadise üzerine pek ziyade telaş ve Türklerin hareket-i merviyelerini men'e çalışacağını dahi ilave ettiğini ve suret-i mahsusada İsmail Bey ve Esad Paşa ile görüşerek bir hüsn-i mukârenete delalet etmekliğimi ikinci defa olarak tavsiye eylediğini zikr ü kayd eylerim.

1913 senesi Kanunıevvelinin 10. günü, yani Avlonya'ya geldiğimden iki gün sonra, Binbaşı Bekir Efendi yanıma geldi. İstanbul'da ve yolda bulunduğum sırada yedi-sekiz refikiyle ve Trieste tarikiyle İstanbul'dan Draç'a geldiklerini ve fakat Esad Paşa kendilerini Draç'da bırakmayıb oradan ihraç eylediğini söylemiş (130) ve yirmi beş günden beri Avlonya'da bulunduğunu anlatmıştır.

Bekir Efendi kemal-i cüretle Arnavutluk'u merkez-i harekât ittihaz ve her tarafı hercümerc etmek üzere Bulgarlarla müttefik olduklarını beyan etmiştir. Bu sözüne pek de ehemmiyet vermemekle beraber, odada ve belki hanemde yalnız ve silahsız bulunduğum içün dûr [u] dırâz mukabeleden ihtiraz e[t]dim. Azminde fedakâr olan bu adam teşebbüsâtından pek ziyade emin idi. Avlonya'ya gelmiş olan sâir zâbitân ile Bulgar rüesâ-yı ihtilaliyesinden iki-üç kişi bu ifadâtını teyid ettiği gibi hükûmet-i muvakkatenin bunlara karşı ihtiyâr-ı sükut ettiği dahi câlib-i şübhe ve endişe idi. Ertesi günü Bulgar generalkonsolosu olub Avlonya'ya gelmiş olan Mösyö Bavlof [Pavlov?]'a iade-i ziyaret etmek üzere gittiğimde Bulgarlarla Jön Türklerin müttefiken Makedonya ve Arnavutluk'ta bir hareket-i ihtilaliye tertib ettiklerini ilan etmekten çekinmediklerini *bi'l-münasebe* mumaileyhe söyledim. Ve böyle bir takım harekât ile Arnavutluk'un mevcudiyet-i siyasiyesini ihlal etmek isteyenlere karşı umum Arnavutların yekvücut olduklarını anlattım. O gün bir münasebetle İtalya, Avusturya ve İngiltere Kontrol azalarına dahi malumat verdim.

Birkaç gün sonra Mahkeme-i İstinafiye teşkili içün İstanbul'dan davet olunan Nepravişteli Mazhar ve biraderi Behcet efendiler, Kontrol azalığında bulunan Müfid Bey'e gidib, hîn-i hareketlerinde Dâhiliye Nazırı Talat ve Şeyhülislam Hayri beyler tarafından davet olunduklarını ve Arnavutluk'ta müşarünileyhimânın yapılmakta olan tertibat-ı malumeden bahis ile, Arnavutluk tahtına Osmanlı prensi iclâsına karar verdiklerini ve Arnavutluk'ta himaye-i Osmaniyye'yi ilan ve bir inkılab ihzâr ederek, Avrupa'yı emrivaki karşısında bulunduracaklarını söylemiş olduklarını hikaye etmiştir.

Müşarünileyh Müfid Bey derhal bu kara haberi Kontrol Heyetine tebliğ eylemiştir. Heyet-i mezkureden iki zat İsmail Kemal Bey'i hadiseden haberdar etmek ve bu babda kendisiyle müzakerede bulunmak üzere ikametgâhına gittiklerinden birkaç saat sonra, Binbaşı Bekir Efendi beni ve Müfid Bey'i görmek üzere evlerimize gelmiş ve *hamden lillah* her ikimizi göremediğinden, Müfid Bey'e yazıb bıraktığı bir mektubunda, Jön-Türklerin ve Bulgarların tertibat ve tasavvurâtından İsmail Kemal Bey tamamıyla âgâh olduğunu müeyyiden beyan eylediği gibi, Müfid Bey'i gördüğünde yarınki vapurla Brindizi'ye İstanbul'dan bir-iki yüz fedai geleceğini ve işin şu suretle şuyuundan sonra bunların Arnavutluk'a gelmelerini tehir etmek üzere Brindizi'ye müteheyyî-i hareket olduğunu söylemiştir!

Fi'l-hakika, Bekir Efendi ertesi günü avdet etmek üzere Brindizi'ye azimet etmiş ve bilcümle eşya ve evrakını Avlonya'da ikamet ettiği handa terk ile gitmiş ise de, bu hareket-i müsta'celesi gelenlerin Avlonya'ya vusûllerini men içün değil, onların *kontrol*ler tarafından men-i vurûd u hurûçlarınca bir tedbir ittihaz olunmamak ve kendisi dahi tevkif edilmemek üzere müretteb bir manevra idi. Zira o gün İstanbul Almanya Sefaretinden Almanya *kontrol*ü Mösyö Winckel['den] gelen bir telgrafname de (132), İstanbul'dan esliha-i kesîre ve mühimmat-ı lâzime ile dört yüz kadar fedainin Avlonya iskelesine çıkmak üzere hareket ettiklerini ihbar ediyordu. Bunların Meran vapuruyla akşam saat yedide vürûd edecekleri hesab olunması üzerine, *Kontrol* Heyeti *bi'l-ictima*' İsmail Kemal Bey'e karşı azim bir emniyetsizlikle hükmettikten sonra, kendisine haber vermeksizin, Hollandalı zâbitânın kumandası altında olarak umum jandarmaları ve dört kıta mitralyözü iskeleye gönderib bir hatt-ı harb teşkil etmişlerdir.

İsmail Kemal Bey bunları gördüğü dakikada telaş eyledi (133). Fakat men ve müdahaleye teşebbüs edemedi. Avusturya ve İtalya delegeleri, her iki devletin Avlonya limanında bulundurdukları kruvazörler kumandanlarına Meran vapuruyla gelecek olanların karaya çıkarılmaması içün evâmir-i katia verdi. Ve

telgrafhanede teati edilmiş olan telgrafnamelerin kopyaları alındı. Bu tertibat ikmal olunduğu sırada Meran vapuru elektrik ziyalarına kuvvet vererek limana geliyordu. Derhal vapur derûnuna giden Avusturya ve İtalya bahriye zâbitânı kimsenin karaya çıkma[y]a mezun olmadığını tebliğ eylediği anda, vapurda bir gulgule-i azîme kopmuş ve bir saat sonra mezkur Meran vapuru Avusturya kruvazörünün refakatiyle ve hiçbir yere uğramamak üzere Trieste'ye müteveccihen hareket ettirilmişti.

Muhakemeler

Azade-i şekk ü tereddüttür ki, Avusturya Sefareti -şifahen ve tahriren verdiğim malumattan sonra- tertibat-ı vâkıayı biliyordu. Hâriciye Nezareti dahi, gerek iş'ârâtımdan ve gerekse Prens zu Wied'e hitaben yazıb müşarünileyh tarafından yine Kont Berchtold'e vukubulan tebliğattan, işe tamamıyla vâkıf idi. Her türlü eslihasıyla dört yüz kişilik bir kafilenin yolcu gibi kabul edilmelerine ne vapurun zavâbit ve kavâidi müsaid idi ve ne de bunları bilmeyerek almış olduklarına ihtimal var idi. Sadaretle Bekir Efendi arasında teati olunan ve kısmen halledilmiş olan şifreli telgrafnamelerin münderecâtı, her hafta İstanbul'dan hareket edecek olan Lloyd vapurlarının alabildikleri kadar efrâdın Avlonya'ya ve Brindizi'ye gönderilmesi mukarrer olduğunu gösteriyordu. Bu suretle, bunların geldiklerinden ve gelecek olanlardan Avusturya Sefaretinin malumat-ı tâmmesi var idi. Avusturya hükûmeti Sırplılarla Yunanlıların Makedonyaca vuku bulan inkişaf ve tevessü'lerine bir türlü tahammül edemiyordu. Balkan ittifakını ve harbin suret-i cereyanını kemal-i gafletle temaşa etmiş ise de, neticeyi âmâl-i siyasiyesine, menâfi'-i müstakbelesine karşı pek muzır ve mühlik görüyordu. Bunu *bi-eyyi vechin kân* tamir ve telafi etmek üzere hadiseler ihzârına karar vermek isteyordu. 16 Nisan 1913 tarihinde ve Londra Muahede-i kat'iyesinin akdinden evvelce Avusturya devleti İtalya ile Arnavutluk'un teşkilat-ı esasiyesine

dair bir itilafname akdeylemiş, Zat-ı Şahane'nin metbûiyet-i maneviyesi aralarında takarrur etmiş idi. Avusturya devleti ne dereceye kadar bu itilafın kâbil-i devam u tatbik olacağını pîş-i nazar-ı dikkate almaksızın, bunu bir cemile-i mahsusa olmak üzere, bir taraftan Babıali'ye irâe ile sevkiyat ve tertibata sevk u iğrâ eyledi. Diğer taraftan şimalî Arnavutların hissiyât-ı diniyesini bir kat daha galeyana getirib isyan ve ihtilale teşvik eylemek istedi. Bu suretle Avlonya'ya gelecek olan bu kuvvet, hükûmet-i muvakkatenin zaafından veya ihmalinden bilistifade istikrar eder etmez İstanbul'da müheyyâ-yı hareket olan dörtbeş bin kadar fedaiyi Lloyd vapurları yolcu gibi alıb Avlonya'ya getürecek ve Avlonya *üssü'l-harekât* ittihaz edilecekti! Halbuki mesele şuyû bulduktan sonra (134) bütün bu tertibat muhtel olduğu içün, Avusturya kruvazörü nâçâr gelenleri alıb Trieste'ye götürmüş ve böylece devletin menvi-i zamîrini ihfa ve Devlet-i Osmaniyye'ye son hizmetini ifa etmiş olduğunu tahmine zemin müsaiddir, sanırım!

Bir de İsmail Kemal Bey'in istiklalimizin akîb-i ilanında oğlum Ekrem'e yazdığı mektubda, Balkan hükûmetlerinin askerine karşı icra-yı husumetten müctenib olmak lazım geldiğini ve tedafüî bir vaziyete karar verildiğini yazıyordu. Kamil Paşa ile makine başında vukubulan muhâverelerinde dahi aralarında mukaddema kabul edilen (!!) muhtariyeti terk ile istiklali ilan etmesi, ilcâ-yı siyasetten ileri geldiğini söylüyordu. Binaenaleyh, İsmail Bey hodbehod ne bu mukarrerâtı bozacak ve istediği gibi idare-i umuru eline alacak bir vaziyette idi ve ne de Jön Türklerin kendi hakkında pek bî-emân olan husumet ve nefretlerini feramuş ile onlardan gönderilmiş olan kıtaat-ı müsellahaya *bi'r-rıza* teslim-i zimâm-ı hükûmet edebilecek bir cesareti hâiz idi. Hallolunan şifreli telgrafnamelerin mealine göre, İsmail Kemal Bey'le me'an Bekir Efendi Meran vapurunun vürûdundan akdem Brindizi'ye gidecek ve Erkân-ı Harbiye Reisi Nasliçli İzzet Paşa ile görüşecek idi.*

* İzzet Paşa'nın zeyl-i kitapta … numerolu sahifede tercüme-i hâli vardır.

İsmail Bey'i bu mülakata sevk eden esbâb ne olabilirdi? İstanbul hükûmetini ellerine alan İttihadcıların mevâidi mîr-i müşarünileyhi katiyen aldatamaz, kendisi onlara emniyet edemezdi. Muhâberât-ı vâkıadan ve Bekir Efendi'nin ifâdât-ı mazbutasından anlaşılıyor ki, Avlonya Makedonya içün tehyie olunmak istenilen sevkiyat-ı askeriyenin *üssü'l-harekât*ı olacaktı (135). Evrak-ı mezkure münderecâtına göre, Avlonya'ya komiteci Sandanski'nin ve iki Bulgar zabitiyle bir Bulgar rahibinin geldikleri ve müştereken icra-yı faaliyet etmek üzere karar verdikleri muhakkak olub, bu ise Arnavutluk'un hal-i bîtarafîsini muhil ve pek zayıf olan hükûmet-i muvakkatenin sukutuna bile sebeb-i müstakil olabilirdi. Binaenaleyh, İsmail Bey *bi'r-rıza* buna mutavaat edemezdi.

Ağrâz ve ihtirâsâtına mağlub olabilmesi ihtimali dahi bunda vârid olamazdı. Zira posta yollarından beş-altı yüz bin frankı alenen kazanmış olanlara karşı sükût ettikten ve Berat'da vâki mîrî çiftliklerinden iki kıtasını kendisine tahsis etmek üzere ârâ-yı âmmeye müsteniden teklif edenlere red ile cevab verdikten sonra, müşarünileyh sırf İttihadcıların mevâid-i mevhumesiyle hal ve mevkiini tehlikeye koymağı kabul edemezdi. İsmail Bey herhalde bunu vaatlerden daha kuvvetli, daha müessir bir sâike maruz olmuş olmalıdır ki, o da Avusturya'nın tervîc-i âmâlinden ibaret olabilirdi. *Meahâzâ*, İsmail Bey zaten? vuku'u itibariyle yine bu zehabından tebriye-i nefs edemeyeceği gibi, Arnavutluk'u ihya eden Avusturya ricâl-i siyasiyesi dahi Arnavutluk'u tekrar bir bâziçe-i ihtiras olarak muhatara-i azîmeye ilka etmek istemelerinden dolayı muâtebe-i milliyemizden kurtulamaz itikadındayım.

Londra Konferansı

Balkan Harbine nihayet verilmek üzere 17 Kanunıevvel 1912'den 15 Temmuz 1914'e kadar devam etmiş olan Londra Sulh Mutemerinde, düvel-i müttefika-yı erbaanın red ve ısra-

rına rağmen Arnavutluk meselesi mevki-i müzakereye konulmuştur.

Halbuki gerek Balkan muhârebâtı esnasında ve gerek onu müteakib sulh müzâkerâtında Karadağ hükûmeti, yed-i zabtına geçmiş İşkodra ile beraber hududunu Drin'e kadar tevsî' etmek istiyordu. Sırbistan, ihtiyâcât-ı iktisadiyesinden bahis ile, Adriyatik sahilinde bir liman taleb ettiğinden, hududunun Draç'a müntehi olmasını arayordu!

Bulgaristan Makedonya'nın bir kısmını aldıktan sonra Ohri Gölüne kadar iniyordu.

Yunanistan Simani Nehrine kadar Cenûbî Arnavutluk'u işgale haris görünüyordu.

Devlet-i Osmaniyye 20 Mayıs 1913'de imza ettiği bir muahede ile Eynos[Enez]-Midye hattı hâricinde kalan Rumili kıtaatıyla beraber Arnavutluk'u ve ona müteferri bilcümle mesâili İngiltere, Fransa, Rusya, İtalya ve Avusturya ile Almanya devletlerinin hükm ü kararına terk ü tevdi ediyordu. Bu sırada Rus diplomatları Arnavutluk'un ve Arnavutların mevcudiyetine bile kâil değil idi. Kabâil-i muhtelifeye münkasim ve bir şekl-i hükûmete munkalib olmak istidâdından mahrum bir mecmua-i milliye olduğumuzu iddia eyliyordu.

Fransa Yunanistan ile Sırbistan arasında kâbil-i taksim olan bir halka vücud verib de yeniden bir takım müşkilat-ı mühimme çıkarmak istemezdi.

İngiltere öteden beri mesâil-i şarkiyede bir bünyâd-ı menfaate müstenid olarak tatbik eylediği siyasetten ayrılmadığı içün, henüz derece-i nef' ü zararı malum olmayan bir nevzad-ı kavmîyi okşamaktan ise politikasını tervic ve bu suretle cihât-ı muhtelifede beslediği âmâl-i mahsusayı temin eylemeyi tercih ediyordu. Almanya, Avusturya'nın maksadını takib etmekle beraber, Rusya'ya sermaye-i şikayet vermekten tehaşşî eyliyordu.

İtalya Arnavutluk'un cenubunda ve Avusturya şimalinde bir mevki-i müstesna kazandıklarını zu'm ettikleri içün, Devlet-i Osmaniyye'nin Rumeli'nde sukut u inhilalini görür gör-

Elbasan'da bir grup yetkili. Oturanlar soldan itibaren 1. Derviş Hima, 2. Lef Nosi, 3. Elbasanlı Ali Agâh Bey, 4. ?, 5. Elbasanlı Akif Paşa Biçakçu, 6. General De Veer. Ayaktakiler soldan itibaren: 1. ?, 2. Emin Matraxhiu, 3. ?, 4. ?, 5. ?, 6. Andon Beça, 7. ?, 8. ?, 9. Filip Noga. 24 Aralık 1913

mez aralarında ihtilafât u münâzaâtın önünü almak üzere, Arnavutluk'un muhafaza-i mevcudiyetine karar vermiş, bunu kendileri içün bir mesele-i hayatiye ve Balkanlar içün bir muvazene-i siyasiye şeklinde konferansa teklif eylemişlerdi.

Arnavutluk'u bu konferansda temsil edecek, hukuk-ı kavmiyesini arayacak kimse yok idi. İsmail Kemal Bey Avlonya'da kurduğu sedir-i hükûmeti rahnedar eyleyebilmesi ihtimaliyle, arz-ı müddeayât ve şikâyâttan muhteriz idi. Müzakerâtın en hâr bir devresinde, Arnavutluk namına Prevezeli Rasih Bey Dino ve Mehmed Bey Koniçe ile İşkodralı Filip Efendi Noga, isbat-ı vücud etmek istemişlerse de, o sırada Viyana'da bulunmuş olan Faik Bey Koniçe, Fazıl Paşa Topdanî ve Zoti Derviş Hima ile daha bazı zevât Mösyö Pekmezi'nin hanesinde *bi'l-ictima*, bu heyetin Arnavutluk'u temsile salahiyetdar olmadığından bahis ile, konferans azalarına hitaben *şedîdü'l-meâl* bir telgrafname tahrir ve keşide etmiş, bu heyetin ehemmiyet-i ma-

ruzasını izaleye çalışmış oldukları içün, Arnavutların lehinde söz söylemek hakkı yalnız Avusturya ve İtalya delegelerine [mü]tefavviz kalmış idi. Bunlar Arnavutluk'un tamamiyet-i mülkiyesinden ziyade, aralarındaki mühâsedeye bir sedd-i hâil koymak ve Adriyatik Denizine doğru Balkan hükûmetlerinin tevessü'üne mani olmak arzusunu besliyordu. Bundan dolayı, Londra Konferansının netice-i müzâkerâtı olarak ortaya çıkan nevzadın (1.-3. madde) aza-yı bedeni noksan ve seciye-i istiklaliyesi pek perişan görünüyordu. Devlet-i Osmaniyye ile her türlü rabıta-i devlet ve rabıta-i tâbiiyet ü metbûiyet kesili[yor]rdu. Ona mukabil, Arnavutluk on sene müddetle bir heyet-i beynelmil[el]in murakabesi altına konuluyordu (4.-5. madde). On senenin temdîd ve tahdîd edilmesi hakkı dahi yalnız düvel-i muazzamanın takdirine bırakılıyordu. Hükümdarın tayinine, idare-i kavmiyenin teessüsüne intizaren, Heyet-i Murakabe idare-i umumiyeyi muhtevi bir layiha-i kanuniye tanzim ve tedvine memur idi. Bunu tertib ve tezekkür sırasında Arnavutluk namına münferiden Müfid Bey'in reyi munzam idi. Reis-i hükûmetin malumat ü mütalaâtı asla sorulmamış ve İsmail Kemal Bey de bigâneliğini muhafaza ederek tarz-ı tensikine karışmamıştır.

Bu layiha-i kanuniye Prens zu Wied'in Draç'a vürûdundan sonra (10 Nisan 1914) hükûmete arz u takdim olunduğu zaman, bütün şuûbât-ı idare[nin] Heyet-i Murakabenin eyâdî-i kudretinde kaldığı görülmüş, hakk-ı hükûmet bir meta-ı âriyet gibi Prens'in düş-i inhâsına atılmış idi!! Arnavutluk'un kuvâ-yı askeriyesi yok idi. Jandarması İsveç'in adem-i kabulü üzerine, Hollanda'dan alınan on zabitin kumandasına tevdi ediliyordu (8.-9.madde, Protokol, 29 Temmuz 1913).

Hükümdarının intihabına Arnavut kavminin veya o kavmi temsil eden hükûmet-i muvakkatenin reyi bile sorulmağa tenezzül edilmeyib, doğrudan doğruya konferans tarafından intihab u ihtiyar olunuyordu. Bunun üzerine cereyan eden müzâkerâtta Fransa murahhası Mösyö Cambon[35] Heyet-i Murakabenin fevkinde ve vali-i umumî makamında olarak bir müfet-

tiş-i âlînin tayiniyle iktifa olunmasını teklif ediyordu. Ballplatz bu teklifi murahhas-ı müşarünileyhe İsmail Kemal Bey ilham ve telkin eylemiş olduğunu iddia ederek şiddetle reddetmiş ve İsmail Kemal Bey'e bundan dolayı ızhar-ı iğbirar eylemiş idi.

Müstakil Arnavut devleti saltanat-ı meşruta olmak ve nevbet-i hükümdârî her inhilal vukuunda ekber-i evlada gelmek üzere teşkil ediliyordu (1. Madde). Heyet-i Murakabede Arnavutluk namına yalnızca bir murahhasın reyi var idi. Ne kadar kavi ve musib olsa, yine ekseriyetin bâr-ı tazyîki altında ezilib kalacağı malum idi. Alelhusus, menâfi-i mütezâdde arasında bir sebil-i selametin tayini ve hukuk-ı milliyemizin temini muhal idi.

Komisyon, altı devletin teşkil eylediği iki kitle-i siyasiyenin meydan-ı musâraası kesilmiş idi.

Fransa, İngiltere ve Rusya, mütereddit bulunan Almanya ve Avusturya ile İtalya'ya karşı muhalif, ve ekser-i mesâil ü müzâkerâtta İtalya ve Avusturya delegeleri dahi birbirine muarız idi.

Hükümdarın intihab edilmesi hakkı ve zabıtanın emr-i idaresi ecnebîler tarafından deruhde edildiği gibi, memleketin mihver-i umuru dahi bu ecnebîlerin eline muhavvel idi. Tabir-i esahh ile, istiklal-i idareden ve her türlü hakimiyetten mahrum bırakıldığımız meşhud idi.

Arnavutluk'un arazisi, kâbil-i taksim ü tecezzi olmamak ve düvel-i muazzamanın damân u taahhüdü altında bulunmak üzere, bîtaraf sayılıyordu. Fakat tahdid-i hudud içün Floransa'da toplanmış olan heyet 17 Kanunıevvel 1913 protokolüyle tayin eylediği huduttan Üsküb, Priştine, Yanya, Ohri ile sâir havaliden başka Arnavutluk'un kıblegâh-ı kavmîsi olan ve eczâyı asliyesinden olduğuna şübhe edilmeyen P[r]izren, İpek, Yakova ve Çamlık cihetleri hâriç bırakılıyordu. Floransa'da ne Arnavutluk namına bir adamın bulundurulmasına muvafakat olunmuş ve ne de hükûmet-i muvakkateden malumat-ı sathiye kabîlinden olsun izahat almağa bile lüzum görülmemiştir. Arnavutluk, hürriyet-i idareden mahrum bırakıldığı gibi, emr-i müdafaasını deruhde edebilecek salahiyetten de mücerred tu-

tuluyordu. Daha garib olmak üzere, sıfat-ı resmiyeleri mefkud ve mahiyet-i kavmiyeleri meşkuk iki şahs-ı leîmin (Karapanos ve Zoğrafos) kuru bir davasıyla altı düvel-i muazzamanın altı murahhası 17 Mayıs 1914 Korfu'da akd u imza ettikleri bir mukavele mucebince Ergiri ve Görice livâlarını mâder vatandan ayırarak, küçük ve zayıf Arnavutluk'a bir bela olmak üzere, o sancaklara müstesna ve muhtar bir idare veriyor. Bütün Avrupa şu iki şahsa serfüru-bürde-i itaat oluyor. Arnavutluk bir mehlike-i uzmâya atılıyordu!

Londra Konferansı Balkanlar'da bir muvazene-i siyasiye temin edebilmek ve Avusturya ile İtalya arasında mevcud ve meşhud olan rekabete bir sed çekmek içün Arnavutların hakk-ı hayatı[nı] tanamış ise de, hikmet-i hükûmet ve hakk-ı hakimiyet nazarından mukarrerât-ı vâkıa tedkik olunursa, görülüyor ki düvel-i muazzama Arnavutların muhafaza-i mevcudiyet edebileceklerinden emin değil idi. İleride vuku'unu tahmin ettikleri müşkilâtı izaleden ziyade, Arnavutluk'u ne suretle taksim edeceklerini tedkik ve teshil içün şiddetli bir murakabe koymuşlar, daimî bir tazyik ile zimâm-ı idareyi ellerinde tutmak istemişlerdir.

Düvel-i muazzama bunca kuyud u şurut ile ezdikleri bu küçük Arnavutluk'un feyz ü inkişafına yarayacak hiçbir vaad ü taahhüd kabul etmemiş, hiçbir devlet cüz'î ve küllî bir muavenet-i nakdiye ile memleketin is[t]ikmâl-i nevâkısı içün bir gûnâ kayıd altına girmek istememiştir. Bin türlü naz u niyaz ile, Avusturya ve İtalya devletlerinin muahharan verdikleri onmilyon raddesindeki deyn-i mahudu daha tamamıyla teslim etmeden aralarında taksim ve istirdada yol bulmuş, Arnavutluk hükûmetinin en hatarnâk bir devresinde birbirinden çekinerek bakiye-i meblağ-i mev'udu tesviyeden imtina eylemişlerdir.

Payitaht

İsmail Kemal Bey tehiyyât-ı vâkıa-i acizanem üzerine Avlonya'da istiklal-i millîmizi ilan eyledikten sonra, düvel-i mu-

azzamanın intihab edeceği hükümdarın Avlonya'da istikbali ve bir müddet orasının payitaht ittihazı münasib idi.

Bu lüzum-ı hakikî mir-i müşarünileyhe ihtar olundukça, kâh mutadı olan tavr-ı lakaydî ile Kanine'de vâki Arşî Efendi Selfo'nun hanesini alıb, gelecek hükümdarın ikametine tahsis edeceğini söyler ve kâh iskelede kendisinün ârâmgâhı olan karantinahanenin hükümdar-ı müstakbele kafi olacağını iddia eylerdi. Halbuki, Kanine'ye gidebilmek içün o zaman ne yol var idi ve ne de bu iki hanede mevcut beş-altı hücrecikte bir hükümdarın îvâsı mümkün olabilirdi.

Mizah ve istihzadan başka bir manayı mutazammın olmayan bu sözler Avlonya'da hükümdarın gelmesi, merkez-i hükûmetin orada tesis edilmesi arzusunda olmadığını gösteriyordu. İsmail Bey'in bundaki maksadına gelince, ya oldur ki Avlonya'yı daima kendi hükm ü nüfuzu tahtında bulundurmak, hâlen ve âtiyen huzur-ı âtîsini temin etmek emelini beslerdi veyahud bazı mukarreblerin ifşaatına göre, merkez-i hükûmetin Avlonya'da tesisi halinde bizim gibi muhalif saydığı bazı zevâta bahş edebileceği menâfi-i maddiyeyi mülahaza ile *an-kasdin* buna mani olmak isterdi. *Alâ kile't-takdîreyn*, müşarünileyh hükümdarın Avlonya'da iskan u kabulü içün hiçbir tertib ü teşebbüsde bulunmamış ve bu babda kimse ile cidden bahs ü müzakere etmeyi bile düşünmemiştir! Prens zu Wied'in vuku-ı intihabını müteakib, Arnavutluk'un kangı yerinde ikamet etmesi münasib olacağı meselesi Viyana'da mevzu-i bahis olmuş ve Avusturya Hâriciye Nezareti bilvasıta bu babda fikr-i acizanemi de sormuştur.

Ailece mutasarrıf olduğumuz konağı müştemilatıyla beraber terke hazır olduğumuzu beyan ile, şayet Avlonya'nın merkez-i hükûmet ittihazında mahzur var ise, İşkodra'nın tercihen payitaht intihabı takdirinde, *evvelen* ahalinin tatyîb-i hâtırı ve temin-i idaresi cihetiyle fevâid-i azimeyi câmi ve *sâniyen* mevcut olan daire-i hükûmetin ihtişam u intizamı her türlü ihtiyâcâtı dâfi' olacağını ilave eyledim.

Draç'da mutasarrıflık, 1913

Bu mülâhazât ve mütâlaâtımdan haberdar olan Heyet-i Murakabede[n] Avusturya delegesi Mösyö Petroviç yanıma gelib bu fikrimde ısrar etmemekliğimi rica eyledi ve Draç'ın merkez-i hükûmet olmak üzere kabulü daha münasib olacağını söyledi (136). Draç'ın payitaht ittihazı içün hiçbir münasebet olmadığı ve bu havali Esad Paşa'nın nüfuzu altında bulunduğu içün hâlen ve âtiyen mehâzîr ü müşkilata masdar olabileceğini beyan ile buna muhalif bulundum. Hesâbât u zanniyâtımda yanılmazsam, Avusturyalılar Katoliklerin himayesi içün Devlet-i Osmaniyye'den evvel ve âhir ihrâz eylediklerini iddia ettikleri bir hakkı *ilelebed* muhafaza etmek üzere ve bu suretle Arnavutluk halkı üzerinde *lâ-yenkatı*' vaz'-ı engüşt-i müdahale eylemek isterlerdi! Bu sebebden dolayı, İşkodra'da merkez-i hükûmet tesis ederse, bu hakk-ı himaye vehleten olmasa bile refte refte sukût edeceğini tahmin ediyor, *ez-her-cihet* İşkodra'nın payitaht ittihaz olunmasına mani oluyorlardı. Avusturya buna muvaffak olduktan ve İsmail Kemal Bey de Avlonya'yı payitaht olmak hakk u imtiyazından tecrid eyledikten sonra, Draç'ın merkez-i hükûmet ittihazı o zamana kadar belki zaru-

rî idi. Bu babda Esad Paşa'nın fikr ü emelini yoklamak ve Draç hükûmet konağının suret-i tamirini keşf eylemek üzere hükümdar-ı cedid namına iki mühendis ile İşkodralı Filip Efendi Noga ve Hristo Meksi Draç'a vâsıl olmuşlardı. Bunlar *min külli'l-vücûh* Esad Paşa'nın tatyîb-i hâtırını iltizam ettikleri gibi, Draç'ın payitaht ittihazındaki teşebbüsü ikmale çalışmışlardır.

İstitrad tarikiyle buracıkta beyana cüret eylerim ki, payitahtın intihabı hususunda hükûmetimiz İngiltere'de ve bahusus İsviçre'de bu misillu mufassalât-ı umur içün elyevm cârî olan usule tatbiken, efrâd-ı milletin ârâ-yı umumiyesine müracaat etmeye ve ekseriyet-i ârâyı kazanacak şehri merkez-i hükûmet olmak üzere kabul etmeye karar verirse, payitahtın intihabından tevellüd etmesi melhuz olan tereddüdâtı ve şikâyâtı izale etmiş ve bu kararın bir daha tağyirine meydan bırakmamış olur, itikadındayım.

Arnavutluk 36.000 kilometro murabba araziyi ve 180 mil sahili şamil bir kıtadır. Memleketimiz bütün cihât-ı muhtelifeye mürtebit ve şâhrâh-ı terakkide feyizyâb olmak içün şimendüferlere ve yollara muhtaçtır. Turuk-ı muvâsalanın mevcudiyeti itibariyle, içinde bir nokta-i mütevassıta aramağa, payitaht ile medâyin-i sâiremizin kurbiyet ve bu'diyetini nazar-ı dikkate almağa lüzum kalmaz. Yeni bir devletin bidayet-i teşkilatında bulunduğumuz içün Görice, Avlonya, İşkodra ne ise, Tiran ve Elbasan ile Berat odur! Tarihî bir payitahta zemin ararsak Kruya'yı ve siyasî bir mevkii nazar-ı itibare alırsak Avlonya'yı müsaid buluruz. Fakat Kruya medenî ve asrî bir payitaht olabilmekten pek baîd olduğu içün, esbâb-ı siyasiyeyi erbâb-ı ibtisârın piş-i enzâr-ı muhakemesine vaz' ile Avlonya'nın tercih edilmesini arzu ederim.

Payitahtın taarruzdan masun olabilecek bir mevkide [bulunması] meselesi kat'an mevzu-i bahis olamaz. Zira Arnavutluk'un vaziyet-i hâzırasınca muhasım olması mefruz olan devletlerin kuvâ-yı münferide veya müşterekesine karşı müdafaamızı sırf sevret ve satvetimizden ümid ü intizar etmekten ise, düvel-i muazzamanın Arnavutluk'u bîtaraf bir memleket ol-

mak üzere tanamalarına devam etmelerine gayret etmekliğimiz lazım gelir, sanırım. Belçika hükûmeti Brüksel'i değil, Brüksel'den pek uzak olan mevâki-i menîayı tahkim etmiş ve yalnız bîtaraf bir memleket sayıldığı içün mevcudiyetini muhafazaya muvaffak olmuştur. İtimad-ı düvelîyi idameye muvaffakiyet ise, her zaman hükûmetimizin idareten ve siyaseten gösterebileceği liyakat ve kifayete vâbeste bir keyfiyet olsa gerektir. Bizce asıl aranılacak nokta, payitahtımızın asrî ve medenî bir şehir olabilmesi ve idarî ve iktisadî menâfi'imizi temin edecek bir mevkide bulunmasıdır.

Prens zu Wied

Arnavutluk tac ü tahtına namzed görünen birçok asilzadegân meyanında Dük Durah [D'Urach][36] (137) ile Prens zu Wied en ziyade intihab edilmeleri muhtemel olanlardan idi. Dük D'Urach Katolik olmasından dolayı İtalya hükûmeti tarafından reddolunmuş idi.

Prens Wilhelm zu Wied'in intihabı iki devletin tensib ve teklifiyle diğer devletlerin dahi hüsn-i kabulüne makrun oldu.

Müşarünileyh 1876 Martının 26'sında Neu Wied kasabasında tevellüd ve 1906['da] Waldenburg-Schönburg[lu] Prenses Sophie ile teehhül eylemiştir. Potsdam'da Ulan[37] alaylarından birinde binbaşı idi. Romanya Kraliçesi Elizabeth halası ve Württemberg ile Hollanda hanedan-ı hükümdarîleri azası yakın akrabasıdır. Prens Sophie'nin büyükvalidesi, Romanyalı Prens Kantakuzen'in kerimesidir.

İsmail Kemal Bey ile Esad Paşa'nın rekabet ve muhâsedesi hükûmetin inkisâmını ve maddî ve manevî birçok müşkilatı mucib olmuş idi. Her ikisinin idare-i hükûmetten keff-i yed etmesi zaruret-i katiası tebeyyün etmiş ve Heyet-i Murakabe bu babda pek ziyade gayret göstermişti. 22 Kanunısanî 1914'de heyet-i mezkure İsmail Kemal Bey'in nezdine giderek, musırrane bir tekliften ve hidemât-ı vâkıasını takdir tarzında yazdık-

Prens Wilhelm zu Wied ve Prenses Sophie, 1913-1914

ları bir vesikayı kendisine verdikten sonra, müşarünileyh istifasını vermişti. Binaenaleyh, Arnavutluk'u Kontrol Komisyonunda temsil eden Müfid Beyefendi heyet namına Draç'a azimet ederek, Esad Paşa Prens zu Wied'in daveti içün Arnavutluk'tan gidecek heyetin başında bulunmak ve Draç merkez-i hükûmet olmak şartıyla Vasatî Arnavutluk hükûmetini Kontrol Heyetine muvakkaten, yani Prens'in vürûduna kadar devreylemeye ikna eylemiş ve Paşa-yı müşarünileyh 24 Kanunısanîde riyasetten istifa etmekle Kontrol Komisyonu Draç hükûmetine vaz'-ı yed etmiştir (138). Bu suretle, 1914 senesi 21 Şubatında Esad Paşa'nın riyaseti tahtında on yedi kişiden mürekkeb bir heyet (139), Neu Wied'e muvasalat ve Arnavutluk tahtını resmen Prens zu Wied'e teklif ile, müşarünileyhin vukubulan kabulü üzerine arz-ı biat eyledi (140).

İsmail Kemal Bey'le Esad Paşa'nın hükûmetleri sukût etmiş ve idare-i dâhiliye Kontrol Heyetine intikal etmişti. Arnavutluk'u temsil edecek bir hükûmet yok idi. Ve bu on yedi kişinin tarz-ı intihabı bir kanuna tâbi değil idi. Mecâlis-i idare ve heyet-i belediye tarafından intihab olunduklarına ve Prens'in Draç'a vusulüyle beraber Arnavutluk'un cihât-ı muhtelifesin-

den gelmiş olan halkın nümayiş-i ihtiramkârânede bulunduklarına bakılırsa, biatın suret-i mutlakada vukubulmuş olduğu tebeyyün eder (141).

Neu Wied sarayın[d]a merasim-i mahsusa ile resm-i biat icra ve Esad Paşa muvâcehe-i âmmede her türlü eymân-ı muğallata ile temin-i sadakat ettikten sonra, Prens Şubatın 24'ünde Viyana'dan bed' ile Romanya, Paris'e, Londra ile Petersburg'a, Berlin'e gitmiş ve her yerde hüsn-i kabul görmüştü. Yalnız Paris'te Epirotların tesir-i galeyanıyla matbuatın neşriyat-ı bâridesine uğramıştı.

Bu sırada idi ki, Avusturya delegesi Mösyö Petroviç bir gece Avlonya'daki haneme gelib beni görmek istedi. Viyana'dan aldığı bir telgrafname üzerine Başvekaleti kabul ve kabineyi teşkile muvafakat edib etmeyeceğimi sordu (142).

-"Esad Paşa heyete dahil olmamak ve hatta Arnavutluk'a gelmemek şartıyla her hizmet ve memuriyeti ifaya çalışırım" dedim.

Aradan üç gün geçmişti, mumaileyh yine ziyaretimize geldi. Turhan Paşa'yı tanayıb tanamadığımı sual eyledi.

-"Öteden beri dostumdur, kendisi afîf ve hamiyetkârdır. Diplomasi meslekinde hâiz-i kasabü's-sebk-i ikbal olmuş, ekser Avrupa ricâl-i siyasiyesinin teveccüh ü itimadını kazanmıştır. Fakat çoktan beri Arnavutluk'u terk etmiştir" cevabını verdim.

Onun riyaseti altında teşekkül edecek bir kabinede Dâhiliye veya Maliye Nezareti'ni kabul edib etmeyeceğimi sordu. *Ke'l-evvel*, Esad Paşa dahil olmamak ve Arnavutluk'a avdet etmemek şartıyla, her hizmete ibraz-ı mesaiden geri kalmayacağımı söyledim. Bu cevabdan sonra bana o yolda bir daha bir sual vuku bulmamış ve 1914 senesi Martının 7. günü Prens zu Wied ile refika-i muhteremeleri[nin] kemal-i debdebe ile Draç'a vâsıl olacağı haberi alınmış idi.

Memleketin her yerinden fevc fevc Draç'a giden müstakbilîn meyanında bu ac[i]z dahi var idi. Esad Paşa ile rüfekâsı, Prens'in vürûdundan birkaç gün evvel Draç'a avdet eylemişlerdi. Avusturya yatlarından Taurus, Prens ile maiyetini hâmil idi.

Prens zu Wied'i karşılama merasimi, Draç, 7 Mart 1914

İngiltere, İtalya, Avusturya ve Almanya devletlerinin büyük-küçük otuz sekiz kıta sefine-i harbiyeleri arasında Taurus yatı Draç limanına lenger-endaz olur olmaz, Esad Paşa Draç Belediye Reisini ve oğlum Ekrem'i alarak yata yanaştı ve kendilerinden gayrı vapura kimsenin gidemeyeceği sözü çıktı. Bunu kim kararlaştırmış, Esad Paşa'ya yalnızca bu hak ve vazifeyi kim vermiş olduğunu anlayamadığım gibi, merasim-i istikbaliyeyi tertib edenleri dahi sormadım. Esad Paşa vapura sivil elbise ile gitmiş idi. Yarım saat sonra vapurdan çıktıkta, başında şahane bir serpûş, sırtında ferik üniforması olduğu görüldü. Müteakiben Prens atılan topların velvele-i azimesi ve mürettebat-ı bahriye ve efrâd-ı milliyenin alkış tufanı arasında karaya ayak bastı. Prens'in sağında refika-i muhteremeleri ve solunda Esad Paşa ile arkasında Kontrol Heyeti bulunuyordu. Paşa-yı müşarünileyhin kabinede alacağı mevki-i mümtazı bu suretle tahmin etmekte müşkilat çekmediğim içün, Draç'a temdid-i ikameti arzu etmeyib, huzur-ı hükümdarîye kabulümü müteakiben Avlonya'ya avdet eyledim (143).

Bir hafta sonra Turhan Paşa Draç'a vâsıl oldu. O gün kendisinden aldığım bir telgrafnamede Draç'a gitmekliğimi yazıyor-

du. Müşarünileyhe borçlu olduğum hürmeti eda etmek ve bütün bütün bigâne kalmamak üzere Draç'a gittim. Turhan Paşa kabineyi teşkiline memur olmakla nuzzârın listesi başında bu acizi Maliye nezaretine kaydetmiş idi. Nuzzâr-ı sâire meyanında Esad Paşa Harbiye ve Dâhiliye Nazırı olarak gösteriliyordu.

Arnavutluk'un tarz-ı idaresi hakkında üç statü yapılmış idi: Biri doğrudan doğruya Avusturya ve İtalya arasında tanzim olunmuş ve diğeri 29 Haziran 1913 tarihinde yine bu iki devlet tarafından Londra Konferansına tevdi olunmak üzere tertib ü tedvin kılınmış idi. Üçüncü statüyü Avlonya'da müctemi Kontrol Heyeti tanzim etmiş, şekl-i idareyi vazıh bir surette tayin etmiş idi. Her üçünde Harbiye Nezareti namıyla bir idarenin teşkiline lüzum gösterilmediği içün, böyle bir nezaretin ihdasını kendimce vesile-i ta'riz ü i'tizar add ile heyete girmekten istinkaf eyledim. Esad Paşa'nın şahsına mahsus bir imtiyaz olarak böyle bir nezaretin icadı, halen ve âtiyen calib-i müşkilat-ı azime olacağını dahi izah eyledim. Turhan Paşa, beyanat-ı mebsuteyi nazar-ı dikkate almakla beraber, nezareti kabul etmekliğim içün ısrar ve hatta ısrarını azar derecesinde tekrar eylediğinden, dahilde memuriyet kabul etmemeye azmim olduğunu ve fakat calib-i serzeniş olmamak üzere hâriçte bir küçük şehbenderliği bile kabule hazır olduğumu beyan eyledim.

Martın 17'sinde heyet-i hükûmet bervech-i zîr teşkil etti:

Hâriciye nezareti inzımamıyla başvekalete Turhan Paşa,

Harbiye ve Dâhiliye nezaretine Esad Paşa,

Adliye ve Mezahib nezaretine Müfid Bey,

Nafia nezareti[ni] Prenk Doda Paşa kabul etmediğinden nezaret-i mezkure dahi mir-i müşarünileyhe tevdi olundu.

Ticaret ve Ziraat nezaretine Aziz Paşa Viryoni,

Maarif nezaretine Doktor Turtulli Bey,

Maliye nezaretine Doktor Adamizi Efendi,

Posta ve Telgraf nezaretine Priştineli Hasan Bey,

Başvekalet müsteşarlığına Ekrem Bey Vlora.

Heyetin teşekkülünden iki gün sonra, Draç'da iki ay kadar kalıb arz-ı hizmet ü muavenet etmek şartıyla, Viyana sefaretinin uhdeme tefvizi hükümdar hazretlerince tensib edilmiş ve keyfiyet-i kabulüm *alelusul* Avusturya hükûmetinden istimzac edilmiş olduğunu Başvekil Turhan Paşa bize tebliğ eyledi (145). Avusturya hükûmeti muvafakat cevabını vermekle, memuriyetim kesb-i resmiyet eyledi. O sırada saray hükümdarı ve erkânı tayin olunmuş ve her biri ifa-yı vazâife başlamıştır (146).

Heyet-i Hükûmet

Heyet-i Nuzzâr Esad Paşa'nın selamlığında ve nerdiban başında ictimaa başlamış idi. Muamelat-ı resmiye ve müzakerat-ı siyasiye hep orada cereyan ediyordu. Esad Paşa kah gezinerek ve kah bir lahza oturarak müzakerâta iştirak eyliyordu. Meazâlik, Esad Paşa'nın takındığı tavra ve kendisine verilen ehemmiyet-i azimeye göre her iş onun elinde bulunur, her şeyi kendisinden ibaret bilirdi. Esad Paşa, Hollanda zabitânının kumandanı General de Veer ile rüfekasını Harbiye Nazırı olmak salahiyetiyle emri altında tutmak isterdi. Bundan dolayı bunlarla hasıl ettiği ihtilaf-ı efkâr hasebiyle Hollandalılara memlekette iş görebilecek kadar hükm ü nüfuzu bırakmamıştı. Paşa düvel-i muazzama *kontrol*lerinin Dâhiliye'ye merbut ve binaenaleyh emrine dahil olduklarını pek cahilane olarak iddia eylerdi. Bunların suret-i memuriyet ve keyfiyet-i intihabları muahede-i malumeye müstenid olduğunu bilmek istemez, bunu kendisine kimse anlatmağa muktedir olamazdı (147). Bu iddia-yı garibe karşı, Kontrol memurları azası vazife-i asliyeleri olan emr-i teftişi gereği gibi ifa edemeyib büsbütün atıl u batıl kalmak da istemediklerinden, memleket ve hükûmet aleyhinde olarak tesvilata koyulmuşlardı (148).

İtalya sefiri Baron Aliotti, Levantin denilen tatlı su Frengi çet[e]sine mensub bir fettan ve Avusturya sefiri Baron Löwenthal ise hakâyık-ı ahvâli idraktan aciz bir merd-i vakâhat-

Kontrol Komisyonunun bazı üyeleri: Soldan itibaren: 1. August Ritter von Kral (Avusturya-Macaristan), 2. Sir Harry Harling Lamb (İngiltere), 3. Leoni (İtalya), 4. General De Veer, 5. ?, 6. Petrayev (Rusya), 7. Colonel Thomson, 8. Von Winckel (Almanya), 9. Müfid Bey Libohova-Arslanpaşalı (Arnavutluk), 20 Aralık 1912'den itibaren Dışişleri bakanı ve 17 Mart 1914'ten itibaren Adalet ve Evkaf bakanı, 10. muhtemelen Filip Noga (1868-1917), 3 Mayıs 1914'ten itibaren Maliye bakanı. 1913-1914.

nişan idi (149). İlk günlerde bunlar bir tarz-ı ihtiramkârâne ile heyet-i hükûmete gelib giderlerdi. Sonra erkan-ı devletle laübali olmuş, tarafeyn muhafaza-i haysiyetten ziyade yekdiğerini hoşnud etmek emeline düşmüş idi. Bu suretle merasim-i mutade ve teşrifat-ı resmiye ortadan kaldırılarak, kah bir zabtiye neferi gider süferâyı müttehiden veya münferiden davet eder ve kah bir kavas gelir, vükelânın veya vükelâdan birinin sefarethaneye gitmesini söylerdi. Herkesden ziyade merasim-i süferâya vâkıf olan Turhan Paşa bu ahvâle karşı sükut eylerdi. Avusturya ve İtalya sefirlerinin ihtirasâtı ise pâyânsız ve tekâpû dahi o nisbette manasız idi. Bunlar her türlü umur-ı dâhiliye vaz'-ı engüşt-i müdahale eder, her şeyi bilmek ister, halkın, hükûmetin umumiyetle merci-i yegânesi olmak arzusunu gösterirlerdi. Bir raddedeki, sarayda (150) bulundurdukları memur-ı mahsus ile hükümdarı taht-ı nüfuzlarında tutmak, ona karşı

kullandıkları lisan-ı mürâiyâne ile her hakikati tabir etmek ister ve bu tavr-ı garibi lazime-i siyaset addederlerdi.

Heyet-i hükûmetin kısm-ı küllîsi de memleketin ahvâl-i ruhiyesini, halkın aradığı gayeyi henüz bilmezdi. Etrafta hükümfermâ olan müdhiş rekabetlerden, siyasî ihtirasâttan tamamıyla bîhaber idi. Beş yüz senelik bir devr-i istilanın tesirâtıyla kimi Osmanlıların itiyadâtı, Greklerin ihtiyalâtı ve kimi de Jezüvit [Cizvit]lerin ifsadâtıyla me'luf olmuş, ef'âl u akvâlinde samimiyet kalmamış idi. Halk hükûmet-i cedideye ısınmak içün adaletin sürat-i intişarına ve nüfuz-ı hükûmetin teessüsüne intizar ederdi. Halbuki teşekkül eden hükûmet tesis-i adalet edebilmekten pek uzak idi. Muamelat-ı idarede görülen ahvâl, hükûmetin acz-i mutlakına dâll idi.

Esad Paşa istibdadını setr ü ihfa içün erbâb-ı taassubun hissiyat-ı diniyesini tahrike sebeb arar, az çok *münevverü'l-fikr* olan zevâtı birer vesile ile ezmeye gayret eylerdi. Onlar da bilmukabele hükûmetin sukutunu ve erbâb-ı taassubun bertaraf edilmesini temenni ederdi.

Memuriyet arayanların hadd u hesabı yok idi. Nuzzârın daireleri bayağı derebeylerinin veya sergerdelerin kervansaraylarına benzerdi. Menşe-i memurîn olabilecek mekâtib henüz teessüs edecek kadar zaman geçmediği ve memurînin tarz-ı intihabı ve hatta suret-i istihdamı ayrı ayrı kanunlara rabt edilmediği içün, umumiyetle memurîn nuzzârın keyf ü hevasına göre nasb olunurdu. Nuzzâr, kıdem ü hıdem gibi istihkakât-ı zatiye ve müktesebe aramağa mecbu[r] değil idi. Memurînin kısm-ı küllîsi idare-i Osmaniyyenin enkazından ibaret idi. Muârefe-i sâbıka ve kuvve-i nâtıka bir memura hakk-ı rüchan bahş ü temin edebiliyordu. Amerika'da müteşekkil "Vatra" cemiyet-i kavmiye ve hayriyesine iddia-yı nisbet eylemek ve *hüdayî nâbit* yetişmiş olmak dahi istihsal-i memuriyet içün esbâb-ı nâiliyetten madud idi. Ehliyet ve liyakat aranılmazdı. Talibler nuzzâra derece-i nisbetince nâil-i emel olabilirdi. Memurînin sınıf ve mertebesi yok idi. Bir zâbit her memuriyete iddia-yı istihkak edebildiği gibi, bir meyfüruş dahi çerağ-ı hükûmeti tedvire ehil

sayılırdı. Maaş memuriyete göre muayyen değil idi; o memuriyeti arayan şahsın derece-i ehemmiyetine tâbi idi. Aynı suretle memuriyetler ihtiyac nisbetince değil, taliblerin adedine göre icad ve ihdas edilirdi!!

Devletin muvazene-i maliyesini kimse hesab etmezdi. Veya en doğrusu, kimse anlamak istemezdi. Günlerce uğraşa uğraşa tahmin ve tertib olunan bütçenin mecmu-ı varidatı 250.000 lirayı tecavüz etmediği halde, masarif kısmında maaşât faslı 400.000 lirayı bulurdu. Ergiri ve Görice sancakları Yunanîlerin zîr-i pâ-yı istilasında bulunduğu gibi, İşkodra livâsından dahi bir şey alınamıyordu. Mecmu-ı varidat Berat, Avlonya, Draç, Elbasan livâlarından tahsil olunabilecek olan paraya münhasır kalıyordu. Bir hükûmetin mebâdi-i teşekkülünde muvazene-i maliyesini temin etmekteki vücubu kimse idrak etmemiş; Türkiya'da cârî usule tevfikan, bütçe açığına ilave suretiyle her türlü medfuât ve maaşât masarif kısmına kayd u idhal edilmekle başlanmış idi.

Bir maliye mütehassısının celbiyle esasât-ı maliyenin vaz'ı sureti bazı taraftan ihtar olunmuş ise de, tababetten ve gazete muharrirliğinden Maliye nezaretine getirilen zevâtın süllem-i tereffu'u münhedim olmamak içün, kimse o vasâyâya kulak asmamış idi. Her nazırın nezaretine muhassas bütçesi *mümkinü't-tahsîl* olan varidata *min haysü'l-mecmû*' tekabül edebilirdi (151).

Her nezaretin memurîne ait kadrosu olmadığı gibi, henüz teessüs etmiş bir vazife ve bunu idrak eden kimse yok idi. Halbuki her iş muayyen olmaz ve ehline tefviz olunmazsa, lalettayin talibîn u muhtacîne mebzul tutulursa, bir memnuna mukabil binlerce halkın kesr-i kulûbuna bâis olduktan başka, böyle küçük bir hükûmetin kuvve-i maliyesinde tevazün aramağa da imkan kalmayacağı hesab olunmazdı. Halkımız maişetini hükûmetin hazâin-i servetinde değil, mesai-yi zatiyesinde aramalıdır. Memleketimizin ümran ü irfanı umumiyetle teşebbüsât-ı şahsiyeye mütevakkıf olduğunu herkes bilmelidir. Tekemmülât-ı medeniye[nin] bu suretle hasıl olabileceğine kanaat getirmelidir. Bu hakâyıka vâkıf olması lâbüd olan nuzzâr ne o za-

man ne de bugün gereği gibi buna vukuf göstermemiş, usul-i idareye karşı pek bigâne durmuşlardır (152).

İki nazırdan gayrı Arnavutça kıraat ve imla eden yok idi (153). Muhaberatın Arnavutça cereyanı ise matlub idi. Merci olması itibariyle elviyeden Dâhiliye'ye gelen mühim telgrafnameler günlerce açılm[a]dan Esad Paşa'nın ceybinde kalırdı. Mülhakattan sorulan ve *vâcibü'l-i'tinâ* olan muamelata kimse bakmaz, bu suretle merkezden hâriç yerlerde cereyan eden ahvâlden kimse doğru malumat alamazdı. Esad Paşa altı ay müddetle muhaberatın Türkçe cereyanına müsaade vermiş ise de, bunun muamelatı ne dereceye kadar teshil ve temin edebileceği meçhul idi.

Nuzzâr, aralarında müttehiden kabul ettikleri mukarrerâtın aleyhinde münferiden idare-i kelam ve yekdiğerini itham ederlerdi. Bu sebeble hükümdar her işte mütereddid kalıyor ve kimin sözüne itimad edebileceğini tayin edemiyordu. Nuzzâr aralarında Türkçe muhabere eder ve teşrifat-ı Osmaniyye'ye gereği gibi mürâat eylerdi. Bir nazır diğer bir nazıra yazdığı takrirde "Nezaret-i Aliyye" deyib de "Nezaret-i Celile" cümlesini terk ettiğinden dolayı araları açılmış, günlerce birbirinin aleyhinde bulunmuştur!

İki hükûmetin, yani Avusturya ve İtalya'nın kefaletiyle alınan onmilyon frankın tahvilâtı Esad Paşa'ya tevdi olunmuştu. Başvekil ile Maliye Nazırı Doktor Adamizi Efendi bu tahvilatı nerdiban başında ve tahta puşun üzerinde imza ettikçe, Esad Paşa bir taraftan kasasına atar ve diğer yandan mümzîlere bir nazar-ı istihfaf ile bakardı.

Her tarafdan fevc fevc vürûd eden ve hükümdarı görmek sevdasında bulunan zevâtın suret-i kabulü keyfî idi. Herkes huzurda istediği yolda idare-i kelam edebilirdi. Kah bir Katolik papazı kendi kendine girib telkin-i ayin edercesine vasaya-yı mahsusada bulunur ve kah bir sarıklının mütalaât-ı mesrudesi zemin-i müzakere tutulurdu. Bunların ekserisi hissiyat-ı halisane perverde etmekle beraber, bir takım eşhâsın deruhde eyledikleri hizmet ve maksadı dahi keşf ü izaha imkan yok idi.

Yüzbaşı Kastoldi'nin ve acemi bir Avusturya memuru olan Buchberger'in enzâr-ı murakabe ve tecessüsü altında muztar kalan saray zaten vesvese ve tereddüd içinde bulunduğu halde, huzurda cereyan eden kîl ü kâlin tesirâtı bütün muamelatı alt üst eder; hükümdarın şeref ü izzetini sektedâr ettikten başka, hükûmeti dahi tamamıyla nüfuz u kuvvetten ıskat eylerdi. Bu iki memur-ı ecnebînin hatt-ı hareketi, saraya karşı nüfuz u tahakkümlerini teyid etmek ve yekdiğerinin muvaffakiyetini akim bırakmaktan ibaret idi. Bu sebeble, hükümdarın nüfuz-ı nazarına hâil olmak ve onu vekâyi'in suret-i cereyanından bigâne tutmak isterlerdi.

İstiklal-i millîye, hukuk-ı hükümdarîye külliyen ve katiyen muğayir olan bu bid'at-i garîbe ve seyyieyi ve bu vesayet-i merdüm-firîbi kim tansîs u kabul etmiş, ne suretle bunlar saray-ı hükümdarîye alınmış olmuş meselesi şâyân-ı tedkiktir. Benim anladığıma göre, beynelmilel Kontrol Heyetinin kabulü, Londra Konferansının cümle-i mukarrerâtından olduğu içün, kabil-i redd ü inkar değil idi. Fakat bu iki memuru evvelen Ballplatz teklif etmiş ve müteakiben *konsoleta* tensib eylemiş olması üzerine hükümdar sükut u gaflet göstermiş ve şahsını bunların tecessüsü altında bırakmış idi. Bir halde ki, muamelat-ı umumiye bunların inzımam-ı malumat ve istifsar-ı mütalaâtıyla temşiyet edilmeye başlanmış ve teşekkül eden heyet-i hükûmet dahi bunların ıskât-ı nüfuzuna değil, bir sıfat-ı resmiye ile kendilerini tanamağa gayret eylemiş idi.

Başvekil Turhan Paşa, huzur-ı hükümdarîye girecek olanlar hakkında Avrupa hükümdarlarının saraylarında cârî usule tevfikan, esbâb-ı ziyareti ve şahsen ve mevkien şâyân-ı kabul olub olmadıkları keyfiyetini Başvekil tarafından anlaşılmadıkça hükümdarın huzuruna kabul edilmemesinde ısrar etmiş ise de, bu ihtar-ı hayırhâ[hâ]nesi ısğâ edilmemiş, müracaat edenlerin kıyafetlerince ve merasim-i ihtiramiyenin suret-i icrasınca bir kaide vaz'ına bile müsaade olunmamıştı.

Bir aralık Harbiye Nezareti'ne bir eğlence veya bir sermaye tertib etmek üzere Esad Paşa esliha mübâyaasına lüzum göstermiş idi. İki sefir, dâmen-dermiyân-ı gayret olarak, bunları ve-

sâtetleriyle almağı teklif etmiş idi. Her biri tefevvük-i nüfuz ile meydanda at oynatmak, kendisini merci‘ u mutâ‘ ve sefareti merkez-i dâd ü sit[â]d etmek isterdi. Devletlerinin bin müşkilat ile kurdukları bina-yı istiklali bir mel‘abe-i siyaset saymak, her biri Arnavutluk'u *vasal* şeklinde tutmak hevesinde idi. Dur u dıraz birçok münakaşalardan sonra, irzâ-yı tarafe[yne] lüzum görülmüş, beş bin eski tüfenk İtalya'dan ve altı kıta top ile bazı mühimmat Avusturya'dan mübâyaa olunmak üzere her iki sefirin simsarlığı kabul edilmiş idi (154).

Turhan Paşa

Turhan Paşa saltanat-ı seniyye-i Osmaniyye'ye kemal-i iffet ü hamiyetle kırk bu kadar sene hizmet sırasında, devletin merâtib-i âliye ve menâsıb-ı refîasına vusul ile nâil-i hürmet ve şöhret olmuş, son memuriyeti olan Petrosburg sefaretinden *ba‘de'l-infisal* hükûmet-i cedidemizin başvekaletini kabule muv[a]fakat ve bu suretle yarım asırdan beri görmediği vatan-ı aslîsine avdet eylemiştir. Muaşeret-i garbiyenin bütün incelikleriyle me'lûf ve mülâyemet-i efkâr ve nezâhet-i güftârıyla maruzdur. Meazâlik, ahyânen hasıl ettiği hiddet-i *serîü'l-cereyan*ına mağlubdur.

Altmış sene süren hayat-ı siyasiyesinde ihtisâsât-ı şahsiyesine biatten ziyade, hal ü zamana göre idare-i maslahat etmeyi itiyad edinmiş bir kimseye mahz-ı lütuf olsun diye bir işi iltizam ve iltimastan çekinmiş ve bundan dolayı hacmî odaya malik olamamış ise de, gayz u husumetten muhteriz olduğu içün kendisine zarar îkâ edebilecek husemâ dahi peyda etmemiştir!! Muamelat-ı resmiyede istiklal-i re'yden mahrum ve ekseriya evhâma tâbi‘dir. Arnavutlara has olan bir şive-i lisanı senelerce konuştuğu elsine-i sâire[de] dahi muhafaza etmiş, fıtrî olan tavr-ı levendânesinden geçmemiştir. Kamet-i mevzun ve nâsıye-i nezaket-nümûnu daima enzâr-ı dikkat ü hürmeti câlib ve kendisine karşı kin ü garazı sâlibdir.

Soldan Sağa: Melek Fraşari, General De Veer, Turhan Paşa Permeti, Edhem Vlora

Elli-altmış seneden beru Avrupa'da temeyyüz etmiş olan ricâl-i siyasiyenin ekserisiyle hembezm-i ülfet olarak meveddet-i mahsusalarını kazanmış, pek çok hükümdarân-ı cihanın itimad ü teveccühüne mazhar ve her türlü vesâim ü merasimle muvakkar olmuştur. O ricâle ve mütenevvi vekâyi' u ahvâle dair sahâif-i hatıratında mazbut olan fıkarât u sathiyâtı bir tarz-ı dilnişînde hikaye eder, bezm u ülfete revnak verir. Müşarünileyh kadınlara müncezib, münâzaradan müctenibdir.

Kendisi Arnavutluk'ta doğmuş ve fakat senelerce hâriçte kalmış, Arnavutlarla pek az temas ve ünsiyet etmiş olduğu içün, halkın ve memleketin hâlet-i ruhiyesini, zemin ü zamanın icabâtı mahsusasını gereği gibi ihata edememiş, bundan dolayı Draç'da bir idare-i sâlime teşkiline muvaffak olamamıştır. Turhan Paşa, me'lûf olduğu nezaket ü mülayemeti her yerde ve herkese karşı mebzulen istimal etmek istemiş, lüzumundan ziyade muhît u muhâtına itimad göstermiş ve bu zehâbında aldanarak, memleketimiz zararını çekmiştir.

Heyet-i hükûmet arasında matlub olan tesanüd ü itimad mefkud idi. Her nazır, rüfekâsına tefevvuk etmek, re'y ü emeli mutâ' olmak isterdi. Bu sebebden dolayı Turhan Paşa hüsn-i

Esad Paşa Topdanî, Turhan Paşa Permeti, Kontes Villebrosa ya da Prenses Sophie ve General De Veer

niyetle her işi arkadaşlarının re'y ü tensibine tefviz ve ahvâl-i mahalliyeden kendisi bî-vukûf olduğunu itiraf eylediği halde, bunlar işlerin hüsn-i temşiyeti içün muavenet-i hakikiyede bulunmaz, müşarünileyhe samimiyet göstermezdi. Draç'da ateş-i ihtilal alev-rîz oldukta, müşarünileyh Avrupa kabinelerinden istimdad etmek, Arnavutluk'u hâriçten gelecek bir muavenet-i halisa ile o [v]artadan kurtarmak içün payitahtları birer birer ziyarete gittiği halde, bir gûna müzaheret görmemiş, meyus ve muzdarib Draç'a avdet eylemiştir. Halbuki o ateş-i iğtişaş etrafı sarmış, itfâsına imkan kalmamış olduğu içün, hükümdarın süvâr olduğu sefineye râkiben Draç'ı terk etmiş, esna-yı Harb-i Umumî'de İsviçre'de ve bir zaruret-i tahammül-fersâ içinde eyyâm-güzâr olmuştur.

İtiraf etmek lazım gelür ki, Turhan Paşa'nın kâffe-i niyyât u harekâtı menâfi-i hasîse ve ağrâz-ı şahsiyeden ârî idi. İstikameti ve vatanına olan muhabbeti her tahmin u tasavvurdan âlîdir. Mütarekeyi müteakib Draç'da teşekkül eden heyula-yı hükûmete reis olmuş, Arnavutluk'un selameti uğrunda ve Paris Konferansı nezdinde uğraşmıştır.

Esad Paşa müttefiklerin bâziçe-i siyaset ü ihtirasları iken, onu hükm ü kuvvetten ve Arnavutluk'u temsil hakkından ıskat ederek kendisinin riyaset eylediği heyet-i kavmiyemizin metâlib u şikayâtını ismâa ve *alâ kadri'l-imkân* istiklalimizin muhafazasına muvaffak olmuştur. Zimâmdârân-ı cihan arasında hâiz olduğu mevki-i zâtîden memleketimizi müstefid etmeye çalışmıştır. Londra Konferansında ise, pek yetîm ü bîkes kaldığı içün, eczâ-yı asliyesinin kısm-ı küllîsinden mahrum ve azîm ü elîm zararlara maruz olmuş, ol vakit ki hükûmet-i muvakkate emr-i müdafaada ihmal ü terâhî göstermişti.

Her ne kadar ki İtalya devleti Arnavutluk'taki hükûmet namına bir heyetin teşekkülüne himmet ve Paris'e giden murahhaslar[ı]mıza delalet etmiş ise de, o *lekîta*-i siyasetin hodbehod ortada isbat-ı vücud etmesi ve *mutlaku'l-'inân* olarak hareket eylemesini hiçbir vakit istemez ve bunu hal u mevkî'ine ve takib eylediği âmâl ü menâfiine muvâfık bulmazdı.

Turhan Paşa etvâr-ı mülâyimânesiyle İtalyanların her türlü itiraz u ihtirazını bertaraf etmiştir. Kendisinin İtalya siyasetine fazla mümâşâtı olduğunu iddia edenlerin dediği sahih olsa bile, yine netice itibariyle müşarünileyh idare-i maslahat ve vatanımız içün temin-i menfaat edebilmiştir. Binaenaleyh, kendisi tebcîle layık, nam-ı muhteremi hâtıra-i millette takdire müstehaktır, sanırım.

Cenûbî Arnavutluk

Şimâlî Epir namıyla Yunanîlerin yad ettikleri Görice ve Ergiri sancakları Arnavutluk'un eczâ ve aksâm-ı tabîiyesindendir. Her iki livâ Londra Muahedesiyle Arnavutluk'a terk olunmuş, 13 Kanunıevvel 1913 senesinde düvel-i sitte murahhaslarının Floransa'da icra eyledikleri tedkikat-ı mûşikâfâne ile, Arnavutluk'un oralarda müstekar olan hukuk-ı tarihiye ve mevkiiyesi kabul u tasdik edilmiş idi. Buna binaen Yunanîler[in] Martın 31'inde bu yerlerden askerlerini çekmeleri ve baştan başa tahliye etmeleri takarrur etmiş idi. Hükümdar Draç'a vâsıl olur

olmaz, Hollandalı Kaymakam Thomson'u Cenûbî Arnavutluk'a Fevkalade Komiser tayin eyledi. Bundaki maksat ise, Yunan askerinin çekilmesinden dolayı zuhuru melhuz olan şikayât u iğtişâşâtına mahal vermemek üzere muhitin ve tarz-ı idarenin istihzârından ibaret idi.

Bu suretle hasıl olacak olan hüsn-i tesir, Yunan taraftarlarının mukavemetine iras-ı halel edecek ve Avrupa'nın itimadını câlib olabilecek idi. Halbuki Kaymakam Thomson son derecede hayırhâh olmak ile beraber, Prens tarafından kendisine tevdi olunan bu vazifenin mahiyetini tamamıyla idrak edememiş, ahvâl-i mahalliyeyi de tahminde gaflet etmiş idi.

Tertibat-ı lâzimeyi ihzâra başlamış olan rüesâ-yı ihtilal ile *nâ-be-mevsim* olarak mükalemâta girişmiş ve fazlaca bu iki sancağa bir şekl-i muhtariyet verilmesi içün delalette bulunacağına dair bir takım vaadler vermişti. Bu mevâid meyanında, Mösyö Zoğrafos'un Ergiri *prefekt*liğine[38] tayini maddesi ve jandarmalığa Rum unsurundan efrâd intihab u istihdamı da vârid idi. Halbuki mumaileyh[in] bu son mesele üzerine i'tâ-yı re'ye salahiyetdar olduğu farz olunsa bile, mevâid-i sâirece hiçbir ruhsat ve memuriyeti yok idi. Bu babda takdim ettiği rapor bihakkın hükûmetin iğbirârını câlib olmuş ve kendisi Draç'a davet olunarak komiserliğine hitam verilmişti.

Görice mutasarrıflığına Pandali Vangeli Efendi ve muavinliğine Abdul Bey Opi [Ypi] ve Ergiri mutasarrıflığına ise Göriceli Yorgi Yatro Efendi nasbedilmiş idi. Fakat bu aralık Yunan hükûmeti suver-i muhtelife ile bu iki livâ dahiline birçok esliha ve mühimmat sevk ü îsâl ediyor, efrâd-ı askeriyesi guya firar suretinde takım takım oralara gidiyordu.*

* [Süreyya Bey'in eklediği Fransızca telgraf metninin Türkçe çevirisi:]

> Dahiliye ve Harbiye Nazırına, Draç
>
> İki saatir ateş kesildi. Ancak Florina ve Bihlişte'den kılık değiştirmiş dikkate değer miktarda bir isyancı kuvvet Görice'ye girmek üzeredir.? Ekselanslarının dikkatini çeker ve bize acilen yeterli miktarda mühimmat göndermesini rica ederim.
>
> 30 Mart 1330 Abdul Ypi

[Fransızca metnin çevirisinde yardımcı olan Erdal Yılmaz'a müteşekkirim -editör-].

Yunan hükûmeti suret-i zâhirede bunların girmelerine ve gönüllülerin gelmelerine mani olmak üzere Seranda iskelesini dahi abluka altında alıyordu. *Nefsü'l-emr*de ise, Yunan hükûmeti serbestî-i harekâtını muhafaza etmek ve teşkilat-ı askeriyeyi Kontrolden masun tutmak istiyordu. Martın 24'ünde ilk defa olarak Arnavut jandarmalarıyla bu eşkıya çeteleri arasında musâdemât başlamış ve Korfu *Prefe*si Mösyö Vartas *sellemehü's-selam* mükâlemâta zemin bulmak üzere Draç'a gelmiş idi. Fransa, İngiltere, Rusya ve İtalya devletleri Epir İhtilali başlar başlamaz Epirlileri suret-i zâhirede temsil edenlerle Kontrol Heyetinin temasta bulunmasına ve bir tarik-i itilaf bulunmasına mâil idi. Tarafeynce ittihaz olunacak mukarrerât üzerine, o havaliyi işgal edecek olan Arnavut askerinin beynelmilel bir mahiyeti hâiz olabileceğini kâil idi. Avusturya devleti Arnavutluk'un hakimiyet-i mutlakasını takyîd edecek ve müdâhelât-ı ecnebiyeye vesile olacak olan o tedbire muhalif ve onu son çare olmak üzere ileride kabul eylemeye müsaid idi.

Martın 27'sinde Yunan askeri Ergiri'den çıkmış ise de, Yergoçati'ye vâsıl olur olmaz mürettеb bir hücum ile eşkıya asâkir-i muntazamanın ellerinden guya bir batarya top almaları üzerine, Yunan hükûmeti 30 Mart tarihinde devletlere müracaat ederek uydurma bir ihtilali bahane edinerek Martın 31'inde icrası mukarrer olan tahliyenin tehirini taleb etmiş idi. Fakat düvel-i sitte, Epir'in hemen tahliyesi lâbüd olduğunu beyan ile, Yunanistan'a bir nota vermiştir. Hükûmet-i mezbure bunu ısğâ etmedikten başka, eski Osmanlı mebuslarından Serfice Mebusu Boşo Efendi'nin Florina tarafında tertib eylediği eşirrâ Görice'ye hücum etmiş ve fakat Arnavut jandarmalarıyla fedakârân-ı millet tarafından tenkil olunmuşlardır. Yunan hükûmeti bu meselenin aldığı şekl-i ihtilali vesile addiyle askerini bulunduğu mevakide bırakmıştır.

Mösyö Vartas ile vukubulan müzakerât ise hususî ve gayr-ı resmî bir mahiyette devam etmiş ve hiçbir netice vermemiş olduğu içün, mumaileyh Korfu'ya avdet ile müzakerât dahi inkıta eylemiştir. Ahvâl kesb-i vehamet etmiş idi. Hükûmet on bin

kişinin silaha davet edilmelerini düşünüyor ve meazalik Korfu'dan tekrar Draç'a gelen Vartas ile, her gûna mahiyet-i resmiyeden azade olmak şartıyla müzakerât başlıyordu. Kontrol Heyeti Epirlilerle Arnavutlar arasında muvakkat bir mütarekenin akdine teşebbüsle, bîtaraf bir mıntıka tayin ve tefrik edilmesini teklif etmiş ve buna muvaffak olmuş idi. Fakat işe suret-i katiyede bir nihayet vermek üzere, Epirlilerin mümessili sayılan ve Mayısın 3'ünde Ergiri'de bir hükûmet-i muvakkate teşkil ve ilan eden Mösyö Zoğrafos ve Hâriciye Nazırı sıfatını takınan Mösyö Karapanos ile müzakerâta lüzum göstermişti. Bu babda Arnavutluk hükûmetinin istihsal-i muvafakatı içün 5 Mayıs 1914 tarihiyle Kontrol Komisyonu bir takrir vermiş ve bu tavassuta müheyyâ olduğunu beyan eylemiş idi. Hükûmet beynelmilel komisyonun teklifini kabul etmekle, murahhasımız Mehdi Bey Fraşari dahil olduğu halde, murakıbların cümlesi Mayısın 8'inde Korfu'da San Jorj [Georg] Oteli'nde Epir mümessilleri Zoğrafos ve Karapanos ile ictima ederek, Mayısın 18'ine kadar müzakerâta devam eylemişlerdi. Yunan Hâriciye nazır-ı esbakı Yorgi Zoğrafos ile Aleksander Karapanos'un dermeyan eyledikleri metâlib *ez-her-cihet* şâyân-ı kabul değil idi. Onlar bayağı, Ergiri ve Görice'yi Arnavutluk'tan tefrik ile bir idare-i mümtaze haline koymak istiyorlardı. Netice-i müzakerâtta *Kontrol* Heyeti ile muvafık kaldıkları maddeleri bir protokole geçirmeye ve Arnavut hükûmetinin nazar-ı tasvib u kabulüne karar vermişlerdi. Mevâdd-ı mezkureye gelince, mekâtib-i mevcude dahilinde tedrisatın Rumca devamıyla beraber, muamelat-ı resmiyede dahi bu lisanın kabulü, Rum Ortodoks cemaatlerinin teşkilatına ilişmeyib haliyle ibkası, Ortodoks kiliselerinin Devlet-i Osmaniyye idaresinde hâiz oldukları müsaadâtın tasdiki ve bu kıtada devam etmiş olan harekât-i ihtilaliyede zî-medhal olanların ve hâriçten gelib kalanların afvı (!!), jandarmaların yerli ahalinin adedi nisbetince intihab u istihdamı gibi esasâttan ibaret idi (155).

Bunların tatbik ve kabulü içün düvel-i sittenin damân ve taahhüdü aranılıyor, Arnavutluk'un hükûmetine bir darbe-i

şedide vurulmak istenil[iy]ordu. Bu miyanede Himaralıların vekili sıfatıyla komisyona müracaat eden "Epiro Milo", imtiyazât-ı kadîmesi iddiasıyla her türlü tekâlif-i emiriye mukabilinde *kemâ fi's-sâbık* bir meblağ-ı maktu i'tâsını taleb etmiş, mumaileyhin de şu iddiası nazar-ı itibare alınmış idi.

Binaenaleyh, heyet Draç'a gelür gelmez hükûmet mevâdd-ı mezkureyi kemal-i ehemmiyetle tedkike başladı. Fakat Görice'de *nasyonalist*lerden gelen ve Draç'da umumiyet suretinde telakki olunan şiddetli protestolar herkese hayret veriyor, kimseye fırsat-ı kelam bırakmıyordu.

Turhan Paşa namına bir gün telgrafhaneye gitmiş idim. Yüzlerce *nasyonalist* Görice telgrafhanesinde toplanmış idi. Bunlar, Korfu mukarrerâtının kabulü ayn-ı hiyanet olduğunu söyler, şikayet ederlerdi. Cemaat-i mezkureye mümkün mertebe itidal ve teennî tavsiye etmekle beraber, temenniyât-ı mesrudeleri hükûmetçe nazar-ı im'âna alınacağını temin eylemiş idim. Beş-altı gün sonra mevâdd-ı erbaanın tamamıyla reddolunacağından bahisler geçiyordu. Her tarafta akseden bu güftügûlar bizimkilere heyecan veriyor ve Yunanîlere bâis-i taarruz oluyordu. Görice ve Ergiri Arnavutları esliha ve mühimmattan gayrı kuvve-i imdadiye aramağa başladı. Halbuki Draç'dan gönderilecek asker pek cüz'î olabilirdi. Esliha henüz tamamıyla gelmemiş idi. Ekserisi Cenubî Arnavutluk'tan olub Amerika'dan Draç'a gelmiş olan ve *nasyonalist*lere iltihak eden birçok kesân, mukarrerât-ı vâkıanın aleyhinde idare-i kelam etmekte, hürriyet-i fikriye ve ihtisasât-ı kavmiye esasâtına müstenid olarak alenen hükûmeti tenkid eylemekte idi. Bu nâire-i ihtilafın iştidâdına sebeb olanlar meyanında nuzzârdan Doktor Turtulli'nin ismi yad olunuyordu ve hemşehrileriyle hem-avaz-ı itiraz olduğu işitiliyordu. Adliye Nazırı Müfid Bey evvel ve âhir itilaf cihetini iltizam ve her yerde ol suretle idare-i kelam ettiği halde, o da en sonra Ergiri ahali-i İslâmiyesinin galeyan-ı efkârına kapılmağa mecbur olmuş, Draç'da *nasyonalist*lerin tertib etmek istediği bir nümayişe mani olması şöyle dursun, hemen icra edilmesi yolunda beyan-ı fikr ü emel etmiş idi. Esad Paşa ise

bâdî-i emirde re'yini sual edenlere karşı itilafın reddi taraftarı olduğunu ve nümayişin icrasını pek muvafık bulduğunu anlatmıştı. Bu sebebden dolayı herkes büyük bir şevk ü inbisâtla esvâka dökülerek saray-ı hükümdarî pişgâhından bed' ile sefarethaneler ve resmî daireler önünde itilafın aleyhinde, yani harbi temenni yolunda nümayişler yapmışlardır.

Esad Paşa bu tertibatı müteakib çiftliğine çekildi, fakat gece bağteten avdet eyledi. Tahmine göre, müşarünileyh Kontrol Heyetinin ve iki sefirin nümayişi takbih eylediklerini haber alır almaz Draç'a gelmeyi isticâl etmiş ve derhal,

-"Harb isteyenler hudud başına gitmek üzere hükûmet dairesine gelib silahların alsunlar" avazesiyle, nümayişe iştirak edenleri birer birer tutturub habse ilka eylemiş ve kimse buna bir şey dememişti! Halbuki onun her muamele-i müfritasında gösterdiği televvüne serfurû eyledikce hükûmetin aczi tezahür ediyordu. Bu suretle bunun su-i tesiri görülmüş ve heyet-i hükûmet bir akibet-i elîmeye duçar olmuştur!

Tedârükât

Nuzzârın nerdiban başında cereyan eden müzakereleri sırasında beni de birçok kere aramışlardı. Gece saat sekiz-dokuz raddelerinde müzakere dehlizine geldim. Turhan ve Aziz paşalarla Hasan ve Müfid beyler ve Maliye nezaretine tayin edilmiş olan İşkodralı Noga Efendi hazır idi. Görice'ye, Ergiri'ye gönderilmek üzere asker tertib olunu[yo]rdu. Esad Paşa bunları esna-yı müzakerede bırakıb, kendisince daha mühim sayılan mesâlih ile iştiğal etmek üzere çiftliğine gitmiş idi. Esad Paşa otuz bin nefer cem' ü sevk edebileceğini taahhüd etmiş olduğu gibi, Aziz Paşa altı bin ve Hasan Bey Şimâlî Arnavutluk halkından üç bin nefer tedârük edeceklerini ifade ve reyimi sual ettiler (156). Askerin cem' ü sevkinde ve alelhusus hüsn-i idaresindeki müşkilatı derpîş ederek, birdenbire buna karar vermemelerini ve bir kere daha Kontrol Heyetinin tavassutuyla şerâit-i

Kuzey Arnavutluk'tan savaşçılar, Draç 1914

mesrudenin tadiline gayret eylemelerini teklif ettim. İtirazât-ı vâkıa üzerine, bu kadar askerin hasbî olarak toplanması mümkünsüz ve böyle başıbozukların cem'i herhalde mehâlik-i azimeyi müstevcib olacağı şübhesiz olduğunu beyan ile, müteenniyâne hareket etmeleri lüzumunu anlattım.

-"Kendi reyim olmak üzere, taahhüd edilen miktarın birer sıfırı tarh olunarak ve muvakkaten toplanacak bu askere muntazam maaş verilerek jandarma yazılır, mevcud jandarmalarla beraber Kontrol Heyetinin nezaret-i muvakkatesi ve Hollandalı zâbitlerin idaresi altında muhafaza-i süğûra sevk olunursa, Grekler bütün Avrupa ile harb etmek gibi bir cinnet ü cürette bulunmak ihtimali olmadığından, mesele Korfu mukarrerâtının ya tadiliyle veyahud bütün bütün reddiyle hitam bulacağını ümid ederim" dedim.

Bu babda vukubulan münâzara neticesinde en evvel Maliye nazırı Noga Efendi evvelce iştirak eylediği re'yden nükûl eyledi. Aziz Paşa'dan gayrı diğer nuzzâr re'y-i acizaneme temayül göstermiştir. Nihayet Turhan Paşa karara intizar eden hükümdara keyfiyeti arz etmek üzere saraya koştu. Biz de avdetini beklemek içün Müfid Bey'in konağına gittik. Bir-iki saat sonra Turhan Paşa şen ve şatır gelib, hükümdarın reyimizi tamamıy-

la kabul ettiğini söyledi. Ertesi sabah Esad Paşa çiftliğinden avdet etmiş idi. Kendisini görmek, mukarrerâtı kabul ile mânialar ihdas etmemesini rica etmek emeliyle evine gidiyordum. Yolda Fransa delegesi Mösyö Krayewski'ye rastgeldim. Neye karar verildiğini sorub izahat-ı lâzime verdim ve Esad Paşa'ya gitmekteki sebebi söyledim. Kemal-i hâhişle refakat eyledi.

Esad Paşa'nın hâlet-i ruhiyesi bana endişe ve telaş veriyordu. Her zaman kendisinden emin olmadığımdan, idaresine gayret ederdim. Fakat bu eyyâmda şahsına verilen ehemmiyet kendisinin ru'ûnetini arttırmış, maliye veznesindeki mevcud paraya göz dikmişti. Mamafih, ihtarıma kasemlerle, yeminlerle mukabele ederek, reyim vechile hâdise-i askeriye çıkarmamak, işi Kontrol Heyetiyle Hollandalı zâbitlere bırakmak arzusunda olduğunu söyledi. Ve o gün huzur-ı hükümdarîye kabul olunacağından, bu yolda maruzatta bulunacağını ve dağdağasız olarak işin tesviyesine sâi olacağını temin eyledi (157). Yanından ayrıldım. Merhum Fazıl Paşa Topdanî'nin ikamet ettiği haneye gittim. Orada saatlerce kalmış idim. Halbuki bizi birçok yerlerde aramış, bulamamış olduğunu söyleyen bir zâbit, mutlak hal-i ictimada bulunan heyet-i nuzzâr nezdine gitmekliğimi tebliğ eyledi. Heyetin toplandığı Esad Paşa'nın hanesine uğradım. Orada olmayub hastanede ictima eylediklerini söylediler. Yolda giderken heyet-i nuzzâra tesadüf eyledim. Turhan Paşa kemal-i beşâşetle bilcümle eli silah tutan Arnavutları silaha davet içün her tarafa telgrafnameler çektiklerini ve Greklerle harbe karar verdiklerini beyan etti. Dünkü müzakerât ve mukarrerâtın aksi olan bu beyanâtı evvela latifeye haml ettim ise de, bir hakikat-i elîme olduğunu anlar anlamaz pek ziyade müteellim oldum ve memleketimizin musibete ve istiklalimizin izmihlale doğru yuvarlandığına hükm etmek istedim. Vâkıa, Korfu mukarrerâtı haliyle kalsa vahdet-i idareyi haleldar edebileceğinden dolayı şâyân-ı endişe ve teemmül idi. Ve ekseriyetle halk, bunların adem-i kabulüne mâil idi. Fakat bunların tadiline imkan gördüğüm gibi, harbin ihtiyarından ise, mecmuunun kabulü takdirinde dahi hal ve istikbalde teessüs etmesi

matlub olan bir hüsn-i idare sayesinde, Epirlilerin vatan-ı müştereke temin-i ravâbıtı ve merkumûnun husul-i intibahıyla imtiyazâtı yavaş yavaş terke muvafakat edebileceklerini muhal görmez idim. Halbuki Balkan Harbiyle inkısam u teşettüte duçar olan Arnavutluk'ta defaten kırk-elli bin kişilik bir ordunun cem' ü sevki mümkünsüz ve bundan tevellüd edecek muhâtarât-ı azîme pâyânsız idi. Hükûmet emr ü hükmünü her yerde infaz etmekten aciz idi. Hizmet-i askeriye ile halkı mükellef tutacak, cebren sevk ü cem' edebilecek bir hal-i kemalde değil idi.

İtalya'dan gelen üç-dört bin tüfenkle birkaç topun cebhanesi bir harbe değil, bir talime bile gayr-i kafi idi.

Epirotlulara karşı gönderilecek askerin miktarından kat kat ziyade Yunan asâkir-i muntazaması tebdil-i câme ile usâta iltihak edeceği malum idi. Yunanlılarla Sırplıların müttefiken hareket edeceklerini dahi tahmin etmek lazım idi. Müttefik bir hücuma mukavemet ise imkan hâricinde idi. Ekseriyetle ekalliyetin nokta-i nazarları dahi ayrılıyordu. Ahali-i müslime beliyyât-ı harbiyeden bîzâr olmuş, Hıristiyanlar hizmet-i askeriyede bulunmağa alışmamış oldukları içün, bu sırada bunların mezc ü cem'ine imkan olsa bile, hüsn-i idare edilmeleri muhal idi. Zâbitân ve vesâit-i nakliye noksan idi (159). Devletin sarf edebileceği hazır para ancak iki devletin bakiyye-i ikrâzâtından ibaret idi. Binaenaleyh, ordunun def'aten bir hal-i intizama vaz'ı, zemin ü zaman itibariyle gayr-ı kabil idi. Başıbozukların yüzünden devlete terettüb edecek mesuliyet zimamdarân-ı hükûmetçe meçhul değil idi. Alelhusus, bu askerin îrâs edeceği hasarât u telefât, Hıristiyanları tamamen ayaklandırmağa sebebiyet vereceğinden, başka tesirât-ı elîmesi kolay kolay zâil olmaz ve hasıl olacak adavet ve nefret iki millet beyninde unutulmazdı!

Bu ahvâle nazaran, heyet-i hükûmetin geceleyin verdiği karardan nükûl ile Esad Paşa'nın re'yini kabul eylemiş olması, mücerred onun iktidar ve taahhüdüne istinad etmiş olduğuna delalet eylerdi. Halbuki iki kere ilan-ı hükûmetle neşedâr-ı ikbal olan bir mütegallibe bu fırsat ve kuvveti vermek en büyük

bir hata idi. Esad Paşa'nın fıtratı, mazisi böyle bir mübâlâtsızlığa, böyle bir itimada gayr-ı layık idi. Bin mânialara rağmen, altmış bin kişilik bir orduyu ihzâr etmeye kâdir olduğuna kanaat getiren heyet-i hükûmet, ileride görülecek acz-i mutlakıyla nasıl paydar olabilecek idi? Şu karar-ı makûsu verdiren hal ve nüfuzu bertaraf etmeli ve buna muvaffak olamadığı takdirde istifasını vermeli idi. Nuzzârın iki şıktan birini ihtiyar ile şeref-i zatîlerini muhafaza etmeleri lâbüd idi.

Meselenin şu safhalarını endişelerle düşünerek ikametgâhıma avdet ediyordum. Yolda ve hücra bir köşede Esad Paşa ile Voilla (160) namında bir Ulahın baş başa gizli gizli konuşmakta olduklarını gördüm. Bu halleri câlib-i şübhe ve endişe idi. Yanından geçerken oynadığı facia bir ihanete müncer olacağını beyan ile ızhar-ı nefret eyledim. Kendisi asker yazmak, tedârükât-ı harbiyeye başlamak üzere sahte ve nâpâk bir meşguliyet gösteriyordu. Eline geçirdiği üç-dört milyon frankı kontrolsüz olarak bahş-i kalenderî gibi istediğine dağıtıyordu (161). Vükelâdan iki-üç zat bu arslanı, bu İskender Bey varisini ve Termopillerin (!!) fatih-i müstakbelini bir alkış tufanına boğuyordu. Esad Paşa bu alkışlara layık olmadığını biliyordu. Fakat oynamakta olduğu facianın şekl-i aslîsini arayacak ortada kimsenin mevcut olmadığını gördükçe ve anlayanlar dahi fedakârâne bir cüretten mahrum olduklarını anladıkça, cesareti artıyor, takib ettiği maksadın arkasına koşuyordu!

Draç artık bana cehennem kesildi. Memuriyetime ait evrakı alıb gitmekliğim lazım idi. Turhan Paşa'ya müracaat ettim ve hükümdara arz etti. Salı akşamı yemeğe davet olundum. Viryoni Ömer Paşa ve Galib Paşa ile Romanya sefiri ve saray erkanı hazır idi. *Ba'det-ta'am* hükümdar suret-i hususiyede beni kabul buyurdu. Müşarünileyhin irâdâtını telakki ettikten sonra kendisini *dâiren-mâ-dâr* saran muhâtarât üzerine nazar-ı dikkatini celbetmek istedim. Katiyen buna ihtimal vermeyib, her şeyin hüsn-i suretle temşiyet edildiğine kâni olduğunu anladım. Binaenaleyh, daha ziyade keşf-i hakîk[at]le Cumartesi ve nihayet Pazar günü Draç'ın muhasara edilmesi muhtemel

idüğünü dermeyan ettiğimde telaş gösterdi. Muhasaranın kimler tarafından ve ne suretle olabileceğini sordu.

-"Malumatım bundan ibaret olub, icra-yı tahkikat-ı lâzime ve ittihaz-ı tedâbir-i mânia hükûmete aittir" dedim.

Böyle buhranlı zamanlarda dakika fevt edilemez. Cüret ve harekât pek kat'î olmalıdır. Kararsız durmak, her şeye nazar-ı müsamaha ile bakmak belayı davet etmektir. Bunun içün saraydan çıktığım gibi Avusturya sefiri Baron Löwenthal'ı ve erbâb-ı liyakat ü kiyasetten olan Müsteşar Baron [Egon] Bergen'i gördüm. Onlara da tehlikenin *karîbü'l-vuku*' olduğunu beyan ile beraber Esad Paşa'nın birkaç kuruş mukabilinde teb'îdine müsaade olunmadığından dolayı teessürâtımı anlattım (162). Löwenthal bu muhabereye muttali idi. Senevî 100.000 kron verilmek şartıyla Esad Paşa'nın gitmesine delaletimi aradı. Pek geç kalan bu meseleyi açmak, Esad Paşa'yı ikna etmek bence şimdi mümkünsüz idi.

O gün Avlonya'ya hareket edecektim. Turhan Paşa'yı ziyaretimde doğrudan doğruya şahsıma ve aileme ait bir meseleyi ikmal etmedikçe itimatnamemi veremeyeceğini söyledi. Latife suretinde telakki ettiğim bu teklif-i anîfin ciddiyetini anlar anlamaz itimatnameden de, sefaretten de vazgeçerek derhal yanından ayrılmak istedim. Turhan Paşa bir hiss-i hayırhâhî ile buna mütevassıt olduğunu beyan ile itizar etmek istedi ise de, gitmek üzere kayığa kadar vardığımı görür görmez itimatnameyi alıb elime verdi. Yine kabulden istinkaf eyledim ve bu ahvâl üzerine nasıl ifa-yı vazife edebileceğimi düşündüm!

Fakat Avusturya hükûmetinden cevab-ı muvafakat gelmiş, hükümdara veda edilmiş olduktan sonra bir mesele-i hususiyeyi vesile tutub da gitmediğim halde hasıl olacak kîl ü kâli veya su-i tesiri nazar-ı teemmüle almağa, en doğrusu şeref-i hükûmete karşı izzet-i nefsimi kırmağa mecbur oldum.

Çarşamba akşamı vapur hareket etti, fakat dehşetli bir furtunaya tutularak gece tekrar Draç'a avdet eyledi. *Alessabah* Esad Paşa vapura geldi. Muamele-i vâkıa veya bârideden haberdar olduğunu beyan ile teessürât-ı mahsusasını îrâd sırasın-

Avlonya'da askerî karargâh, 1913-1914

da heyeti ve heyetin siyasetini tenkit etmiş, kendisi dahi bu ahvâl-i müellimeye karşı Draç'dan gitmeye karar verdiğini *me'a'l-kasem* temin eylemiştir. Bu sözleri azim bir ihtiyat ile *bi't-telakki* kendisini teşyi eyledim. Vapurumuz da biraz sonra hareket eyledi.

Cumartesi günü Kanine karyesinde en aziz dostlarımdan Abbas Ağa'nın vefatı vukuundan dolayı aile-i kederdîdesini taziyeye gitmiş idim. Pazar günü pek erken olarak Göriceli Sabri Bey Koteza'dan bir telgrafname aldım. Esad Paşa'nın meskeni[nin] topa tutulduğunu ve kendisi pençe-i kanuna teslim olmak üzere bulunduğunu yazıyordu. Bu habere hayretten ziyade, kanunî olarak hareket eylediğini tahmin ettiğim hükûmetin muvaffakiyetini takdir ettim ve netâyici anlamak üzere Avlonya'ya indim. Kasabaya girdiğim sırada Esad Paşa'nın ve dolayısıyla beylerin aleyhinde çoluk çocuktan mürekkeb ü müretteb bir kafilenin nümayişlerde bulunduğunu gördüm. Bunu tertib edenler ise, beylere halef olmak hevesinde bulunan üç-beş kişi idi. Bunlar meyanında biraz sonra erbâb-ı kıyama yaranmak üzere Arnavut bayrağını mülevves ayakları altına almış, onun yerine ayyıldızlı sancak keşide etmiş, müteakiben

Arnavutluk'a hakim olan Esad Paşa'ya biat ederek memuriyet uğrunda müşarünileyhe bende olmuş olanları var idi!! İtalya'nın istilası esnasında ise üç renkli bayrağın saye-i haşmetinde Arnavutluk'un nasıl kamran olabildiğini şairane ve *alâ melei'n-nâs* tasvirden haya etmeyenler arasında dahi o beylere halef olmak isteyenler meşhud idi!!

Mebde-i Kıyam

Esad Paşa Karadağlılarla anlaşılıb İşkodra'dan çıktıktan, taht-ı kıyadetinde bulunan Arnavut ve Osmanlı askerine istinaden Draç sancağınca teyid-i nüfuz eyledikten, İsmail Kemal Bey'in riyaset etmekte olduğu Avlonya hükûmetini darbe-i rekabetle sarstıktan sonra, kendi muhitinin, yani Gegalığın Hıristiyan bir hükümdara pek de müsaid olamayacağına bir kat daha kanmış, ihtirasât-ı şahsiyesine vüs'at vermişti. Peyda eylediği nüfuz u serveti ve bulunduğu câh-ı rif'atı kendisince gayr-ı kafi görüb daha yüksek bir zirve-i ikbale suûda katiyen azm eylemiş, Arnavutluk'un saltanatını fikrinde kurmuş idi.

Esad Paşa şu emeline hizmet etmekte iken, İttihad ve Terakki Cemiyeti Arnavutluk'ta Müslüman hükümdarı propagandasına başlamış idi. Cemiyetin İstanbul'dan İşkodra'ya gönderdiği Priştineli Fuad ve defterdar mazullerinden Şevket ve İpekli Zeynel beyler Arnavutluk'ta bu mekrin tervicine alet olmuş, Sultan Abdülhamid Han'ın şehzadelerinden Burhaneddin Efendi'yi namzed gösterib, az çok tarafdar dahi bulmuşlardı. Beratlı Kolkolea ile sâir bir takım kesân bu telkinâttan önce Mısırlı Prens Fuad'ın ismini ortaya sürmüş, onlar da ötede beride ve bazı matbuata bu fikr ü heveslerini tervice çalışmışlardı. *El-yevm* Melik-i Mısır olub, aslen Arnavut olan hanedan-ı Hidivînin bir uzvu olmaktan başka bir nam u şöhreti olmayan ve günün birinde erike-i ferâ'ineye cülüs u irtikâ edeceğini *hasbe'l-verâse* tahayyül bile edemeyen müşarünileyh, vaktiyle Kral Üçüncü Viktor Emanuel ile hem-sınıf olarak İtalya'da ikmal-i

tahsil eylediği içün, nev'an-mâ *konsolata*nın mültezimi idi. Fakat Avusturya ve Macaristan'a karşı Katolik ve Balkan devletlerinden dolayı Ortodoks bir hükümdarın intihabına razı olmayan İtalya hükûmeti, Avusturya'nın itirazâtına, Balkan hükûmetlerinin şiddetli şikayâtına mahal vermemek içün bu emeli resmen ve alenen tervice lüzum görmeyib, etrafta yapılan propagandalarla iktifa eylemiş idi.

Binaenaleyh, bir sultan-ı müslimi Arnavutluk'a getirmek fikri, ekseriyeti İslâm olan aksamında ve alelhusus İşkodra'da ve Vasatî Arnavutluk'ta iyiden iyiye yerleşmişti. Lakin Arnavutluk'ta Murakabe Komisyonu gönderildikten ve Avusturya'nın muhalefet-i katiasına şübhe kalmadıktan, Toskalığın serfurû etmeyeceğini anladıktan sonra, Esad Paşa bu emeli takib dâiyesinden vazgeçib, zemin-i saltanatı Prens Wilhelm zu Wied'e ihzâra muvafakat ve bunun içün birmilyon frank câize-i müzaheret ahziyle kanaat eylemiştir (163).

Halbuki evvela kendisinin ve ba'dehu Cemiyet'in Arnavutluk'ta ekmiş oldukları tohum bitib büyümüş, iş işten geçmişti. Bundan dolayı Prens zu Wied'in keyfiyet-i cülusunu Vasatî Arnavutluk'un kitle-i kesîfe-i müslimesi kalben kabul etmemiştir. Yalnız Hıristiyan hükümdarın vücudu lâbüd olduğuna kâni olan beyler ve temyiz-i ahvâle muktedir olan münevverler sıdk u ihlas ile biat eylemiş idi. Vasatî Arnavutluk'a hanedan-ı Osmanî'den bir şehzade vaad eyledikten sonra müşarünileyh Prens zu Wied'i Almanya'ya gidib alan Esad Paşa, kendisi içün halen ve istikbalen bir kale-i âhenîn zann u tahmin eylediği Draç sancağında dahi hükm ü kuvveti zevâhirden ibaret kalmış idi. Vasatî Arnavutluk'un Paşa-yı müşarünileyhe karşı sadakat u merbutiyeti esbâb-ı mebsûtadan dolayı tağayyür ettiği bir sırada Epir vekâyi'i hudûs etti.

Binaenaleyh, Yunan istilası altında bulunan Ergiri ve Görice sancakları hududunda tahaşşüdât-ı askeriyeye Meclis-i Nuzzâr karar vermekle rediflerin cem' ve Hollandalı zâbitlerin talim ü tensik eyledikleri jandarmalarla beraber sevk edilmelerine Harbiye Nazırı Esad Paşa başlamış ve ihtimaldir ki, muzaf-

fer bir ordunun başında olarak ihrâz-ı şan u şeref eylemeyi müşarünileyh dahi o sırada heves eylemişti.

Yunanın Draç'da mümessil-i siyasîsi olub elçiliği henüz kesb-i resmiyet etmeyen Kostantin Vartas ile Tiranlı bir Ulah olan ve Yunanın hidemât-ı hafiyesinde kullandığı iddia kılınıb o hengâmede Mısır'dan ve Atina'dan Draç'a gelmiş Qehal Teohar Voilla tahaşşüdât-ı askeriyeyi Esad Paşa'ya mümkün mertebe tehir ettirmeye ve *bi'n-netice* Arnavut hükûmetini Epirlilere imtiyazât-ı vâsia bahş eylemeye hafiyyen iknâ' u itmâ' edebildikleri de maznun idi. Esad Paşa, hükümdara ve rüfekâsı olan nuzzâra karşı taahhüd eylemiş olduğu yirmi beş bin kişilik orduyu cem' ü sevke hükm ü kudreti kifayet etmediğini gördüğünden ve itiraf-ı acz ü fütûra benliği mani olduğundan, tedârükât-ı askeriyeye devam etmekle beraber, bir itilaf-ı müzakerâtı dahi iltizam u tavsiye eylemekten geri durmazdı. Kontrol Komisyonundan Rusya mümessili Petrayev, rivayet olunduğuna göre, Toskalık'da 100.000 frank sarfıyla Ortodoksları ve bir kısım Müslümanları iğfal ediyor; Arnavutluk düvel-i sittece bîtaraf bir memleket olarak tesis edildiğinden, tedârükât-ı askeriye ve harbiye gibi mesârife ve fedakârlıklara ihtiyacı olmadığını ve Arnavutluk'un Londra ve Floransa'da tayin edilen hudut dahilinde behemehal teşekkül edeceğini işâa eyliyordu. Bu iğfalât-ı hâsımânenin netâyicinden olarak, Fir havalisindeki Hıristiyanlar arasında hizmet-i bedeniye-i askeriyeye karşı önü alınan bir vaz'-ı muhalefet görüldü. Vasatî Arnavutluk Müslümanları ise, vecâib-i diniyeye ve an'anât-ı İslâmiyeye riayetkâr olmayan ve Hıristiyan bir hükümdara şevk ü müsâraatla tâbi olan Toskaların Yunan boyunduruğundan tahlîsi uğurunda kanlarını, canlarını feda etmeyeceklerini ve hükümdar olarak bir şehzade getirildiği takdirde, şeyh ü şâb umum halkın gazaya şitab edeceklerini açıktan açığa söylüyorlardı. Ekseriyetle Türkiya'dan kovulub *nasyonalizm* ve hamiyet-i vataniye maskesi altında Draç'da toplanan ulufeciyân, yani bazı memurîn-i müft-hârân Esad Paşa'nın zevâl-i nüfuzuna kâil olmayub, Vasatî Arnavutluk askerinin ayak sürtmelerini ve Toskalar aley-

hinde idare-i kelam eylemelerini Paşa'nın mekr ü talimine hamlediyorlardı.

Esad Paşa dahi, hamiyet-i vataniyeyi inhisar altına almak suretiyle, idare-i memlekete vaz'-ı yed etmek isteyen bu sınıf-ı memurîne ve tabaka-i mütefekkirîne karşı nâkâbil-i teskîn bir gayz-ı nefret beslerdi. *Nasyonalizm* iddiasında bulunanlar avam-ı nâsı teshîr maksadıyla beylerin, paşaların derebeylik devrini iadeye çalıştıklarını iddia ediyorlardı. Halbuki Avrupalı bir hükümdara mâlik ve Murakabe Komisyonuna tâbi yeni bir Arnavutluk'ta, Tanzimat-ı Hayriye'den beri tarihe geçmiş bir devrin ihyasını hatırından geçiren bile olmadığı malum idi. Fazla olarak, *nasyonalist*ler Esad Paşa ile yârânının hamiyet-i vataniyeden mahrum, hodbin ve menâfi-i umumiyeye karşı lakayd olduklarını ileriye sürüyorlardı. Mülhakâtta ise birçok erbâb-ı taassubun menba-ı fitne ve fesadından akan seylâbe-i efkârın teşkil eylediği girdab-ı musibet her tarafı tehdit ediyordu. Bir kısım halk[ın] dahi, fevâid-i zâtiyesi uğrunda Esad Paşa'nın hevesine tebaiyet eylediği görülüyordu. Erbâb-ı taassub şekl-i hükûmeti ve serbestî-i idareyi, yani usul-i garbiyeyi esâsât-ı İslâmiyenin zevaline ve hayat-ı ictimaiyenin tebeddül-i küllîsine bâis olabileceğinden mütehaşşi görünerek, dinî ve asabî bir ihtiras ile kavlen ve fiilen kıyam-ı umumîyi istihzar ediyordu. Onların dimağı ictimaî, mülkî ve siyasî bir tahavvül-i küllîye müsaid değil idi. Gerek Draç'da ve gerek mülhakâtta söz ayağa düşüb Epirliler ile itilaf ciheti kahvehanelerle lokantalarda alenen tenkit ve muâheze olunuyordu. Bu muâhezenin tesirâtıyla itilafı kabul eden nuzzâr reylerinden nükûl etmiş ve bir hata-yı siyasî ve idarîde bulunduklarını itiraf eylemiş oldukları içün *nasyonalist*lerin cüreti artmış, heyet-i hükûmete ve zimamdârân-ı devlete bayağı talim-i siyaset ve süferâ ile kesb-i münasebet etmeye başlamışlardı. Bu suretle mülhakâtta hiss-i diyanetin ve merkezde fikr-i kavmiyetin galeyanıyla her iki taraf çarpışmağa karar vermiş, ilk hatve-i tecavüzkârâneyi *nasyonalist*ler atmışlardır.

Hücum ve Teslim

Alafranga Mayısın 17. günü idi. Merkezî Şayak'ta olan usât günden güne tezyid-i cemiyet etmekte ve Draç'daki jandarmalardan Gega olanlar birkaç günden beri takım takım firarıyla asilere iltihak etmekte idi. Bunun üzerine, gerek saray ve gerek hükûmet telaş etmiş, Draç Merkez Kumandanı Hollandalı Binbaşı Schlus payitahtın temin edilmesi esbâbına tevessül eylemiş idi. Bu cümleden olarak Draç kasabası kurbundaki Daylan Köprüsü'yle gölün öte tarafına vâki Porta Romana mevkiine sadakaten sabit kalmış olan jandarmalardan bir müfereze i'zâm olunmuş, Binbaşı Schlus'un maiyetinde bulunan kuvvet pek çok azalmış idi. Diğer tarafdan dahil-i kasabada bulunan sefarethanelerle şehbenderhanelerin her ihtimale karşı hüsn-i muhafazası içün, genç münevverlerden olub beş-on günden beru merkez kumandanına arz-ı hizmet etmiş olan elli kadar efrâdı, Mayısın 18. akşamı Schlus meş'alede cem'etti. Bu elli münevver efrâda âhâd-ı nâstan ve esnaftan daha yüz elli kişi iltihak eylediğinden, Binbaşı Schlus'un maiyetindeki gönüllülerin adedi iki yüze kadar çıktı. Bunlardan kırk kişilik bir müfreze Draçlı Paftali'nin refakatinde olarak Porta Romana'nın takviyesine ve daha o kadar bir kuvvet İşkodralı Guragoki'nin maiyetiyle Dalyan Köprüsü'nün müdafaasına gönderildiler. Gönüllülerden kasabada kalmış olanlar yevm-i mezkurun akşamı müfrezelere taksim olunub sefarethanelerle şehbenderhanelerin muhafazasına memur oldular. Ve yirmi-otuz kişilik bir müfreze, sarayın muhafazasında bulunanlarla birleştiler. Bunlara iki cebel topu verildi. Sabahın birine doğru toplar sarayın önündeki bağçenin biraz ötesinde vâki bir arsanın içine yerleştirilib Esad Paşa'nın mukim olduğu haneye tevcih edildi. Bu emniyet tertibatı, sözde hâriçteki usâtın hücum-ı muhtemellerine karşı ittihaz olunmakta idi.

O günlerde Avusturya'dan gelmiş olan toplarla mermileri ve iki yüz kadar top bargirleriyle esterlerini teslime memur Yüzbaşı Kliksborn, maiyetindeki Avusturya ve Macaristan ne-

Soldan itibaren: Prens zu Wied, İsa Boletin, Esad Paşa Topdanî ve Colonel Thomson, Draç, 13 Haziran 1914

ferâtından beş-altı Boşnak ile, *alesseher* saraya girib *inde'l-hâce* istimal etmek üzere topların başına geçdi. Mayısın 18. günü ikindi üstü, Kral Adliye Nazırı Müfid Beyefendi'yi nezdine celb ile, Dâhiliye ve Harbiye Nazırı Esad Paşa, Merkez Kumandanı Binbaşı Schlus ile bir-iki gün evvel aralarında cereyan eden bir müşâcereden dolayı nezaretten musırrâne istifa eylediğinden ve artık müşarünileyhin hükûmetten çekilmesini kendisi tecviz eylemediğinden, Schlus'un kumandayı Hollandalı Yüzbaşı Brofselme'ye terk ü devr ile kışladan çıkmasını emr ü tensib eylediğini Müfid Bey'e beyan ile bu kararı Schlus'a tebliğe ve Esad Paşa'yı istifadan sarfınazar etmeye mîr-i müşarünileyhi memur eyledi. Müfid Bey, teb[el]lüğ etmiş olduğu irade-i hükümdârîye imtisâlen, hemen kışlaya azimet ile Schlus'a tebliğ-i keyfiyet etti ve Brofselme kumandayı deruhde edib, irade-i hükümdârî icra olunduktan sonra Esad Paşa'nın nezdine gitti. Paşa, hayli naz ü istiğnadan sonra, isyan teskin edilinceye kadar nezarette kalmağa razı oldu. Müfid Bey kışlaya gidib Binbaşı Schlus'tan kumandayı nez' eylediği sırada, Avusturya sefiri Baron Löwenthal, maiyetinde birkaç kişi ile kışlanın önünde gezinmekte ve mumaileyh binbaşının ittihaz etmekte olduğu tertibat-ı harbiyeyi temaşa etmekte idi (164).

Kumandanın Brofselme'ye intikal etmesi üzerine, Esad Paşa'nın temâdi-i nezaretini kesdiren Baron Löwenthal, bilahare tezahür ettiği vechile, telaş edib derhal sefarethaneye dönmüş ve o gece Esad Paşa'nın hanesine hücum edilmesini tehyie eylemeye koyulmuştur (165).

Avusturyalılar Esad Paşa'nın İtalyanlara temayül etmekte olduklarını hükm eylemişlerdi. Bu sebebden dolayı kendisinden emn ü itimadını kaldırmışlardı. Koniçeli Faik ve Topdanîzade Murad beylerle Profesör Pekmezi'nin ve Göriceli Sabri Bey Koteza'nın telkinatıyla, sarayca Esad Paşa adem-i sadakatle müttehem idi. Binaenaleyh, sefirin müşarünileyh aleyhinde ibzâr eylediği gayret kolaylıkla makrûn-ı müsaade olmuş ve hatta rivayet-i sahihaya göre hükümdarın refika-i muhteremeleri bu emr-i tenkiline pîşvâ olarak Paşa'nın def'-i sikleti arzusunu kemal-i hâhişle göstermişti. *Nısfü'l-leyl*den evvel kışladan hareket eden *nasyonalist*ler Esad Paşa'nın meskenine doğru yürüyordu. Yavaş yavaş hanenin her tarafını taht-ı tarassud ve muhasaraya alıyordu. Bu sırada refikasıyla beraber hâbgâhında yatan Esad Paşa cereyan-ı halden tamamıyla bîhaber idi. *Alesseher* kemal-i şiddetle "*dakk*" edilen kapunun şamatâtı kendisini uyandırmış, "Teslim ol!" avazeleri arasında pencereye koşmağa mecbur olmuş idi. Kime teslim olacağını sorub da, daha birkaç gün evvel kendisiyle nahoş bir mükâlemede bulunan Schlus'u görür görmez, beş-altı neferden ibaret olan maiyetine hitaben,

-"Ben bu köpeğe itimad etmem, teslim olmayınız" dedi. Ve onlar tarafından atılan üç-beş el revolver üzerine, *nasyonalist*ler Esad Paşa'nın bulunduğu pencereye doğru tüfenk atmağa başladı. Esad Paşa muhâsırînin miktarını takdir edemediği gibi, onun maiyetinde bulunanları dahi kimse bilmiyordu.

Tüfenk sadaları herkesi uyandırmış, Draç bir velvele ve heyecan içinde kalmış idi. Bu sırada toplar şiddetle faaliyete başladı. İlk mermi Esad Paşa'nın henüz terk etmiş olduğu yatağa isabet etmiş idi. Beş-altı mermi birbirini müteakib konağın üzerine düşmüş idi. Esad Paşa'nın telaşı dakikadan dakikaya artıyor-

Draç'ın savunmasında kullanılan bazı toplar

du. Ve *nasyonalist*lere ve bâhusus Binbaşı Schlus'a teslim-i nefs etmeğe ihtimali olmadığını beyan ile İtalya askerinin gelmesini teklif ediyordu. O anda İtalya sefaretine malumat verilerek, İtalya ve Avusturya tercümanlarıyla birer müfreze-i askeriye Esad Paşa'nın hanesine vurûd eylemişlerdir. Kendisi ve haremi bunlara teslim olmuş ve maiyetini Binbaşı Schlus alıb götürmüştür. Esad Paşa ve refikasını tercümanlar ve iki zâbit araya almış ve bahriye tüfenk-endâz neferâtı etraflarını ihata ederek iskeleye doğru revan olmağa başlamışlardır. İskelede muntazır bulunan bir Avusturya sandalına ve "Sigetvar" torpidine îsâl olunmuşlardır. Vapurda otuz saat kadar tevakkuf eyledi. Hükümdara hitaben iki sefirin huzurunda yazdığı bir şehadetnâmede,

> Haşmetlu hükümdar hazretlerinin imzasıyla mümzâ ve müsaade-i tahririyesini muhtevi emir olmadıkça Arnavutluk'a gelmemek şartıyla, şu anda Arnavutluk'tan tebâüd etmek üzere namus-ı askerîm üzerine yemin ve muhafaza-i taahhüd edeceğimi kasem-i billah ile temin eylerim. 20 Mayıs 1914, Esad Topdanî.

cümlelerini mutazammın idi. Esad Paşa'nın duçar olduğu mumele-i şedide şâyân-ı muhakemedir! Zira Esad Paşa geceleyin evinde ve hareminin yanında derdest edilmekten ve birçok hal-

kı mehlikeye koymaktan ise, gündüz dairesinde ve münferit bir halde iken tevkif edilebilirdi. Fakat tevkifi içün elde bir sebeb-i kanunî yok idi; veyahud o sebebin elde edilmesi içün lazım gelen basiret ve liyakat kimseden ızhar olunamamıştı. Alelhusus, heyet-i vükelânın ne müttehiden ve ne de münferiden malumatı olmadığı derkâr idi.

Arnavutluk Hatıratı namıyla Prens neşr ettiği eserinde diyor ki:

> Esad Paşa'nın evrâk-ı mazbutası meyanında kendisinin erbâb-ı kıyam ile bir münasebette bulunduğunu müeyyid bir vesika bulmadım. Olabilir ki, ümmî olduğu içün onlarla bir muhabereye girişmemiş olsun. Binaenaleyh, mahiyet ü hakikati şekk ü şübheden ve hiss-i bîtarafîden azade olmayan ve şunun bunun tarafından ismâ' olunan ithamâtı esas tutarak kendisini muhakemeye almaktan hissiyât-ı hakşinasânem beni men eylemiştir.

Bu izahata göre, Esad Paşa'ya karşı vukua gelen harekâtın âmir ve mürettibini suret-i sahihada tayin etmekte mütereddid olduğum gibi, elde bir delil-i kâfi olmadıkça, gösterilen şiddetten dolayı heyet-i nuzzârın nasıl ihrâz-ı beraet edebileceğinden de mütehayyirim! Bu babda ta'mîk-i nazar edenlerce, bütün bu tehiyyât u hâdisât iki sefirin iyan u nihan nüfuz u tesiriyle olduğunda şübhe yoktur. Löwenthal Esad Paşa'dan müteneffir ve izale-i mevki ü ehemmiyeti içün fırsata muntazır idi. İtalya'nın alet-i siyaseti olarak onu görür, kâffe-i muamelatı o menbadan teraşşuh eden bir cereyana tâbi bilirdi. Mülhakâttaki kıyamı Esad Paşa'nın teşvikine ve binaenaleyh Baron Aliotti'nin[39] hükm ü iktidarına atf ederdi. *Nasyonalist*lerin arasında Avusturya tercümanlarının bulunması, Esad Paşa'ya karşı kullanılan topa Avusturyalı bir zâbitin kumanda eylemesi, Sefir Löwenthal'in o işte oynadığı rolü gayr-ı kabil-i inkar bir surette izah eder.

Mösyö Aliotti'ye gelince, rivayetler muhteliftir: Ki[m]i erbâb-ı kıyam, doğrudan doğruya kendisinin emriyle hareket ettiklerini hikaye ediyor, kimi "Draç'da suret-i mütenevvi'ada

tertib ettiği vesâit ile onlara işaretler ettiğini görenler vardır" diyor. Draç Körfezinin müntehâsında ve karaya yakın ve usâta nâzır bir mevkide lenger-endâz olan bir küçük İtalya torpidi gecelerde iş'âl ettiği lemaât ile işârât-ı mahsusa verdiğini müşahade edenlerin hadd ü hesabı yoktur! Bu işârât, Colonel Morikiyu ile Profesor Kinifos'un ikametgâhında dahi tekerrür ettiğini iddia edenler çoktur. Fakat odalarının pencerelerinde usâtın mevakii görülmediği ve evrak-ı mazbutaları meyanında böyle bir münasebete delalet edecek bir eser bulunmadığı içün, buna ihtimal vermeyenlerin muhakemesi daha doğrudur (166). Mamafih, hadisât-ı isyaniyede Baron Aliotti'nin alakadar olduğunu her türlü şekk ü tereddütten azade tutanlara karşı bir şey denemez, sanırım. Halkın gaflet ü taassubundan ve hükûmetin zaaf-ı idaresinden gereği gibi istifade etmeyi bilmiş ve her istediğini yapmış ve yaptırmıştır (167). Hükûmet ise, tahkikat-ı lâzime icrasıyla hemen Esad Paşa'ya yapılan muamelenin mürettibini meydana çıkarmak ve müşarünileyh müttehem ise ecânibin eline teslim etmeyib, pençe-i kanuna atmak lazım idi. Esad Paşa'ya icra olunan hücumdan heyet-i hükûmet bütün manasıyla bîvukûf olduğunu iddia etmek ile beraber, Esad Paşa'ya karşı velev gıyaben bir hükm ü karar vermemiş, pek bîgâne davranmış olmasından dolayı, yakasını zann u şübheden kurtaramamıştır (168).

Muhakeme

Bîtarafâne olarak tedkik-i macera etmek lazım gelirse, hükm olunur ki, ahvâlin birden bire bu raddede geldiğinden dolayı en ziyade endişe-nâk görünen Esad Paşa idi. Binaenaleyh, Şayak'ta ve Tiran ile havalisinde görülen alâim-i irticaiye üzerine, kendisi bağteten Tiran'a azimet eyledi. Paşa suret-i zâhirede rüesâ-yı kıyamı teskin ve istihzârât-ı harbiyeye karşı onları imtinâ ve tatmin etmek üzere gidiyordu. Fakat hakikatte mürtecilerin habl-i ittifakını bozmak, aralarında bir tefr[i]ka

düşürmek istiyordu. Halbuki kitle-i bâğiyenin başında Musa Kazım geçmiş idi. Bu müfti-i mâcin evvelce İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne istinad ederek Esad Paşa'ya karşı Draç mebusu olmak ve Esad Paşa'ya *bi-eyyi vechin kân* muhalif bir vaziyette bulunmak üzere meydana çıkmış idi. Bu kere dahi hâdisât-ı câriyeden bilistifade Esad Paşa'nın her türlü âmâl ü ikbaline muarız görünüyordu.

Esad Paşa bir kuşiş-i hâlisâne ile bunları istediği yola sevke muktedir olmadıktan başka, Tiran'da pek tehlikeli bir mevkide bulunmuş idi. Rivayet-i sahihaya göre, müfti ile yârânı tarafından Esad Paşa'nın ref'-i vücuduna karar verilmiş, yolda bir pusu kurulmuştu. Topdanzade Fuad Bey Esad Paşa'yı bundan haberdar etmiş, [o da] geceleyin acele acele hareket ve Draç'a avdete mecbur olmuş idi. Hatırnişanımdır ki, Draç'a geldiğinde kendisini görmüş ve bu hareket-i isyaniye üzerine acı acı birçok sözler söylemiş idim. Kemal-i teessürle Paşa-yı mumaileyh katiyen ihtilal ile alakadar olmadığını ve teskini yolundaki ihtimamı ciddî olduğunu beyan eylemiş, tertib olunan suikasdı anlatmıştır. İlk evvelce bu ifadâtına itimad etmedim ise de, sonra tezahür eden hakikatler sırasında bunun sıhhati anlaşılmış ve hatta pusu tertibatından Topdanzadelerden üç zatın zîmedhal oldukları dahi müeyyeden rivayet olunmuş idi.

Vukuatın tarz-ı cereyanına göre öyle tahmin olunur ki, Esad Paşa tenkil olunduğu dakikaya kadar Prens zu Wied'e karşı alenen muhalif bir vaziyet almamış, hengâme-i ihtilali bizzat tertib etmemiştir. Müşarünileyhin mübâadetini müteakib, en büyük muhaliflerinden ve fakat en çok lütf u ihsanını görenlerden Kruyalı Mustafa Efendi'yi Prens zu Wied['in] üç yüz kişi ile Draç'a celb ü davet ettiğini gören asiler nazarında, Esad Paşa'nın masumiyeti bir kat daha kesb-i vuzuh etmiştir.

Ahkâm-ı diniyeye ve ehl-i İslâm'a verdiği mevâid-i malumeyi muhafaza yolunda kendisi[nin] kurban olmuş olduğuna hükmedilmiş idi.

Kruyalılar Bektaşî tarîkine sâlik ve erbâb-ı taassuba göre, bunlar esâsât-ı şer'iyeyi târik oldukları içün, hasseten hüküm-

darın bunlardan istiâne etmesi[nin] şeriata bir darbe vurmak istemesinden ileri geldiği iddia olunmuş idi. Kruyalılardan yüz kişi, nüfuz-ı hükûmeti takviye edebilmek üzere Şayak'da bırakılmış ve küsuru Draç derununda ik'âd edilmiş idi. Hollandalı iki zâbit yüz kadar *nasyonalist* ile jandarmaları ve Kruyalıları kumandası altına almak üzere Şayak'a gönderildi. Fakat Şayak'a vâsıl olmazdan evvelce usât bunları sarmış ve teslim olmalarını ihtar etmişlerdir. Yarım saat kadar hal-i müdafaada bulunduktan sonra, *bi-esrihim* asilere teslim olmuşlardır. Bunların beraberinde bir top ve birçok cebhane var idi. Teslim olan efrâda karşı serkeşân rıfk ile muamele etmişlerse de, *nasyonalist*lere nefret ü hakaret göstermiş ve bütün hücum u savletleri bunlara münhasır olmuştur!

Viyana'ya Sefaretim

Mayısın 19'unda Avlonya'dan hareket ettim. Trieste tarikiyle ve Draç'a çıkmamak şartıyla 24'ünde Viyana'ya muvâsalat eyledim. Delegasyonlar Budapeşte'de müctemi ve İmparator ile süferâ ve vükelâ orada hazır oldukları içün, Hâriciye'de Kont Berchtold'e vekalet eden Baron Rasini'nin ve sâir erkân-ı nezaretin ihtarı üzerine derhal Budapeşte'ye gittim. Muvâsalatımla beraber Kont Berchtold'u ve müteakiben İtalya sefiri Don Avarna'yı Otel Hungarya'da gördüm. Her ikisi pek büyük serzenişlerle Draç'daki vukuattan dolayı beyan-ı teessüf ettiler. Esad Paşa suçlu ise muhakeme altına alınmak ve sonra tecziye edilmek lazım geldiği söylediler. Hele Don Avarna daha şiddetli ve acı bir lisan ile şikayet eyledi ve bayağı istiklal istidadımızın henüz nâ-puhte olduğunu beyan etmeye kadar vardı. Kont Berchtold'e alelusul itimadname suretini terk ile ayrıldım. Onlar da, ikamet ettiğim Bristol Oteli'ne birbirini müteakib iade-i ziyaret sırasında, Esad Paşa'nın *vicâhen* mümkün değil ise *gıyaben* muhakeme edilmesini ve cürmünün ilan olunmasını tavsiye eylediler. Draç'a keşide eylediğim telgrafnamemde bunu sa-

rîhan beyan eyledim ise de, Esad Paşa'nın su-i niyet ve sebeb-i töhmetini hükûmet ortaya koymaktan tehâşî etmiş, yapılan muameleyi bir hükm-i kanunîye iktiran ettirmekten çekinmiştir. Diyorlar ki, Baron Aliotti'nin ısrar u telkiniyle bizzat hükümdar buna lüzum görmemiştir! Yahud ki Esad Paşa'nın evrâk-ı mazbutası meyanında cürmünü ispat edebilecek bir emare olmadığından dolayı hükümdar muhakemesinden ihtiraz buyurmuştur! Halbuki hükûmet ciddî bir faaliyetle tahkikatın icrasında ısrar u sebat etseydi, birçok eşhâsın ifadât u şehadâtı birçok hakikati meydana koyacağında şübhe yok idi.

İmparator['un] Budapeşte'den Viyana'ya gelib, [Bad] Ischl'e gitmezden evvel beni kabul edeceğini Hâriciye Nezareti'nden haber verdiler. Haziranın dördüncü günü *alelkaide* Saray-ı İmparatorî Teşrifat Nazırı Prens Monte Nova'dan aldığım bir tezkire üzerine, saat 11'de Schönbrunn Sarayı'na gittim. Merasim-i mutade ile istikbal olunduktan sonra İmparator'un huzuruna çıktım. Müşarünileyh henüz hastalıktan ifâkatyâb olmak ile beraber pek zinde bir halde idi. Büyük bir salonun ortasında ve ayakta idi. Askerî üniformasıyla Tuazondor [Çifte Kartal] ve Leopold ile Sen Etyen [St. Etienne] nişanlarını hâmil idi. Merasim-i teşrifat üzerine arz-ı ihtiram ettim. Kendileri iki ayaklarını birbirine temas ettirib askerce mukabele buyurdu. *Alelkaide* sefaretle Viyana'ya geldiğimden dolayı beyan-ı memnuniyet eyledi. Tarafımızdan da usulen mukabele olundu. Oğlum Ekrem'i, ismini yad ederek sordu. Kendisini sıfır sinninden beri tanadığını beyan ile, Draç'ın esna-yı muhasarasına gösterdiği âsâr-ı vatanperverâne ber-âverde-i zebân-ı takdir buyurdu. Sonra Karadağlılarla hudut boyundaki ihtilafât ve münazaâttan bahseyledi. Bir gün evvel Draç'dan buna dair aldığım bir telgrafname üzerine, Hâriciye Nezareti'ne müracaat ve müdahalât-ı vakıadan şikayet eylediğimi arz ettim.

-"Karadağlılar her zaman yalnız almakla değil, aramakla da lezzet-yâb olurlardı. Fakat bundan sonra aramağa ve almağa fırsat bulamazlar ümidindeyim" dedi.

Arz-ı şükran eyledim. Kendileri kemal-i nezaketle mukabele buyurduktan sonra, Arnavutluk'un teâlî-i şânı ve bir an evvel husul-i terakki ve ümranı temenniyatında bulunduktan sonra elini verdi. Ve der-ân üç hatve geri çekildi. Huzurdan çıktım. Usul-i teşrifatla orta elçilere İmparator'un el vermesi büyük bir iltifata delalet ediyordu. Bu suretle hakk-ı acizanemde böylece iltifat etmeleri memleketim ve şahsım namına şâyân-ı şükran idi.

Müteakiben büyük süferâyı birer birer ziyaret ettim ve onların ziyaretlerini kabul eyledim. Osmanlı sefiri Hüseyin Hilmi Paşa, Arnavutluk hükûmet-i müstakillesini devleti[nin] henüz tasdik etmediğinden bahis ile, bize şahsî olarak iade-i ziyaret edebileceğini haber vermekle, *bi't-tab*' münasebâtımızı kat'a ve bu ziyareti kabul etmemeye lüzum gördüm. Halbuki bu Midilli Paşası Yunan sefiri Mösyö Gariparis'i ziyaretten imtina etmemiş, Arnavutluk hükûmet-i müstakillesini bütün âlem tasdik ve kabul ettiği halde, kendisi ve kendisi gibi Babıali ricâli tanımaktan mücânebet eylemiştir.

Fransa ve Japonya sefirinin Arnavutluk'a ve İtalya ile Avusturya arasında cereyan eden muhâsede ve rekabete dair pek çok sualler îrad etmeleri ayruca nazar-ı dikkatimi celb eylemiş idi (169). Draç'ın eyyâm-ı muhasarasında Viyana'da mahkûkât-ı nefîsede hâiz-i kemal-i şöhret olan İhtiyat Yüzbaşısı Mösyö Guşer [Goscher?] Arnavutluk'a karşı beslediği bir hiss-i teveccühle bize müracaat eyledi. Almanya'da ve alelhusus Hamburg'da beş bin kadar gönüllü[nün] Arnavutluk'a müheyya-yı hareket olduklarını ve bunları Draç'a îsâl etmek üzere iki vapurla şimendüfer navlolarının ihzârı kafi olduğunu söyledi. Bizzat 5 Temmuz 1914 [günü] Berlin'e gidib, işde alakadar olan ümera-yı askeriyeden bazısıyla Adlon Otel'[d]e müzakere ettikten ve muvaffakiyet husulüne kanaat-ı kâmile getirdikten sonra keyfiyeti Draç'a, reis-i vükelâya ihbar eyledim (170). Ve tahkikat neticesinde 150.000 frank tahsisat verildiği takdirde bu efrâdın i'zâmı mümkün olacağını anlayarak, ona göre ayruca malumat verdim. Wiener Bankası'nda hükûmetimizin hesa-

bına terk olunan 540.000 tahvilat ve 45.000 frank altun akçeden miktar-ı mezkurun alınmasını yazmış, havalesini vermiş idi. Halbuki banka bu parayı Hâriciye Nezareti'nden *kable'l-istizan* veremeyeceğini ifade etmesiyle nezarete müracaat eyledim. Nezaret, Arnavutluk'a iki vapurla gönüllü göndereceğimi Lloyd şirketiyle ve şimendüfer direktörleriyle vukubulan muhaberemden öğrenmiş olacağından, İtalya bankalarına bırakılmış paralardan dahi bir miktar alabildiğim takdirde, Avusturya hükûmeti mani olamayacağı cevabını verdi.

Derhal Roma sefiri Müfid Beyefendi'ye ve Reis-i Nuzzâr Turhan Paşa'ya yazdım. Müfid Bey'den gelen cevapta İtalya Bankası, Wiener Bank Frei [Wiener Freie Bank] ne kadar para verirse, onlar da o kadar para derhal teslim edecekleri cevabını vermiş ise de, muhaberat-ı mütevaliyeden sonra iki hükûmet suret-i katiada paranın adem-i tesviyesi yolunda bankalara emirler verdikleri anlaşılmıştır (171). Bu sevkiyattan meyus olduğum gibi, Harbiye Nezareti'ne ve hassaten General Konrad'a müracaatla iki batarya top i'tâsını rica eyledim. Müşarünileyh lazım gelenlerle *ba'de'l-muhabere*, hem aradığım topları meccanen vermeye ve hem de bir beylik vapuruyla Draç'a göndermeye muvafakat eyledi (172). En son sistem olarak toplar tefrik ve Pola'dan Draç'a vapurla sevk olunmuş ve yalnız beylik vapurunun iyâb u zehâbı kayd-ı resmî altına girmemek içün kömür pahası namıyla 1.710 kron tarafımdan Harbiye Dairesi veznesine teslim kılınmıştır. Fakat Alman gönüllüler hiçbir masraf aramamak ve iki vapur kendilerine tahsis olunmak üzere yeni bir teklifte bulundukları içün, bankaya müracaatla namıma 40.000 kron iktiraz etmelerini rica eyledim ve muvafakat cevabını aldım. Fakat parayı teslim edecekleri dakikada yine Hâriciye'den aldıkları emir üzerine, ta'vîk-i tediyata mecbur olduklarını anladım. Avusturya hükûmeti Almanyalı gönüllülerin Arnavutluk'a azimetini[n] İtalya'ya vesile-i şikayet olabileceğinden endişenâk idi. Bu sebebden dolayı bankaya pek sıkı emirlerle tediyatı men'e lüzum görmüş idi. Halbuki Harb-i Umumî'den biraz evvelce bunlar Draç'a vâsıl olsalardı, Hacı

Kamil'in ve Esad Paşa'nın aileleri kolay kolay Arnavutluk'u alt üst etmezdi.*

Draç'a göndermiş olduğum toplar haylice işe yaramış ve bâd-ı heva hükûmetin eline geçmiş ise de, usâtın musâdemâtına mukabeleden ızhar-ı acz eden topları da her şeyi de 3 Eylül 1914'de terk ederek Draç'dan fekk-i tınâb-ı ârâm etmiş, hükümdar dahi Korfu'ya şedd-i rihal etmeye mecbur olmuştur.

Eyyâm-ı Muhasara

Mayısın 19'unda ve vakt-i zevalde Kavaya'da müctemi usât taarruza başladı ve Şayak yolu üzerinde bulunan bir karakolun efrâdıyla bir müsâdeme etti. Fakat efrâd-ı merkûme ekall-i kalîl oldukları içün, müdafaadan ziyade nefislerini kurtarmağa mecbur olmuş, koşa koşa ve kemal-i telaş ile Draç'a gelib bu hareket-i isyaniyeyi haber vermişlerdir. Hükûmet o güne kadar Şayak'da ve sâir havalide dört-beş bin mürteci'in ictima ettiklerini biliyordu. Şu kadar ki, bunların sebeb-i şikayetleri henüz

* Viyana'ya muvâsalatımdan birkaç gün sonra Avusturya Yüzbaşısı Mösyö Leon di Gilardi Draç'a avdet etmek, hükûmetin hizmet ü müzaheretinde bulunmak üzere bir pasaport aradı. Draç tamamıyla mahsur ve erbab-ı hamiyet meyus ve meftur olduğu bir zamanda, bir Avusturya yüzbaşısının benden pasaport alarak Draç'a gitmek istemesine mana veremediğim ve bunun emri müracaatında bir hulûs-ı hayırhâhâne [mütalaa] etmediğim içün, red ile cevap vermekten ise, Harbiye Nezareti'nden mezuniyet aramasını ihtar eyledim. İki gün sonra Arnavut tâbiiyetini kabul ettiğini ve Arnavut tebası olmak üzere pasaport aradığını beyan etmesi üzerine, hükûmetin ve bahusus Harbiye Nezareti'nin müsaadesi olmadıkça pasaport veremeyeceğimi ve kendisünün müracaat etmesi lüzumunu beyan eyledim. Doğrudan doğruya sormaklığımı ve delalet-i hasenede bulunmaklığımı rica etmekle, Ballplatz'a gidip macerayı anlattım. Muamele[nin] Harbiye Nezareti'ne aid olduğu cevabını aldım. Nezaret-i müşarünileyhâda bildiklerimden iki zata [meseleyi] gayrıresmî açtım. Aldığım cevab[ın] muvafık [olması] üzerine resmen müracaat eyledim. Ve Gilardi['ye] Arnavut tabiiyetini temin eden pasaportun verilebileceğine dair müsbet bir cevab aldım. Bu suretle Gilardi Draç'a gidip usâta karşı pek çok yararlıklar göstermiş, Harb-i Umumî …[cümlenin devamı yok -haz.-].

münkeşif olmadığı gibi, *silah-be-dest* olarak Draç'a taarruz edebileceklerini dahi tahmin etmezdi.

Harekât-ı harbiyeye başlar başlamaz, hükûmet beht ü hayrete ve halk azim bir havf ü haşyete düçar oldu. İctima eden nuzzâr, *bi-eyyi vechin kân* mukavemete karar verdi. Evvelce birçok fedakârlıklarla Mirdita'dan ve İşkodra Malisiyası'ndan getirebildiği efrâdı usâta karşı sevk etti. Avusturya'dan mübayaa olunan toplardan dört kıtasını Şayak yoluna hakim ve nazır olan bir tepe üzerine tayin eyledi. Ahali de umumiyetle silaha sarıldı. Ve *nasyonalist*lerin birçoğu jandarmalara iltihak eyledi. Fakat nizam u intizamdan berî oldukları içün, emr-i müdafaada muvaffak olmaları meşkuk idi. Alelhusus, Malisörler safha-i harbiyeye girmekten imtina ve kasabaya avdet etmeye şurû ettikleri içün, hükûmet pusulayı şaşırmış, istinad edebilecek bir kuvveti olmadığından acz ü hayret arasında muztar kaldı.

Ecnebî sefarethaneleri kapılarını sedde ibtidar ve bayraklarını i'lâ eder etmez, Avusturya ve İtalya harb gemilerinden birer müfreze-i askeriye karaya çıkıb hükümdarı ve sarayı muhafazaya koyulmuşlardır. İtalyalı Italo Soliotti'nin vukuata dair neşr ettiği bir eserde diyor ki, bu hengâme-i havf u reca arasında Avusturya Sefarethanesinde azim bir telaş u haşyet ve aksi olarak İtalya Sefarethanesinde büyük bir huzur u rahat hükümferma idi. Saat üç raddelerinde dört Hollandalı zâbitle maiyetleri ve beraberlerinde bulunmuş olan mitralyözleri eşkiyanın eline düşmüş, saat dört buçukta ahvâl daha ziyade kesb-i vehamet eylemiştir. Dakikadan dakikaya kasabanın sukutuna intizar olunuyor. Usât her tarafı sarıb kasabaya takarrub ediyordu. Bu sırada, Kalkandelenli Mehmed Paşa Dralla gibi şüc'ân, ibraz-ı cesaret-i bî-pâyan ile müdafaaya gayret ve kulûb-ı hâifeye bahş-ı kuvvet eylemiş ise de, takım takım ecnebî gemilerine iltica eden çoluk çocuğun manzara-i feciâsı alelumum halkın ye's ü teessürünü dû-tâ etmekte, Draç kasabası[nın] bir merkez-i ceng ü sitîz olmaktan ziyade bir saha-i hacret ü hicret olduğu[nu] göstermekte idi. Sarayın etrafını ihata eden efrâd-ı bahriyenin kasabayı dahi muhafazaya memur edilmeleri te-

mennisi dermeyan olunmuş ise de, Baron Aliotti'nin emr u telkiniyle İtalya Amirali Terikari yalnız sarayı ve hükümdarı sıyanet edebileceklerini *bi'l-beyan*, kendilerinin harbe iştirak etmeleri vaz'-ı bîtarafîye muhil ve vazife-i askeriyelerinden hâriç olduğunu söylemiştir! Bu eyyam arasında İtalyanlar "Liiride" ve "Norpizani" [ve] sâir süfün-i harbiyede kabul ü îvâ eyledikleri sıbyan u nisvana hüsn-i muamele etmelerinden başka bir hareket-i müstahsene göstermemişlerdir.

Saat beş buçuk raddelerinde iki Katolik rahibinin kıyadetiyle harbe sevk olunan Malisörler, *der-ceng-i evvel* münhezim ve perişan ve derun-ı şehre ric'ata şitâbân oldular. Buna binaen Prens zu Wied'in re'y ü tensibiyle Mehmed Paşa Dralla usât ile mükalemeye memur oldu. Fakat Baron Aliotti, herkesin göstermekten hâlî kalmadığı telaş u endişeden bilistifade, Kral'ı ve ailesini -halas edebilmek bahanesiyle- bir İtalya zırhlısına irkâba muztar bırakmış ve bu suretle gaye-i mühimmesinin ilk hatvesini kazanmıştır (174). Nasıyelerinden ye's ü teessürleri nümayan olan Kral ile refika-i muhteremesi İtalya sefiri Aliotti ve İtalya Amirali Terikari ile İtalya bahriyesi tarafından teşyî olundukları halde, iskeleye aheste aheste inmiş bir İtalya beylik mûşıyla? Misurata vapuruna binmişlerdir. Küçük prens ile hemşiresi bundan yarım saat evvelce aynı vapura irkâb olunmuşlardır. Kral['ın] o dakikaya kadar sebat u metanetini [ve] dahi a'dâsına karşı hüsn-i niyetini muhafaza edebildiğini gören Baron Aliotti bir türlü rahat edemiyor, hükümdarı halk nazarında küçültmek, her türlü ikdar u itibardan düşürmek üzere sarf-ı yârâ-yı makdaret ediyordu.

Zahirde hükûmete müzaheret ve çâre-cû-yi selamet olmak üzere, ikide birde ihzar eylediği vesilelerle, doğrudan doğruya eşkıya ile peyda-yı münasebet eyliyor ve hükûmetin kesr-i nüfuzuna sebebler arayordu. Prens zu Wied hatıratında diyor ki,

> Esad'ın tevkif ü iclâsından sonra erbâb-ı kıyamın başında kimse görülmüyordu. Yalnız İtalya Sefarethanesine aid otomobil Şayak'a gidib geliyordu. Rivayete göre, eşkıya bu suretle hatt-ı hareketlerine dair talimat-ı hafiye alıyordu. Esad Paşa'ya ait bu *komplot*a karşı müdafaa

vesâitini anlatmak içün hikaye-i âtiyeyi bir misal tarzında zikr ü îrâda lüzum gördüm:

Draç'daki jandarma efrâdıyla sâireden (?) mâadâ kendi hükümdarlarını muhafaza etmek içün ayruca yüz kadar Malisör Draç'a gelmiş, ikametgâhımın etrafını ihata eylemişlerdi. Halbuki daha evvelce sarayı muhafaza içün Avusturya ve İtalya bahriye neferâtından birer müfreze karaya çıkmış idi. Bu suretle Draç'da üç yüz kadar gönüllü ve iki yüz jandarma ve birkaç mitralyöz ile altı kıta sahra topu var idi. Fakat bunları istimal edecek efrâd pek cüz'î ve talimden bî-behre idi. Benim muhafazam içün gelen Malisörleri evlerine iade etmek üzere Aliotti['nin] pek ısrar eylediği hayretle görülmüş ve bu fikr ü arzusunu tervic etmezsem, İtalya bahriye neferâtını geri çekeceğini kemal-i telaş ile söylemiş olduğu gibi, Katolikler tarafından sıyanet olunmaklığım maddesi erbâb-ı kıyama girân geldiğini ila[ve]-i mâkâl eylemiş idi (175). Meazalik, vapura binmezsem hayatımı kurtarmak imkanı olmadığını ve İtalya süfün-i harbiyesi tarafından usâta karşı top endaht edilemeyeceğini tebliğ etmiş idi. Ben de buna cevaben, "İşkodra'da bulunan efrâd-ı beynelmilelden bir miktar gönderildiği takdirde Katolikleri iadeye hazırım" dedim. Aliotti, rüfekâsının re'yini sual etmeksizin ceffe'l-kalem bunun mümkünsüz olduğunu söylemiş ve müteakiben sekiz-on bin asinin Draç'a takarrub ettiklerini ve Raşpol'da bulunmuş olan elli nefer jandarma ile sâireyi Hollandalı zâbitân ile beraber esir eylediklerini haber vermiştir. Birkaç dakikadan sonra yanıma gelen Kaymakam Thomson bu vukuatı tasdik eylemiştir. Aliotti'nin teşvikiyle saraya gelen bütün süferâ ile Heyet-i Nuzzâr dahi aynı lisan ile beni tehdit ve ailemle me'an bir vapura gitmezsem muhatara-i azimede bulunduğumuz meselesini teyid eylemişlerdir. Avusturya sefiri Löwenthal dahi bu ihbarı tasdik etmek ile beraber, İtalyanlar ile ihtilalciler arasında verilmiş bir karar üzerine duçar-ı tasarruz u hakaret olacağımı beyan etmiş ve vapura râkib olmaktan başka çare kalmadığını itiraf eylemiştir. Malisörlerin iadesi lüzumu derkâr idi. Fakat beni bırakıb bir yere gitmeyeceklerini haber verdikleri içün, yalnızca gitmeleri düşvar idi.

Bu ahvâle ve kraliçenin gösterdiği ısrara karşı Draç'da kalmakta imkan yok idi. Çâr ü nâçâr Mayıs'ın 23. günü saat üçde ikametgâhımdan müfarakat eyledim ve Misurata vapuruna bindim. Vapurda kendimi esir şeklinde gördüm. Avusturya sefiri dahi bir Avusturya vapu-

> runa râkib olduğu sırada, Avusturya'nın en yakın bir kasabasına gitmekliğimi ihtar etmiş ise de, ısğâ etmedim. İşte 23 Mayıs Hadisesi namıyla matbuata aks eden mübalağakârâne vukuat bundan ve hakikat-i hal tafsilat-ı mebsutadan ibarettir (176).

Bîtarafâne tedkik-i hakikat olunursa, hükümdarın bu iyâb u zehâbı zarurî ve mecburî olduğu görülüyor. Yanına her kim gelmiş ise, ahvâlin vehametinden hiçbir ümid kalmadığını teyid etmekten başka bir söz söylememiş, fetret ve felaketi *muhakkaku'l-vukû*' olarak göstermişti. Bu ân-ı hatarnâkı geçirmek ve cemiyet hâtırı (?) ile bir re'y-i musîb vermek lazım idi. Saat yedi buçuk raddelerinde Baron Aliotti ve Avusturya Sefareti Müsteşarı Bergen, Romanya, Fransa, İngiltere ve Almanya sefirleri İtalya Sefarethanesinde toplandılar. Askerî *ataşe-militer*lerini beraberlerine aldılar. Sekiz buçukta süferâ avdet ve birkaç saat evvelce usât tarafından esir edilen Hollandalı bir zâbit dahi kendilerine refakat ediyordu.

Bu zâbit avdet edeceğini namus-ı askerîsi üzerine yemin ile teminden sonra silahsız üç kişinin mürafakatıyla ve beyaz bayrak keşidesiyle hükümdara bazı teklifâtta bulunmak içün gönderiliyordu. Baron Aliotti zâbitin suret-i memuriyetinden haberdar olur olmaz, derhal otomobiline almış, avdetinde yine beraberce getirmiştir.

Usâtın teklifi bir idi; o da yirmi dört saat top ve tüfenk ateşine hitam vermek ve ateşe devam edilirse esir edilen Hollandalı zâbitlerle sair üserâyı idam edeceklerini bildirmekten ibaret idi. Bunun üzerine Mülâzım Pini Andrioni Hükümdar'a bu haberi îsâl etmek üzere vapura gönderildi. Müşarünileyh lazım gelen evâmiri ve bunun cevabını vermek içün derhal karaya çıktı. Yarım saat sonra kraliçe de sarayına avdet eyledi. Sarayın etrafını muhafazaya memur olan yüz elli Malisör bir hadiseye sebebiyet vermemek içün Avusturya harb gemisine irkâb edilmiş, mütareke suret-i ciddiyede kabul olunmuştur.

İtalyalı Mösyö Soliotti ruznamesinde diyor ki: "Sokaklarda İtalyanlardan mâadâ kimse görülmüyor, her tarafta İtalya'nın

hakk-ı himayesi hissolunuyor ve yalnız İtalya bayrağı temevvüc ediyordu!"

Bu itirafâta ve tevâli eden hâdisâta göre hükm olunmak lazım gelürse, isyanın menbaı İtalya Sefarethanesinin ve isyanın kumandanı Aliotti'nin olduğu [aşikâr] idi. Bu suretle onların taarruz[un]dan yalnız İtalyanlar masun olabilir, yalnız İtalya bayrağı altında bulunanlar endişeden azadesiz kalırdı. Meazalik, usâtın teklifât-ı vakıaları reddedilir ve mütareke müddeti hitam bulur korkusuyla herkes telaş ve endişe gösteriyordu. Mayısın 23. günü Romanya ataşe-militeri Prens Sturca ile Hollandalı Yüzbaşı Sar avdetlerini yine namus-ı askerîleriyle *ba'de't-temin* usâtın bir mektubunu hâmilen *alessabah* geldikleri görülmüş ve bundan dolayı halk ile beraber heyet-i hükûmet ye's ü hayrete düşmüştür. Zira mektub Hükümdar'a yazıldığı halde, usât müzakerât-ı sulhiye ve katiada bulunmak içün yalnız Avrupa devletlerini, yani Kontrol Heyetini muhatab tanadığı yazıyor, Hükümdar'ı ve hükûmeti ıskât ediyorlardı. Ertesi günü saat on raddelerinde hükümdar Saray Nazırını ve seryaveri Libohovalı Ekrem Bey'i beraber alarak kasabayı ve kıtaat-ı askeriyeyi devr ü seyre çıkmış, topların tabya edildikleri yere ve Draç Köprüsü'ne kadar gidib efrâd-ı askeriyeye bezl-i iltifat ettikten sonra on birde sarayına mu'âvedet eylemiştir. Hükümdarın merdâne ve dilîrâne cevelânı halka pek ziyade hüsn-i tesir ederek, şiddetli alkışlara bâis olmuştur. O gün İtalyalı Topçu Miralayı Murichio ve Yüzbaşı Molteda, Aliotti tarafından Salîb-i Ahmer [Kızıl Haç] namına mecruhîne icra-yı müdâvât ve muhtacîne tevzî-i iânât etmek üzere ehl-i kıyam cânibine sevk olunmuşlarsa da, saat on bir buçukta bu iki zat avdet etmiş ve kendilerinin ifadesine göre usât adem-i ihtiyaclarını beyan ile ianelerini almaktan istiğna ve istinkaf eylemişlerdir. Meazalik, biraz sonra Baron Aliotti Mülazım Descia ile General-konsolos ve Kontrol Heyetinde İtalya'nın murahhası olan Mösyö Gali'yi eşkıyaya göndermekten ihtiraz etmemiştir (177).

Saat üç buçukta eşkıya tarafından muavenetleri reddedildiği rivayet olunan Miralay Murichio ile Yüzbaşı Molteda tekrar ehl-i kıyama gönderildi. Müteakiben, Baron Aliotti başta olduğu halde, ehl-i kıyam ile müzakerede bulunmak üzere kafile-i süferâ ve Kontrol Heyetinde bulunan bilcümle aza Şayak'a gitti! Usât, üzerlerine atılan telef ettikleri nüfus-ı ma'sume(!!)den dolayı Prens'in mesuliyetini ortaya koyarak Avrupa'nın müdahalesini taleb, ve buna müsaade olunmazsa, Türkiya'nın avdetini temenni ve tehiyye edeceklerini beyan ettiler ve Esad Paşa'nın beyhude yerde itham edilib, kendisinin emr-i dini muhafazadan gayrı bir fikri olmadığı iddiasını ortaya sürdüler. Bu ser ü bûnü olmayan türrehâttan sonra üserâyı zevât-ı mumaileyhimânın ellerine verdiler ve bu taraftan maktul olub da yollarda kalan emvâtın defnine müsaade gösterdiler. Saat dörtte Avusturya kuvâ-yı bahriyesine mensub San Jorj [Sankt Georg] zırhlısı gelib bir kısım Malisörleri almış, Şingin'e götürmüştür.

Mayısın 28'inde ve saat üç raddelerinde Turhan Paşa Trieste'de râkib olduğu bir vapurla Avrupa'dan avdet etti. Turhan Paşa fetret ü felaket başlar başlamaz, memleketçe halâs u müdafaa imkanı göremediği ve hükûmetin her türlü kuvvet ü satvetini ân-ı tenkiline kadar Esad Paşa'nın şahsından ümid ü intizar eylediği içün, Romanya'dan bir kuvve-i askeriye sevk edilmesini temin maksadıyla Avrupa kabinelerinin delaletini temenniye ve bu vesileyle ihtiyar-ı sefere lüzum göstermişti. Halbuki her müracaat eylediği yerde ve bahusus Almanya Hâriciye Nezareti'nde bir suret-i bâride ile cevab-ı menfî almış idi. Turhan Paşa müteessir ve mütehayyir olarak Viyana'ya gelir gelmez Prens'den istizan-ı avdet ve aldığı cevab üzerine Draç'a müteveccihen hareket eyledi. Draç iskelesine çıktığı zaman kimse[nin] karşılamağa gelmediğini gördü. Bu soğuk muameleden, sukut edeceğini anladı. Saray-ı hükümdarîye gitmezden evvel Adliye Nazırı ve Hâriciye Nazırı Vekili Müfid Bey'in ikametgâhına uğradı.

Halbuki Müfid Bey Hâriciye Nezareti'nde bulunduğu sırada bir bâdire-i garibeye hedef olmuş, vekaletten de nezaretten

de istifa ederek, heyet-i hükûmetten ayrılmağa mecbur olmuş idi: Hükümdar bir aralık süferânın davetle ahvâl-i câriye üzerine reylerini sormak hevesini gösterdi. Müfid Bey'e bu arzusunu anlatarak, süferânın sarayında toplamağa memur eyledi. Müşarünileyh nîm-resmî olarak bir vakt-i muayyenede bilcümle süferânın sarayda hazır bulunmalarını rica ve onlar da muvafakat etti. Bu suretle süferâ tayin olunan saatte saraya geldikçe Müfid Bey istikbal ediyor ve Prens'e malumat veriyordu. Süferâ tamamen geldikden sonra, Prens bunların bulundukları odaya gelib hücre-i mahsusasına davet ve onlar da kemal-i hürmet ile icabet eyledi. Prens süferânın oda kapusundan sırasıyla geçmelerine bizzat intizar ettikten sonra sıra Müfid Bey'e gelir gelmez yüzüne karşı kapıyı seddetmiş, müşarünileyhi hâriçte bırakmış idi. Bu muamele-i bâride üzerine müşarünileyh istifasını yazıb derhal Hükümdar'a yollamış ve saraydan çıkub gitmiştir. Prens müşarünileyhin nezaretten keff-i yed ettiğine bir şey dememişti. Halbuki bu kere kendisini davet etmiş, kabineyi teşkiline memur eylemiş ise de, Müfid Bey bu bârgirânı kabulden istinkaf etmiştir. Buna binaen Turhan Paşa ye's ü hayretle yalnızca saraya gitti.

Kapıda Esad Paşa'dan müntekıl otomobilin üzerine bir beyaz bayrakla İtalya ve Avusturya sefirlerine mahsus sancaklar keşide olunduğunu gördü. Müteakiben Mösyö Aliotti ile Löwenthal göründü. Bu tehiyyâtın esbâb-ı mucibesini sordu. Usât ile müzâkerâta girişmek üzere Şayak'a gideceklerini söylediler. Turhan Paşa, erbâb-ı kıyamın mevcudiyet-i siyasiyeleri olmayub, bunlarla süferânın müzakere etmeleri hükûmet ve mevcudiyetlerini tanamak demek olacağından bahis ile, men'e kalkıştı. Halbuki Mösyö Aliotti bu tavassuttan münbasit u müteşekkir ve Löwenthal hal ü âtîden mütehayyir görünüyordu. İhtar-ı vâkı'ı ısğâya lüzum görmeyen süferâ Şayak'a ve Turhan Paşa saraya doğru gitti. Müşarünileyh Prens'i gördüğünde bu iyâb u zehâbın mahiyeti itibariyle zarardan başka bir faideyi mucib olamayacağını anlatmış, Prens'i mehâzîr-i

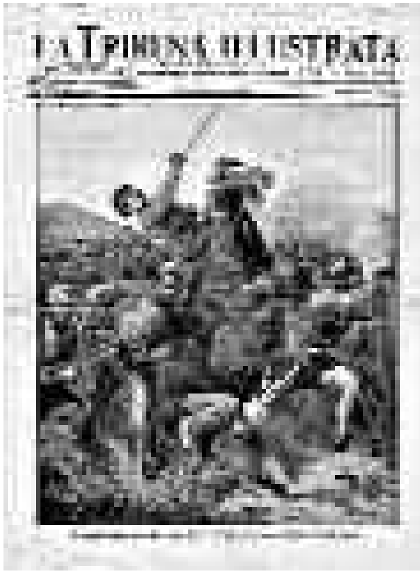
Filip Noga (1868-1917)

âtiyeden korkutmak istemişti. Fakat Prens, süferâca verilen karar neticesi olduğunu beyan ile mümânaat edemeyeceğini söyledi ve heyet-i hükûmetin tebeddülü ve Turhan Paşa'nın istifa etmesi zarurî olduğunu ima ve işrab eyledi. Turhan Paşa buna muvafakat eylediği halde, bir lahza geçer geçmez tekrar kabineyi teşkiline memur buyurdu. Buna sebeb ise, Müfid Bey'i saraya davet ve kendisine heyeti teşkiline i'tâ-yı mezuniyet eylemiş iken, müşarünileyh mükerreren ve katiyen reddettikten başka, heyete girmeyi dahi kabul etmemiş ve Draç'da kalmak arzusunda bulunmadığını beyan eylemiş. Turhan Paşa nuzzâr meyanında Doktor Turtulli'yi dâhil etmek şartıyla kabineyi teşkil eylemesi emrini almış ve kendisi *ke'l-evvel* Hâriciye nezareti inzımamıyla başvekaleti deruhde eylemiştir. Elbasanlı Akif Paşa Dâhiliye'ye, Turtulli Bey Maarif'e, Midhat Bey Fraşari Nafia'ya, Abdi Bey Topdanî Ticaret'e, Ergirili Poga Efendi Adliye'ye, İşkodralı Filip Efendi Noga Maliye'ye geçmiş, Müfid Bey Doktor Adamidi'nin yerine Roma sefaretine tayin olunmuştur (178).

Vukuat-ı Harbiye

Bu tevcihat memleketin huzur u sükununu temine kâfi değil idi. Bilakis, ahvâl günden güne kesb-i vehamet ediyordu (15 Haziran 1914).

Malisörlerde itaat derhal, hükûmette tedbir ve gayret kalmamıştı. Hollandalı Kaymakam Thomson ile rüfekâsı kuşiş-i müşkilperendâzâne ile Malisörlerin ve Mirditalıların harekâtını tanzime çalışmış ve köprüye kadar sevk edebilmişlerse de, Thomson son saff-ı harbe kadar ilerilemiş ve at üzerinde iken göğsünden vurularak der-ân arka üstü düşmüş idi.[40] Zavallı Thomson yanında bulunmuş olan bir Rus zâbitine üzerlerine gelen kurşunlardan sıyanet-i nefs etmesini ihtar eylediği halde, telef olmuş idi. Bu saatte, yani altı-yedi raddelerinde, Kral serhal-yaveri Ekrem Bey['le] beraber ve her ikisi süvar oldukları halde sunûf-ı askeriyeyi ziyaret ve mücahidîne telkin-i sebat ve metanet eylemiş ise de, Thomson'un zıyâ'ı usâtın tezâuf-ı savletlerine bâis olmuş, Malisörler çekilmiş ve eşkıya köprüyü geçmiştir. Saat ona kadar sarf olunan fişenklerin miktarı doksan bini mütecaviz idi. Bunların yerine başka cebhane gelmediğini bilenler akıbeti son derecede vahim görüyordu. Malisörler muttasıl havaya kurşun atıyor, asilerin mermileri ise hedefe isabet ediyordu. Yalnız dört kıta topun saçtığı ateşler ğulât ü buğât arasında azim bir kargaşalık veriyordu; az çok ileri hareketlerine mani oluyordu. Fakat usât kükremiş develer gibi kasabaya hücum ettikçe ümid-i mukavemet kesiliyordu. Bunun üzerine Avusturya ve İtalya neferât-ı bahriyesi sarayın etrafına barîka[t]lar yapmağa başlamış ve sefarethaneler kuvvetli müfrezelerle taht-ı muhafazaya alınmıştır. Akşama karîb, asiler fart-ı cüretle kıtaat-ı askeriyeye tekrar hücum etmiş, bayağı Draç kasabasına girmişlerdir. Toplar şiddetle ibraz-ı faaliyet ve efrâd-ı mutîa fedakârâne mukavemet etmekte idi. Akşam saat yedide harbe nihayet verilmiştir. On beş saat devam eden bu harb-i hâil yüz kişinin hayatına hâtime çekmiş, herkesi ğarîk-i hayret ü teessür etmiştir.

***La Tribuna Illustrata*'nın Colonel Thomson'un vuruluşunu gösteren 28 Haziran 1914 tarihli kapağı**

Saat yedi buçukta Miralay Thomson'un cenazesi saray-ı hükümdarî havalisine îsâl olunmuş, bizzat Hükümdar tabut üzerine "Arnavutluk'un Kartalı" namıyla ihdas ettiği nişanın büyük kordonunu asmıştır (179).

Bu dakikalarda sarayda Kontrol Heyeti akd-i ictima ediyor ve kasaba derununda büyük bir sükut ve matem hükümferma oluyordu. Gece saat on birden sonra "Vetorbizani" zırhlısına yerli ve ecnebî birçok ahalinin nakline müsaade olunmuş, kafile kafile halk deniz kenarına dökülmüştür. Halbuki bu hareket-i leyliye ehl-i kıyamın nazar-ı dikkatini celbetmiş, tedârükât-ı mütecavizkârâneye mübaşeret[e] sebebiyet olmuştur. Zırhlı vapurların projektörlerinden etrafa münteşir eşi'a-i vâsi-a arasında usâtın öteye beriye meşy ü hareketleri görülüyordu. Halk umumiyetle heyecana gelmiş, Malisörler ve jandarmalar havaya tüfenk endaht etmeye başlamışlardır. Draç yine sukut etmek üzere idi. Saat bir buçukta Şingin'den gelen bir vapurla üç yüz Malisör Draç'a vâsıl oldu. Bunlar muharebelere imdad edeceği yerde kuvve-i maneviyelerini bozmuş, herkesi bir havf

u helecan arasında bırakmıştır. Şühedânın miktarı otuza ve mecruhîn iki yüze bâliğ idi. Usâtın telefâtı dahi belki bu miktardan dûn değil idi. Fakat her iki taraf galebe-i katiadan nâümid idi. Rüesâ-yı usât ecânibin müdahale-i şedidesini davet etmekten korkmuş ve bu sebeble *hod-be-hod* geceleyin terk-i mevki eyleyerek Şayak yolunu tutmuşlardır. *Alessabah*, İsa Ağa Boletin'in ve Margakoni'nin kumandası altına verilen yedi yüz kadar Malisörü iki takıma ayırmak ve ileriye sevk etmek istemişlerse de, bunlar birbirinden ayrılmağa razı olmadıklarından, müctemian Draç Köprüsü'ne müntehi olan yolu tuttular ve kemal-i emniyet ve suhuletle köprüden bed' ile üç-dört yüz metre ileriledilerse de, Şayak'a nâzır olan tepede mütehaşşid olan usât şiddetli bir ateş altına almış, bunları telefât-ı külliyeye uğratmış oldukları içün Hollandalı Binbaşı Roon ileri hareketlerine mani oldu. Saat sekizden sonra harb bir kat daha kesb-i dehşet eyledi. Toplar hal-i faaliyette idi. Malisörler Raşpol tepelerinde iken, hem kumluktan hem o tepelerin mukabilinde bulunan mevâkiden üşüşen usât tazyik ve muhasara eyledikleri içün, hal ve mevkileri pek hatarnâk oldu. Malisörler ric'ate başladı. Fakat intizamlarını muhafaza edemediklerinden, pek çok telefâta uğradı.

Artık bir hezimet ü felakete karşı herkes hükümdarı ve hatta hükûmetle vatanı düşünmekten ziyade, başının çaresini aramağa, nefsine bir melce bulmağa mecburiyet gördü!

Malisörler muttasıl kaçıyor, çil yavrusu gibi öteye beriye dağılıyordu. Köprüde vâki küçük istihkamâtta olsun müdafaa edebilmelerine bile imkan yok idi. Ne sergerdelerinin emrine münkâd oluyor ve ne de muhatara-i âtiyeyi düşünüyordu; hirâsân ve girîzân kasabaya giriyordu. Usât köprüyü ve onda bırakılmış olan bir topu zabt etmiş, ümid-i mukavemet kesilmiştir. Toplar dahi sükut ve tavakkuf etmiş, usâtın karşısında ferd-i âferîde kalmamıştır. Onların hay u huylarından ve attıkları mermilerin tanîn-i bedbûylarından gayrı ses sada işitilmiyordu. Bu sırada merâkib-i bahriye bütün efrâd-ı ihtiyatiyelerini karaya çıkarmış, topları sarayın sahasına ve kasabaya doğru

tevcih eylemiştir. Saat ikide ahvâl daha ziyade vehamet peyda eyledi. İki gün evvel kasabanın sukutu mukarrer ve mucize kabîlinden olarak halâsı muntazar olduğu gibi, bu kere dahi bir harikanın tecelli edebilmesinden avam ümidvar idi. Usât kükremiş ve kudurmuş, zevk ve zaferle sermest, gurur ve hiss-i intikam ile mesrur olmuş oldukları içün maneviyatın tesirinden azade ve maddiyata dildâde idi.

Malisörler sûrah-ı tahassunlarından çıkmıyor, harbe iştirak etmiyor, yalnız hükümdarı muhafaza ile mükellef olduklarını beyan ile mücadeleden ictinab ediyordu. Hayatını hiçe sayan ve *bihakkın* şecaatle layık-ı takdir olan İsa Ağa Boletin bunların ikna'ından ve harbe sevk u iğrâ edilmelerinden vazgeçiyor, kesretli bir düşmana karşı tertibsiz ve cebhanesiz sevk olunduklarından dolayı (!!) hükûmete karşı bess-i şekvâ ediyordu. Fakat gece, usât Kontrol Heyetiyle müzakerede bulunmak üzere iki kişi göndermiş ve masum saydıkları ecânibin telefiyle maceraya muhil kalmamak içün Draç'a girmekten feragat ettiklerini ve Hükümdar'ın azimetine intizaren Draç'ın muhasarasına devam edeceklerini tebliğ eylemiştir. Bu tebliğ bir nevi mütareke idi.

Draç hücum ve taarruzdan artık masun idi. Fakat hükûmet idame-i mevcudiyetten ve ibraz-ı kuvvetten aciz idi. Zira aylıklı Mirditalılar hakikat-i halde hiç idi. Bunların idare ve iaşeleri günden güne kesb-i su'ubet etmekte, ayrıca bir gaile teşkil etmekte idi. Bunlar aylıklarını günü gününe almazlarsa, müctemian veya münferiden eşkıyaya iltihak etmeleri ihtimali var idi. Avusturya ve İtalya'dan evvelce alınmış olan onmilyon frank suyunu çekmiş, mülhakâttan para gelmesi muhal haline girmiş idi. Birkaç gün Malisörler iskat ve idare olundularsa da, kâidlerinin metâmi'i, efrâdın[ın] metâlibi bitmez tükenmez bir dert idi. Romanya'dan prense müzaheret maksadıyla gelen biriki yüz gönüllünün dahi idaresi kesb-i su'ubet etmiş idi. Bunlar da az çok alacaklarını aramaktan, Hükümdar'ı tazyikten hâlî değil idi.

Her işte ve her şeyde müşkilat meşhud idi. Harb-i Umumî başladıktan sonra hükûmetle Hükümdar acınacak bir halde

idi. Draç ondan evvel gizli gizli tertib olunan entrikaların safhası idi. Şimdi Avusturya ve İtalya delegeleri maskelerini kaldırmış, iki pehlivan gibi musâraaya başlamış idi. Sâir süferâ ile Kontrol azası dahi aşikâr olarak birbirinin aleyhinde idare-i kelam ve merama yol açmış idi. Böyle bir hengâme-i bela ve fetrette, Prens'in asl u nesli ve Avusturya'nın intihabıyla gelmiş olması maddesi cidâl ve nizâı dû-tâ ediyordu. Draç bir saha-i siyasetten çıkmış, bir meydan-ı münakaşa kesilmişti.

Bu meydan[da] hedef olan Arnavutluk'un mevcudiyeti ve Arnavutluk'un tamamiyet-i mülkiyesi idi. Londra Konferansının mukarrerât-ı müttehazesi Arnavutluk içün ne derece bîeman olduğu malum idi. Hayırhâhlık iddiasında bulunanların takib etmek istedikleri gaye tamamıyla anlaşılmış, merkez-i hükûmeti insafsızcasına tazyik eden mürteciler ise bu belâyâ-yı azimeden, bu taksimât-ı elimeden bîpâk u bîperva kalmış idi. Taife-i merkume kâh Saltanat-ı Osmaniyyeye kesb-i irtibat etmek üzere ayyıldızlı bayrakların sâyesi altında Arnavutluk'un alem-i zî-celâlini, Arnavutluk'un nişane-i istiklalini murdar ayaklarıyla basıyor ve kâh hamiyet-i câhiliye ile birbirinin kanına susamış olarak Draç, Berat ve Avlonya sancaklarını seylâbe-i istilalarıyla bir buhayre-i hûn-âlûda çeviriyordu! Maksadları millî bir gayeyi istihdaftan uzak ve sırf menfaat-i şahsiyeye ma'tuf idi. Bu evbâşlar fezâyih-i vahşiyâneleriyle aleme karşı milletin hakk-ı hayata ve istiklal ü saadete müstaid olmadığı fikrini vermiş, düşmanlarımızın aradıklarını bulmağa sebebiyet olmuştur. Bu suretle ilk önce İtalyanlar Avlonya'ya asker çıkarmış ve sonra Greklerle pazarlıklara girişmiş, Arnavutluk'un mevcudiyet-i kavmiyesine hâtime çekmeyi kurmuşlardır!!

İmdad

Mülhakât ile merkez-i hükûmetin berren muhabere ve muvasalası munkatı' idi. Muhasara ise mütareke tarzında berdevam idi. Hükûmet bu eyyâm arasında yol yol nefes almaya

Osum Nehri üzerinde Görice Köprüsü, Berat, 1913-1914

ve çare-i selamet aramağa başlamış idi. Asayiş-i mahalliyenin muhafazası, kuvâ-yı muavenenin cem ve sevki içün Berat'ta, Elbasan'da ve alelhusus Avlonya'da jandarma efrâdının ve gönüllülerden mürekkeb bir kuvvetin tahşîdine emirler ver[il]miş, Dâhiliye Nezareti'nde Umur-ı İdare Müdürü Feyzi Bey 4.000 altun tevdî olunarak Avlonya'ya gönderilmiştir (15 Haziran).

Şu kadar ki, Avlonya idaresinin zimâm-ı idaresini ellerine alanlar kin ve garezle âlûde ve Draç hükûmetinden de az çok rencide oldukları gibi, umumiyetle ahali-i müslime Himara ve Koç cihetlerini yakıb yıkan Yunan eşkıyasının savletinden korkmuş idi. Bu esbâbdan dolayı mürtecilerin arkasını alabilecek miktar-ı kâfi asker cem'ine imkan yok idi. Berat ahalisi dahi muavenet-i külliyede bulunmaktan sarfınazar, bayağı bîtaraf bir vaziyette kalmağa karar vemiş idi.

Evvelce Aziz Paşa Viryoni ve Bektaş Efendi Çakran Cenubî Arnavutluk'a sevk olunmak üzere yedi-sekiz bin efrâd-ı askeriyeyi cem' ü sevk etmeyi taahhüd eylemiş. Draç'daki nukûd-ı mevcudeden bunlar da beş-altı bin altun almış ise de, bin türlü müşkilat ile Paşa-yı müşarünileyh beş-altı yüz kişiyi toplayıb önüne katmış, Loşna cihetini tutub fie-i bâğiyenin arkasını

tehdit etmek istemişti. Fakat efrâd-ı merkume arasında atılan tohum-ı nifak u fesadın tesiriyle *bilâ-mûcib* hezimete uğramış idi. Bu asker perişan u girîzan yollara dökülmüş ve Aziz Paşa yalnızca Fir'e gelmeye mecbur olmuş idi. Efrâd-ı merkume şu suretle bozulduktan sonra, sözde *kuvvetü'z-zâhir* olmak üzere Avlonya'dan bir-iki yüz kişi sevk olunarak ve Bektaş Efendi Çakranî ile Hüsnü Ağa Toska, altı-yedi yüz neferlerle Prostar Çiftliği pişgahına kadar firarîleri takib eden usâta karşı durub ric'ate mecbur eylemiş idi. O gün Avlonya'dan yeğenim Nureddin Bey'in kıyadetiyle ve Feyzi Bey'in refakatiyle daha üç yüz kişi gelmiş ve Bektaş Efendi Çoroş dahi Malaskastra-i Bâlâ'dan toplayabildiği dört yüz neferle yetişmiş olduğundan, Loşna'ya doğru hareket olunarak Karabuğar'a toplayıb sırtlarına varabildiler. Bektaş Efendi Çakranî Loşna'nın sol ve Hüsnü Ağa Toska sağ cenah[ın]da ve Avlonyalılar Malakastra-i Bâlâ Takımı Kolağası Ziya Bey Molla'nın tertibiyle cebhede mevki tuttular. Haşerat-ı bâğiye İskomiş Deresini geçerek ve Loşna'nın şimalinde vâki kara halkını önlerine katarak, Haziranın 18'inde Karabuğar'a tepesinden hücuma başladılar. İlk önce Kanine fedaileri gereği gibi muharebe ve mukabele etmiş ve bunların başında bulunan Kanineli Said Kemal Efendi iki kolundan mecruh olmuş, ikindiye kadar Avlonyalılar yalnızca muhâcimîne mukavemet edebilmişlerdir. İkindi üstü Bektaş Efendi Çoroş bunların imdadına geldi ise de, bu gönüllü fırkası yavaş yavaş meydan-ı harbden tebâüde başlamış ve gece hulûl eder etmez kıtaat-ı askeriye bozulub Fir'e doğru firar eylemişlerdir. Yalnız Bektaş Efendi Çakranî takımı ve [!] müsaid bir mevki tuttukları içün birkaç saat daha harbe devam ettikten sonra onlar da firara başlamışlardır (180).

Bu muharebede hazır bulunanların rivayetine göre, esbâb-ı hezimetin birincisi Hüsnü Ağa Toska'nın efrâdı yevmiyelerini tamamıyla alamamış olduklarını bahane edinerek saff-ı harbden çıkmış olmaları maddesi idi. Bununla beraber, mâl-ı ganimetle efrâdın kısm-ı küllîsi hanelerine avdet eylemiş, kumandanlar biribirine muhalif emirler verib efrâdı şaşırtmış, Kanine-

li Elmas Efendi Cafer'in eviddâsından Kanineli, Yahovalı ric'ati tesrî yolunda efrâda propaganda yapmış, Karabuğar Ovasında bulunmuş olan doksan kişi müctemian hareket etmeyib üç partiye ayrılmıştır. Fakat nazar-ı dikkatten dûr tutulmamak lazım gelirse, gerek harb esnasında ve gerek asker firar ettikleri sırada, müttehid ve müttefik değil idi. *Ez-her-cihet* ittıradsız ve intizamsız idi. Bir de İskrabar'ın her tarafını Tepedelen kazasıyla Kurveleş cihetlerini istila eden Yunanîlerin etrafa saçtıkları tohum-ı fesada ve dağıttıkları nukûd-ı bî-şumâra firifte ve dilbeste olanların ilkaât-ı hafiyesi dahi bu hezimetin esbab-ı hakikiyesini teşkil ettiği sâmia-i hirâş-ı teessür olmuştur.

Bu ahvâl üzerine efrâd-ı münhezime umumiyetle bir havf ü tereddüde mağlub olarak ellerinde bulunan esliha ve cebhaneyi yollarda atıyor, kimsenin emrine münkâd olmuyorlardı. Hollandalı Yüzbaşı de Yung [de Jung?] ile maiyeti dereyi geçerken topları dahi birlikte götürmek üzere firarîlerin muavenet-i fiiliyesine arz-ı ihtiyac etmiş, kimse kulak asmamış, toplar binlerce efrâdın gözü önünde terk olunmuştur. Askerin bu hezimet ü ric'atlerini intâc eden muhâcemât Gegalardan değil idi. Doğrudan doğruya Müzakiyeliler bunları takib ve tenkil ediyordu. Zira evvelce Loşna'ya kadar geçmiş ve bozulub ric'at etmiş olan Malakastralılar, Avlonya fedailerinin güzergâhlarına tesadüf eden köylerde bulabildikleri emvâl ü mevâşîyi almış, köyleri pek ziyade rencide ve zarardîde etmiş oldukları içün, kıtaat-ı askeriyenin şu hezimetleri esnasında Müzâkiyelilerden birkaç bin kişi bulabildikleri esliha ile takiblerine koyulmuş, son derecede cür'et ü savlet göstermişlerdi.

Kemal-i suubetle Brostar çiftliğinde dereyi firarîler geçer geçmez Bektaş Efendi Çakranî ile Hüsnü Ağa Toska birlik olarak Müzakiyelileri durdurmak ve hiss-i intikamlarını teskin etmek üzere emvâl-i mağsûbenin iadesi şartıyla müzakerâta girişmişlerdir. Müzakiyeliler egerçi bir dereceye kadar tatmin olunmuşlarsa da, taarruzlarından kimse emin değil idi. Esasen tahakkuk etmiş idi ki, Loşna'dan bed' ile dereye kadar olan yerler hep bunların ellerinde idi. Gegalar Loşna'da tevakkuf etmiş

ve Müzakiyelileri önlerine katmışlardır. Binaenaleyh Fir ile civarında ve belki Avlonya ile Malakastralarda endişe ve telaş pek ziyade idi. Bektaş Efendi Avlonyalılardan üç-dört yüz kişinin sevki ricasıyla mektublar göndermiş, işin ehemmiyet-i azimesini izah eylemiş idi. Buna binaen Avlonyalılar belediye dairesinde *bi'l-ictima* Kanine'den Viyosa'ya kadar olan kara halkı Viyosa Deresi üzerinde tahaşşüd etmek, Dukatlılar Luğura'yı tutmak, Rreza ile Shulleri köyleri Koç'a yürümek üzere karar vermişlerse de, ashab-ı re'y ü şûrâ meyanında bulunan Velçeli Ali Efendi Bekir bir kere de İsmail Kemal Bey'in re'yine müracaat olunmasını teklif etmiştir. Müşarünileyh Viyosa'nın muhafazasını tensib etmek ile beraber, cihât-ı sâire üzerine kuvvetler sevk edilmesinden tehâşî eylemiş idi (181). Meazalik, Loşna'dan Müzakiye'den tecemmu eden kıtaatı askeriye *mehmâ-emken* kendilerine çeki düzen verib, yine Nureddin Bey'in kumandasıyla Avlonyalılardan dört yüz kişi Berat'a mütevecccihen hareket eylemişlerdir. Hasan Bey Köprüsü birkaç gün evvel jandarma yüzbaşılığıyla istihdam olunan Lepeniçeli Ahmed Ağa tarafından işgal edilmiş ve Avusturyalı Yüzbaşı Gilardi (182) bir cebel topu ve bir de mitralyöz ile bunlara muavenete gelmiş idi. Avlonyalılar Beratlıların imdadına geldikleri zaman asiler Seman Deresini Koç Köprüsünden geçmiş, Berat'ı arka taraftan muhasara etmeye başlamışlardı.

Beratlıların temerrüd ve tereddüdü ve usâtın kesretle vürûdu sebebiyle Berat pek fena bir vaziyette idi. Küçük bir musâdemeden sonra kasaba asilerin eline geçmiş ve Avlonyalılar oralarda duramayıb Sina tarikiyle avdete şitâbân olmuştur (10 Ağustos 1914).

Bu ahvâl-i elîmeye karşı merkez-i hükûmet hâlâ Avlonya'dan imdad ve muavenete muntazır idi. Hükümdar, herkese bâis-i itminân olmak üzere refika-i muhteremesiyle bahren Avlonya'ya geldi ve hanemizde misafir olub, halkın himmet ve hamiyetine müracaat eyledi. Fakat kaza halkı her gün gelmekte olan kavâfil-i muhacirînin verdikleri korkulu haberlerden ürktükleri ve muteberân-ı kaza dahi taraftarlık beliyesiyle ve teferrüd ü tahak-

Muradiye Camii önünden geçen birlikler Avlonya, 1914

küm dâiyesiyle birbirinin aleyhinde i'mâl-i fikr u nazar etmekten gayr-ı hâlî kaldıkları içün, matlub olan müzaheretin tedârüküne imkan bulunamamıştır. Halkın itaati ve hükûmetin nüfuzu tamamıyla sarsılmış, mal sandığında para kalmamıştır.

Hükümdar Avlonya'da birkaç saat meks ü ârâmdan sonra, meyus ve mütehayyir Draç'a avdet eylemiştir. Bu esnada Yunan eşkıyası Ergiri ve Görice sancaklarını tamamıyla istila etmiş, halka karşı vahşetin, barbarlığın en müthiş âsâr-ı tahribiyesini göstermişlerdir.

Büyût-i müslimîni yerle yeksân eylediler, bulabildikleri çoluk çocukları kestiler. Yüz elli bini mütecaviz biçaregân can hevesiyle yollara dökülmüş, kafile kafile Avlonya'ya iltica eylemişlerdir. Bu haydutların piş-i savletine konacak bir kuvvet yok idi. Hamiyetmendândan Abdurrahman Ağa Şaksa cem' edebildiği bir-iki yüz kişi ile Tepedelen'e gidib mevki tutmuş ise de, bir takım eşhâs-ı sefîlenin ilkaât-ı hafiyesiyle bu efrâd dahi müdafaa-i vatandan tebâüd eylemişlerdir.

9 Ağustos 1914. Gilave Tekkesi'nde ve Bektaşî Dergâhı postnişîni Muhyiddin Baba'nın kumandası altında tecemmu' eden

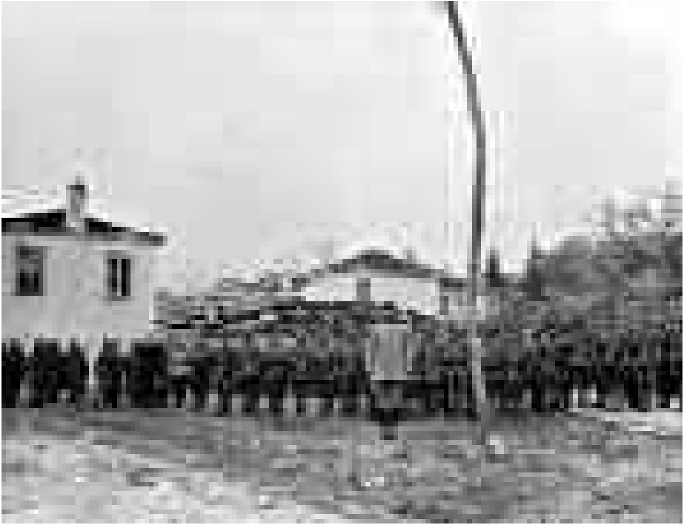
bir miktar ahali-i İslâmiye, usâttan birkaç kişiyi esir ve Avlonya'ya sevk ve tesyîr etmiş ise de, Ergiri Sancağı halkından olub bâbercâ-yı muhaceret olanlardan iki bin kişi çâr ü nâçâr silah-ı hamiyete sarılıb, Berat'ın tahlisine gitmişlerdir. Bunlardan Sina tarikiyle giden fırka usâtı ile çarpışarak on beş kadar şehid verdikten sonra Berat'ın istilasına muvaffak olmuşlardır. Fakat o sırada Berat hükûmetinin re'sikârında muktedir bir adam yok idi. Kazanılan bu muvaffakiyet üzerine halkın endişe ve tereddüdünü izale ve nüfuz-ı hükûmeti az çok muhafaza etmek mümkün iken, Pravişteli Behcet Efendi Arslan'ın zaaf-ı fikr u idaresi, gösterdiği telaş ve teseyyübü vak'-ı hükûmeti ihlal etmiş, sözü ayağa ve emr-i hükûmeti esâfilin eline düşürmüştür. Alelhusus, iki Bektaşî babanın fart-ı tehâlük ve taassubuyla ve Beratlı Ferid Numan Efendi ile Neşet Bey Viryoni'nin ifrat derecede gösterdiği milliyetperverliğiyle Şeyh Hasan'ın Tekkesi (183) ve Ramazan Ağa Kadoş'un hanesi ihrak ve şeyhin ve Ramazan Ağa'nın iki masum çocuğu katl u ihnâk edildiği gibi Şeyh Şefik Efendi darb u katl edilmiş ve efrâd-ı askeriyeden ve muhacirînden bir takım eşhâs çarşıyı nehb ü gârete başlamış olduğu içün, ahali-i mahalliye galeyana gelerek alenen usâta iltihak etmişlerdir.

Bu suretle hükûmete zahîr olmak üzere gelen bu kuvvetli asiler, Berat'tan tekrar def' ü tenkil ve tuttuklarını itlaf ü tezlil etmişlerdir. Mürteciîn-i merkume İslâm Bey Viryoni ve Mustafa Bey Vokopola gibi hamiyet-i milliye ve fıtrat-ı zekiye erbâbının pişvalarından olan zevâtın hanesini ve Ergirili Baki Efendi'nin meskenini yakıb yıkmışlardır (19 Ağustos 1914).

Berat'ta cereyan eden ve kurûn-ı vustâda din namına yapılan barbarlıkları andıran bu hadiseler hükûmet-i merkeziyeyi şaşırtıyor, taaddiyât-ı vâkıa taassub ve cehaletin tesiriyle yapıldığı içün, her iki taraf bir mücadele-i siyasiyeden ziyade, bayağı Ehl-i Sünnet ile Bektaşîler arasında başlamış bir tarikat kavgası[na] sarılıyordu. Halen ve âtiyen bu rev[î]ş Arnavutluk içün en büyük bir fetret ve felaket nazarıyla bakılması lazım geldiği gibi, Yunan eşkıyasının tecavüzâtı dahi usâtı tedhiş etmiyordu (184).

General De Veer bir grup jandarma ile Avlonya'da, yaklaşık 1914

Hollanda kumandası altındaki Arnavut birlikler, muhtemelen Avlonya, 1913-1914

Bu sırada, Avlonya'da bulunan esliha ve cebhaneyi hükûmet Draç'a sevk etmeye başladı. Büyük bir havf ve helecâna bâis olan bu hal üzerine halk takım takım Brindizi'ye hicret eylemeye karar verdi. İsmail Kemal Bey, refakatinde birkaç kişi alıb, bir heyet-i mahsusa şeklinde Avrupa'ya gitmek ve müzaheret aramak üzere bir teklif dermeyan eylemiş ise de, kimse refakat etmek istememiş ve bir vekaletname ile umum halkın temenniyâtını ve mezâlim-i vâkıanın derecâtını Avrupa kabinelerine arz ve tebliğe vesâtat eylemek arzusunda bulunduğu halde, sözü nazar-ı itibare alınmamıştır!! Halkı istila etmiş olan haşyet ü dehşet her tahmin ve tasavvurun fevkinde idi.

İsmail Kemal Bey yalnızca Brindizi'ye gidib Arnavutluk'a bir daha uğramamış ve *ba'de'l-vefat* cenazesi Avlonya'da Kanine Tekkesi'nin haziresinde defn-i hâk-i gufran olmak üzere getirilmiştir.

Bu muhacirînden ve Avrupa'da bulunan müttefiklerinden kimse [ş]akk-i [ş]efe-i şikayet etmemiş, kimse Arnavutluk'un bulunduğu hal-i hevl-nâkı enzâr-ı âmmeye koymamıştır. Oğlum Ekrem Brindizi'ye sürüldüğü zaman Viyana cerâid-i resmiyesini bu taaddiyâtın tafsilatıyla doldurmuş, abd-i aciz dahi Viyana'da her türlü teşebbüsât-ı siyasiyeye tevessül ederek bir çare-i necat aramağa çalışmıştır. Zemin ü zamana göre bu neşriyat ve teşebbüsât dahi Arnavutluk'u kurtarmağa muvaffak olamamıştır.

Mirditalılar

Avlonya'dan, Berat'tan sevkolunmuş olan kuvâ-yı imdadiye Loşna vadilerinde duçar-ı inhizam olduktan sonra, hükûmetin emr-i müdafaaca istinad edecek kuvveti Mirdita ve Kthjella Katoliklerinden müctemi olub, Draç'da Mirditalı Markakoni'nin idaresi tahtında bulunan bin beş yüz ve Prenk Doda Paşa'nın Leş ve Zadrima ile Mirditalılardan mürekkeb Leş'te topladığı üç bin kadar başıbozuk nefere inhisar ediyordu.

Prenk Doda'nın topladığı kuvvetler: Sağdan itibaren: Yüzbaşı Edhem Vlora, Prenk Bib Doda (beyaz ceketli), General De Veer, bir İtalyan Katolik papazı, Teğmen Melek Fraşari. 5 Aralık 1913

Usât harekât-ı taarruzkârâneye başlar başlamaz, bunlar sevk ü avdet olunmuş ise de, bir kısmı yollarda dökülüb kalmış ve bir kısmı gelürken etrafı nehb ü gâret ederek çaldıkları, aldıkları emvâl ve mevâşî ile köylerine avdet eylemişlerdir. Bunların muayyenât ve maaşâtı müşkilat-ı azime ile tesviye ve tedârük olunduğu halde, kemmiyet-i sahihaları defterlerde mukayyed miktarın nısfından ziyade noksan idi. İşim'e [Ishmi] geldikleri zaman, Draç'da ahvâl kesb-i vehamet eder etmez Leş'te bulunan efrâdı alıb Draç'da gelmesi Prenk Paşa'ya yazılmış ve o dahi başlarında bulunduğu halde İşim'e gelmiş idi. İşim'e geldikleri anda Malisörler çarşının bir kısmını ihrak ve bulabildikleri eşya ve hayvanâtı garet ve istirak etmeleri üzerine, ahali-i mahalliye usâta iltihak ederek bunlara hücum etmiş, telefât-ı külliyeye uğratmışlardı. Buna binaen, efrâd-ı merkume ileriye doğru hareketten ictinab ederek İşim'in etrafında tevakkuf eylemişlerdir. Merkezin tertibat-ı harbiyesi artık her tarafta akim kalmış, eşkıyaya karşı koyacak kuvveti kalmamıştı. Halbuki yapılan harekât hakkıyla tertib ve tatbik olunsaydı, bir hüsn-i netice vermesi muhakkak idi. Zira,

Draç'a âmâde-i hücum olan asilerin cüreti *mehmâ-emken* def'edildiği ve az çok bir fırsat kazanıldığı içün, şimalden Prenk Doda Paşa'nın ve cenubdan Aziz Paşa ile Feyzi ve Nureddin beylerin ve Bektaş Efendi Çakranî ile Bektaş Efendi Çoroş'un ve alelhusus Kruya kasabasına kadar ilerileyen ve bin beş yüz kişiden mütecaviz olan Ahmed Bey Zog'un kuvvetleri müttefikan Berat'a hareket etseydi, miktarı günden güne tenâkus eden usâta galebe etmeleri ve onları her taraftan sarub perişan eylemeleri mümkün idi.* Fakat merkez şahsiyet ve ehemmiyetini kaybettiği ve Mirditalılar kimseye râm olmak ve harb etmek istemedikleri içün, bunlardan bir gûna faide görmek imkanı yok idi. Efrâd-ı merkume esasen bir hiss-i hamiyetle ve hükûmete cidden muavenet etmek hevesiyle [değil], aylık almak ve râh-ı rastların[d]a kolayca bulabildiklerini çalmak maksadıyla gelmişlerdir. Bu cihetle, İşim'de duçar-ı taarruz olur olmaz, ileriye gitmekten ictinab etmiş, kısmen köylerine avdet etmeye şitâbân ve kendilerine tecavüz etmeyeceklerini müeyyed-i usât-teminat? olan bir kısmı dahi harekâta iştirak etmekten rûgerdan olmuşlar, en doğrusu tevhid-i harekâta mümânaat etmişlerdir.

Zaten para mukabilinde askerlik eden bu misillu avam u hevamdan hiçbir vakit, hiçbir yerde hayır görülmemiş ve daima kendilerine gösterilen fedakârlıklar cüretlerini arttırmıştır! Bunların cebhaneleri, üzerlerinde taşıdıkları birkaç fişenge münhasır idi ve bununla beraber bu fişenkleri beyhude yere heba etmeye alışmıştı. Hiçbirisi attığı mermiyi isabet ettirmez, nişan almasını bilmezdi. Havaya tüfenk atar, bol bol fişenk yakar, acı acı ve pek vahşi nalelerle kendi mevcudiyetlerini düş-

* Ahmed Bey Zog Mezra Tepesine vâsıl olduğu anda, üç bin kişiden ziyade sayılan Prenk Doda Paşa'nın maiyeti İşim'de rast geldiklerini çalıb çarbmış ve yakıp yıkmış olduğunu ve bunun üzerine İşimlilerin ehl-i kıyama iltihak ettiklerini haber aldı. Kruya'ya çekildi; fakat bunun, Paşa'nın Mata Deresine doğru pek fena bir halde ric'at etdiğini haber almak ile, çaresiz maiyetiyle beraber Mata havalisine avdet eyledi. Bu iki kuvvet müttehiden ve muntazaman hareket etselerdi, usât mahv u perişan olurdu. Bilakis, asiler bunların ric'atlerinden cüretyâb olarak Tiran'a girmiş, her tarafa hakim olmuştur.

Mirdita'da bir grup Arnavut, 1916

mana anladırlardı. İçlerinden biri vurulur veya mecruh olursa, onu kurtarmak veya taşımak bahanesiyle hemen ekserisi mecruhun veya maktulün başına toplanur, harbden kaçınırdı.

Denilebilir ki, bunların heyet-i mecmuaları ölümden ziyade itaate alışmaktan korkuyorlardı. Vahşet ve bedavetle geçirdikleri hayat-ı telhden memnun ve neye muhtac olduklarını belki de idrakten aciz, zaruret ve sefalete meftundur. Bunları nev'an-ma bir nizam ve intizam altına almak üzere istedikleri kadar para verilmiş, başbuğlarına son derecede iltifat ve itimad gösterilmiş ise de, hâlet-i vahşet ve haşyetlerini izaleye imkan bulunamamıştır. Bildiklerinden şaşmaz, itiyadlarından vazgeçmezdi. Bu suretle aldıkları 20.000 altunun hiçbir hayrı görülmemiş ve Prenk Paşa'nın kûşiş ve vezişi(?) bir işe yaramamıştır (186). Meazalik, İşim'de kalan Prenk Paşa'nın hatt u hareketi ve muavenete ihtiyacı olub olmadığı merkezce meçhul idi. İşkodra'da bile bunların halinden haber alınamıyordu. Hatta idare-i beytülmal başında bulunan Colonel Philips, bir Avusturya kruvazörü vasıtasıyla Draç'da Turhan Paşa'ya 21 Haziran 1914 tarihiyle ve 755 rakamıyla çektiği bir telgrafnamede, "Prenk Paşa'nın imdada ihtiyacı varsa, ehl-i İslâm'dan mürekkeb bir kuvvet Katoliklerle me'an sevk ve tertib olunmak içün cevab intizar ve Draç'da ne miktar esliha mevcut olub, bunlardan ne

kadarının tevzîi mümkün olabileceğinin beyanı" rica olunduğu halde, Turhan Paşa,

-"Telgrafnamenizi aldım. Haşmetlu hükümdar ahali-i İslâmiyenin gösterdikleri vatanperverâneden dolayı memnun ve müteşekkirdir. Bib Doda Paşa henüz bir muavenete arz-ı ihtiyac etmemiş ve buna lüzum gösterdiği anda kendilerine müracaat edilmesi mukarrer bulunmuş olduğunu beyan ile beraber keyfiyetin ahaliye tebliğe vesâtatları temenni olunur" ibaresiyle cevab verdiğine bakılırsa, cereyan-ı halden kimsenin malumat-ı sahihası olmadığı derkâr idi.

Rıhlet

Eylül 1914'de hükûmetin vaziyeti son derecede elim idi; her şeyden aciz ve türlü muavenetten mahrum idi. Etrafı ateş-i isyan ile yanıyor, halk neşr-i erâcifle nüfuz-ı hükûmeti kırıyor, payitahtın her hali müthiş bir boşluk gösteriyordu. Zorbaların aralarında hasıl olan ihtilafâttan kimse malumat alamıyordu. Alanlar da hükümete ve dahi hükümdara bile haber vermiyordu. Heyet-i hükûmet yekdiğerine zıdd u muhalif ve Hollandalı zâbitler ricâl-i hükûmet ile *bi'l-ittifak* hizmet etmekten müstenkif idi.*

* Şayak'ta müctemi olan dalalet-pîşegân bu sırada Draç hükûmetine bir mektub irsaliyle, düvel-i muazzama namına İşkodra valiliğini deruhde eden İngiliz Coloneli Philips'in ve Draç müfettişiyle Metropolid Yakov'un ve Draç Belediye Reisi Braskoviç'in *li-ecli'l-mülâka* Şayak'a gönderilmeleri arzusunu beyan ettiler. Prens bu talebe karşı muvafakat göstermiş ve bunlar Şayak'a gitmiş idi. Halbuki İngiliz Coloneli hilaf-ı me'mul olarak erbab-ı kıyamı alenen sebat u mukavemete sevk u iğra ettiği ve Draç hükûmetiyle Prens zu Wied'i ıskat ve iclâ edilmedikçe dağılmamaları içün ihtarât u teşvikâtta bulunduğu sabit olmuştur. Draç'a avdetinde dahi bunlara bir mektub yazmış ve şifahen verdiği izahatı ve icra eylediği teşvikâtı tekrar eylemiş idi. Mektubu götüren adam tutulmuş ve üzeri taharri edilerek, mektub elinden alınarak Prens zu Wied'e takdim kılınmış idi! Prens mektubu seryaveri Binbaşı Ekrem Bey'e Fransızca tercüme ettirdikten ve münderecâtına kesb-i ıttıla ettikten sonra Colonel'i davet etmiş, eşkıya ile muhaberesi olup olmadığını sormuş, Colonel muhaberede bulunduğunu derhâtır (!!) etmediği cevabı-

Draç'da sarayın muhafazası hizmetinde bulunan Malisörler, usâtın bir işaret ve müsaadesine muntazır ve bir an evvel onlara iltihaka hazır idi. Bir kısmı da Draç sıtmalarıyla müteessir idi. Bir İtalyan zırhlısından hârice çıkarılan elli kadar efrâd-ı bahriye[nin] yalnız Hükümdar'ı ve ailesini sıyanetle mükellef tutulduğu ilan olunuyor, taife-i bâğiyenin karakolları Draç kasabasının bir köşesinde müstekar bulunuyordu.

Lede'l-hâce ecnebî vapurlardan çıkacak askerin vürûdu yarım saate mütevakkıf ve halbuki eşkıya ne zaman istese beş-on dakikada Draç'ı ve hatta saray-ı hükümdarîyi işgal ve istilaya muktedir idi. Eylülün birinci günü asiler süferâya son tekliflerini dermeyan etmişlerdir. Kabul ve mümâşât olunur, Hükümdar hemen gitmeye razı olursa, sefk-i dimâ' edilmeksizin maksatları hitam bulur; fakat redd ile cevab verilirse, serkeşler *her çe bâd âbâd* Draç'a hücum ederek Hükümdar'ı kaçırmağa ve muhaliflerini ezmeye kâdir görülürdü. Hükûmet artık bir kuvve-i askeriye cem ve tertib edemez, bir çare-i necat ve selamet bulamazdı. Parasız ve iktidarsız olduktan başka, para bulsa da efrâd-ı mutîa tedârük edib de usâta karşı koymakta ihtimal yok idi. *Meçhulü'l-ahvâl ve mütehavvelü'l-âmâl* olarak toplayabildiği efrâdın bir hayrını görmemiş, belki onlar tezyîd-i muhataraya sebeb olmuştur. Jandarmalar itaat etmiyor, kimse kimseyi tanamıyordu. İşkodra'dan gelmeleri mev'ûd olan efrâd-ı müslimenin sevk ve tensiki vakte muhtaçtır. İdareyi Kontrol Heyetine terk ve tevdî ile Hükümdar'ın rıhletinden başka kimse tedbir bulamıyordu. Avlonya'da bulunmuş olan İsmail Kemal Bey baş-

nı vermişti. Tercümesiyle beraber mektubu getirmek üzere emir verdi. Ekrem Bey mektubu getirdi ve Fransızca tercümesini okudu. Colonel Philips sükut ve teennî ile dinledikten sonra imzasını inkar etmemiş ve yalnız mektubu iyice görmek istediğini söylemiş idi. Prens Ekrem Bey'e verdiği emir üzerine mektubu eline verdi. Colonel Prens ile mükalemeye devam etmek ile beraber, mektubu parça parça yırttı. Mektup ortadan kaybolur olmaz ayağa kalktı. Müstehziyâne bir tavır ile, bu ehemmiyetsiz ve istîzâha değersiz mektubdan başka söyleyecek başka bir şey olub olmadığını Prens'ten sordu. Müşarünileyh beht ve hayretle Kolonel'e bir nazar attıktan sonra olduğu yerde ayağa kalkmış ve İngiliz Coloneli *bilâ-hayâ* odadan çıkmıştır !!

ta olduğu halde bu fikri tervic ve kabul edenler çok idi. Vehleten bir hüsn-i netice vermesi ve manen ve maddeten usât üzerinde hoşça bir tesir yapması tabiî olan bu tedbir, Arnavutluk'u fetret ve felaketten kurtarmağa kafi değil idi. Ekseriyetle ahali meyyâl-i iğtişaş ve duçar-ı telaş u irtiâş oldukları içün, teskîn-i ezhâna meydan yok idi. Kontrol Heyeti ile ricâl-i idare tenfiz-i idare ve temin-i asayiş edebilmek içün bir gûna kuvveti hâiz görülmüyordu. Asiler *ke'l-evvel* istedikleri gibi hareket ve icra-yı hükm ü hükûmet edecek ve İsmail Kemal Bey ile yârânı ve Arnavutluk'un sâir müteneffizânı bu halden bilistifade ötede beride birer hükûmet kuracaklardır. Bunların muhalifleri ya zorbalarla birleşecek veya rukebâsını ezib hükûmeti *keyfe mâ yeşâ'* deruhde edeceklerdir. *Alâ külli't-takdîr* vahdet-i idareyi ve huzur-ı umumîyi muhafazaya imkan bulunmuyordu. Kontrol Heyeti meyanında hâriçten bir kuvve-i munzamme getirilmesi fikrini dermeyan eden olmuş ise de, azalar arasında zaten tesânüd ve tevafuk kalmadığı içün, bu re'y-i münferidi kabul ve icraya değil, hatta müzakereye bile lüzum görülmemiştir. Ahvâli cereyan-ı tabî'inde bırakmak ve Hükümdar Prens zu Wied'i terk-i mevki etmekten başka çare kalmamış idi.

Buna binaen Kontrol azası ve düvel-i muazzama süferâsı, heyet-i hükûmetle beraber sarayda birçok defalar toplanmış ve Hükümdar'ın rıhletine karar vermişlerdir.

Çare-i selamet mefkud ve mehlike-i hayat meşhud olduğuna kanaat getiren müşarünileyh, kaffe-i esâs-ı beytiyesini ve kıymetli eşya-yı nefîsesini, hatta elbise-i zâtiyesini tamamıyla sarayda terk etmek ve Arnavut kavmine bir vedia olmak üzere, idareyi heyet-i merkumeye tevdî ve Eylülün üçüncü günü saat on bir raddelerinde İtalya bahriyesine mensub Misurata *yaht*ına[41] râkiben ve Venedik'e müteveccihen hareket eylemiştir. Refika-i muhteremesi, oğluyla kerimesi beraberinde ve seryaveri Ekrem Bey ile sâir maiyeti yanında idi. Turhan Paşa, Akif Paşa, Sami Bey Viryoni, Vasapaşazade Selim Bey ve İşkodralı Muallim Kraya dahi beraberinde idi. Prens o gün beyanname-i âtîyi neşr ü ilan eylemiştir:

Arnavutlar!

Arnavutluk tac ü tahtını bana teklif etmek üzere murahhaslar yanıma geldikleri gün, âlîcenâb bir kavm-i necîbin davetine icabet ve mevcudiyet-i kavmiye ve saadet-i umumiyenize hizmet etmeye niyet eyledim. Vatanperverâne maksadınıza birlikte ve kemal-i hâhişle çalışmağa geldim. Dem-i muvasalatımdan itibaren bütün kuvvetimle memleketinizde bir hüsn-i idarenin teminine gayret ettim. Fakat tâli'-i nâsâzımızın tesir-i elîmidir ki, beraber başladığımız bu emr-i hayrın hayyiz-ârâ-yı husul olmasında manialar zuhur eyledi. Çeşm-i basiretleri gişâve-i taassub ve gafletle kapanmış ve Arnavutluk'un düşmanları tarafından vukubulan ilkâât ve iğvââta firifte olmuş olanlar bu hüsn-i niyeti anlamamış ve muhtac oldukları ıslahat ve tanzimatın tatbikine yanaşmamış, en doğrusu, hükûmet-i cedîdeye arz-ı itimad etmek istemememişlerdir. Bunlar kendi memleketleri aleyhinde harbe kıyam ettiler. Avrupa'da başlamış olan bir Harb-i Umumî mevcudiyetimizi daha ziyade vahim bir hale koyduğunu anlamadılar. Vatandaşlar arasında sefk-i dimâ'a mani olmak ve bütün mevcudiyet ve hayatımı vakf ettiğim ve sizinle beraber ikmal etmek istediğim bir emr-i hayrı akîm bırakmak içün, bir müddetçik Arnavutluk'tan uzak kalmağa lüzum gördüm. Fakat biliniz ki, karîb ve baîd her nerede bulunsam, vatanımızın menâfiine hasr-ı enfâs ü mesai edeceğim. Şu muvakkat mübâadetim esnasında Avrupa düvel-i muazzamasının memur ettikleri Beynelmilel Kontrol Heyeti Arnavutluk'un idaresini deruhde edecektir.

3 Eylül 1914, Draç

Birinci Wilhelm

Hacı Kamil'in Hükûmeti

Arnavutluk'ta hiss-i istiklal ve ümid-i istikbal taşıyan kulûb-i sâfiye ekall ü kalîl[42] idi. Avam-ı nâs fevâid-i hürriyeti veya kayd-ı esareti bilmiyor, yalnız bir inkılab-ı idarîyi temenni ediyordu. Fakat bunun nasıl hâsıl olabileceğini idrakten aciz, mütehayyir ve müteessir, bir hadiseye muntazır idi. Muhabbet-i kavmiyeyi bir masiyet-i diniye suretinde telkin etmek isteyen

erbâb-ı taassub, halkın bu gaflet ü hayretinden bilistifade hükümdarın mezhebini, an'anât-ı diniyenin sukutunu vesile-i iğfal ve ihtiyal saymış, bir hamiyet-i câhiliye ile bir hükûmet-i İslâmiye'nin ihyası veya irtibat-ı Osmaniyye'nin ibkâsı emelini ortaya sürmüşlerdir.

Bu ümniyenin hayyiz-ârâ-yı husul olmasında imkan olmadığı malum idi. Arnavutluk mezâhib-i selase ehlini tevhid ve telif edebilecek bir idare-i kavmiye tesis etmedikçe, yaşamamağa mahkum idi. Henüz hudud-ı mukarreresiyle kesb-i irtibat etmemiş, Katoliklerle Ortodokslar bu tezebzüb-i idareden bîzâr olarak, ekseriyetle meyl-i millîlerini göstermemiştir. Arnavutluk enzâr-ı ecânibde kabâil-i muhtelifeden mürekkeb bir şekil ve surette tecelli ediyordu. Enkaz-ı inkırazdan başka meydanda bir şey görülmüyordu. Halbuki, sevda-yı irtica ile her tarafı zîr ü zeber eden zorbaların sanâdîdi bu tehlikeleri bilmek veya en doğrusu ikrar etmek istemezlerdi. Sade ellerinde dinî bir davayı alet-i menfaat ve sütre-i ihanet olarak kullanmak ve bu suretle ihtisasât-ı kavmiyeyi *bi'l-imha*, ihtirasât-ı şahsiyelerine destres olmak hevesinde idi. Bu dalalet-pîşegân muvaffakiyetlerinden emin ve zemin ü zaman kendilerine müsaid idi. Yalnız, şahsiyet ve mahiyetleri halkça meçhul olduğu içün, bizzat harekâtı deruhde etmekten müctenib ve bir sahib-i zuhurun ortaya atılmasına müterakkib idi.

Tiranlı Refik Bey'in hizmetkârı Hacı Kamil bütün manasıyla vahşeti şahsında tecessüm ettirmiş, terbiye-i ictimaiyeye düşman ve hissiyat-ı kavmiyeden bigâne olduğunu göstermiş bir tımarhane kaçkını idi. Herkesçe bunun cinnet ve cinayeti malum idi. Bunu saklamadan ve çekinmeden başbuğluğa kabul etmiş, pîş ü pesende koşturmuşlardır. Binaenaleyh, Prens zu Wied, heyet-i hükûmetle beraber ortadan kaybolduğu anda, Draç havalisinde müctemi olan kavâfil-i buğât kasabaya girmiş, saray-ı hükümdarı ve bütün devâir-i hükûmeti yed-i zabtlarına almışlardır. Bunlar belli başlı bir hükûmet teşkiline lüzum görmemiş, rüesânın her biri takımıyla birer tarafa dağılıb, tarik-i istilalarına tesadüf eden yerleri yakıb yıkmışlardır.

Hacı Kamil, Fazıl Paşa Topdanî'nin (187) Tiran'daki hanesinden iğtisâb eylediği bir liva üniformasını lâbis ve pek maskara bir heyete mülâbis olarak meydana çıktığı gün, Tiran ve Kavaya ile Şebak ahalisi hâh u nâhâh kendisine arz-ı biat ve tebaiyet etmiştir. Esad Paşa'nın, Fuad Bey'in hanelerini *ihrak bi'n-nâr* ve bir takım erbâb-ı namusun hanümânını tarümar eder iken, çoluk çocuk davullar çalarak ızhar-ı şadmânî eylemiş idi. Bu meczub-ı *câmi*'*u'l-*'*uyûb*ı alkışlayanlar, hal-i ğaşy ü cinnetini keramete makrun sayanların hadd u pâyânı yok idi. Binlerce kütahbînler bunun Mehdi-i zaman olduğuna kanaat getirmiş, başta meşayih ve ulema olarak, herkes her türlü zillet ve rezaletine katlanmışlardır. Havariyyunundan madud olan Tiran Müftüsü Musa Kazım Berat'a ve Mustafa Ndroki Avlonya havalisine rûberâh-ı azimet olmuşlardır. Berat'ta Mekteb-i Mülkiye'den mezun ve erbâb-ı hamiyetten madud Hayreddin Efendi Kratari, Tabur katibi Ergirili Baki Efendi'yi ve Beratlı Doktor Kayana'yı ve Kloslu İsmail Ağa'yı salb ü idam ettiklerinde, koca Berat halkı bir avuç celladlara karşı serfüru-bürde-i itaat oldukları şöyle dursun, bu manzara-i vahş[et]i kemal-i sükunetle seyr ü temaşa ettiler. Aziz Paşa'nın hanümânını tezlil ettikleri gün, kimse ağzını açmağa cesaret etmemiş, yüzlerce lütf u didegânı faciay[a] lâkaydâne bir nazarla bakmıştır. Hacı Demirler, Şeyh Kerimler gibi ziyy-i ulemada bulunan güruh ise bunlara iltihak etmiş, ekseriyetle ahali bu zebanilere peyrev olmaktan bile çekinmemiştir.

Sukut-ı ahlâka ve terbiye-i ictimaiyeden mahrumiyete delalet eden bu hâlet ve zillet esâfil-nâmın bir kat daha gulüv u gulûlüne illet olmuş, cerâd-ı münteşire gibi bunlar her tarafa dağılmıştır. Avlonya gönüllüleri Berat'ta münhezim ve Avlonya'ya müteveccihen âzim olduktan sonra, Mustafa Ndroki'nin ve Osman Bali'nin idaresi altında üç-dört yüz kişiden mürekkeb bir müfreze-i menhuse Viyosa Deresine gelib dayandılar. Avlonya'da halk iki fırkaya münkasım idi: Bir takımı mukabele ve mücadele etmek, ve diğer taraf sulhen Avlonya'ya gelmelerine muvafakat eylemek isterdi. Birçok kîl ü kalden sonra, sulh ci-

hetini iltizam edenler galebe çaldı. Ergirili Behcet Efendi Şabati, Kamil Bey Risili, Ali Efendi Bekir, Avlonyalı İbrahim Efendi Abdullah, Kocollu Abdurrahman Şaşka, Avlonyalı Hüseyin Efendi Hacı[’dan] mürekkeb bir heyet erbâb-ı kıyam rüesâsıyla görüşmek ve şurût-ı münasibe ile bilâ-harb Avlonya’ya girmek üzere tevkil olundu. Halbuki bu sırada Draç’da ve muhasarada bulunan Hükümdar[’ın] heyet-i hükûmetle beraber Draç’ı terk ettikleri haberi vârid olmuş, halkın ye’s u heyecanını ve sanâdîd-i eşkıya ile bir an evvel uyuşmaları lüzumunu taz‘îf eylemiştir (3 Eylül 1914).

Heyet-i mezkure ile başbuğlar arasında Çakran köyünde mün‘akid mukavele, *evvela* Arnavut bayrağı emâkin-i resmiyeden tenzil edilmeyib haliyle bırakılmak ve *saniyen* ahalinin ellerinde cebhane ve eslihaları almamak ve *salisen* yalnız beş yüz (188) kişi müsaferet tarikiyle Avlonya’ya gelib iki gün sonra gitmek ve *rabian* Draç’a ahaliden mükellefiyet-i askeriye bahanesiyle kimse sevk olunmamak ve *hamisen* Avlonya halkından ve Avlonya’da sâkin yabancılardan kimse tecziye edilmemek gibi esasâtı şamil idi.

Mustafa Ndroki ile Osman Bali evvel oğlum Ekrem’i istemişlerse de, Ekrem müdafaa taraftarı olduğu içün Draç’dan avdet eder etmez bir gemiye binmiş idi. Gemi hareket etmek üzere iken Avlonya limanına lengerendâz olan bir İtalya zırhlısının kapudanı gelib, hemen gemi ile hareket etmesini suret-i katiada beyan ve şayed teahhür ederse muamele-i şedidede bulunacaklarını ihtar ve ityan etmişlerdir. Müteakiben on neferle bir zâbit gemiye gelib *evvela* Ekrem’in evrakını zabt ettiler ve *saniyen* kendisini göz hapsine aldılar. Avusturya *vis*-konsolosu[43] Ekrem’i görmek üzere gemiye yanaşmış olduğu halde, efrâd-ı merkume mülakata müsaadeden imtina eylediler. Birkaç saat sonra bir torpid gemiyi arkasına rabt ve Brindizi’ye îsâl etmiş, Ekrem’i iki polisin taht-ı nezaretinde olarak Brindizi’de bırakmıştır. Halbuki bunun sebeb-i hakikisi, ihtilalciler Ekrem’e teklif-i riyaset etmeleri ihtimalinden mütevellid bir telaş idi. Bu da, erbâb-ı ihtilali İtalyanlar hükm ü nüfuzu altında tutmak ve

saniyen Avlonya'yı istila sırasında kimse kendilerine bir meşğale çıkarmağa meydan bırakmamak istediklerine dâll idi.

Avlonya'da anarşi kemal-i şiddetle hükümfermâ idi. Kimse kimseyi dinlemez, nüfuz-ı hükûmet yürümezdi. Mustafa Ndroki, Osman Efendi Hacı'nın önünde ve *melei'n-nas*da en evvel livâ-yı millîyi hark u telvis etmiş, halka verdiği teminata muğayir olarak icra-yı ağrâza başlamıştır. Bu cüret-i küstahânenin avaze-i tahsîni dest-küşa-yı tazarru' olan halkın iddia-yı muvaffakiyetcuyâneleriyle beraber onlarca *a'lâ-i 'illiyyîn*e ve hakikatte *esfel-i sâfilîn*e îsâl ediliyor, Hacı Kamil'in namına resm-i biat icra olunuyordu. Mustafa Ndroki Osman Efendi Hacı'yı Avlonya mutasarrıflığı makamına ik'âd ve kemal-i tantana ile Osman Efendi'nin bâlâ-yı bâmında küşad eyledikten sonra Tiran'a avdet ediyordu (189).

O günden itibaren feci bir inhitat arasında idare-i milliyeye hâtime çekiliyor, hükûmet esâfil-i ferman-fermâ-yı rezâil oluyor, devre-i fetret ve musibet yeniden başlıyordu. Halbuki Ergiri'de, Görice ile havalisinde Yunanlılar yerleşiyor, Sırplılar hudud boyunda birçok istihzarât ile mevcudiyet-i mülkiye ve milliyemizi tehdid ediyordu. Bu havene-i hâine bundan asla müteezzî olmadıktan başka, Yunanlıların müzaheretine bile istinad eyliyor, onların âmâl-i mefsedetkârânelerini tervicden çekinmiyordu. Denilebilir ki, bu güruh-ı mekruh Arnavutluk'un tamamiyet ve selametini ihlal etmek, pek küçük ve zayıf bir muhit içinde hükm ü hükûmet sürmek istiyorlardı. Artık hiçbir yerde hukuk-ı milliyemizi sıyanet edebilecek kuvvet, erbâb-ı hamiyete ümid verecek bir merkez ve hükûmet kalmamıştı. Zalâm-ı zulm arasında her taraf bunalıyor ve kimse çaresâz olmağa muktedir olamıyordu.

Şâyân-ı teessüftür ki, halkımız bu harekât-ı muavveceyi tertib ve tervic eden eşhâs-ı mülevveseye karşı lakayd görünüyor, bilmeyerek ve anlamayarak muzâhir oluyordu. Zaten çok kere görülmüş ki, evlad-ı vatan cevher-i millîsini, maye-i fıtrîsini din namına ref' ü ismâ olunan yaygaralar arasında veya itiyadât-ı kadîmelerinin muhafazası yolunda kaybetmiş, bir takım edânî-

nin âmâl-i hasîsasına alet olmuşlardır. Halbuki âhâd-ı nas böyle hengâmelerde meftur oldukları celadet ve hamiyeti ızhar etse ve böyle bir alay serserinin hubb-i câh u celali ve temin-i mevki-i ikbali içün îkâ etmekten gayr-i hâlî kaldıkları tesvîlâta firifte olmasa, ne birkaç defa tekrar etmiş isyanlar olur ve ne de memleketimiz böyle bir derd-i ihtiyac içinde kalırdı. Bu sebebden dolayı, halkımızı istila eden bu illet-i müzmineyi tedavi etmek ve zayıf ve mühlik görülen şu damarını kesmek zamanı gelmiş olduğu gibi, memleketin asayişini ihlal edenlere her daim yâr u yaver olan menfaatperestânın esâmî-i meş'ûmelerini enzâr-ı umumiyeye koymak lazım gelir, sanırım!

Esad Paşa'nın Hükûmeti

Prens zu Wied'in azimetini müteakib Esad Paşa İtalya'dan Atina'ya ve sonra Selanik'e geçti. Orada Sırplılarla bir itilaf cihetini bulmak üzere* Sırp hükümdarıyla heyet-i hükûmetin bulundukları Niş kasabasına gitti. Bunlar evvelemirde hüsn-i kabul göstermemiş ise de, muahharan Paşa'nın teklifât-ı mesrudesine atf-ı nazar itibarıyla temin-i münasebete lüzum gördükleri içün, Debre'ye gitmesine ve kuvve-i askeriye cem ve tertib etmesine muvafakat etmişlerdir.

Esad Paşa Debre'de Mat ve Debre halkından olmak üzere dört bin altı yüz nefer başıbozuk topladı ve yine Sırplıların her türlü müzaheretiyle bunların bilcümle malzemelerini ikmal ve tensik ettikten sonra 22 Eylülde başlarına geçerek Tiran'a ve oradan Draç'a rûberâh-ı azimet oldu. Sırplılarla Paşa'nın akd etmiş olduğu itilafın müstenid olması lazım gelen şerâit ve müsaadât suret-i sahihada malum değil ise de, o zamana göre bir devlet-i ecnebiye *bilâ-sebeb* bir hareket-i askeriyeyi icraya ruh-

* Esad Paşa'nın tûl müddet Hâriciye Nazırı sıfatıyla nezdinde bulunmuş olan Terka Efendi'nin beyanat-ı hususiyesine göre, Esad Paşa Ağustosun 18'inde Napoli'den hareket ve Korfu'ya muvasalat eyledi; Korfu'da pek kısa bir müddet ikametten sonra Atina'ya [geçti].

sat-ı cevelan vermek ihtimali olmadığına bakılırsa, Arnavutluk'ta halen ve âtiyen bir menfaat-i maddiye temin etmiş olduklarına hükm etmekte tereddüt olunamaz! Paşa egerçi Tiran'da ve Draç'da bir mukavemete uğramamış ve kemal-i suhuletle Teşrinievvelin 15'inde Draç'da tesis-i hükûmet edebilmişse de, kendisinin avdetini İtalya devleti teshîl ve toplayabildiği efrâdın idaresini Sırplılar tehyie ve temin ettikleri halkça mütevatir olduğu içün, müfti-i mâcin Musa Kazım'ın riyaset ettiği parti kendisini baridâne kabul etmiş idi. Bunlar Prens Burhaneddin Efendi'yi davet ve serîr-i hükümdarîye iclasa müsâraat etmek isterlerdi. Bir kısım halk dahi, Arnavutluk'un duçar olduğu fetreti nazar-ı insafa alarak, Avrupa düvel-i muazzaması tarafından intihab olunan Prens zu Wied'in avdeti selamet-i vataniyeyi istikmal edebileceğine kâil idi.

Osman Bali ve Ömer Şayak gibi başbuğlar Esad Paşa'nın samimî taraftarları oldukları içün, ondan başka kimsenin hükm u nüfuzuna râm olmağa hâhişger değil idi. Musa Kazım bu keşmekeşe karşı ilk önce Esad Paşa'dan ürkmüş ise de, refte refte cesaretini arttırarak halk arasında tohum-ı nifak atmağa başlamış ve bu suretle Tiran ahalisi isyan fikrini beslemeye ve her tarafta Paşa'nın aleyhinde olmak üzere birçok kîl ü kâller dönmeye başlamış idi. Musa Kazım birkaç gün sonra bir kat daha tevsî'-i daire-i isyan edebilmek ve Paşa'nın da pençe-i taarruzundan masun kalmak üzere Tiran'a gidib halka nasâyih-i müsalemetkârânede bulunmağa lüzum gösterdi. Esad Paşa öteden beri bu misillu ilkaâta firifte olmaz, bedbînâne veya dûr-endişâne vazgeçmez iken, bu kere Müftü'nün giriftâr-ı dâm-ı ihtiyali oldu ve Tiran'a gitmesine ruhsat verdi. Müftü Tiran'a varır varmaz taraftarlarının başına geçti ve Esad Paşa'ya karşı Şayak ile sâir nevâhi halkını kıyama davet eyledi. Kruya'da Esad Paşa'nın Debrelilerden müteşekkil bir müfreze-i askeriyesi olduğu içün, yalnız Kruyalular bir müddet sadakatlerini ve itaatlerini muhafazaya mecbur oldu. Fakat etrafta bulunan halk fevc fevc isyan etmeye ve Draç'ın üzerine yürümeye başladı. Esad Paşa aynıyla Prens zu Wied'in muhât olduğu müşkilat ve muhatarat ile

Draç'da mahsur kaldı. Paşa bir müddet müdafaa ile uğraşmış, muhacimlerle uyuşmağa yol aramış ise de, etrafta nüfuz ve kuvvetinin sukut etmiş olduğunu gören husamâsı pek şiddetli davranmış, Paşa'ya nefes alacak imkan ve meydan bırakmamış idi. Draç iskelesinde ihzâr edebildiği bir küçük vapura râkiben Şingin iskelesine çıkub Kruya'ya gitmeye muztar olmuştur. Kruyalular bu kere galeyan-ı umumîden tehâşî etmekle, Paşa'nın arzu eylediği müzaheret ve mutava'attan imtina eylediler ve müşarünileyhe katiyen harbe iştirak etmeyeceklerini söylediler. Paşa yine bahren Draç'a avdet eylemiş ve doğrudan doğruya Sırplıların muavenet ve müdahalelerini aramıştır. Sırp hükûmeti zaten Paşa ile akdeylediği mukavele üzerine bu istihzar ve dehalete muntazır idi. Elbasan tarikiyle iki alay asker ve miktar-ı kafi top gönderdiler. Elbasan'da bir müfreze-i askeriye bıraktıktan sonra, Tiran'a müteveccihen mezkur alaylar yürüdüler. Kâffe Kërraba'da Paşa'nın aleyhinde i'lâm-ı kıyam edenlerle birkaç saat musademe ettiler. Bu kuvve-i ecnebiyeye karşı ebnâ-yı cinsimiz fıtrat-ı zekiyyelerine hasıl olan bir cesaret ve şecaatle mukabele etmiş, pek çok âsâr-ı fedakârî göstermişlerse de, başlarında millet ve hükûmet namına hareket edenler olmadığı ve bir alay evbâşın hay u huy-ı ihtirasları altında bulundukları içün Sırplılara mağlub olmuş; Sırp askeri Tiran üzerine yürümüştür. Tiran ahalisi kısmen mukavemet etmek istedi. Fakat tevâlî-i mezâhimden bîtâb ve bîzâr olan bir kısım ahalinin gösterdikleri ye's u fütûra binaen Sırplılar bilâharb Tiran'a girdi. Tiran'da zâhiren Esad Paşa namına icra-yı hükûmet ve faaliyete başlamış ve fakat devâir-i resmiye üzerine Sırp bayrağını küşad etmiş oldukları gibi, birkaç gün sonra Sırp hükûmetinin idaresi tahtında bulunduklarını halka tefhim ile, her türlü harekât-ı muhalefetkârâneden ictinab etmeleri lüzumunu anlamışlardır.

Meazâlik, Sırplılar orada Esad Paşa'nın hüküm ve nüfuzunu idameye hizmet etmiş ve Paşa bunların izafeten müzaheretleriyle veya bâr-ı istilaya duçar olmaktan mütehaşşi olan eşhâsın mutava'atıyla Draç ve Berat ile Avlonya livâlarında ve kısmen Elbasan ve Mat cihetlerinde tesis-i hükûmet etmeye mu-

vaffak olmuştur. Görice ve Ergiri sancaklarının kısm-ı küllîsi Epirotların elinde idi. İşkodra henüz mahallî bir komisyonun zîr-i idaresinde idi. Malisiya ve Mirdita cihetleri *beyne'l-havfi ve'r-recâ* bir hal-i infirâdda kalmış idi.

Esad Paşa *evvel be evvel* Mirdita ile Katyela ve Poga cihetlerine sevk-i ketîbe eylemiş ve ahalinin şiddetli bir mukavemetine uğramıştır. Her iki taraf birçok telefât vermiştir. Fakat Sırplılar imdadına yetişüb cibâl-i mezku[r]e halkını taht-ı itaata koymuştur. Paşa derhal ahalinin eslihasını toplamağa emirler vermiş ve istikrar-ı nüfuzuna çalışmıştır. Şu kadar ki, kendisine itaat etmiş ve istiklal-i millîyi muhafazaya çalışan İşkodra üzerine Karadağ Kralı General Veşoviç kumandasıyla fırka-i askeriye göndermiş, 1915 senesinin Temmuzunda İşkodra kasabasını zabt u istila eylemiştir.

Egerçi Harb-i Umumînin netâyic-i elimesinden olarak İşkodra'nın sukut etmesi tabiî idi. Fakat o güne kadar devletlerin damân-ı müştereki tahtında bulunan bîtaraf bir kıta üzerine Karadağ hükûmeti harekât-ı askeriye icrasına cüret edüb etmeyeceği meselesi cây-i bahs u tereddüt idi. Binaenaleyh, zâhiren Esad Paşa buna sebeb olduğunu zann u tahmin etmek mümkündür. Her ne hal ise, bir taraftan Karadağlıların İşkodra'yı zabt eylemelerinden (190) ve diğer yandan Sırplılar dahi *keyfe mâ yeşâ* Elbasan ve Tiran zîr-i pây-ı nuhustlarına almış olduklarından, halk endişe ve yeis içinde bunalmış ve Esad Paşa dahi istediği gibi serbestçe tesis-i hükûmete imkan bulmuştur. Paşa'nın ilk işi, Musa Kazım ile Hacı Kamil'i *hayyen ve meyyiten* elde etmek üzere emirler vermesi idi. Musa Kazım Tiran'da ihtifa etmiş, bir müddet ötede beride barınabilmiş ise de, bilahare Tiran kazasına muzaf Batora karyesinde bulunan bir dostunun hanesine iltica etmiş idi. Köylü Esad Paşa'dan havf ü ihtiraz ederek ihbar-ı keyfiyet ve Paşa şikâr-ı dilâzârını derdest eylemeye kesb-i muvaffakiyet eylemiştir!

Musa Kazım Esad Paşa'nın aleyhinde bulunanların en cerî ve cesuru idi. Harb nutkuyla ahaliyi kaldıracak, sebükmağzânı kandıracak bir iktidarı hâiz idi. Fakat Esad Paşa'ya husumeti

nisbetinde Arnavutluk'a dahi nefreti var idi. Riyakârâne evzâıyla milleti imha ve diyanet perdesi altında tâbiiyet-i Osmaniyyeyi ifa etmek, kâffe-i hukuk-ı meşrûumuzu kökünden koparmak isterdi. Bunun ve bunun gibilerin ifnâsı memleketin husul-i refahı namına bir büyük hizmet idi. Esad Paşa ağrâz-ı şahsiyesinin tervici maksadıyla yapmayub da bir fikr-i hâlis-i vatanperverîye tâbi olsaydı, keffe-i hasenâtında kayd olmağa layık bir hareket sayılırdı. Fakat şahsınca cüzî ve küllî tehlikeler saydığı adamları *bilâ-tefrik* ortadan kaldırmak istediği içün, buna ve hempâlarına reva gördüğü şiddete karşı Paşa['nın] mağlub-ı garez ve heva olduğunda şübhe yoktur. Müftü siyasetgâha götürülürken Esad Paşa'ya hitaben,

-"Yaptığın işe bir şey diyemem; sen de benim elime geçmiş olsaydın, böylece asacaktım" demiş idi. Refik-i müdhişi Hacı Kamil idi. Esad Paşa'nın başbuğlarından Osman Bali'nin yed-i bî-rahmına bir ormanda saklı iken düşmüş ve o da Tiran'da[44] asılmıştır.

Esad Paşa husemâsını birer birer yakaladıkça öldürüyor ve istikrar-ı nüfuzuna hasr-ı mesai ediyordu. Bu sırada Libohovalı Avukat Necati Efendi, Draç mutasarrıfı idi. Mirditalılarla uzlaşmak, Leş havalisini teskine çalışmak üzere kendisini o tarafa göndermiş idi.

Necati Efendi Esad Paşa'ya itaat ettiğine pişman ve ondan da hırâsân idi. İşkodra'da bulunan Hasan Bey'e gayet mahremane bir mektub tesyîriyle, Esad Paşa'nın îkâ ettiği mezâlim ve mehâliki *ber-tafsil* yazmış, müşarünileyhin aleyhinde müttefikan hareket eylemesini istemiş idi! Bizzat Esad Paşa'nın hikaye ettiğine göre, bir süvariye teslim olunan bu mektub-ı mektûmu *mürselün-ileyh*i olan Hasan Bey'e götüreceğine Esad Paşa'ya îsâl etmiş ve bu suretle Paşa münderecâtına vâkıf ve ve mektuba sahib olmuş idi (191). Esad Paşa vakit kaybetmeksizin Necati Efendi'yi Draç'a istedi. Halinden haberdar olmayan mîr-i mumaileyh kalkmış Draç'a gelib Paşa'nın huzuruna çıkmış ve kemal-i nezaketle Paşa kabul eylemişti. Esna-yı mükâlemede bir lisan-ı leyyin ile,

-"Hükûmet aleyhinde harekât-ı isyaniyede bulunmak isteyenler hakkında kanunen ne yapılur?" sualini irad etti. Necati Efendi hedef-i maksadını bilmediği içün,

-"Tabiî idam olunur" cevabını verdi. Müteakiben kendisinden ne içün hoşnud olmadığını sordu. Necati Efendi hürmet ve emniyet ile merbutiyetini iddia eyledi. Paşa mütebessimâne olarak cebinden mektubu çıkarıb irâe etti. Necati Efendi başına gelecek felaketin farkına vararak giryan ü lerzân dâmen-i ukûbuna sarıldı ve bu mektubu sâika-i cinnetle yazmış olduğu[nu] temine çalıştı. Esad Paşa asla âsâr-ı nefret ve iğbirar göstermeksizin, Berat'a, Ergiri'ye gitmek üzere muhtar olduğunu beyan eyledi. Necati Efendi kemal-i şükran ile Berat'a gitmesi müsaadesini aradı. Beş-altı ehremene terfîkan sevk olundu. Bunlar Draç hâricine çıktıklarında Necati Efendi'nin âh u zârına ve hal-i masumiyetine acıyarak sebilini tahliye ettiler ve Draç'a avdetle Paşa'yı gördüler. Paşa bunların başında bulunmuş olan şahıstan Necati'yi ne yaptıklarını sordu. Berat'a gitmek üzere Kavaya yoluna kadar sevk etmiş olduklarını söyler söylemez, verdiği talimata (!!) muğayir *ber-hareket* olduklarından dolayı ateşe gelerek hemen bulub işini itmâm etmedikleri takdirde cümlesini öldüreceğini söyledi ve Necati Efendi'nin üzerinde taşıdığı 500 altunu kendilerine bahş eylediğini dahi ilave eyledi. Bunlar Necati Efendi'ye Kavaya kasabasına karib bir yerde yetiştiler; Paşa'nın emrine tebaan ve parasına da tama'an üzerine hücum ettiler. Hevl-i can ile biçare şuraya buraya koşar. Ve nihayet bir çitten atılarak eline ayağına sarıldılar. Her uzvunu çeke çeke ve gayet feci olarak pare pare ettiler. Paşa'ya gelib hünerlerinin müjdesini deliliyle beraber verdiler!! (Bu feciayı Paşa'nın ağzından işittiğim gibi yazdım).

Esad Paşa'nın öğrendiği nazariyeye göre, bu misillu cinayetler, fezahatler lazime-i siyaset ve mukteza-yı hikmet-i hükûmet idi!! Meazâlik, kendisinin iltizam eylediği şiddet ne kadar şâyân-ı nefret ise, peyk-i müzaheret gibi etrafında toplanan erbâb-ı nüfuzun gösterdikleri mutâvaat dahi o dereceye câlib-i hayret idi. Ayrı ayrı her birinin hâiz olduğu vak' u itibar ile

Esad Paşa'yı i'tisâfât-ı me'lûfesinden tamamıyla men etmese bile, tadile muktedir idi. Nasıl ki Berat halkından birçok masumînin tevkif ve tecziyesini, Berat mutasarrıflığını deruhde etmiş olan Sami Bey Viryon[i]'ye teklif ettiği zaman, müşarünileyh cesurâne ve mütecellidâne red ile cevab vermiş, emrini geri almağa mecbur edüb bunları kurtarmıştır.

Esad Paşa Sırp askerine, Sırp akçesine güvenerek Arnavutluk'a girdiği içün, aleyhinde bulunanların lehindekilerden kat kat fazla olduğunu bilirdi. Bundan dolayı endişeden hâlî değil idi. "*Hâin olan hâif olur*" kavl-i meşhurunca, kendisi küçük bir muhalefete uğramaktan ihtiraz eder, yanındakiler ne kadar tabasbus etseler yine onları tatmine gayret ederdi. Hiss-i hamiyetle muttasıf olan vatanperverler zaten ve zamanen kendisinden tebaud etmek, her vesile ile halkı ondan tebrîde çalışmak lazım idi. Bu lüzumu bizzat takdir ve halk nazarında mevki-i manevîsini tahmin ettiği içün, yanında bulunanların fedakârlık ettiklerine kâni idi. Cenova'da kendisini gördüğüm zaman, mezâlim-i vâkıası ve salb ettiği bazı zevât hakkındaki hükm ü kararı üzerine vukubulan sualime karşı, bir âh-ı sert çekerek ızharı nedamet ettikten sonra, bazı eşhâsa bayağı alet-i iğrâz olduğunu bile itiraftan çekinmemiş, azim bir ye's ü teessür göstermişti.

Zamanın nevâib ü garâibine nazar-ı ibretle bakılmalı ki, Aziz Paşa Viryoni her türlü taaddiyattan müctenib ve kemal-i mülayemetle muttasıf olduğu, adeta kimsenin rencide edilmesine razı olmadığı halde, cereyan-ı umumîye tâbi olmaktan, Esad Paşa'nın başvekaletini kabul etmekten kurtulamamış ve hatta rivayet sahih ise, bazı maslubînin evrak-ı tahkikiyesi altında yazdığı telhislerde, "*Arz-ı atebe-i ulyâ kılınur, ferman*" ibaresini ilave edecek derecede âsâr-ı za'f u hirâs göstermiş idi. Halbuki bu cümle ve cemile yalnız padişahlara mahsus ve maruz olmakta istimal olunduğunu biliyordu. Bu müdârâdır ki, Esad Paşa'nın ru'ûnet ü savletini ve gurur-ı bâğiyânesini arttırmış, her istediğini yapmağa kâdir olduğuna kanaat getirmiş idi. Esad Paşa hükmü altın[d]a bulunan yerleri idare edebilmek içün bir usul-i muttaride aramazdı. Her türlü ihtimale

karşı İsmail Bey'in Avlonya'da nüfuzunu kırmak maksadını ketm etmemekle beraber, taraftarlarını elde edinmek ve bu suretle *râkımu'l-hurûf*a bir müddetten beri peyda eylediği husumeti ızhar etmek istemiş, eviddâmızı pek fena ürkütmüş idi. Avlonya'da vâki emlak ü emvâlimizin zabt u müsaderesine emirler vermiş, oğlum Ekrem'in, bu abd-i acizin Arnavutluk'a duhulümüzü *bi-eyyi vechin kân* mümânaat edilmesi lâbüd olduğunu tamimen yazmış idi.

Avlonya mutasarrıflığında Osman Efendi Hacı'yı ibka ettikten sonra, idare müdiriyetine Fir Kaymakamı Ali Efendi Arslani ve livâ muhasebeciliğine Kanineli Said Kemal Efendi'yi, polis komiserliğine İsmoftineli Şerif Ağa Ağuli, mahkeme riyasetine Ergirili Aziz Efendi Peşkoyi'yi (192), müddeî-i umumîliğe Avlonyalı Hakkı Mahmud Bey'i, müstantıklığa Kanineli Gani Efendi Tafli ve mahkeme azalığ[ına] da Hüsnü Efendi Cindi'yi ve Mehmed Efendi Razma ile Kozesli Ahmed Efendi Aliko'yu ve rusumat müdiriyetine Trakaslı Mustafa Efendi'yi tayin eylemiştir (193). Esad Paşa bu icraatı müteakib Avlonya'nın temşiyet-i umuru ve taraftarlarının teksîri içün ayrıca bir heyet-i idare tayin ederek bunda Velçeli Ali Efendi Bekir, Kanineli Elmas Efendi Caferi, Avlonyalı İbrahim Efendi Abdullahi, Trebelovalı Abdurrahman Ağa Şaşka'yı, Trakaslı Alim Ağa Mehmed'i, Ergirili Avukat Behcet Efendi'yi ve Kamil Bey Risili'yi memur etmiştir. Müteahhiren Elmas ve Behçet efendiler nezdine komiser olarak gittikleri içün yerlerine Kanineli İbrahim Efendi Cindi ve Karabunarlı Ahmed Ağa Durmişi['yi] intihab eylemiştir. Muhalif ve muvafık olarak meydana getirdiği bu halita-i idareden sonra Kanineli Zihni Efendi Hamzara'yı, Mahmud Efendi Müftü'yü ve sâir bir takım zevât-ı masumeyi taraftarımız olmaları bahanesiyle öteye beriye nefy etmiştir.

Bu sırada birader-i büzürgvârım Ferid Paşa San Remo'da vefat eylemişti. İtalya hükûmeti cenazeyi Avlonya'ya nakle muvafakat ve delalet göstermişti. Halbuki Esad Paşa cenazenin îsâline ve evladlarının Avlonya'ya gelmelerine mani olmuş idi.

Birçok müşkilat ve temenniyâttan sonra, yalnız üç gün kalmak ve taht-ı tarassudda bulundurulmak şartıyla biraderzâdelerimin cenazeyi getirmelerine müsaade etmiş; üç günün inkızâsında, on beş sene hizmetimizde bulunmuş olan Şerif Ağa Emin'in ağzıyla hemen Avlonya'yı terk etmeleri lâbüd olduğunu tebliğ ettirmişti!! İnsaniyet ve adaletle kâbil-i telif olmayan bu muamele-i bâride hayret-i umumiyeyi dâi olmak ile beraber kimse şakk-ı şefe etmemiş, evâmir-i vârideyi harfiyen icra ve infaz içün memurîn birbirine müsabakat eylemiş idi.

[Esad Paşa] Draç'da Musa Kazım'ın dest-i bî-emânından masun kalan saray-ı hükümdarîyi basıyor, milletin, memleketin namus ve haysiyetine vedia olmak üzere Prens zu Wied'in Draç'da terk eylediği eşya-yı semîne ve hasîseyi tamamıyla gasb u gâret ediyor; biat ve mutâvaata ahd u peyman edenler bile buna karşı itirazda bulunmuyor, avam-ı nâs ile beraberlerinde Paşa'nın cüret ve hareketlerini alkışlayordu. Meazâlik, menfaati uğurunda Esad Paşa tedâbir-i lâzime ittihazından geri durmuyordu!

Viyana'da bulunduğum sırada ve sevâhilimiz abluka altına alınmazdan evvelce Feyoma'ya göndermiş olduğu yapağı ve deri yüklü iki sefineyi Avusturya hükûmeti müsadere etmiş ve bu eşyayı satmağa memur olan Co Morteka'yı dahi derdest ederek Viyana civarında vâki bir merkez-i üserâda tevkif eylemiş idi. Co Murteka masumiyetinden ve hal-i mevkufiyetinden bahis ile yazdığı bir mektub üzerine, Hâriciye Nezareti'ne gidib habsi esbabını istîzâh ve tahliyesini rica etmiş idim. Dosyasını buldular. Esad Paşa'nın adamı olduğunu ve pek tehlikeli bir şahıs idüğü[nü] beyan ile, ihlâ-yı sebili şöyle dursun, münasebette bulunmamaklığım lüzumunu cevaben almış idim. Bir eyyâm sonra bu adam Viyana'ya gelib beni ziyaret eyledi ve hakkındaki delaletimden dolayı şükranelerde bulundu. Halbuki bana verilen cevab menfi idi. *Nefsü'l-emr*de delaletim müsmir olamadığı içün halâsına bir çare bulamamıştım. Tahkik-i keyfiyet eylediğimde, Esad Paşa İmparator'un yevm-i mahsusunda olan Ağustosun 19'unda Avusturya nişanını hâ-

mil ve ferik üniformasını lâbis olarak *li-ecli't-tehniye* Avusturya konsolosunu ziyaret ettiği içün Konsolos Mösyö Lahanç bervech-i mutad teşekküre gelmiş, Esad Paşa Viyana'da mahpus bulunan adamı kırk sekiz saat zarfında tahliye olunduğu haberi gelmezse (!!) daire-i hükûmetten sağ u salim çıkması mümkünsüz olacağını kemal-i nezaketle ve fart-ı mülayemetle söylemiş, Mösyö Lahanç dahi Paşa'nın müsaadesiyle bu kara haberi şifre bir telgrafname ile Ballplatz'a bildirmişti. Saat-i muayyenede Paşa'nın adamı tahliye olunduğu[nu] ve arzusu vechile Zürih'e gitmesine ve Feyoma'da mevkuf bulunan gemilerin hamuleleriyle beraber avdetlerine müsaade olunduğunu anladım. Esad Paşa, Aziz Paşa'nın taht-ı riyasetinde olarak bir Heyet-i Nuzzar ile ve on beş kişiden mürekkeb bir Meclis-i Ayan ile (Mustafa Ndroki reis-i sanî idi) tedvir-i çarh-i idare etmiş ve Avusturya ordularının Draç'a gittiklerinden bir gece evvel Draç'dan müfarakat etmiş idi. Bu müddet zarfında İngiltere, Fransa, İtalya, Sırp ve Yunan devletleri, hükûmetini tasdik ve kabul etmiş, Draç'da bulunmuş olan süferâ Esad Paşa'nın namına itimadnamelerini tecdid ederek son gününe kadar Draç'da kalmışlardır!!

İğtisâbât

Draç'da ve Prens zu Wied'in ikametgâhında vukubulan iğtisâbât üzerine (194) resmen sefaretimizden aranılan ve Waldenburg'dan alınıb Viyana'da İtalya Sefaretine tevdi kılınan bir defterin elimizde kalan müfredata nazaran eşya-yı mağsûbenin kıymet-i mecmûası ikimilyon marktan, yani 125.000 altundan dûn değildir. Bunlardan Esad Paşa'nın alıb *el-hâletü hâzihi* hareminin elinde kalmış olduğunu tahmin ettiğim kısma gelince:

Kırk sekiz kişilik simden mamul sofra takımı,
Altun kaplamalı yirmi dört kişilik çerez takımı,
Simden yirmi dört kişilik çay takımı,

Zer ü simden mamul gayet kıymetli bir dikiş takımı,
Simden mamul kaz şeklinde ve bisküvi vaz'ına mahsus dört adet vazo,
Ahcâr-ı semeniye ile murassa zer ü simden mamul yirmi kadar vuhûş ve tuyûr heykelleri,
Murassa iki adet büyük bıçak (195),
Saksonya mamulatından büyük bir grup (196),
Saksonya ve Sevr mamulatıyla müzeyyen sekiz adet pandül ve onlar gibi sekiz çift şamdan,
Altı parça sim ü zerle müveşşah esliha-i atika (197),
Yirmi beş parça esliha-i cedide,
Kırk parça büyük-küçük tunçtan mefruğ u mamul heyâkil,
Dört-beş yüz parça ketenden peçete ve sofra örtüleri,
Üç yüz kadar ketenden yastık ve çarşaf ile yatak örtüleri,
On kadar işlemeli, yüklü ve ipekli yatak örtüleri,
İşlemeli Avrupakârî antika yirmi adet masa örtüleri,
Romanyakârî birçok örtülerle yastıklar,
İki adet kıymetdar valide şalı,
İki binden ziyade porselen sofra tabakları,
Enva' meşrubata mahsus evâni-i nefise ve züccaciye,
Simden ve yıldızlı tunçtan ve Sevr mamülatından olan müzeyyen çekmeceler,
Saks[ı] ve sâire mamülatından yirmi kadar enfes şukufedân,
Pek kıymetli olarak yirmi kadar minyatür,
Elli kadar kıymetdar levhalar,
Kırk kadar bavul ve sandık,
Birçok elbise-i zatiye ve nisaiye.

Esad Paşa'nın aldığı bu eşya-yı nefisenin birçoğunu haremi Napoli'ye gelib birkaç gün ârâm ettiği sırada beraberce getirmiş ve guya caddesinde vâki Margılıçli bir antikacıyı davetle birer birer kıymet takdir ederek İsviçre'ye geçirmişti. Muahharan hanım İstanbul'a geldiğinde bu sandıkların bir kısmını hanesinde hıfz ve bir kısım eşyayı Prens'in arma ve namıyla müveşşah oldukları halde verdiği müdebdeb ziyafetlerde istimal eylemiş idi.

Esad Paşa Cenova'da bulunduğu müddetçe bütün bu nevâdiri teşhirden hazer etmezdi ve her soranlara Prens zu Wied'in haksız olarak kendisini tenkil ve 40.000 altun kadar ızrar ettiği-

ne mukabil aldığına beyandan çekinmezdi! Vefatında hanımın ikametgâhında mesdûd kalan sandıkları damadı Hakkı Bey verese-i ga[ibe] namına kassâma temhîr ettirmiş ise de, hanım taraf ve takribîni bulub açmış ve cümlesine sahib çıkmıştır!

Taşıması güç ve ağır eşyanın ve halıların kısm-ı küllîsini Esad Paşa Korfu'da ve bir hane derununda vaz' edüb, *el-yevm* hükûmet-i mahalliyenin taht-ı nezaretinde olarak orada mevcud ve mahfuzdur (198). Levâyih-i nefiseden ve iğtisâb olunan karakalemle altı aded stampa, Prens zu Wied'in aile-i asliyesinin metrukat-ı kadîmesinden idi. Ve bunlar 90.000 mark kıymetinde idi. Esad Paşa böyle kağıt parçalarından ve bunların kıymetlerinden anlamadığı içün, bunları ve tarihî iki adet tüfengi Mösyö Aliotti'ye hizmetine mükafat olarak verildiğin[i] işittim. Döş[e]meye ait ve stil üzerine yapılıb pek kıymetli sayılan ba[n]yolar, aynalar ve dolaplarla camekânlar, sandalye ve kanepeler şunun bunun eline düşüb heder olmuştur. Gayet cins bir binek atını Esad Paşa Karadağ Kralı'na hediyeten göndermiş ve eyer ve araba takımlarını, otomobilini ve arabalarını, bargirlerini kendisi alıkoymuş idi. Bunlardan mâadâ, matbahda ve kavlarda ve sarayın cihât-ı muhtelifesinde 200.000 franklık meşrubat-ı mütenevvia ve eşya-yı sâire var idi.

Harb-i Umumî

Harb-i Umumî başlamış idi. Herkes endişe-i akibetle bir keşmekeş-i efkâra dalmıştı. Hayretli ve muzlim günlerde yaşamağa mahkum idik. Arnavutluk['un] baştan başa müdhiş bir harbin sahası olmak ihtimali var idi. Sekene-i memleket bir fetret ü felakete maruz idi. Payitahtın muhasarası esnasında halkın ve hükûmetin göstermiş oldukları acz ü tereddüd Prens zu Wied'in a'mak-ı ruhuna tesir etmek ile dağdâr idi. Arnavutluk'ta sükûn u huzur devresinin kariben avdet edebileceğinden ve Harb-i Umumînin tevlid edeceği mesâibden masûn kalacağından nevmîd idi. [Prens] Draç'dan hareketle *li-ecli'l-ikâme*

Lugano'ya gelir gelmez, *râkımü'l-hurûf*a bir telgrafname ile şehr-i mezkur[a] azimetimi emr eyledi. *Hasbe'l-usûl* hem veda etmek hem de yolda duçar-ı müşkilat olmamak içün, süferâya mahsus bir seyahat varakası almak üzere Hâriciye Nezareti'ne gittim. Kont Berchtold ziyaretimden haberdar olur olmaz yanına davet etti. Almanya ordularının muzafferiyâtı tevâli ettiğinden ve Prens zu Wied Almanya ordusu ümerâsından olub, şeref-i zaferden hissedar olduğu takdirde âtiyen kendisi müstefid olacağından bahisle, hizmet-i askeriyeye rücu etmesi[nin] münasib olacağını anlattı ve suret-i hususiyede bu mütalaayı Prens'e arz etmekliğimi ihtar eyledi.

Lugano'ya vusulümle beraber Hükümdar'ın ne suretle Draç'ı terk etmiş olduğunu anladığım gibi, Kont Berchtold'un vasâya-yı mahsusasını hiçbir mütalaa beyan etmeksizin arza müsâraat eyledim (199). Müşarünileyh o sırada bîtaraf bir memlekette kalmak arzusunda idi. Binaenaleyh, hizmet-i askeriyeye girib de harbe iştirak etmek istemezdi. Fakat biraz sonra Almanya ordularının Rusya ve Fransa üzerine kazandıkları muvaffakiyat tevâli ettikçe fikr ü azminden nükûl etti. Viyana'ya avdetimden birkaç hafta sonra Almanya'ya gidib bir vazife-i askeriyenin başında bulunmak istedi. Müşarünileyhin bundaki maksad-ı aslîsi, Sırbistan'da ve Arnavutluk'un etraf u civarında Avusturya ordularının icra etmekte oldukları harekât-ı askeriyede Arnavutluk hükümdarı sıfatıyla bir kıta-i askeriyenin başında bulunmak üzere Avusturya'nın muvafakatını istihsale mün'atıf idi. Bu suretle hem kendisinin mevki-i bülendini muhafaza edebilecek ve hem de Arnavutların üzerinde icra-yı nüfuz ile daimî bir temasta bulunacaktı. Bu sureti bir kat daha tervic edebilmek içün, seryaveri Ekrem Bey'i ve refakatinde bulunmuş olan Avusturyalı Mösyö Buhir [Bucher?]'i Viyana'ya göndermiş; birlikte olarak Hâriciye Nezareti'ne müracaat etmekliğimizi emreylemiş idi. Halbuki Hâriciye Nezareti, Avusturya ordularının harekât-ı umumiyelerinin doğrudan doğruya Erkân-ı Harbiye-i Umumiye'ye merbut olub, ecnebî bir zatın namına veya onun kumandası altında hareket etmek

ihtimali olamayacağını ve ancak Almanya devleti bir kıta-i askeriyeyi Prens zu Wied'in kumandasıyla sevk eylediği takdirde memnunen buna müzaheret edileceğini beyan eyledi (200). Prens buna muvaffak olamamış ve Avusturya orduları Sırbistan hududunda mağlub ve galib olarak harekâta devam eylemiştir. Bu müzakerâtın cereyanı sırasında İtalya hükûmeti bir hadise-i âdiyeyi vesile tutarak Avlonya'ya asker çıkarmış, şehri ve havalisini idaresi altına almış idi. Romanya Kralı ve Avusturya'nın pek samimi dostu olan Şarl dahi bu esnada vefat eylemiş idi.

Her iki devlete karşı Avusturya'nın göstermiş olduğu müsaadât-ı mahsusa Harb-i Âlemşumule girmelerini men edememiş, evvelen İtalya ve müteakiben Romanya devleti iştirak etmiş olduğu içün, Prens zu Wied'in mevkii tamamıyla değişmiş, sırf Avusturya'nın veya *bi'n-nisbe* Almanya'nın temin-i emn ü itimadından başka bir ümid ve melce' kalmamıştı. Binaenaleyh, ister istemez Almanya hizmet-i askeriyesine rücu' etmekte muztar idi. Bu vazife-i askeriyesini deruhde ettikten sonra, bir aralık ikinci defa olarak Viyana'ya mütenekkiren geldi (201). O günlerde Avusturya orduları İşkodra'yı ve *bi't-tedric* Tiran'ı ve Draç'ı zabt eylemiş (202, 203), Bulgaristan Kralı dahi Viyana'ya gelmiş ve Arnavutluk üzerine müzakerât-ı mühimme cereyan etmeye başlamıştı. Malumat-ı sahiha ve mevsukama göre, Bulgarlar evvelce Sırpların Arnavutluk'ta zabt u istila ettikleri bilcümle havaliyi mülklerine ilhak etmek istedikleri gibi, Karadağ'a geçen yerleri dahi arayorlardı. Viyana'da bu metâlib-i mufritayı tadil etmek üzere Harbiye Nezareti uğraşıyor, P[r]izren'e kadar Bulgarların gelmesi ve İpek ile Yakova'nın ve havalisinin Arnavutluk'a takarrur ediyor [olması] ve bu suretle Avusturya ve Almanya'nın bol keseden Yunanistan'a vaat etmiş oldukları Ergiri ve Görice'ye mukabil, havali-i mezkure ile telafi-i mâ-fât edilmek isteniliyordu.

O sırada Baron Burian[45] Hâriciye nazırı idi. Bu zat Arnavutluk'un tevessü'üne değil, hatta muhafaza-i mevcudiyet etmesine bile muhalif ve muarız idi. İstanbul'da ve Sofya'da geçirdiği eyyâm ile guya Şark'ın ahvâl-i umumiyesine kesb-i vukuf etmiş

olmasıyla müştehir idi. Halbuki kırık dökük bazı Türkçe tabirat-ı âmiyâneyi ezberlemekten başka bir meziyeti yok idi. Balkanlar'da sâkin olan akvâmın âmâl ü ahvâlini bilmez ve alelhusus Avusturya'ya bunlardan hangisinin yâr u yaver olacağını hiç anlamazdı. Tedâbir-i siyasiyece bir mekteb-i ibtidaî muallimi derecesinde nüfuz-ı nazara malik ve cesaret-i medeniyeden bütün bütün bî-nasib idi. Mevki-i iktidara gelmesiyle Avusturya siyaseti mihverini değiştirmiş, Burian'ın nazarında Arnavutluk bir emr-i mevhum gibi kalmış idi. Başta Marşal Konrad olduğu halde, heyet-i askeriye Arnavutluk'un emr-i muhafazasını ve suret-i tevessü'ünü iltizam ediyordu. Prens zu Wied iki kere Burian'ı ziyaret etmek istemiş ise de, birincisinde Bulgar Kralı Viyana'da bulunduğu ve Arnavutluk hududu hakkında müzakerât cereyan ettiği içün bir su-i tefsire mahal kalmaması bahanesiyle kabulden istinkaf etmiş ve ikincisinde başka bir günde ta'lik-i mülakat edilmesi mazeretiyle cevab vermişti. Daire-i askeriyenin ısrar ve talebiyle Arnavutluk'un tarz-ı idaresine dair mütalaat-ı zatiyemi Hâriciye Nezareti sual eylemiş ve bu babda tarafımdan bir layiha tanzim olunarak nezarete tevdi kılınmış idi.

Layiha-i mezkure, mebsut olan usul-i idare-i memleketin ahvâl-i dâhiliye ve mülkiyesine karşı istiklal-ı millîmizin muhafazası ve Prens zu Wied'in namına icra-yı hükm ü hükûmet edilmesi esasına müstenid idi. Nezarete *kable'l-i'tâ*, Himburg Şatosu'nda bulunan hükümdar-ı müşarünileyhe arz u takdim ve kendi kalemiyle tercümenin bazı cihetlerini tashih etmek ile yeniden tebyiz ettirerek nezarete teslim eyledim. O gün nezaret namına beyan-ı şükran edilmiş ise de, ertesi gün *alessabah* erkân-ı nezaretten Mösyö Rappaport telefonla bizi davet eyledi. Mülakat eder etmez layihanın idareye ait olan aksâmı şâyân-ı kabul ise de, Avusturya devletinin kuvâ-yı askeriyesi tarafından idare edilmesi tabiî olan bir kıta-i müstevliye üzerinde bir hükümdar-ı ecnebînin (!!) namına icra-yı hükûmet edilmesi mümkünsüz olduğundan bu cihetin tayy ü tadili nezaretçe matlub olduğunu anlattı. Halbuki aradıkları layihayı kemal-i itina ile yazıb vermekteki maksad-ı aslî o ciheti temin-

den ibaret olduğu ve bizce Avusturya orduları dahi istiklal-i millîmizi muhafaza şartıyla ve taahhüdüyle memleketimize *sellemehu's-selam* girdikleri içün buna muvafakat etmekte mazur olduğumu söyledim. Mösyö Rappaport derhal lazım gelenlere malumat vermekle, müsteşar-ı nezaret makamında olub o sırada azim bir hükm ü nüfuza malik olan Kont Forgach[46] beni yanına davet eyledi. Fıkra-i mezkurenin tayyi lâbüd olduğunu beyan ile beraber,

-"Avusturya orduları Prens zu Wied'e jandarma hizmeti ifa edemez" dedi.

-"Bence tervic ü kabul edilmesi matlub olan idare[nin] mutlak istiklalimizi temin ü ihtiva etmesi lâbüd olub, bu fikr ü emele muğayir bir tarzın tervicine mecburiyetim yoktur" dedim. Forgach heyecanlı bir tavır ile,

-"Avusturya Hâriciye Nezareti'nin arşivlerinde böyle bir varakanın bulunması ve nezaretin buna nazar-ı iğmaz u müsamaha ile bakması mümkünsüzdür. Binaenaleyh bunu alıb tadil etmekliğim elzemdir" cevabını verdi ve gayet ağır bir tavır ile kağıdı bana uzattı.

Nazır Burian'ın Arnavutluk üzerine beslediği fikr-i menhusu ve makusu tamamıyla bildiğim ve bu ısrar[ın] dahi onun siyasetinden ileri geldiğini anladığım içün, Forgach'ın inad ü temerrüdüne karşı sükuttan ve daha ağır bir tecavüze maruz kalmamak içün varakayı almaktan gayrı çare olmadığını gördüm. Ve bir daha buna dair bahs ü münazarada bulunmak istemedim. Ertesi günü Prens zu Wied'i gördüğümde, layihanın mecmu'-ı muhteviyatı tensib edilmiş ve yalnız bir fıkrasına ilişilmiş olduğunu söyler söylemez, ilişilen fıkrayı anlayarak müteessir oldu. O günden itibaren Avusturyalıların istiklal-ı millîmize nihayet vermek ve Arnavutluk'ta bulundukça bizi mahkumen idare etmek istediklerini anladım. Ahvâl-i âtiye bu hakikati bize pek acı göstermiş, Avusturyalıların *bi-eyyi vechin kân* istiklalimizden bahs etmeyi bile zâid görmüş ve meazâlik Arnavutluk'ta bu muamele-i ahd-şikenâneye karşı kimse lüzumu derecesinde ehemmiyet vermemiştir!!

Muhakeme

Âlemin bunca vukuat-ı mühimmesi sırasında Prens zu Wied'in eyyâm-ı saltanatı ehemmiyetten ari bir hadise-i adiyeden madud olabilirse de, o eyyâm *sabahü'l-hayr*-i istiklalimizin dem-i inşirakı ve aynı zamanda savâik-i isyaniyenin mebde-i infilakı olmak itibariyle, tarih-i millîmizin en mutena sahaifini işgale ve muhakemât-ı dûrâdûr ile ta'mik-i ahvâle lüzum vardır, sanırım (204).

Prens'in Prusya hizmet-i askeriyesine rücu etmesinden dolayı hukuk-ı mülkdârîsi[nin] haleldâr ve Arnavutluk['un] dûçar-ı mazâr olduğu iddia edenler vardır. Bunların fikrince müşarünileyh bîtaraf bir memlekette kalmağa devam ve orada suret-i zâhirede bir heyet-i hükûmet teşkiline kıyam etseydi, kendisi hâlen ve âtiyen hakk-ı saltanatını muhafaza etmiş ve Arnavutluk tamamiyet-i mülkiyesini sıyanet edebilecek bir vaziyette kalmış olacaktı. İtalya beylik vapuruyla seyahatine müsaade olunmasından ve İtalya toprağında mazhar-ı tekrîmât olduğundan bahisle teşekkürü havi Ancona'dan Prens'in İtalya Kralı'na çektiği bir telgrafnameye, [Kral'ın] dost bir hükümdara yazılacak bir tarz-ı nazikane ile Venedik'e vusulünde cevab vermiş olduğunu dahi delil tutmaktadırlar!! İtikadımca bu iddia vâhîdir. Zira Prens zu Wied'in ıskâtı ve Esad Paşa'nın takviye-i nüfuzu içün Aliotti ile Kastoldi'nin icra etmiş oldukları entrikalardan sonra, Prens'in hal ü istikbalde İtalya'ya istinad etmesinde imkan kalmamış idi. Cihât-şumul olan Harb-i Umumî esnasında Almanlara karşı gösterilen nefret-i âmme ise her tahmin ü tasavvurun fevkinde idi. Prens zu Wied['in] dahi ondan reha kalması *muhal-ender-muhal* idi. Birbirini vely ü teâkub eden vukuat gösteriyor ki, muharibler[in] Arnavutluk'u bîtaraf bir memleket olarak tanamaları ve mesâib-i harbiyeden masun tutmaları mümkünsüzdü. İtalya daha harbe girmezden ve Prens Almanya hizmet-i askeriyesini kabul etmezden evvel, Londra Konferansının mukarrerât-ı sâbıkasına bedel Londra Muahede-i Hafiyesinin muhteviyat-ı meş'umesi ikame etmiş,

hükûmetin siyaset-i âtiyesine zemin-i âher hazırlamıştır. Bu vaziyeti ne Kral'ın çektiği telgrafnamedeki tabirat-ı nezaket-âyât ve ne de Prens'in hizmet-i askeriyeye girib girmemesi meselesi tebdil edebilirdi. İtalya Esad Paşa'ya yarayabilecek bir hükûmet-i İslâmiye ile ve küçük bir Arnavutluk'la iktifa ediyor, Arnavutluk'un tamamiyet-i mülkiyesini, hukuk-ı hükümdarîsini artık nazar-ı itibara almıyordu. Londra Muahedesinde "Hükûmet-i İslâmiye" namıyla yad ettikleri bir kıta-i mümtazenin re'sikârında Protestan ve Alman bir prensin vücudunu ve hakk-ı hükûmetini ne kendisi ve ne de müttefikleri tanayabilirdi.

Avusturya devletine gelince, *bey'u men yezîd* suretinde Arnavutluk'un eczâ-yı asliye ve kavmiyesini İtalya'ya, Yunana ve Bulgarlara terk etmekten hazer etmemiş, Londra Konferansında kabul ettiği hudud u mevcudiyeti en evvel fesh ü neshe mecbur olmuş idi! Malumdur ki, 16 Mayıs 1915 tarihiyle İtalya'ya verdiği son notada, hudutça tashihata ve hâriçte her türlü müsaadata müheyya olduğunu bildirdiği gibi, İtalya devleti bîtaraf kalırsa Avlonya üzerinde hakimiyetini dahi tanadığı ve Arnavutluk'tan suret-i katiada kat'-ı taalluk (*dezentrese*)[47] ettiğini bildiriyordu. Avusturya rekabet-i siyasiyesi artık ortadan kalkmış, herşeyin şekl-i aslîsi değişmiş idi.

İtalya devleti Adriyatik havzasının muvazenesini ve kendisinin hakimiyet-i bahriyesini temin etmek üzere Arnavutluk'un tamamiyet-i mülkiyesini sıyanet, yani dûr-endişâne hareket edeceği yerde zayıf ve ünsiyette sakîm ü sehîf bir reye (Baron Sonino'ya) tebaiyetle, dem-i vabestesinde bulunan Sırbistan ile ve henüz hal ü hareketi ve ne tarafa meyl ü rağbeti taayyün etmeyen Yunanistan ile, Arnavutluk'u paylaşmağa karar vermiş idi. Bu seyyienin İtalya'ya kaça mal olduğunu veya ne kazandığını bilemezsem de, yâd-ı hazîni *ilelebed* Arnavutların kulûbunda payidar olduğunu kimse ketme lüzum görmez sanırım! (205)

Düvel-i müttefikanın davet-i ittifakcuyânelerine icabet ve aheng-i cenk ile memleketini duçar-ı felaket eden Karadağ Kralı Avrupa'nın ma'deletine, İtalya'nın meveddet ü samimiye-

tine istinad etmiş, son dakikaya kadar İtalya'dan fekk-i rabıta-i münasebet etmemiş olduğu halde, kendisi tac ü tahtından ve ahalisi her türlü hukuk-ı hürriyet ü idareden mahrum kalmış, müttefikler nazarında nîk namını bile kaybeylemiştir!

Arnavutluk Hükümdarı dahi Draç'dan gider iken bilcümle esâs-ı beytiyesini, eşya-yı semeniyesini Kontrol Heyetinin, yani Avrupa düvel-i muazzama mümessillerinin yed-i emanetinde vedia bırakmış iken, göz göze gasb olunmuş ve bunlardan bir kısmı Brindizi gümrüğünden imrar olduğu sırada tutulmuş, kimse ibraz-ı ma'deletle redd ü iadeye himmet ü delalet eylememiştir! İtalya Kralı'na müracaatın neticesi olarak Esad Paşa'nın elinden Mösyö Aliotti'nin gûya kurtarıb da Almanya'ya götürdüğü yedi-sekiz sanduğun içinden yalnız destelerle *pappye*[48] şifonlar ve matbahda boşanmış teneke kutular çıkmış, bilcümle eşya-yı kıymetdar iki gâretgerin dest-i bî-emanında kalmıştır! Bu derece hak-şikenâne ve dürüstâne bir muameleye hedef olan bir hükümdar ecânibin nigah-ı re'feti sayesinde tac u tahtını muhafaza edebileceğini düşünmekliğimiz bile hata olduğuna kanaat-ı kâmilem vardır. İtalyanların Harb-i Umumîye iştirak veya adem-i iştiraki gibi bir hayat ü memat meselesi karşısında bulundukları hengâmda bazı ricâl-i Osmaniyyenin İtalya hükûmetinin mukarrerât-ı müstakbele-i karibesi hakkında ne derece bîhaber olduklarına dair bir fikir peyda edilebilmesi içün âtideki bir mükalemeyi burada tesbit eyliyorum:

İtalya'nın Harb-i Umumîye iştirakinden birkaç gün mukaddem bir maslahat-ı hususiyem içün Roma'ya gitmiş idim. Grand Otel'in dehlizlerine girer girmez, karşıma Selanik Mebusu Karasu Efendi ile Mebus Midhat Bey çıktılar. Karasu Efendi'ye,

-"*Hayrola, yolların kapanacağı bir sırada burada ne gezersiniz?*" der demez, iki mebus bizi bir kenarda istîzâh ederek, İtalya düvel-i mü'telifenin grubuyla harbe girib girmeyeceğindeki intıbaat u istitla'atımı sual eylediler. Ben de cevaben,

-"İtalya harbe hazırlanmamış olduğu içün, bir seneden ziyade vakit kazanmış ve iyi-fena tehiyyâtını istikmal eylemiştir.

Müstemlekâtını ve dâhildeki galeyanı ve alelhusus kömürden bed' ile en küçük mevadd-ı ibtidaiyesini hâriçten celbe mecburiyeti ve harb limanlarında bugüne kadar bir guna hazırlıkta bulunmamış olması keyfiyeti nazar-ı dikkate alınırsa, İtilaf grubuyla harbe girmeye karar vermiş olduğuna şübhem yoktur" dedim. Karasu Efendi itminan-ı tam ile,

-"Monşer, bir saat evvel İtalya'nın fikr ü arzusu harbe iştirak etmek idi. Fakat verdiğimiz teminat ve aldığımız malumat üzerine, İtalya artık harbden vazgeçmiş, külliyen bîtaraf kalmağa karar vermiştir. Bunun aksine hareket edecek olan bir hükümdar ve bir heyet-i hükûmet asılır. Masonların en büyük reisi ve mahfel-i kebiri İtalya'nın harbe girmeyeceğini dedikten sonra, İtalya'da bir kuvvet yoktur ki İtalya'yı harbe teşrik eylesün" dedi!

Bu teminata rağmen İtalya harbe girmiş, Masonizm kuvveti de bir müddet sonra mahv olmuştur. Devlet-i Osmaniyye namına roller çevirmeye memur olan Karasu ise mütareke eyyâmında Roma'ya gelib Palas Oteli'ne onyedimilyon İtalya lirasına müşteri çıkmış ve bu suretle nam u şan kazanmak istemiş ve bir hayal-i bâtıl gibi, Devlet-i Osmaniyye'nin tahminatı tersine dönmüştür.

İtalya İstilası

Ergiri ve Görice sancaklarını istila eden eşkıya-yı Yunaniye, önlerine rastgelen sağir ü kebir, inas u zükur bilcümle ehl-i İslâm'ı öldürüyor, alabildikleri eşya-yı menkuleyi nehb ü gâretten sonra her tarafı ateşler içinde bırakıyorlardı.

Ahali-i İslâmiye her türlü esbab-ı mukavemetten mücerred oldukları halde, kimi hükm-i kadere serdade-i itaat ve kimi mehd-i istiklal-ı millî olması itibariyle taarruzdan masun olduğunu tahmin eyledikleri Avlonya'ya ilticaya müsâraat ediyordu. Bu suretle, çoluk çocuktan mürekkeb binlerce kafileler Avlonya'ya geliyor, kasabanın dâhil ve civarı günden güne pek

feci bir manzara ile meydan-ı haşr ü neşri andırıyordu. Aç ve bî-ilaç enva mehâlike ve şiddet-i burudete maruz ve muhtac kalan bu felaketzedeler zeytin ağaçlarının altında ve çitten yapılmış barakalar içinde barınmağa çalışıyor, yüzlerce masumîn[e] bu mesâkin-i sahîfe medfen oluyordu. Draç hükûmeti muhâsamât-ı dâhiliye ile ve temin-i mevcudiyeti ile uğraştığı içün, imdad etmeyi hatıra bile getirmediği gibi, Avlonyalıların ızhar eyledikleri muavenet-i fedakârâne dahi muhacirînin sefaletine karşı çaresâz olamıyordu.

Muhacirîn-i merkumenin hergün ref' u ismâ eyledikleri sadâ-yı infial ve enîn-i melâl Avlonyalıları son derecede ürkütmüş, hududu tehdit eden Yunanîlerin etrafa saçtıkları ahbar-ı muvahhişe herkesi ra'şedâr-ı dehşet etmiş idi. Ruesâ-yı ruhanîden bir cemm-i ğafir evvela Avusturya konsolosuna müracaatla Yunanlılardan sıyanete delalet etmesini rica etmiş ve fakat konsolos İtalya ile bir mesele hudûsüne sebebiyet vermemek içün bunları takımıyla İtalya konsolosuna sevke mecburiyet görmüş idi. İtalya konsolosu *alelkaide* devletine malumat i'tâ edeceği cevabıyla bunları savmış, bir guna ümid-i halâs u necat vermemişti. Şayiat-ı vâkıaya göre, İtalya konsolosu müracaat eden bu zevâta tahriren davet ü niyazlarını icra etmelerini teklif etmiş ve onlar da birçok münakaşa ve münazaradan sonra *Temenniyat-ı Umumiye* namıyla ve kendi imzalarıyla bir varaka vermişler imiş.

Ahali baştan başa ye's ü hüsran içinde kalmış iken, 1914 senesi Kanunıevvelinin 25'inde İtalya devleti evvela iki beylik vapurunun mürettebatından üç yüz nefer ve sonra Colonel Moska kumandasıyla bir alay "bersalyer"[i] Avlonya'ya çıkardı. Konsolosla kumandan tarafından vukubulan ilana göre, bu tertibat İtalya tebaasıyla mahmilerini sıyanet etmek ve mültecileri îvâ ve iaşe eylemek gibi pek adî bir maksada müstenid idi. Halbuki tebaa denilen üç-beş arabacı ve kunduracının muhafaza-i hayatı içün bu ihracata lüzum olmadığı derkâr idi. Onları hemen alıb bir vapura irkab etmek mümkün idi. Mahmi namıyla yad etmek istedikleri Avukat Ergirili Yorgi Çako Efendi, hayatını hiçe sayan ve İtalyanlara birkaç gün evvel yanaşan

bir ser-i azade idi. Bunun himayesini vesile-i işgal saymakda imkan tasavvur olunmadığı gibi, kendisi dahi böyle bir müracatta bulunduğu farz olunsa bile, her şeye muhtemil bir merd-i deryadilin sıyanet-i nefsi içün bir memleketin zabtını tervic ü tesri‘ eden bir hak ve kanun yoktur (206).

Mültecilere gelince, bunların mübtela oldukları ilel-i mütenevvia ve mesâib-i şedide üzerine, *hasbe'l-insaniye* her türlü muavenetin icrası sevab olmakla beraber, koca bir devlet namına bunlara tevzi olunan bir miktar edviye ve birkaç parça elbise-i hasîse vesile-i istila olamazdı. İtalya asker çıkardığının ertesi günü, Sazan Adasında vaki San Nikola sahilinde bir batarya top tayin etmiş ve 14 Teşrinievvel 1914'de Sazan'ı zabt eden Yunanîleri hemen adayı terk etmelerine davet etmiş olması üzerine, ada İtalya devleti namına istila olunmuş, adanın müteşekkil olduğu iki tepeden birine "Viktor Emanuel" ve diğerine "Elena" tepesi ünvanı verilmiş, ihtifalât-ı diniye ve askeriye ile livâ-yı muzafferiyetleri çekilmiştir.

İtalya muharrirîn-i siyasiyesinden Amade Tocani'nin ifşaatına inanılmak lazım gelirse, İtalya'yı Arnavutluk'a ayak atmasına, Avlonya'yı zabt etmesine sevk ü icbar eden hâlet Arnavutluk'ta hükümfermâ olan fetret idi. Sırplıların, Karadağlıların ve Yunanlıların müddeayâtına nihayet vermek içün bu sevkiyat-ı askeriyeye lüzum görmüş ve hatta Londra mukavele-i mahude ve menhusesinin Arnavutluk'a ait mevaddı[nı] kabule bile muztar kalmış imiş.*

Muharririn bu babdaki maksadı İtalya'yı tebriye ve Arnavutluk'u himaye etmeyi, yoksa İtalya menâfi-i hususiyesini temine mecbur olduğunu göstermek midir, anlaşılamıyor. Zira Londra Muahedesiyle Arnavutluk'un tamamiyet-i mülkiyesi ortadan kalkmış, İtalya kendi eliyle aynı düşmanlara taksim ü tevzi etmiş olduğu gibi, feyz u hayatı olamayan ve ne zaman ol-

* Avlonya'nın istila olunup olunmaması keyfiyeti[nin] "Kotsi du Korn"da müzakere sırasında Başvekil-i sabık Mösyö Giolitti pek şiddetli bir lisan ile istila aleyhinde bulunduğu ve İtalya'da bilcümle erbab-ı ukûl bu fikr-i savabın lehinde kaldığı muahharan neşr olunan vesaikten anlaşılmıştır.

sa bir menfaat-i münferideye mukabil taviz suretiyle terki tabiî olan bir kıta-i müfreze halinde bırakmış idi. Bu suretle, İtalya Arnavutluk üzerinde ne Avlonya'yı istila etmek ile ve ne de Londra Muahedesiyle bir guna hüsn-i niyet göstermemiş, o hengâmelerde Arnavutluk'u kurtarmaktan vazgeçmişti. Bilakis Avlonya'yı kendi hesabına zabt etmekle istatükoyu bozmuş, Arnavutluk'a hatime çekmek istemiş idi!

Kabil-i inkar değildir ki, Arnavutluk teşekkül ettiği günden itibaren İtalya memurîn-i siyasiyesi bin türlü tezvirat ile her hükûmeti berbat, üç-beş muhterisi alet-i fesad ettikleri içün, Arnavutluk'ta takib ve tatbik etmek istedikleri siyaset *bi't-tab'* zabt u istilaya müncer bir keyfiyet olacağı belli idi!

Sahibsiz bir memleket gibi Avlonya'ya *sellemehü's-selâm* çıkan asker yerleşür yerleşmez İtalya hükûmeti namına zabta karar verdiklerini ilan etmiş, zayıf bir kavme karşı bî-muhâbâ kişver-küşâlık icrasıyla İtalya millet-i necibesini bâr-ı şinâr altında ezmişlerdir!

İhracat-ı askeriye içün hükûmet-i müşarünileyhanın bir lisan-ı resmî ile dermeyan eylediği esbab-ı selaseyi hodbehod gayr-ı kâfi gördüğü içün, muteberân-ı kazâdan yetmiş kişinin imzasıyla mümzâ ve karaya asker çıkarılmasını müsted'î bir varakanın ellerinde mevcut olduğundan dahi bahse lüzum görmüşlerdir. İddia-yı vâkıaya göre, galebe-i havf ü hayretle *konsolata*ya müracaat eden eşhâs temenniyât-ı mebsutalarını tahriren i'tâya davet olundukları sırada, bu varakayı imza ve i'tâya cüretyâb oldukları ve Roma'nın emriyle ondan sonra asker karaya çıktığı anlaşılıyor. Bunun sıhhati olduğuna malumat-ı yakîniyem veya kanaat-i tâmme-i vicdaniyem yoktur. Ümid ederim ki, halkımız böyle bir şenî'adan pak u münezzehtir. Fakat hal ve âtîde, eyâdî-i husamâda bir vesika-i mutebere suretinde telakki edilmesi muhtemel olan böyle bir varakpârenin mahiyeti hakkında tahkikat-ı amîka ve resmiye icrasına lüzum-ı kat'î olduğuna eminim. Zira memleket şunun bunun hiss ü hirasına veya arzu ve iltimasına tâbi değildir. İhanet perde-i mesturiyette kalmaması lazımdır. Bu yetmiş kişi meyanında bugün

vatanperverliği hassaten zatına hasr etmek isteyenler de vardır, denilebilir. Bu suretle memleketi düşmanlara teslim gibi bir hıyanetten sonra gösterilen mücahedelerin hükm ü kuvveti zail olur. "Beyler memleketi satıyorlar" denilmişti; bu beylerden kimsenin imzası olmadığına yakînim vardır. Binaenaleyh, hainleri meydana çıkarmak ve enzâr-ı umumiyenin pîş-i muhakemesinde koymak iktiza eder. İtalyanları memleketten çıkarmağa gayret edenlerin namı hürmetle yad olunduğu sırada, memleketi zabtı vesile verenlerin de ismi tel'în edilmelidir. Sahaif-i tarihiyemizde bunlar birer birer bilinmelidir. Meazâlik, bu imza ve rıza meselesi İtalya devlet-i muazzaması gibi, hukuk-ı milele riayetkâr olması lazım gelen bir hükûmet içün ciddî bir hakk u hüccet olamaz.

Birkaç havene-i hâinenin taleb ve daveti, bir milletin hukuk-ı sarîhasını ihlal edemez! Kaldı ki, İtalya devleti Harb-i Umumîye iştirak etmek içün düvel-i selaseden Avlonya'yı ıvaz-ı harb olarak istemiş ve 1915 senesi Teşrinievvelinde akdolunan Londra Muahede-i Hafiyesi ise İtalya devletinin bu maksadını tamamıyla temin etmiş, öteden beri Avlonya'yı taht-ı istilasına almak üzere custcû-yı fırsattan gayr-ı hâlî kaldığı[nı] göstermişti (207).

İtalyanlar Avlonya ile havalisinde ne istiklal-ı millîyi temin edebilecek bir idare-i sâlime tesis etmişler ve ne de *düsturu'l-amel* tutmak istedikleri kavanin-i Osmaniyye'yi bihakkın tatbik edebilmişlerdir. Karmakarışık ve fakat pek bulaşık bir tarzda idare-i umur ederek gitmişlerdir! 1917 senesinde ve 3 Haziranda Ergiri'de Kumandan-ı Umumî General Giacinto Ferrero İtalya Kralı haşmetlu Üçüncü Viktor Emanuel hazretlerinin namına ilan eylediği beyanat-ı resmiye ile Arnavutluk'un muhafaza-i istiklalini tekeffül etmiş ve Arnavutlara her türlü hukuk-ı idareyi ve serbestî-i hareketi temine karar verdiğini ahaliye anlatmış ise de, Marki San Guiliano'nun Roma'daki ahlâfı, Arnavutları istiklale gayr-ı layık görmüş idi! Müşarünileyh büyük bir vukuf u ihata ile büyük bir fikr u nazara malik idi. Arnavutların emr-i istiklali İtalya devleti içün lazım-ı gayr-ı mu-

farık olduğuna kani idi. Caizdir ki, bu ictihad-ı siyasîsi Avusturya'nın tefevvuk-ı nüfuzunu istirkabdan ve Avlonya'nın istilası dahi o rekabete mani olmak gibi bir tedbirden ileri gelsin! Fakat halefleri herhalde Arnavutluk'un hakk-ı hayata bile müsta'id olmadığını hükmediyordu. Avusturya'ya *bi'se'l-halef* olarak ortaya çıkan akvâm-ı selase mecmûasının teşkilat-ı mülkiyesi henüz mukarrer değil iken, onların inkişaf u tevessü'lerine ve Arnavutluk üzerinde iddia-yı hukuk etmelerine meydan veriyordu. Kendileri lüzum hissettikçe bir palaspâre-i sefalet gibi parça parça ayırdıkları Arnavutluk'u hakk-ı sükut olarak bunlara bahş eder, gördükleri bütün müşkilata karşı mezat malı gibi aza-yı hayatımızı tazminat makamında düşmanlarımızın pîş-i iştihasına atardı. Sonra yine pişman olur, Arnavutlara mu'în u zâhir görünürlerdi (208).

Fikr-i şahsîye ve ilca-yı zamana tâbi tutulan bu siyaset-i müzebzebe İtalya gibi bir millet-i necibenin mahsul-i re'y u talebi değil idi. İtalya matbuatı ve İtalya efkâr-ı münevver ashabının temenniyatı Adriyatik'te muvazene-i siyasiyeyi muhafaza hikmetine ve her milletin sıyanet-i hakk-ı hürriyetine müstenid olan bir ictihada hâdim idi. Milletimizi mahkum-ı zeval etmek isteyen kütahbînler, karlı havada avlamak hevesinde bulunanlar idi. Bunların reva gördükleri muamelat-ı bârideye karşı hakkın tecelli etmesi tabiî idi. Başta jandarma yüzbaşılığından munkalib Kastoldi (209) olduğu halde, alelumum memurîn-i mülkiye memleketimizi baştan başa bir müsta'mere-i vahşiye gibi *keyfe mâ yeşâ'* idare etmek istiyor, halkı umumiyetle hor u hakir görüyorlardı. Arnavutluk'ta efkâr-ı umumiyenin mevcudiyetine kimse kail olmuyor, Arnavutları *min külli'l-vücûh* hürriyete bile layık görmüyorlardı. Memleketlerinde hükümfermâ olan desâtir-i medeniyeyi bunlar tatbike değil, hatırlarına bile getirmiyorlardı. Kendileri tamamıyla mesuliyetten vareste idi. Mesuliyet korkusu girmediği yerlerde ise adalet münselibdir.

Memurîn-i mülkiye kanuna tâbi olmayıb fikr ü insaflarına göre hüküm sürüyorlardı. Suretâ kavanin-i Osmaniyye *mer'iyyü'l-icra* idi. Halbuki bir İtalyalı hakimin re'y-i hodu bütün ka-

vaid ü nizamatın fevkinde idi. Onun verdiği karar kabil-i istinaf u temyiz değil idi. Bir livâda sakin olan nüfus-ı masumenin ırzı, canı, malı hep onun hükmüne mufavvaz ve musahhar idi. Onun kararı *lâ-yeteğayyer* tutulur, kimseye velev ki İtalya mehâkiminde dahi hakk-ı istinaf u temyiz verilmiyordu. Afrika çöllerinde câ-yı kabul bulmayan bu istibdad-ı bîdâd, Arnavutların izzet-i nefs-i millîlerini ne derece rencide ettiğini kimse hesab etmiyordu (210).

Hükûmet-i mülkiye ve devâir-i belediye (211) vesayet-i mutlaka tahtında idi. Hiçbir memur İtalya komiserlerinden emir almadıkça ifa-yı vazifeye mezun değil idi.

İstihdam olunan memurlar yalnız kendilerine verilen evâmiri harfiyen icra ile mükellef idi. Bunlar ahalinin hukukunu değil, hatta izzet-i nefslerini dahi sıyanete muktedir değil idi. Kullanılan birçok hafiyeler can yakmakta, hanüman yıkmakta maharet peyda etmişlerdi. Bunlar efrâd-ı milleti birbiriyle atıştırub tutuşturmağa ve bu vesile ile İtalyanlara sermaye-i tecessüs hazırlamağa sâî idi. İtalyanlar esasât[t]a değil, en adî muamelatta dahi, zevâhir ü füruatta bile memleketin tarz-ı idaresinde halkın taşıdığı bir ruh-ı millîden bigâne ve bihaber olduklarını gösteriyor, hep kuvâ-yı bîgeran-ı askerîlerine mağrur ve müstenid olarak yerlileri rencide etmeye devam ediyorlardı.

Ahali ve hükûmet arasında emn ü itimad yok idi. Meftun-ı adalet ü hürriyet olan İtalyanlara dahi pek ağır gelen bu hâlât u muamelat üzerine, onlar da bu memurlara karşı ızhar-ı nefret ediyorlardı. Bunlar samimi görüştükleri zevâta teessürlerini söyler, bayağı halkın ihtisasât-ı milliyesini bir kat daha inkişafa davet ile şikayâta meydan vermek, efkâr-ı umumiyeyi bu vadiye sevk eylemek isterlerdi. Onların muhakeme-i muhikkasına göre, İtalya'nın Arnavutluk'ta bir yâd-ı mâzisi, bir menfaat-i maddiyesi olmadığından, ahalinin hissiyât-ı milliyesine, efkâr-ı hamiyetkârânesine kimsenin dokunmaya hakkı yok idi. Heyet-i askeriye, son eyyâm-ı muhasara müstesna olmak şartıyla, alelumum halkı rencide etmekten hazer eder, hiss-i millîyi fezâyihten değil, en kıymetdar fezâilden addeylerdi. Fakat idare-i

mülkiyeye karşı pek ziyade bigâne kalması onların tezyid-i savletlerine sebebiyet veriyordu. Zahirde bunlara kumandan-ı umumînin bir hakk-ı nezareti var idi. Fakat hakikatte Dâhiliye ve Hâriciye Nezareti'ne mensub u merbut oldukları içün, istinadgâhları pek kavi ve şükr ü şikayetleri müsmir idi! Yüzbaşı Kastoldi'nin idare ettiği bu çetenin tağlit-i ezhân ve tecrid-i hamiyetmendân içün ihzar eylediği esbab pâyansız idi. Roma'ya gönderdikleri raporlarla her istediklerini yapmağa kâdir, ahvâl-i umumiyeyi, hissiyât-ı milliyeyi arzuları vechile tasvir ü tefsire mahir idiler. Bunların bu suretle hükümfermâ olan teferrüd ü tahakkümleri halk üzerinde büyük bir kin ü nefreti dâî oluyor, umumiyetle ahalinin vedad u itimadını selb ediyordu. Binaenaleyh Arnavutların yegâne ümidleri milletin hamiyet ü şecaatine münhasır kalıyordu.

Sırplılar

Avusturya ordularının galebe-i katiasıyla Sırp askeri kâmilen münhezim ve perişan olmuş idi. Avusturyalılar bunları takib ettikçe efrâd top ve tüfenklerini yollarda bırakarak ve açlık canlarına tak etmiş olarak Arnavutluk hududuna sürüklenüb geliyorlardı. İltica edecek başka yerleri, imdadlarına gelecek bir kuvvetleri yok idi. Balkan Harbinde vahşiyane ve bî-rahmane öldürdükleri binlerce Arnavutun hayal-i intikamlarına uğramakla umumu lerzedâr-ı dehşet oluyor, *keyfe mâ yeşâ'* hududu aşub da Arnavutluk'a girebilmeye cesaret edemiyorlardı! Kışın şiddeti, her türlü levâzım u erzakın fıkdanı ise baştan başa bu belazedeleri hayatlarından nevmîd etmiş, kraldan bed' ile son neferine varıncaya, kimsede ümid-i halâs kalmamış idi. Böyle bir hengâme-i belada Esad Paşa'ya müracaat ve onun şahsî nüfuzundan istizhâra müsâraat eylediler. Cenova'da iken Esad Paşa'ya buna dair vukubulan bir sualime karşı vermiş olduğu cevaba göre, Sırplılar yolları tamir vesilesiyle kendisine 30.000 altun gönderdikleri ve böylece hakk-ı mururlarını temin ettik-

leri sahih olub, Sırplıların hal-i izmihlallerini tahmin edemediğini ve binaenaleyh Arnavutluk hududuna girmekten bunları men'e muktedir olamayacağını bildiği içün, verilen parayı kabul etmekte tereddüt etmemiş ve Sırplıların emniyet-i mal ü canları içün her türlü vesâile tevessül ile rüesâ-yı cibali ikna ederek Sırplıları taarruzlarından vikaye edebilmiştir (212).

Sırplılar Arnavutluk cibal şahikasını pek çok metâib-i elîme ile geçmiş, Draç'a gelmişlerdi. Oradan bir kısmı Avlonya'ya ve bir kısmı Korfu'ya sevk ü îsâl edilerek muahharan tahaşşüd eden ve harbin hitamına kadar Sırp Ordusu namıyla Bulgarlarla çarpışan kuvâ-yı askeriyeyi teşkil eylemişlerdi. Bu kuvvet, müttefiklerine karşı Sırplıların varlığını göstermiş, Sırp hükûmetinin muhafaza-i mevcudiyetine yardım etmiş idi. Sırp Veliahdı ve Naib-i Saltanatı Aleksander, bir resm-i kabul sırasında Esad Paşa'nın bu hizmet-i meşkuresini (!!) *ilelebed* Sırpların derhatır etmeye mecbur olduklarını beyan ile, müşarünileyhe ibraz-ı minnet ü mahmedet etmiş ve Paşa dahi Paris Konferansında verdiği muhtırada dahi bu mesai-i memduhasını yad ederek, kendisi içün hazırladıkları o Küçük Arnavutluk'un tac ü tahtını mükafâten aramağa vesile tutmuş idi. Egerçi konferansta müşarünileyh bir mevki-i kabul bulmamış ve sözüne kimse kulak vermemiş ise de, Sırplılar kendisini hami ve mahmi suretinde tanamış ve itikadımca Esad Paşa'nın Arnavutluk'a yaptığı en büyük fenalık bu halden istifade edememesi olmuş idi. Esad Paşa['nın] Sırplılara müzaheretle egerçi Arnavutluk'u müttefiklerin kitle-i müttehidesine idhal etmekle Arnavutluk'un âtîsini temin edebilmiş olduğu iddia olunabilirse de, müşarünileyh bunu şahsına ait âmâl-i vahiyeye ve 30.000 altuna mukabil ihtiyar etmiş, Arnavutluk'un menafi-i maddiyesini kat'an nazar-ı teemmüle almamış; tabir-i esahh ile Arnavutluk'un yalnız idame-i namına hizmet edebilmiştir. P[r]izren'i, Yakova'yı, İpek'i ve Ohri ile Debre'yi Arnavutluk'a ilhâken Kral Petro'nun elinden bir muahede ile rabt etseydi, hem Arnavutluk'a karşı hüsn-i niyetini ve hem de hakikî bir teşebbüsle vatanına merbutiyetini isbat

etmiş olurdu. Esad Paşa bunu düşünmemiş ve hatta düşünmeye bile lüzum görmemiş olduğu gibi, hemsâz-ı hükûmeti olan zevâtın sükutu dahi o menfaate iştirakten ziyade mevki u memuriyetlerini muhafaza etmek istem[e]lerinden ileri gelmiş idi. Bu suretle cümlesi vatanlarına borçlu oldukları bir vazife-i mukaddeseyi bu fırsattan bilistifade ârâ etmemiş ve vatan namına bir şey aramağa lüzum bile görmemişlerdi. Her biri hasîs bir maksad-ı zâtîye hizmet etmiş ve bundan dolayı tarih-i millîmizin *bi-hakkın* levm ü teşnî'ine ve efrâd-ı milletin ta'n u nefretine hedef olmuşlardır.

Kral Petro bir kilimin içinde ve dört *soldat*ın[49] omzunda titreye titreye Esad Paşa'nın evine iltica etmiş, yirmi gün kadar mihmân-ı hâssı olmuş idi. Sırplılar içün bu yerler ellerinden çıkmış, kendilerini kurtarmaktan gayrı kimsede bir gaye ve ümniye kalmamış idi. Fidye-i necat suretinde bu yerleri terk etmekte hiçbir Sırplı tereddüd etmez, hükûmet Esad Paşa'nın her teklifini kabul etmekten çekinmezdi. O zaman Draç'da Fransa ve İtalya ile Sırp mümessilleri bulunuyordu. Böyle bir vesika *nakş-ber-âb* kabilinden sayılsa bile, bu süferânın gözü önünde akd u kabul edilmesi itibariyle, Arnavutluk içün bir hakk-ı meşruu tazammun eder, Londra Muahedesinin *alâ kadri'l-imkân* ıskat-ı muhteviyatına vesile olurdu. Esad Paşa Londra Muahedesinin tahdid ettiği hududu bilirdi. Böyle küçük bir Arnavutluk'un dahi tûl müddet hakk-ı hayata malik olamayacağını anlardı. Fakat şahsına has olarak bir malikane saydığı içün, o yerlerin idaresini kolay görür, kendi haya[tı]nca kafi ve münasib bulurdu. Bu babda Cenova'da îrad ettiğim bir suale cevaben demiş idi ki,

> Sırplıların bu raddede perişan olduklarını tahmin etmemiş idim. Hal-i sûzinâklerini gördükten ve her türlü metalibimizi kabule mecbur u muztar olacaklarını anladıktan sonra tahvil-i lisan u muamele etmeyi ve üzerlerine zebukeşâne davranmağı nefsimce girân görmüştüm. Meazalik, İtalya sefiri Baron Aliotti'nin iğfalâtına kapılmış olduğumu dahi ketm edemem. O adam bana Sırplılara edilecek müzaheretle Arnavutluk'a İtilaf Devletleri arasında büyük bir mevki kazan-

> dıracağımı söyler ve aksi olarak bunlar en küçük bir taarruza uğrarsa, Arnavutluk'un mahv olabileceğini iddia eylerdi. Bu hissiyat u beyanatı kendim muhakeme edebilecek bir hal ü mevkide değil idim. Zira her tarafım İtilaf Devletlerinin memurîn-i siyasiyesiyle muhat idi. Bana hakâyıkı *kemâ hiye hakkuha* izah edecek, Avrupa'nın ve alelhusus Avusturya ile Sırbistan'ın bulundukları vaziyeti anlatacak yanımda muktedir adamlar yok idi. Hepinize (!!) müracaat ettim. Ayrı ayrı birçok zevât-ı muktedirenin Draç'a gelib birlikte çalışmaklığımızı rica ve teklif eyledim. Şahin Bey Dino'dan gayrı davetime icabet eden olmadı. Her nasıl olsa, bu hal-i vebalden derece derece hepinizi mesul görüyorum (213).

Esad Paşa'nın bu ifadâtında şemme-i hakikat var ise de hulus-ı niyet yoktur, sanırım. Zira müşarünileyh[in] bütün muamelatını menfaat-i şahsiyesiyle telif etmiş olduğu malum idi. Bunu isbat içün müşarünileyhin 16 Nisan 1919 tarihiyle ve *Arnavutluk Reis-i Hükûmeti* imzasıyla Paris Konferansına tevdi eylediği muhtıra-i malumede, ol zaman arası açılmış olan İtalya'nın hakk-ı himayesinden şikayet etmiş ve Sırplılara, Yunanîlere bahş olunan müsaadât-ı vâsiaya karşı şakk-i şefe etmeyib, kemal-i ihtiyat ile idare-i maslahat etmek istemişti.

Hatta bu müsaadâtı 1913 senesinde kabul olunan hududa makîs tutmuş, nev'an-mâ meşruiyetine bile kail olduğunu göstermiş idi!! Esad Paşa astığı, kestiği veya vesait-i müteaddide ile elde edindiği adamlar sayesinde idaresinde kalmış olan Tiran, Kavaya ile Draç ve Şayak havalisini bir zaman eline avucuna almış ve bu aralık Arnavutluk['un] kendisinden ibaret olduğunu isbata çalışmıştır. Şâyân-ı teessüftür ki, Harb-i Umumî zamanında idare-i umura ve muamelat-ı siyasiyeye vakıf olan dânişverân ve dûrbinân Esad Paşa'nın dediği gibi ortadan kaybolub, kimi memâlik-i garbiyeye gitmek mecburiyetinde bulunmuş ve bir kısmı da Esad Paşa'nın pençe-i gadrinden kurtulmak üzere bir tarafa savuşub saklanmağa ve kendisine iltica edenler hâh u nâhâh beraberce her zillet ve rezaleti irtikaba katlanmış oldukları içün, Arnavutluk hakikatte müşarünileyhten ibaret kalmış idi.

Yedi-sekiz ay akdem Osmanlı hükûmetine iltihak etmek, babalarına, yani zat-ı hazret-i padişahîye kavuşmak isteyen Musa Kazım ile Mustafa Ndroki ve hempâlarına karşı, Esad Paşa devlet-i müşarünileyhaya ve doğrudan doğruya makam-ı emced-i Hilafet'e resmen ilan-ı harb ettiği halde (214) kimse iğraz u itirazda bulunmamış, kimse ağzını açmağa cesaret etmemiştir! Bu suretle Esad Paşa İngiltere, Fransa ve İtalya'nın (215) müttefiki olmuş, harbin devamı müddetince on beş bin asker silah altında bulundurmak şartıyla, birincisinden şehrî 60.000 İngiliz lirası ve ikincisinden 150.000 frank ve üçüncüsünden 500.000 lireta istîfa etmek üzere mevâid-i resmiye almış idi. Fakat Avusturyalılar Draç havalisini istiladan birkaç saat evvelce, Esad Paşa ahmâl ü eskâliyle bir İtalyan vapuruna binerek Draç'dan ferceyâb-ı firar olmuş, ordu namıyla yad ettiği bir-iki yüz merdi müşteri gibi evvelen Korfu'da ve sonra Selanik'te toplamış ise de, Balkan cihetlerinde vukubulan musâdemâtta, iddiası gibi ehemmiyetli bir rol oynamamıştı. Paris Konferansında Sırp ve Yunan delegelerine ve bazı Fransız ricâline istinaden Arnavutluk'u temsil etmek, Arnavutluk tac ü tahtı üzerine iddia eylediği hukuk-ı vâhiyeye vücud vermek istemiş ise de, kimse bunu ısğâ etmemiş, hiçbir heyet-i resmiye huzurunda bir sıfat-ı mümtaze ile kabul olunmamıştı (216, 217).

Avusturya İstilası

Avusturya zimamdâran-ı siyaseti Balkan Harbinden evvel Bulgarlardan muğber ve Sırplılara son derece dilgîr idi. Bulgarların az çok bir kûşmâle uğramalarını ve Sırplıların külliyen mağlub ve perişan olmalarını *ez can u dil* arzu ediyorlardı. Devlet-i Osmaniyye'nin kuvve-i askeriyesini bu maksadın husulü içün kafi görüyor ve düvel-i erbaayı nasıl olsa ezebileceğine kani oluyorlardı! Avusturya bir atışta iki vurmak hevesinde ve hiçbir fedakârlık ihtiyarına lüzum görmeksizin, Balkanlar'da tefevvuk-ı nüfuz ile hâkim-i küll olmak hülyasında idi.

Evdeki hesab ise çarşuya uymadı!! Devlet-i Osmaniyye['nin] Arnavutları silahlarından tecrid ve Jön Türkler[in] idare-i zalimaneleriyle devletten tenfir ü tebrid ettiklerini; [Osmanlıların] ahvâl-i dâhiliye ve maliyesinin bir milyon düşmana galebe değil, mukabele edebilecek ordular sevk u ihzara müsaid olmadığını düşünmemişlerdi. Ricâl-i merkume şu gafletleriyle ve bir malumat-ı sathiyeye müstenid olan hayalâta tebaatleriyle hakikati meçhule feda ve Arnavutluk'u göz göre [göre] müttefiklere terk ü ihda etmiş, devletleri içün bir mehlike hazırlamışlardır. Halbuki Avusturya devleti müttefiklere küçük bir müdahale ve itirazda bulunmuş olsaydı, ya harbi ve belki ittifaklarını men' ü tehir eder veyahud hâl ü âtîde Arnavutluk'un hudud-ı mülkiye ve mevcudiyet-i milliyesini muhafaza şartıyla bîtaraf kalmak üzere düvel-i erbaanın muvafakatlarını istihsal eylerdi.

Avusturya Rumeli'de mevcudiyet-i Osmaniyye['nin] yalnız Arnavutluk'un bekasıyla kaim olabileceğini düşünmemiş, bunca senelerden beri Rumeli'de muhafazasıyla uğraştıkları "statüko"yu en evvel kendileri bozub, çorab söküğü gibi (218) her şeyin hal-i aslîsinden çıkma[sın]a sebeb olmuşlardı. Bu suretle Arnavutluk'un inkisam u sukutuyla Devlet-i Osmaniyye'nin nokta-i zevalini ve *bi'n-nisbe* Avusturya'nın dahi mebde-i izmihlalini hazırlamışlardır. Arnavutluk iki Islav hükûmetinin birleşmesine, Islav unsurunun ötede beride Avusturya'nın aleyhinde perverde eyledikleri âmâl-i harîsânenin inkişaf ü tevessü'üne mani idi. Arnavutluk'un mevcudiyeti Devlet-i Osmaniyye'den ziyade Avusturya'nın menâfiine hâdim ve ona lazım idi. Avusturya Balkan Harbini men etmemiş, men etmek istememiş, ciddî bir faaliyetle dahi harbi göze almakla, Arnavutluk'u kurtarmağa mecbur olduğunu teyakkun edememiştir!

Sırplılar *der ceng-i evvel* Makedonya'nın cenubunu ve Arnavutluk'un kısm-ı küllîsini istila ettikten ve Islav âleminde kazandıkları mevki-i bülend ile alelumum temayülât-ı milliyeyi celbe muvaffak olduktan sonra [Avusturyalıların] akılları başına gelmiş, Sırplılara bir kat daha teşdid-i husumetle bir harbe

girişmek ve bu suretle mazideki hatalarını tashih etmek istemişti. Fakat bu hakikati pek geç idrak ettikleri ve Avrupa efkâr-ı umumiyesi Sırplılara müteveccih olduğu içün, onlara açtıkları ebvab-ı muhasamanın önünde Rusya ve Fransa ile İngiltere'yi bulmuşlardı. Halbuki Balkan Harbinden sonra evvelki hal ü mevkiye rücu etmek imkanı yok idi. Devlet-i Osmaniyye Arnavutluk ile alaka-i maddiyesini kesmiş ve Arnavutluk dahi cirmi nisbetinde bir mevcudiyet gösterebilecek bir şekle girmişti. Fazla olarak Islav unsuruna mensub birçok akvâm-ı tâbianın hayat-ı milliyesi tamamıyla uyanmış, Avusturyalıların aleyhinde vukubulan ilkaât u mevâide bağlanmışlardı.

Mareşal Konrad evvel ü âhir bu akvâm-ı tâbianın galeyan-ı milliyet ü hamiyetlerinden ürkerek, Macaristan gibi umum Islavların dahi serbestî-i idareleri ve üç hükûmetten mürekkeb olmak üzere imparatorluğun tarz-ı idaresi[nin] tertib ü tanzimi fikrinde bulunmuş ve bir aralık veliahd-ı maktul ile beraber pek çok ricâl-i siyasiye ve askeriye re'y-i mezkuru tervic etmeye karar vermiş ise de, iş başında bulunanlar İmparator'a arz u kabulden ve Macarların tamamıyla buna muhalif olduklarından tehâşî ettikleri içün, Avusturya'nın zîr-i tâbiiyetinde bulunan Islavların dûr-endîş ricâl-i muktediresi Habsburglardan bizzarur[e] kat'-ı ümid eylemiş ve ister istemez Karagorgeviçlerin cenah-ı hamiyetine sığınarak vahdet-i mülkiye ve hürriyet-i milliyelerinin husulüne dâmen-dermiyan olmuşlardır.

Bosna Saray'da, Prag'da ve sâir bilad-ı cesimede gösterilen tezahürat hep bu meyelan-ı umumiyenin neticesi olduğu gibi, Rusya ordularına karşı sevk olunan ketâib-i muhtelife meyanında bulunan Prag Alayı[nın] ilk müsademede bayraklarıyla, zabitânıyla Ruslara iltihak etmeleri dahi onun tesiri idi. Bu suretle Islavların Avusturya'ya karşı metanet-i hâlisaları zeval bulmuş ve Avusturya ve Macar heyet-i askeriyesinin dahi bunlar hakkında itimadları kalmamıştır. Kitle-i askeriye baştan başa ikiye ayrılmış ve Avusturya'nın zevalpezîr olacağı fikri ta'ammüm eylemiştir. Erkan-ı Harbiye Dairesi Islavları Rusya cebhesinden aldırıb İtalya'ya ve Arnavutluk'a sevke mecbur ol-

duğu gibi, emn ü itimattan berî kalan Islav efrâdı dahi âmâl-i milliyelerini ve buna mani olanlar hakkında husumet-i sahihalarını her yerde göstermeye başlamışlardır. Binaenaleyh, Arnavutluk'a gelen Islav zâbitânıyla efrâdı umumiyetle Arnavutları Islav aleyhinde bulunan bir unsur sıfatıyla telakki etmiş, hafî ve celî Arnavutları tazyike gayret eylemişlerdir. Bu hal ü hareketlerini ve maksad-ı aslîlerini ketm içün Avusturyalılara karşı olan Arnavutların tesbit-i idareden aciz ve her türlü fesadâta müstaid olduklarını vesile tutmuş ve *sâniyen*, Avusturya'ya hasım olan akvâma alet-i setr ü tecessüs olabilmeleri ihtimalinden bahs etmişlerdir. Bu efkâr-ı sahîfenin ilk kurbanları ahali-i İslâmiye idi. Bu cihetle, takım takım ehl-i İslâm duçar-ı bela-yı iğtinam oluyordu. Avusturya işgal-i askeriyesi başkumandanı Tm.Lm.P. Trollmann[50] bu tesirat ve ilkaattan azade kalmamış olduğu içün, bervech-i âtî 18 Kanunısanî 1917 tarihiyle Avusturya devleti namına bir beyanname neşr eylemiştir:

> Memleketinizi feth u istila maksadıyla gelmiyoruz. Hasmımız olan ve asırlardan beri Arnavutların dahi düşman-ı cânı sayılan Sırplıları takib ü tenkil mecburiyetiyle Arnavutluk hududunu geçiyoruz. Avusturya hükûmeti Arnavutların vahdet-i milliye ve mevcudiyet-i mülkiyesini[51] muhafaza etmek üzere her zaman ızhar-ı sa'y-ı feravan eylemiştir. Halbuki vürûdumuzdan akdem hasm-ı müşterekimiz *bilâsebeb* mülkünüzü istila etmiş, âmâl-i milliyenizin imhasına çalışmıştır. Husamâ-yı müşterekimize her tarafdar olanlar, şübhe yoktur ki kendilerini satmış, doğrudan doğruya vatanınıza hıyanet eylemiş bir ekall-i kalîldir. Fedakâr ve hamiyetşiâr olan bütün Arnavut kavm-i necibini millete memlekete bir samimiyet-i kamile ile merbut olduğunu isbat edecek ve vatanını kurtarmak isteyen bizlere karşı ümidvâr-ı selamet olacaklardır. Avusturya orduları[nın] her halde nâcî-i hürriyetiniz olduğunu ve pek halis bir hiss-i meveddetle geldiklerini bilen binlerce Arnavutlar bizim ile beraber bulunacak ve biz de *aleddevam* dininize, lisanınıza, milliyetinizle hukukunuza ve an'anât-ı kavmiyenize riayet-i kamilede bulunacağımızı anlayacaklardır! Memleketinizde bulunacağımız müddetçe malınız, canınız, ırz ve namusunuzu *ez-her-cihet* vikaye etmek üzere kanunlar tanzim ile beraber, bir idare-i adile temin ve harbden dolayı yapılması zarurî olan

> her türlü zarar u ziyanlarınızı *bi't-tamam* tazmin edeceğimizden emin olunuz. Bu teminata ve bundan sonra terbiye-i medeniyenizi istikmal edecek olan kâffe-i icraata itimat ediniz (219). Ve bu suretle bugüne kadar me'lûf olduğunuz bir itiyad ile irtikab ettiğiniz tavr-ı burudeti terk ü men' ile kendinizi idare edebilecek bir hakk u istidadı ihrâza çalışınız. Bu hakkı tamamıyla kazandığınıza ve mevki-i tatbike vaz' edebileceğinize kanaat ve her türlü esasât-ı idareyi kendiniz derk ü tedvir edeceğinize emniyet hasıl ettikten sonra, Avusturya hükûmeti kaffe-i hukukunuzu redd ü iade etmekle beraber, daima himaye ve müzaheretini dirîğ etmeyeceğinden mutmain olunuz.
>
> Bütün Avusturya ordularının kumandan-ı âlîsi[nin] aynı zamanda Arnavutların hukuk-ı mülkiye ve menâfi-i kavmiyelerinin en büyük hamisi olduğuna Arnavutların kani olmalarını arzu eylediğini ve Avusturya hükûmetinin ve kuvâ-yı askeriyesinin Arnavutluk'u muhafaza ile istiklal ü istikbalini ve makâsıd-ı milliyesini zâmin ve *min külli'l-vücûh* bu esbâbı ihzâra hahişgîr olduğunu biliniz. Kendi hayat-ı ictimaiye ve menfaat-i kavmiyeniz Avusturya'nın şan u zaferine merbut ve herhalde gayr-i münfekk olduğuna katiyen emniyet ediniz.

Bu beyanname ile bir taraftan irâe-i rûy-i istimalet ve telkin-i lâzime-i mutavaat olunuyordu ve diğer yandan Arnavutların idare-i hükûmet hususunda henüz *nâ-puhte* olduklarını tasrih ve isbat-ı rüşd ü sedad ettikten sonra icra-yı vesayetten feragat olacağı tavzih olunuyordu (220). Halbuki akîb-i istilada bu teminatı mütenakız ve Arnavutların her türlü hukuk-ı kavmiyelerini muarız olarak, Islav unsuruna mensub efrâd u ümerâ Arnavutları *bî-rahmâne* olarak rencide etmiş, sebebli sebebsiz mal ve canlarını tehdit etmekten halî kalmamıştır!!

Ordu İşkodra['ya] girer girmez İslâm ve Hıristiyan evlerini işgal ettiler. Efkâr-ı umumiye bundan dolayı heyecana geldi ve onun üzerine askerin işgal edebileceği mesâkîni aralarında tahsis ü tefrik etmek üzere Plaka? Cami-i şerifinde ictima eyledi. Heyet-i askeriye buna başka manalar verüb cami-i şerifi asâkir-i külliye ile ihata etmiş ve hemen dokuz yüz kişi[yi] taht-ı tevkife almıştır. Bu şiddet kafi görülmeyerek, örfî ve siyasî bahaneleriyle tevkifata ibtidar eylemiş, ötekine berikine ve alelhusus

ehl-i İslâm'a birçok cezalar tertib eylemişlerdir. İşkodra eşrâfından Sülçe Bey'in buldukları zinete dair kâr-ı kadîm eslihayı zabt u müsadere etmiş, bütün buyût u mesâkinde vaki evâni-i nuhâsiyeyi, eşya-yı madeniyeyi belediye vasıtasıyla toplatmışlardır. Suretâ bakırların beher kıyesine 2-3 kron takdir etmişlerse de, o zamandaki kıymet-i hakikiyelerine nisbeten beşte birini vermişlerdir.

Şu ahbâr tahdîş-i ezhânı mucib oluyor; Esad Paşa'nın, Sırplılarla İtalyanların efkâr-ı umumiyede takviye-i nüfuz u tahakkümlerine vesile veriyordu. Hâriciye Nezareti'ne müracaatla tadil-i şiddet edilmesini rica ettim. Nezaret mezâlim-i vakıayı nev'an-mâ itiraf etmek ile beraber idare-i askeriyeye karşı müdahale edemeyeceklerini beyan eylediler. Halbuki idare-i askeriye dedikleri heyetin kısm-ı küllîsi Islav unsuruna mensub ve Arnavutlara düşman idi. Birkaç gün sonra egerçi mevkufîni tahliye etmişlerse de, halkın evinde ve elinde bulunan meskûkâtı ve madene müteallık evanîyi zabt u müsadereye devam ediyor; ağnam u mevâşîlerini, erzak-ı mevcudelerini yok pahasına cebren ve müsadereten almak gibi tedabir ittihaz olunuyordu.

Birkaç gün zarfında bir takım erbâb-ı ihtikâr İşkodra ve havalisinden 40-50 krona mübayaa eyledikleri binlerce koyunları Viyana'ya kadar getirib 400 ve hatta 450 krona sattıklarından dolayı şikayâtımı tekrar eyledim. Ve payitahtın bu misillu sevkiyata ihtiyacı varsa erbâb-ı ihtikâra değil, ashab-ı mala vesait-i nakliye i'tâsıyla ve teshilat-ı lâzime iraesiyle celbi daha kolay ve *ez-her-cihet* daha muvafık-ı nasfet olacağını anlattım. Fakat bu sırada İşkodra ve havalisinde cebren asker toplamağa teşebbüs olunduğu[nu] da haber aldım. Derhal tekrîr-i müracaatla bu halin îrâs edebileceği su-i tesir ile Esad Paşa'nın müstefid ve Arnavutluk['un] serâpâ mutazarrır olacağını beyan ile nazar-ı itibarlarını davete çalıştım.

Arnavutluk'un muhafaza-i hukuku maksadıyla halkın hizmet-i askeriyede bulunmağa mecbur oldukları cevabıyla iskât olunmaklığım arzu olunmuş ise de, istiklal-ı millî ilan olun-

madıkça ve Arnavutluk bir hükûmet-i müttefika suretinde telakki ve kabul edilmedikçe Belçika ve Karadağ gibi memalik-i müstevliyede tatbik olunmayan bir usulün Arnavutluk'ta icra edilmesi hukuk-ı milele muğayir ve Arnavutların şeref ü haysiyetlerine münafî olduğunu beyan eyledim. Bu müzakerât üzerine Arnavutlardan muhtac-ı iane olanlardan maaşlı olarak gönüllü cem edilmesi mümkün ve bu suret[in] siyasetlerine muvafık olacağını söyledim. İşkodra hükûmet-i askeriyesi buna muvafakat etmiş ise de, etmek tevziatını efrâdın hizmet-i askeriyeyi kabul etmelerine mevkuf tutmalarını ve bu ise binlerce avâil-i muhtace erkeklerinin hâh ü nâhâh askere alınmalarını intac etmekle, itirazda bulundum (221). Bu şikayât u teessürâttan müteezzî olan Hâriciye Nezareti nihayet hükûmet-i askeriyeyi refte refte tadil-i şiddete icbar etmiş ve bu suretle bir emrivaki karşısında bulundurmak istedikleri bir istibdad-ı askeriyeyi terke lüzum görülerek şükran-ı umumîyi istihsale karar vermişlerdir.

Umur-ı şer'iyeyi Debreli Vehbi Efendi'nin riyaseti tahtında Libohovalı Veysel ve Göriceli Hafız Ali Efendi'den mürekkeb bir heyetin yed-i emanetine tevdi eylemiş, umur-ı adliyeyi Nepravişteli Mazhar Efendi'ye ve onun vefatı vuku bulmakla Ergirili Avni Efendi Dayola'ya ve mesâlih-i maliyeyi Feyzi Bey Alizoti ve maarif-i umumiyenin emr-i teftiş ü idaresi İşkodralı Luigi Guragoki'ye tefviz etmişlerdir. Profesör Pekmezi'nin riyaseti tahtında teşekkül eden bir Encümen-i Dâniş dahi Pedro Fişta, İşkodralı Miyeda, Elbasanlı Aleksander Covani [Giovanni], Pedro Amrosi'den mürekkeb olmak üzere, Arnavutçada henüz mukabili olmayan ve muamelat-ı resmiyede ve ahvâl-i medeniyede istimali lâbüd olan kelimâtın mürâdifini bulmağa ve lisan üzerine ta'mîkât-ı fenniye icrasıyla ihlâsına ve usul-i kitabeti ve hurufât-ı milliyeyi ber-suret-i katiada tayin ü tevhide memur edilmiş idi.

Arnavutluk'ta vâki birçok bilad ü mevâki'[in], mazinin bir su-i itiyadına uğrayarak ecnebî bir şive ile veya ecnebî bir nam ile yad olunduğunu ve bunların bir hatıra-i maziyeyi ihtar etti-

ği içün mazarratı dâî olduğunu idrak eden erbâb-ı ukûl (222?), derhal Avlonya'yı *Vlorë*, Draç'ı *Durres* ve Skutari'yi *Şkodra*'ya tahvil ve bu suretle yad edilmesi lüzumu emr u ta'mim olunmuş idi (223).

Bu mehâsin-i idare sırasında, zikr u senâya şayan olmak üzere, Şingin ve Draç iskelelerine Mısır buğdayıyla yüklü iki vapur göndermiş, zahireyi halka dağıtmış, açlık beliyesini tehvîn eylemiş oldukları gibi, Sırplıların geçtikleri yerlerde bıraktıkları tifüs ve kolera hastalıklarını dahi def' ü izale etmeye muvaffak olmuşlardır.

Avusturyalı mütefennin zâbitânın idaresinde bulunan polis ve jandarma teşkilatını dahi ıslah etmiş, idare-i umumiyesi orduya mensub olmak üzere teşkil ü tertib eyledikleri yerli taburlarının ekser-i zâbitânını yerlilerden intihab eylemiş, taburlarda imam ve papas istihdamına emirler vermişlerdi.

Tiran'ı, Draç'ı, İşkodra'yı telefonla rabt etmiş, mülhakâtı dahi hem merkeze ve hem de şehirlere bağlamışlardı. Yolları muntazam bir suretle inşa ve tamir etmiş, emr-i muhabereyi her tarafta temin edebilmişlerdi. Bu suretle ceste ceste hâsıl olan bir itimad-ı umumî üzerine, 1917 senesi evâhirine doğru, İşkodra Kumandanı General Trollmann'ın refakatiyle bir heyet-i mahsusa Arnavutluk'tan Viyana'ya gelmiş, bizzat İmparator'a ve hükûmete arz-ı teşekkürat etmek üzere intihab edilmiş idi.

Heyet umumiyetle *vâcibü'r-riâye* zevâttan mürekkeb idi. *Hasbe's-sefare* bunlarla temasta bulunmak istedim ise de, Hâriciye Nezareti merasim-i ihtiramkârâne ile bunları bir nevi nezaret altında bulundurduğu içün, General Trollmann maiyeti suret-i katiada kimse ile görüşmelerine imkan bırakmıyorlar ve mevki ü sıfatımızla bir rabıta-i mahsusalarına bulunmalarına meydan vermiyorlardı.

[Beni] Arnavutluk eşrâfından olarak ve sıfat-ı sefaretten tecerrüd ederek, bunlarla beraber İmparator'un huzurunda ve kâffe-i merasimde hazır bulundurmak istiyorlardı. Bunu kemal-i şiddetle reddettiğim gibi, kendim sefir sıfatıyla ve gelenler Arnavut tebaası suretiyle merasim-i mezkurede iştirak ede-

bileceğimi beyandan çekinmedim. Bu cevabım ve hazır bulunmaktan ictinabım Viyana'ya gelen zevât-ı muhteremeye bir tefevvuk dâiyesinden ileri gelmiyordu. Heyetin efrâdı ayrı ayrı bence şâyân-ı tebcil idi. Fakat hükûmetin tevdi eylediği bir sıfatı muhafaza etmek ve millî bir prensipten vazgeçmek istememekliğim tabiî idi. Sıfat-ı sefaret istiklal-i millîye alamet idi. Şahsımca ondan tecerrüd etmek milletimin istiklalini feda eylemek demek idi. Esasen Viyana'da hâiz olduğum mevki-i mahsus üzerine, İşkodra'nın ve Draç'ın zabtı sırasında teşekkül eden bir hükûmet-i mahalliyenin re'sikârına getirilmekliğim matlub idi. Bundan maddeten temin edeceğim menâfi' az değildi. Fakat fevâid-i hususiyeden ziyade, sıfat-ı resmiyemi, yani alamet-i istiklaliye-i milliyemi nez' etmeyi emanete ihanet saymış, zarureti her türlü menfaate tercih eylemiş idim (223, mükerrer). Bu düşünceler, caizdir ki avamfirib ve âlâyişperver olanlarca ehemmiyetsiz sayılsın. Şu kadar ki, hiss-i millî ve fikr-i medenînin hadd-i kemale vâsıl olduğu bir anda, bunun ne dereceye kadar şâyân-ı takdir bir kıymet-i maneviyeyi hâiz olduğu tahmin olunur ümidindeyim.

Avusturyalıların tarz-ı idareleri iki şekle münkasimdir: Biri, doğrudan doğruya Islavların menâfi-i milliyelerini temin maksadıyla *an kasdin* icra eyledikleri taaddiyât u i'tisâfâtı ve diğeri, Avusturyalıların cidden memleketi müstefid edecek, halkın teveccüh ü itimadını kazanacak bir sureti mütezammın idi. Islavların o mezalimini ve ondan hasıl olan nefret-i âmmeyi pek acı bir tecrübeden sonra anlamış, ıslah-ı ahvâle ve temin-i adalete lüzum göstermişlerdi. Binaenaleyh, Viyana'ya îsâl eyledikleri heyet-i mahsusa mutaddan ziyade merasim-i ihtiramkârâneye mazhar olmuş; bayağı büyük, sefaretten yüksek bir şeref ü imtiyaz ile istikbal olunmuş idi!

İmparator ve imparatoriçe en muhteşem elbiselerini lâbis oldukları halde Hoffburg Sarayı'nda kabul etmiş, imparatoriçe cümlesine elini öptürmüş, imparator ayrı ayrı cümlenin hatırını sorub kemal-i iltifat ile musahabet-i mahsusada bulunmuş idi. Müteakiben biraderi Arşidük Maks dahi (224) res-

men bunları huzuruna kabul etmiş ve kendisi grupta dahil olduğu halde fotoğrafların aldırmıştı. Geceli gündüzlü namlarına ziyafetler, şereflerine resm-i kabuller tertib olunmuş, her yerde gezdirilmiş ve Avusturya'nın azamet ü şevketini irae eden bütün safhalar gösterilmiş idi. Fakat kendileriyle beraber gelen General Trollmann bunların arkasını bırakmayub, kâffe-i merasim-i mahsusada hazır bulunmak mecbur[iyetinde] olduğu bahanesiyle daimî bir takayyüd ü tecerrüdde bulundurmuştu. İmparator'un heyete hitaben irad eylediği nutk-ı resmiyede, Viyana'ya geldiklerinden dolayı beyan-ı hoşnudî ve teşekkür ettikten sonra, Arnavutlar idare-i hükûmete tamamıyla kesb-i istidad ve ızhar-ı reşad etmedikçe Avusturya himaye-i âdilânesinden vazgeçmeyib, bir idare-i mümtaze ile Arnavutları tarik-i feyz ü terakkîye sevke çalışacağını ve bu himayenin tayin-i müddeti zamana ve istidad-ı millîye vâbeste olduğunu beyan etmiş, bu suretle, Arnavutların istiklali bir hâlet-i mev'ûd[e]ye rücû ederek, kimse bundan dolayı eser-i telaş ü teessür göstermemişti!!

Mütareke ve Konferans

3 Eylül 1914'de Prens zu Wied'in Draç'dan infikakını müteakib Arnavutluk vahdet-i mülkiyesini kaybetmiş altı nevi idareye safha-i fecia olmuş idi:

Esad Paşa Vasatî Arnavutluk'ta hükûmet sürüyordu. İşkodra ve havalisi Müslümanlardan ve Katoliklerden mürekkeb bir heyet-i ayan tarafından idare olunuyordu. Prenk Doda Paşa başta olduğu halde Mirditalılar teşkilat-ı atikalarını muhafazaya çalışıyorlardı. Malisörler itiyadât-ı kadîmelerine rücu ile kimseye serfüru etmek istemiyordu! Cenubî Arnavutluk'u Yunanlılar işgal etmiş ve Avlonya['yı], Hacı Kamil'in ve Esad Paşa'nın mansûbu olan Osman Efendi'nin mutasarrıflığı hengâmında, İtalya devleti karaya asker ihraç ederek istila eylemiş idi. Amiral Patrici Sazan Adasında vâki San Nikola Körfezinde

bir bahriye bölüğü ve bir batarya top çıkarmış ve birkaç gün sonra Seranda'ya bin iki yüz Yunan askeri vâsıl olmuş idi. Ergiri ve Permedi kazalarının Yunan askeri tarafından işgal olunduğu sırada Mösyö Venizelos Meclis-i Mebusan'da verdiği izahatta, vaziyet-i hâzıra-i beynelmilel devam eyledikçe *bi'l-icab* cenubî Epir['in] Yunanistan'ın işgal-i askerîsi tahtında kalacağını beyan etmiş idi. Bu suretle Arnavutluk baştan başa bir devre-i fetret ü felakete uğramış ve bu hal-i hâil suver-i muhtelifede ve Harb-i Umumî esnasında devam eylemiş idi.

Mütareke ilan olunur olunmaz, İtalya askeri düvel-i müttefika namına Arnavutluk'un kısm-ı küllîsini işgal etmiş ve bunun hâricinde kalan ve harb zamanında Fransızlar tarafından idare edilen Görice havalisiyle şimalde hatt-ı mütareke olarak Şark Kuvâ-yı Umumiyesi Başkumandanı General Franchet d'Esperet'nin tahdid eylediği mıntıka-i askeriye hafif bir tadil ile Sırplıların taht-ı işgalinde bırakılmıştı (225). Bunun neticesi olarak Sırplılar Yunan nehrini takib ederek bir taraftan İşkodra Gölüne müntehî oluyordu. İşkodra sevâhilini geçtikten sonra Liceni Hotit sahilinden bed' ile Arnavutluk arazisinde müttehid olub Eleçiko Dağına mülaki oluyordu. Okoli karyesinin ve daha ötesine kadar şimalî şarkîye doğru devam ediyordu. Arnavutluk hududunun 175 rakımlı tepeye vâsıl olub Drina Nehrinin üzerinde Spas köyünün aşağısına kadar cenuba teveccüh eyliyordu. Ba'dehu Duesti'ye kadar Karadrin'i takib ile Kokavia'ya kadar Zeta Deresine varıyordu. Bali Sultan Tekkesi'yle Blaze Geçidinin biraz şarkından ve silsile-i cibalin zirvelerinden geçerek Perivali Dağıyla Koşazeza'dan murur ile 2312 rakımlı Arnavutluk hududuna kesb-i iltisak ediyordu. *Ba'dehu* hudud[u] takib ederek Lin'e çıkub küçük bir şibh-i cezîre gibi o vadileri işgal ediyordu. Biraz daha şark cihetlerinden ve Ohri Gölünden başlayarak yüksek olan tepelere müntehî oluyordu. Bu noktadan itibaren Yunanistan işgal-i askerîsi başlayordu ve hududu kat' eden Görice yolunu buluyordu. Bu hat Bihlişte kurbuna kadar imtidad edüb, bundan Kapeşbestanek (226) Deresinden geçiyordu. Ondan Devul mecrasını Se-

na'ya kadar takib ile cenuba dönerek hudutta mülaki oluyordu. Kospika ve Konspol kurbunda dahi Yunanîler hududu tecavüz ediyordu.

Vaziyet-i Siyasiye

1918 senesinde akd olunan mütareke-i umumiye ile Cihan Cengine nihayet veriliyor, esasât-ı sulhiyeyi tayin etmek üzere Paris'te toplanılıyordu.

Bu esasât[ın] Avrupa muvazene-i umumiyesini alt üst edeceği görülüyordu. Galib ve mağlubun harita-i mevcudiyetleri üzerine büyük büyük tahavvülât ü inkılabâtın vuku'u muhakkak sayılıyordu. Balkan devletlerinin hudud u enhâsı bütün bütün değişeceğinde, vaziyet-i mülkiye ve siyasiyelerince azim bir tebeddül vuku bulacağında kimse şübhe etmiyordu.

Sırplıların esna-yı harbde gösterdikleri sebat ü gayretleri ve Mösyö Venizelos'un ihtirasât-ı gayr-i mahdudesiyle Yunanîlerin harbe müşâreketleri, İtilaf Devletlerinin bunlar hakkında vâsi bir mikyasta müzaheret ü teveccühlerini temin etmiş, mütarekeyi müteakib bunlara tahdid olunan hudud dahi bu semahatin derecesini göstermişti. Her iki devlet hem-hudud oldukları kıtaat üzerine büyük ümidler besliyor. Büyük Sırbistan, Büyük Yunanistan içün asırlardan beri hayal içinde beslenilen âmâl mevki-i zuhura geliyordu.

Avusturya ile İtalya arasında Arnavutluk'a faide-bahş olan rekabet-i siyasiye kalmamış idi. Avrupa düvel-i gâlibesince Arnavutların bir mevki-i resmîsi yok idi; muhafaza-i mevcudiyetleri meselesi bile kâl ü kaleme alınmıyordu. Mösyö Wilson'un bütün âlem-i medeniyete karşı koymak istediği millî prensiplere istinaden, Arnavutları bulundukları girdab-ı felaketten çıkarmak ve o prensiplerin hakkımızda tatbikini aramak içün meydanda ne bir hükûmetimiz var idi ve ne de şunun bunun taht-ı istilasında kalan memleketimizde mevcut erbâb-ı hamiyet namına ref'-i sada-yı istimdada cesaret edebiliyordu.

Avrupa'nın bilad ü sevadında dağılmış olanların bir noktada ictimaı ve toplu olarak kabinelere müracaatla Arnavutluk'un temsili imkan hâricinde idi. Herkes düçar-ı veleh ü hayret ve âmâl-i milliye mütevârî-i perde-i meyusiyet idi! Ne tarafa bakılsa bir düşman görülüyor, ne yapılmak istenilse manialara tesadüf olunuyordu.

Cenova'da bulunmuş olan Göriceli Doktor Adamidi 1913/1914 senesinde tahtît edilen Arnavutluk'ta ve sâir havali-i müstevliyede Arnavutların hukuk-ı sarihasını edille-i tarihiyeye, meâsir-i milliyeye müstenid olarak isbatı mütezammın Mösyö Wilson'a bir kıta layiha göndermiş idi. Müşarünileyhin katib-i hususîsi bunun kemal-i ehemmiyetle nazar-ı dikkate alındığını cevaben yazmış idi. Fakat buna mukabil maziden ve milliyet nokta-i nazar[ın]dan bahisle, elsine-i müteaddidede birçok Yunan erbâb-ı ulûmu neşr ü tertib eyledikleri levâyih ü resâil ile Shkumbini Deresine kadar imtidad eden kıtayı hakk-ı meşruları gibi iddia etmiş, Avrupa efkâr-ı umumiyesini ve hele hey'ât-ı düvelin eâzım-ı erkânını tağlit u iğfale muvaffak olmuşlardı. Sırplılar dahi yine Mösyö Wilson'un prensiplerine istinaden hudutlarını Mat Deresine tevsîe yol bulmuş, Sırbistan'da kalan yüzbinlerce hemcinsimizi ortadan kaldırmak, seslerini duyurmamak içün insafsızca ve merhametsizce katliama başlamışlardı. Londra Muahede-i Hafiyyesi bunlara Arnavutluk üzerinde hukuk-ı kesîre bahş eylediği gibi, malikane şeklinde bırakılan bir küçük Arnavutluk'a sahib çıkan Esad Paşa dahi hem bu karara karşı şikayette bulunmuyor ve hem de esasât-ı milliyenin tespiti sırasında Arnavutluk namına kimsenin söz söylemesine meydan vermek istemiyordu. Esad Paşa İtilaf Devletlerinin müttefiki ve Arnavutların yegâne mümessili tanı[nı]larak, Fransa hükûmeti Arnavutluk namına Paris'te başka bir heyetin gelmesine razı görünmüyordu (227). Fazla olarak Fransızlar Görice'de rekz etmiş oldukları livâ-yı millîmizi indirmiş, *ez-her-cihet* hakkımızda bir iğbirar-ı küllî göstermişlerdi. Daha sonra Fransız müfrezeleri[nin] Görice'den bütün bütün çekildiği ve İşkodra'nın hâlî bırakıldığı dahi işitilmişti.

Yunan, Sırp orduları sermest-i rehîn-i zafer oldukları halde alabildiklerine yürümek istiyorlardı (228). Bu yerler içün hiçbir ümid-i halâs yok idi. Umumiyetle mülkümüz bir büyük tehdit altında adeta muzmahil olmak tehlikesinde bulunuyordu. Hakikati itiraf etmek lazım gelirse, 1913-1914'de kurulan bina-yı istiklalimiz esasından yıkılmış, ortada bir tabir-i coğrafîden başka bir şey kalmamış idi. Hukuk-ı milel bir bâziçe-i düvel olmuş, büyük devletler âtiyen menfaat bekledikleri küçük devletlere zahîr olmak istedikleri tahakkuk eylemiş idi (229).

İşte böyle bir inhidâm-ı tâm hengâmında İtalya'dan gayrı istimdat edecek yerimiz kalmamıştı! İsviçre'de bulunan Arnavutlardan birçoğumuz Cenova'da toplandık. Arnavutluk'ta müttefiklerin askeri tarafından tahliye edilecek yerleri Sırplılarla Yunanlılar zabt u istila etmezden evvel, Arnavutluk namına işgal etmek üzere Roma'ya arz-ı ricaya ve *konsolata*nın delaleti niyaz olunarak, İngiltere, Fransa ile Amerika ve Japonya düvel-i muazzamasının ma'deletini istid'âya karar verdik.

Ekseriyetle kabul olunan müsveddede, her türlü hukuk-ı sarihamızı dermeyan ediyorduk ve Ergiri'de General Ferrero'nun İtalya Kralı namına Arnavutluk'un tamamiyet-i mülkiyesini temin etmek şartıyla vukubulan beyanat-ı aleniyesini ve Hâriciye Nazırı Baron Sonnino'nun İtalya parlamentosunda istiklalimizi müeyyid olan izahatı ve alelhusus 1913 senesinde Londra'da mün'akid muahedenin tahtît eylediği hudud u hukukumuzun muhafaza edilmesi esasâtı üzerine temenniyatımızı inba eyliyorduk. Göriceli Pandali Çali ile Klisoralı Mehmed Bey müracaatımız lüzumunu ve tahliye olunan yerlerin zabtı keyfiyetini kabul eyledikleri halde, Sonnino'nun beyanat-ı mebsutesini, İtalya'nın bir nevi himayesini müş'ir olduğunu beyan ile imzadan istinkaf etmiş ve Doktor Turtulli dahi kendisini intizar etmeksizin müzakereye şürû olunduğundan şikayetle imzasını koymak istememişti!!

Zoti Çali ile Mehmed Bey'in itirazı haksız değil idi. Sonnino bir kere parlamentoda Arnavutluk'un tamamiyet-i mülkiyesinden bahisle hukuk-ı sarihamızı tesbit etmiş ve bir kere

"Adriyatik havzasının temin-i emr-i muvazenesi içün karşı yakada (!!) İtalya menâfiinin sıyaneti lâbüd" olduğunu dermeyan eylemiş idi. Binaenaleyh, çekilecek telgrafnamede bu cihetten bahis olunduğu takdirde, ikinci surete nev'an-mâ rızamızın munzam olduğunu itiraf etmek demek olacağından, şâyân-ı teemmül idi.* Muahharan bu reyi Fraşarlı Midhat Bey dahi teyid ü kabul etmiş ve hatta telgrafnameye vaz'-ı imza edenlerin bayağı ihanetini ima edecek bazı beyanat ile ihtilaf-ı efkârı teşdid eylemiş ise de, tarihe mal olan bu telgrafnamenin (230) meal-i hakikîsi ve mazmun-ı sarihi istiklal-ı millîmizi ve tamamiyet-i mülkiyemizi kâfil olub, ihanet ü hıyanet ve bir guna su-i niyet gibi şâibelerden berî idi. İtalya'nın her türlü nokta-i nazarına muhalif bir telgrafnamenin konselatada piş-i nigâh-ı itibara alınmayacağı ve hele böyle bir telgrafnameyi düvel-i sâireye tebliğe vesatat etmeyeceği bedihî idi. Binaenaleyh, birçok müzakerelerden ve tereddüdlerden sonra bunun böylece kabul u imza edilmesine mecburiyet-i katia var idi.

12 Teşrinievvel 1918 tarihiyle çekilen bu telgrafnamemiz *fi'l-vâki'* ümidimiz vechile nazar-ı itibara alındı ve Arnavutluk'un tamamiyet-i mülkiyesini muhafaza hususunda İtalya'nın her türlü müzaherette bulunacağı bilvasıta cümlemize tebliğ ü tebşir olundu.

Yunanistan'ın, Sırbistan'ın ileri hareketine mani olabilecek tebliğat-ı lâzime ve teşebbüsât-ı siyasiye ifa olunduğu anlaşıldı.

O sırada Arnavutluk'ta idare-i milliyeyi deruhde edecek bir hükûmet olmadığı gibi, hâriçte dahi Arnavutluk'un mevcudiyetini gösterecek mümessillerimiz yok idi. Bu müracaatımız üzerine İtalya devleti hem Arnavutluk idare-i dâhiliyesine vücut verecek ve hem de Fransızların iddiası vechile, Arnavutluk['un] Esad Paşa'dan ibaret olmadığını göstermek içün Draç'da bir heyet-i hükûmet teşkiline ve o heyetten müfrez ve müntehab Paris'te bir delegasyonun gitmesine muvafakat eyleyecekti. Lozan'da bulunan Turhan Paşa ve Montrö'de kalan

* Meclis Mebusan'da Sonnino hazretleri açıklıyordu ki: İtalya'nın, Arnavutluk konusunda [bir isteği yok. Bu ibare İtalyanca aslından çevrilmiştir -editör-].

Doktor Turtulli Bey Roma'ya telgrafla davet olundular. Turtulli Bey münferiden çağrıldığına zâhib olarak evvela azimete muvafakat etmiş ise de, bilahare Turhan Paşa'nın dahi celb edildiğini anlar anlamaz hareketten imtina eyledi! Meazâlik, daha sonra müşarünileyhimâ Roma'da birleşmiş ve Mehmed Bey Koniçe ve Midhat Bey Fraşari dahi Roma'ya getirilmiştir (231).

Bunlardan Turhan Paşa Roma'da kalarak diğerleri *bi-ecma'ihim* Draç'a müteveccihen hareket ettiler. Draç'da Elbasan, Draç ve Berat ile Görice ve Ergiri'den alenen intihab u i'zâm olunan ve Avlonya'da suret-i hafiyede gönderilüb isbat-ı vücud eden zevâttan mürekkeb bir Şura-yı Millî teşekkül etmiş ve ekseriyet-i ârâ ile Draç'da bir heyet-i hükûmet (232) teşkil ve Paris Mu'temer-i Umumîsinde Arnavutluk'u temsil edecek bir delegasyon tayin olunmuştur (233).

İtalya namına Draç'da bulunmuş olan ricâl-i mülkiye ve askeriye bu heyet-i hükûmete "Ahâlinin Vekilleri" namını vermek iste[me]miş ise de, Müfid Bey buna şediden itiraz etmiş ve "Draç Hükûmet-i Muvakkatesi" namıyla nuzzârın sıfat u memuriyetleri tavsif ü tansîf edilmiş idi (234).

Şübhe yoktur ki, Draç hükûmeti İtalya'nın tesir-i nüfuzuyla ve inzımam-ı müsaadesiyle teşekkül etmiş olduğu içün, onun tahakkümü tahtında bulunması tabiî olduğu gibi, Paris'te bulunmuş olan delegasyonun maaşât ve muhassasâtı dahi İtalya'nın iane-i nakdiyesiyle tesviye olunurdu. Zaten İtalya devleti Avlonya varidat-ı umumiyesini cibayet ettiği gibi, Ergiri sancağının bilcümle mürettebatı İtalya tarafından ahz ü istihsal olunuyordu.

İşkodra'da enternasyonal hükûmeti olmak üzere teşekkül eden bir heyet varidatı tahsil ediyor ve Görice'de Fransızların tesis ettikleri bir idare-i mahalliye ve milliye teklifât-ı umumiyeyi alıyordu. Draç ile Elbasan ve Berat varidatı Draç hükûmetine kalıyordu. Delegasyon namına Paris'te 24 Şubat 1919 tarihiyle verilen bir layiha Turhan Paşa tarafından imza olunmuş ve Arnavutluk'un hukuk-ı umumiye ve tamamiyet-i mülkiyesini temin edebilecek bir suretle yazılmış idi. Delegasyon azası

meyanında hasıl olan ihtilafât-ı şahsiye şâyân-ı teessür safhalar geçirmemiş ve azanın tesanüdü nazar-ı itibare alınıb da, her biri ayrı ayrı fikr ü mesleğe düşmemiş olsalardı daha nâfiz ü nâfi' neticeler istihsal olunabilirdi. Mamafih, bu mesai-i şahsiyeden ziyade zaman u zemin memleketimizin husul-i istiklaline yardım etmiş ve hüdayî nâbit tarzında birçok meâsir-i mebrure görülmüştür.

Mücahedât-ı Milliye

İtalya heyet-i askeriyesi halkın ellerinde bulunmuş olan eslihayı topladıktan ve bin kişi[yi] tutub birer birer öteye beriye nefy ü icla ettikten sonra, herkesi bir nazar-ı istihkar ile görmeye başladı. Millette eser-i hayat kalmadığına, ye's ü hacretle bütün âmâl-i milliyenin mahv olduğuna kanaat getirdi. Halk nazarlarında feyz ü istiklalden mahrum, cebr u zulme mahkum olduklarına kail oldu. İyd-i millîde, yani 28 Teşrinisanîde bile her sene olduğu gibi ahali tarafından tertib olunan şenlikler kemal-i şiddetle men olunmuş, livâ-yı millî halkın eyâdî-i taazzumundan alınarak bir köpeğin kuyruğuna bağlanmış, ekserisi yerli hizmet[li]lerden mürekkeb ü müretteb bir alay-ı vekâhat ile sokaklarda dolaştırılmıştır. İzzetinefs-i millîyi tahriş eden bu maskaralıklarla bu nazarlar refte refte ahalinin izdiyad-ı galeyan u nefretine bâdî oluyordu. Hakir ü zelil gördükleri bu ahali esbab-ı müdafaadan hâlî oldukları halde bu hakaret ü zilletin tesir-i cangüzarânesinden dilhûn ve sevda-yı hürriyetle kalbleri meşhun idi. Vatanlarını kurtarabilmekten ziyade vatanları uğrunda ölmek istiyorlardı. Ve böyle bir azm ü ictihad ile erbâb-ı gayret geceleri toplanıyor, yekdiğeriyle dertleşiyor; ne yolda hareket edebileceklerini düşünüyorlardı. Ahvâl-i malumedendir ki, bir milletin istirdad-ı hukuka kalkışması içün büyük inkılablara, ehemmiyetli hadiselere lüzum yoktur! Bazen en adî bir bahane, en küçük bir vesile halkın hiss-i hürriyetcuyânesini tehyîc ve bir kıyam-ı millîyi tehyie ve tervîce sebeb olur!

İki Arnavut savaşçı

1918 senesinde Draç'da teşekkül eden hükûmet-i muvakkate, hakimiyet-i milliyeyi tespit edebilecek bir mahiyet[te] görülmüyordu. Bu heyetin mükellef olduğu vazaif-i umumiye bir kanuna merbut değil idi. Halkça İtalya'nın meşîme-i tahakkümünden sâkıt olmuş bir cenîn-i siyaset veya ismi var, cismi yok bir heyula-yı hükûmet gibi telakki olunuyordu.

Bu zehâb-ı umumî haksız ve sebebsiz olmadığı gibi, İtalya'nın Arnavutluk'a karşı tuttuğu tavr-ı siyasetinde dahi bir ittırâd u sebat yok idi; her gün bir cereyana tâbi idi. Arnavutluk

delegasyonuna memur bazı zevâtı Paris'e götürmek üzere Fransızlarla uğraşıyor; heyeti mahfel-i âlîde Arnavutluk namına kabul ettirmek, bütün âmâl-i milliyeyi tervîc edebilmek içün Baron Sonnino kemal-i ciddiyetle çalışıyordu. Sonra birdenbire heyeti Arnavutluk'un ve Arnavutların mümessili saymaktan ziyade, İtalya'nın bir bâziçe-i siyaseti menzilesine indirmek istiyordu. Heyetin etrafını alan Colonel Kastoldi ile rüfekâsı, heyetin ref' ü istima' etmek istediği sada-yı hakcuyâneyi nefh ettiği safir-i siyasetten çıkmamak, tahdit eyledikleri daire-i fikr ü emel dahilinde icra-yı faaliyete mecbur tutmak hevesinde bulunuyordu. Bununla beraber, heyet metalib-i milliyemizi bast u ilan ettiği gün, bütün alem-i medeniyete ve işbu memurların yüzüne karşı Avlonya'nın istilası meselesini şiddetle protesto ettikleri halde, kimse bir şey demeye cesaret edemiyordu. Doktor Turtulli İtalya aleyhinde bulunduğunu göstermek içün Sırbistan Başvekili Mösyö Pasiç ile hodbehod görüşüyor, ona da serfurû ediliyordu. İstanbul'dan gelen zevât (235) İtalya siyasetine alenen salâ-hân, memurîn-i mahudeden rûgerdan iken, yine bunlara tekâpû olunuyordu. Draç heyeti bazen öyle bir girdab-ı azab içinde idi ki, muamelat-ı dâhiliyede serbest olmaları şöyle dursun, hürriyet-i şahsiyelerine bile malik değil idi (236). En büyük amirden bed' ile bir *karabinyer*[52] neferine kadar, bunlara ayrı ayrı tahakküm etmek istiyorlardı. Sonra bağteten erkan-ı askeriye vü mülkiyesine bunlar münferiden ve müctemian meydan okur, istiklal-i re'y ü idareden bahisle her arzularına [karşı] dururken tesir-i nüfuza muktedir olamıyor ve bu tuğyan-ı hareketi bir nazar-ı bî-kaydî ile görüyorlardı. Hasılı, dâhilen ve hâricen İtalyanların gösterdikleri etvâr ü efkâr günü gününe uymuyordu!!

Draç'da vuku bulan ve her iki heyetin intihabıyla hitam bulan ictimada Avlonya'dan kimsenin bulunmamasına gayret etmişlerdi. Bununla beraber, Avlonya namına intihab olunan Kazım Efendi Koçuli, İspiro Koleka, Kazım Efendi Kokoş ile Ömer Efendi Razıma ve Kanineli Mükerrem Ağa Hamzaray hafiyen Draç'a gidebilmişlerdi. Bunları ictimada bulundurmamak, her

türlü müzakerattan hâriç bırakmak üzere son derecede itina etmiş oldukları içün, Avlonya livâsını havali-i sâirede[n] tecrid etmek istediklerini alenen göstermişlerdi. Draç hükûmet-i muvakkatesi, üzerlerine konulan bu baskıyı ortadan kaldırmak, milletin temenniyâtı, memleketin ihtiyacâtı üzerine ebvab-ı düvele müracaat edebilmek üzere yol aradı. İtalya'nın tehdid-i askerîsinden hâriç ve hür bir dairede kalmak emelinde bulundu. Buna binaen, Dâhiliye Nazırı Müfid Bey Maliye Nazırı Feyzi Bey'i Roma'ya murahhas olarak göndermeye karar verdi. Müzakerât-ı dûradûrdan sonra, İtalya devleti Marki dö Duraço'yu [de Durazzo] ve Colonel Viçenso'yu [Vincenzo] bunlarla mükâlemeye memur eyledi. Bu sırada, yani 1919 Eylülde, İtalya'da Mösyö Nitti Hâriciye Nazırı idi. Tittoni Paris'te Nitti muhalifleriyle boğaz boğaza uğraşmakta idi. İtalya kıtası baştan başa bir buhran-ı giran içinde bulunuyordu! Sosyalistler hükûmeti ele almak içün zimamdârân-ı devletin bütün ef'âl ü harekâtını bir tavr-ı bî-aman ile tenkid ediyor, halka tehdidâmiz nümayişler yaptırıyor, dehşetli grevler tertib ediyordu. Hükûmet en küçük bir gaileden, bir komünist inkılabından titriyordu! Binaenaleyh, hâriçte emn ü itimad ve dahilde sükun u sebat lazım idi.

İtalya ile Mukavelenin Mahiyeti

*Konsulata*da bir taraftan Arnavutluk murahhaslarıyla mükâlemâta devam olunduğu halde, diğer yandan Tittoni Venizelos'a Himara sahilini baştan başa peşkeş çekiyor idi. Ergiri sancağının kısm-ı küllîsini Yunana terk ediyordu. Görülüyordu ki, İtalya devleti Arnavutluk hükûmetini ve beka-yı mevcudiyetini artık nazar-ı itibara almaktan ziyade, her türlü keşmekeşe kendi hesabınca bir nihayet vermek istiyordu. Korfu Adasıyla Arnavutluk sahili arasındaki boğaz bîtaraf bir mıntıka suretinde her türlü tehdidâttan azade bir halde kalırsa, İtalya Adriyatik havzasının muvazenesini ve kendi menâfi'ini temin etmiş olacaktı. Arnavutluk'ta Avlonya'nın idare-i mülkiyesi İtalyalı bir komise-

rin vesatatıyla doğrudan doğruya İtalya askerî kumandanının taht-ı murakabesinde kalmak şartıyla, işgal ettiği havalinin idare-i dahilîsi[ni] hükûmet-i muvakkateye terk eylediği takdirde dahi Arnavutları irzâ ve iskât eylemiş olacağını tahmin ediyordu. Halbuki Müfid ve Feyzi beyler Avlonya umur-ı mülkiyesinin dahi sâir cihetlerde câri olacak usul ile doğrudan doğruya hükûmet-i muvakkateye merbut olmasını ve idare-i askeriyeye taalluk edecek işler içün İtalyalı bir komiserin tavassut edebilmesini şart-ı gayr-i münfek olarak ortaya koymuşlardı. Bunların maksadı, hükûmet bir şekl-i meşruiyete munkalib ve İtalya işgal-i askerîsi yalnız Avlonya'ya munhasır olursa, serbestî-i hareketle dahilen ve hâricen efkâr-ı umumiyeyi İtalya aleyhinde ihzar u iğrâya ve bu suretle vahdet-i milliye ve idare-i dâhiliyeyi temine meydan bulmaları ümidine müstenid idi.

Avlonya yirmi-otuz bin kişinin zîr-i pâ-yı istilasında bulundukça İtalya ordularına, İtalya donanmasına karşı duracak bir kuvvet tasavvur edemezlerdi. Binaenaleyh, kemal-i ihtiyat ile Avlonya hakkında kabul edebilecekleri o şartı ve mukavelenin ahkam-ı sâiresini çaresiz bulmuşlardı. Her iki taraf nokta-i nazarlarında ısrar ettikleri içün, re'y-i münferitleri altında imza vaz'ıyla 1910 senesinin 11 Ağustosunda müzakerâta hitam vermişlerdi.

İtalyanlar, tatbiki içün Avlonya'da bulunan Kumandan-ı Umumî General Piacentini'ye tebliğ eylediler. Müşarünileyhimâ [müşarünileyh?] dahi Draç'da ve Paris'teki arkadaşlarının pîş-i enzâr-ı tetebbu'larına vaz' u îsâl ettiler.

Bu sırada yedi senelik bir iğtirab u ızdırabdan sonra Arnavutluk'a uğrayarak İstanbul'a geçmek üzere üzere İsviçre'den Roma'ya gelmiş idim. Müşarünileyh Feyzi Bey ve Arnavutluk hükûmetinin Roma'da mümessili Ekrem Bey beraber oldukları halde Hâriciye Nezareti'ne uğramış idim.

Mukavele-i mezkure mevzu-i bahis oldu. Suret-i hususiyede mütalaam soruldu. Münderecâtından tamamıyla kesb-i ittila' ettikten sonra,

-"Draç hükûmeti henüz meşru bir mahiyeti hâiz değildir. Bütün Arnavutları temsile salahiyeti yoktur. İtalya devlet-i muazzaması cebr ü tazyik altında bulunan bir heyetle böyle bir mukavele akd eylemekten faide göremez. Avlonya'nın her ne suretle olursa olsun, idare-i umumiyeden istisna ve tefrik olması meselesi İtalya hükûmetinin ilan etmiş olduğu istiklal-i millîmizin esasına muhalif ve perverde etmesi lazım gelen fikr-i müsâlemete muğayirdir! Bunun îrâs edebileceği su-i tesiri pek vahim görüyorum" cevabını verdim.

Bu cevabım şiddetli olmak ile beraber, muhatabımın fikri mukavelename aleyhinde olduğunu ve itirazımı muvâfık-ı hakikat gördüğünü anladım.*

Esasen İtalya'da sosyalistlerle beraber alelumum efkâr-ı münevvere ashabı, Arnavutların temin edilmiş olan hakk-ı istiklallerine dokunmak ve bir idare-i askeriye ile Arnavutların izzetinefs-i millîlerini rahnedâr etmek istemezlerdi. Bunların fikrince, idare-i askeriye muhafaza-i inzıbat etse bile, halkın refah u emanını kazanamaz, bu cihetle menâat-ı mevkiiye ve şecaat-i fıtriyelerine istinad eden Arnavutların muhiti idare-i askeriyeye ve batş u şiddete mütehammil olmadığı içün, Arnavutluk'ta *konsolata*nın takib eylediği politika muvâfık-ı hal ü mahal değil idi.

Avlonya'ya vürûdumda Roma'da cereyan etmiş olan müzakerât-ı siyasiyenin mahiyet-i sahihasından kimsenin malumatı yok idi. Fakat *ez-her-cihet* halk hal-i galeyanda ve Draç hükûmet-i muvakkatesinin sukutu temennisinde idi. Avlonyalı İbrahim, Abdullah ve Ömer Efendi Razıma efendilerle sâir birçok zevât müctemian nezdime gelib, ahvâl-i umumiye ve mahalliye üzerine malumat u mütalaatımı sordular. Roma müzakerâtını izah ve bunun mevki-i tatbike vaz' olunmazdan evvel bir

* Şayan-ı ibret olmak üzere zikr ü kayda lüzum görürüm ki, bu sırada erkân-ı nezaretten biri, "Altı aydan beri Başvekilin pîş-i enzârına koyduğumuz evrakı (yani Arnavutluk'a ait dosyayı) mütalaa etmeye ancak şimdi vakit bulabilmiştir. Binaenaleyh, kemal-ı teennî ile harekete mecburuz" demiş, bu suretle ağzından bir doğru söz kaçırmıştır!!

cemaat-i milliye teşkiliyle muamelat-ı nâsın bununla hall ü fasl edilmesi ve İtalya idare-i mülkiye ve adliyesi aleyhinde bulunduğumuzun ızhar olunması lâbüd olduğunu beyan eyledim.

-"İtalya'daki intihabat-ı cedide neticesi, sosyalistlere pek müsaid olduğundan, er geç Arnavutluk'ta İtalya'nın imperyalizm fikrinden vazgeçmeye ve memleketimizi tahliye etmeye mecbur u muztar olacaktır. Hal-i hazırda ahalinin niyyât u temenniyatına ve tehyie olunmak istenilen bir kıyama gelince, bunu bütün mevcudiyetimle takdis ederim. Fakat bu yaşımda ön ayak olub da neticesi meşkuk olan bir emre karşı binlerce efrâd-ı masumeyi iğrâ etmeye ve her türlü tehlikeyi gözüme alıb da memleketi yıkub yakmağa cesaretim yoktur. İctihad u ikdâmınızın muvaffakiyetle hitam bulmasını dua ile iktifa ederim" dedim.*

Şu kadar ki, Avlonya'yı İtalya devleti doğrudan doğruya idaresi altında tutmak azminde bulunduğu maddesi ağızdan ağıza şâyi olur olmaz, halk üzerinde -biliyorum ki- bir tesir-i elim hasıl etmiş, mâder vatandan iftirak etmek üzere takım takım ahali ahd-i misâka şitâbân olmuş idi.

Arnavutluk'ta İtalya'nın bir karış yer almasına razı olmayub *her çe bâd âbâd* hürriyet-i milliye ve vahdet-i mülkiyenin muhafazası yolunda her fedakârlığa katlanmak arzusu var idi. General Piacentini'yi gördüğümde, işbu müzakerat sırasında fikr ü mütalaası sorulmaksızın Roma'da cereyan etmiş ise de, *bi-eyyi vechin kân* tatbikine imkan olmadığını yazmış ve ısrar olunduğu takdirde istifasının kabulünü rica etmiş olduğunu anlatmıştı.

Roma Piacentini'nin istifasını kabul etmemiş ise de, idare-i mülkiyenin hemen hükûmet-i muvakkateye devr ü terk olunmamasını dahi emretmemişti. Bu tereddüd ü teehhür Draç hükûmetinin emr ü itimadını kaldırdı ve idare-i askeriye ile aralarında pek büyük bir münâfereti mucib oldu. Piacentini bunu

* Bu babdaki mütalaa-i hakîrânem tamamıyla hakikate iktiran etmiş ve birkaç gün sonra intihabâtın neticesi görülmüş[tür].

izale etmek ve zabıta-i mülkiyenin temin-i devamı lüzumunu anlatmak üzere Ergiri'de bulunan Müfid Bey ile sâir eşrâf ile görüşmek içün Ergiri'ye gitti. Fakat Müfid Bey'in ve *bi'n-nisbe* umumun hakaretengîz muamele-i şedidesine maruz kalmış ve idare-i mülkiye tamamıyla Arnavutluk hükûmet-i muvakkatesine terk olunmadıkça itilafa imkan olamayacağı cevab-ı katîsini alarak General Avlonya'ya avdet etmiş idi.

Henüz Avlonya'dan gitmemiş idim. Müşarünileyh Ergiri'den gelir gelmez nezdime geldi. Arnavutlara karşı perverde ettiği ihlas u teveccühden ve Arnavutluk'un hukuk-ı mülkiyesini muhafaza maksadıyla Tittoni'nin Venizelos ile yaptığı itilafın İtalya menâfiini temin edemeyeceğine dair Roma'ya yazdığı telgraflardan bahseyledi ve Müfid Bey ile aralarındaki su-i tefehhümü anlattı. Yunanlıların istihzarât-ı askeriyesini ve Ergiri Hıristiyanlarının ahali-i İslâmiyeden mütehâşi olub istimdad ü müracaat etmiş olmalarını serrişte ittihaz ederek, teskin-i ezhân içün muvakkaten Ergiri zabıtasının Arnavutluk hizmetine girmek şartıyla İtalyalı bir zâbitin idaresi altında bulundurmağa muvafakat etmek üzere Müfid Bey'e tavassutumu rica etti. Avlonya'nın idare-i mülkiyesi bir hal-i istisna ve infirâdda kaldıkça Arnavutluk'ta ne yapılsa huzur-ı umumînin temini mümkünsüz olduğunu beyan ile, Roma'da cereyan etmiş olan müzakerâtın *ke-en-lem-yekün* hükmünde tutulmasıyla, Avlonya dahil olduğu halde bütün Arnavutluk'un bir idare-i milliyeye tâbi tutulması lâbüd olduğunu anlattım. Ve bunun Romaca kabulü delaletinde bulunursa *mea'l-memnuniye* ben de her türlü muhalasatla arzusuna mümâşât edeceğimi söyledim. Esasen müşarünileyh Roma Mukavelenamesinin tatbiki aleyhinde idi. Bu cihetle, mesai-i mahsusasını tekid edeceğini ve zaten ve zamanen Arnavutluk'un hakimiyet-i milliye ve tamamiyet-i mülkiyesini haleldâr etmemek içün idare-i dâhiliyesini tamamıyla Arnavutluk hükûmet-i muvakkatesine terk etmek ve Tittoni'nin hodbehod Yunanîlerle yaptığı itilafın ıskat-ı ahkâmıyla onların Arnavutluk'a karşı vukuu melhuz olan tecâvüzâtını men edebilmesi içün yalnız üç mevkide askerini cem' ü tahşid eylemek

üzere Roma'ya mükerreren ve müeyyeden beyan-ı mütalaata ibtidar eylediğini temin etmekle Ergiri ve Libohova'ya gittim.

Ergiri'de efkâr-ı umumiye son derecede endişenâk idi. Hıristiyanlar bir büyük havf ü dehşetle hükûmete ve ahali-i İslâmiyeye karşı itimadsızlık gösteriyordu. 1913 senesindeki hâdisât ve Hıristiyanların öteden beri besledikleri temâyülât, kulûb-ı vatanperverânede pek derin tesirât bırakmış idi. Ümid-i halâs ve hiss-i intikam ile bir taraf düşmanların gelib kendilerini kurtarabilmelerinden ümidvâr ve diğer taraf dahi yakıb yıkmak ve vurub kesmek ile vatanlarını müdafaa gayretinde paydar idi.

Ergiri'den Libohova'ya gittiğim gün Paris'te bulunan Süleyman Selim Bey'den biraderi Namık Bey'e 28 Kanunıevvel 1919 tarihiyle bir uzun mektub gelmiş ve Ergiri ile havalisinin Yunanistan'a terk olunmak üzere karar verildiği malum olmuş idi. Avlonya'dan Ergiri'ye gelen birçok eşrâf ahali-i İslâmiyesiyle görüştükten sonra herkesi bir ye's ü teessür kapladı. İtalya hükûmetinin müzaheret-i katiasına ve General Piacentini'nin delaletine ihtiyac-ı azim var idi. Müşarünileyhin dermeyan eylediği şart ile muvakkaten zabıtanın bir İtalyalı zâbitin idaresinde bulundurulması ve bu suretle ezhâna biraz sükunet gelmesi çaresiz idi. Fakat Ergiri eşrâfıyla Müfid Bey katiyen buna yanaşmamış, bütün mehâlike katlanarak vatanlarını velev ki elleriyle yakıb yıkmak mecburiyet-i elimesinde dahi kalsalar yine müdafaaya karar vermişlerdi.

Ergiri'den Delvina'ya uğrayarak Avlonya'ya avdet ettim ve kemal-i tehalük ile cevabımı intizar eden Piacentini'ye Ergiri halkının ye's ü fütûrunu ve idare-i mülkiyede katiyen İtalya'nın vaz'-ı yed-i müdahale etmesine dahi razı olmadıklarını anlattım.

General Arnavutların telaş u iğbirardan mutahassıl tesirâtı tahmin etmiş idi. Ve bütün havali-i müstevliyenin idare-i mülkiyesini[n] Arnavut hükûmet-i muvakkatesine terk edilmesine kani olmuş idi!! Ekser ümerâ-yı askeriye dahi İtalya'nın emr-i müdahalesine muhalif ve Arnavutların takib etmek istedikleri

gaye-i milliyeye vâkıf idi. Görülüyordu ki, *konsulata* ile ordunun arasında gerek Roma müzakerat-ı malumesinden ve gerek Tittoni ile Venizelos'un akd ettikleri itilaftan dolayı büyük bir zıddiyet var idi. Binaenaleyh, Roma müzakerâtının ihtiva ettiği İtalya nokta-i nazarını Draç hükûmetine kabul ettirmekten meyus kalan Hâriciye Nezareti generalin fikr ü emeline muğayir olarak öteden beri efkâr-ı umumiyece arzu olunan bir kongrenin tutulmasına müsamaha suretini göstermiş ve o kuvvetle meşruan hükûmet-i muvakkateyi ıskat etmeyi düşünmüş idi. Yalnız, toplanacak mebusların kısm-ı küllîsini elde etmek ve İtalya'ya karşı mümâşâtkârâne bir kabine teşkiline çalışmak üzere Hâriciye Nezareti'nde Arnavutluk şubesi müdürü Colonel Vincenso'yu general-konsolosluğu payesiyle Arnavutluk hükûmetinin nezdine komiser tayin eyledi. Fakat evdeki hesab çarşıda uymadı.

Loşna Kongresi: *Ba'sü Ba'de'l-Mevt*[53] Devresi

Draç hükûmeti efkâr-ı umumiye nazarında İtalya'nın tesir-i nüfuzuyla teşekkül etmiş, onun tahakkümü tahtında kalmış olduğu içün, eşhâstan ziyade şekl-i hükûmetin tebdili ve milleti temsil edebilecek, icra-yı hükme muktedir olacak bir heyetin vücuda gelmesi matlub idi. Bu gaye-i milliyeyi istikmal etmek isteyen erbâb-ı hamiyet eksik değildi.

1919 senesi Eylülünde, başta Hasan Bey Priştina, Eşref Bey Fraşari ile Abdül Bey Upi oldukları halde, âmâl-i milliyeyi tayin ve temin edebilmek ve Draç hükûmetine kaim olacak bir heyet vücuda getirmek üzere münasib bir mahalde bir *ictimaın* akdi lüzumunu ortaya koymuş, Matlı Ahmed Beyefendi Zog, Elbasanlı Akif Paşa ile Tiranlı Abdi Bey Topdanî gibi müte[ne]ffizânı bu fikr ü emele imâle ve teşrik etmeye muvaffak olmuşlardı. Hasan Bey Dâhiliye Nazırı Vekili Sami Bey Viryoni'ye dahi müracaat ve matlub-ı umumî olan kongrenin in'ikâdı içün hükûmetin delalet ü muavenetini rica eyledi (237).

Soldan itibaren: 1. General De Veer, 2. İbrahim Biçakçu on yaşında iken (1944'te Arnavutluk başbakanı olacaktır), 3. Elbasanlı Akif Paşa Biçakçu (İbrahim Biçakçu'nun babası), 4. Elbasanlı Ali Agâh Bey

Sami Bey kongrenin toplanmasına mani olamayacağını beyan ile beraber, katî bir cevab verebilmek üzere rüfekasıyla müzakere etmeye mecbur olduğunu söyledi. Bunun üzerine Hasan Bey kongrenin mukaddemâtını hazırlamak içün Tiran'a gidib daire-i belediyede bir ictima akdiyle bu fikr ü emelini ortaya koymak istedi. Fakat hükûmet Draç mutasarrıfı Receb Bey Şala'yı Tiran'a i'zam ederek ictimaı men etmiş ve yalnız devâir-i belediye rüesâsından mürekkeb bir komisyonun toplanmasına müsaade edeceğini beyan eylemiştir. Halbuki rüesâ-yı merkûme intihab ile değil tayin ile müstahdem oldukları içün, efkâr-ı milliyeyi temsil edemeyeceklerinden bahisle buna kimse mümâşât etmemiştir. Hükûmet muhitin icabâtını, efkâr-ı umumiyenin temenniyâtını tahminde gaflet ediyordu. Görülüyordu ki, hükûmet[in] emr-i mümânaatta gösterdiği ikdam ü tehalük nisbetinde halkın arzusu[nun] tezâuf ettiğine dikkat etmiyordu. Esad Paşa taraftarları paşalarını *bi-eyyi vechin kân* mevki-i iktidara getirmekten başka bir şey düşünmüyor, bu yolda her fedakârlığı ihtiyardan çekinmiyorlardı.

İtalya heyet-i askeriyesiyle uzlaşmağa, Esad Paşa'yı İtalyanlarla barıştırmağa yol bulmuşlardı. Ve bu suretle, maksadlarını cebren istihsal etmekten ise, bir ictima-ı millînin sevk-i tabiîsiyle Paşa'nın avdet edebileceğine kanaat getirmişlerdi. Kongre bunlar içün lâzım-ı gayr-i mufarık idi ve kongreyi arzu edenler de bunlara istinad ediyorlardı. Yalnız *nasyonalist*lerin erkânıyla aralarında cereyan eden müzakerât [ile] kendilerine tamamıyla itminan bahş olamıyordu ve Esad Paşa'nın aleyhindeki cereyan dahi bunları meyus eyliyordu.

Hükûmet-i muvakkate bu ahvâl-i muhakkakaya karşı müfrit bir nîkbînlikle muhakemât ve mukarrerâtını yürütüyordu. Kongrenin suret-i ictimaı[nı], muhalif şahıslar tarafından tertib olunmuş bir şebeke-i ihtiyal ü siyaset ve kendilerini ıskâta alet olmak üzere telakki ediyor, İtalya'nın müzaheretiyle bunu men edebileceklerini ümid eyliyordu. Halbuki Roma Mukavelenamesinin tatbik-i ahkamına razı olmayan General Piacentini ile Reis Vekili Müfid Bey'in arası açık idi. Heyet-i mülkiye ile de her zaman münakaşa ve mu'ârazadan gayr-i hâlî idi. Bunlar umumiyetle hükûmet-i muvakkateyi ıskat etmek, kendilerine mâil bir hükûmet vücuda getirmeye hâhişger idiler.

Colonel Vinçenci [Vincenso] Roma'dan Avlonya'ya uğrayıb General Piacentini'yi gördükten sonra, bu abd-i *râkımu'l-huruf*u dahi ziyaret etmiş idi. Esna-yı musâhabede Loşna Kongresinin ictimaıyla bir kitle-i umumiyenin ârâ-yı müttehidesinden mütevellid bir heyeti tesbit etmeye razı olduklarını ketm etmemiş idi. Ve hatta Müfid Bey'le rüfekâsını kendi nokta-i nazarlarına celb ü imâle etmekten ise, icra-yı hükm ü nüfuza kâdir olan Esad Paşa ile uzlaşmağı tercih ettiklerini dahi ima etmekten çekinmemişti. Bu hissiyat u beyanatı o gün Ergiri'den Avlonya'ya gelen Müfid Bey'e anlattığım halde, müşarünileyh yine Loşna'daki cemaat-ı milliye erkanıyla telif-i beyn etmesinde mütereddid idi!

Halbuki hükûmet *min külli'l-vücûh* i'mâl-i nüfuzdan ve isti'mâl-i kuvvetten aciz idi. Ayan beyan belli idi ki, Esadistler aldıkları talimata istinaden ve herkesi bir emrivaki karşısında

bulundurmak fikrine istinaden Kruya'da bir nümayiş icrasıyla pazarı sedde ve jandarma ve polis heyetlerini ve bilcümle memurîn-i hükûmeti terk-i vazâife icbar eylemişlerdi.

Esadistlerin başında ve kuvâ-yı maddiyelerini teşkil edenler meyanında Osman Bali Nel Hoca ve Şayaklı Bayram Gözeli bulunuyordu. Mihver-i idare Şayak beyleriyle Topdanî beylerinden bir ikisinin elinde olduğu rivayet olunuyordu. Bunlar her tarafta ilka-yı ru'b u hirâs edebildikleri içün, Kruya havalisinde külliyen ve cihât-ı sâirede kısmen hükûmet-i muvakkatenin hükm ü nüfuzu sâkıt olmuş idi. Draç ile İşkodra yolunda vaki Krin Geçidi tamamıyla kapanmış, eşkıya tarzında her yerde birçok usât zuhur eylemiş idi.

Erkan-ı hükûmetten Mustafa Efendi Kruya, toplayabildiği başıbozuklarla Kruya'nın üzerine gidib, onun cesareti ve hükûmet-i merkeziyenin sebatıyla egerçi asilerin başında bulunan Mane Sinan derdest edilerek bazı rüfekâsıyla beraber bilmuhakeme idam olunmuş ve Esad Paşa'nın avdeti Arnavutluk içün bir bela-yı mübrem olduğu halka tefhim ü telkin edilmiş ise de, şerâre-i isyan birden bire feveran ederek Kaşyela ve Mirdita bayrakdarları dahi usâta iltihak etmiş, cemiyet-i isyaniye bütün şiddetiyle etrafı titretmiş idi.

Hükûmet gerek Esad Paşa taraftarlarının harekâtını ve gerekse Loşna ictimaı temenniyâtını mevcudiyet-i milliyenin bâis-i zevali olduğunu ilana çalışmış ve *her çe bâd âbâd* Esadistleri tenkîle karar vermek istemiş ise de, İtalyanlar birden bire ortaya atılarak bir hareket-i şedideye değil, adî bir teşebbüs-i mümanaatkâraneye [dahi] müsaade edemeyeceklerini heyete anlatmışlardır.

Hükûmet-i muvakkate istila olunan bir yerde ictimaâtın memnu ve mevcudiyet-i milliye içün pek vahim olduğunu bir taraftan ilan etti ve diğer yandan Loşna'ya karib Ardeniça Manastırı'na civar Kolonya köyüne iki yüz elli kişiden mürekkeb bir milis müfrezesi gönderdi. Halbuki efrâd-ı merkume[nin] en küçük bir hareketin vuku'u dakikasında öbür tarafa geçmeleri muhtemel ve Loşna'da toplanmış olanlara karşı bunların

îkâ‘-ı hirâs etmeyecekleri malum idi. Yalnız Loşna'da bulunmuş olan bir müfreze kumandanı kongrenin ictimaını İtalya'nın aleyhinde bir mukaddeme-i isyaniye ve men‘-i akdini bir lâzime-i siyasiye olduğunu keşf ü iş‘âr eylemiş ve Karabinyerler kumandanı Yüzbaşı Meloni dahi bu fikr ü mütalaayı teyid ü tasdik eylemiş olduğu içün, heyet-i askeriye içinde birinci defa olarak telaş ü endişe gösterilmiş idi. Şu kadar ki, Draç kumandanı General Raymondi, Topdanzade Abdi ve Hâmid beylerden aldığı teminata itimad ederek, kongrenin behemehal İtalya lehinde hitam bulacağında kanaat göstermiş idi.

Bu kanaat, şübhe yok ki, yalnız o iki zatın verdiği teminat ile husul bulmuyordu. İtalyanlar memleketin vaziyet-i dâhiliyesinden gafil ve hissiyat-ı milliye ve efkâr-ı umumiyenin galeyanda bulunması ihtimaline gayr-i kâil idi. Binaenaleyh, gerek Draç kumandanı General Raymondi ve gerek Loşna'ya gönderilen diğer bir general, kanaat-ı kâmile ile merkez-i umumînin hâlâ bîtaraf kalmasına gayret ediyordu.

Bu sırada Loşna Kongresinin en büyük mürettib ve mürevviclerinden olan ve Draç mutasarrıflığı vekaletinde bulunan Abdül Bey Upi['nin], Draç kasabasında polis karakoluyla bir mektebin arasında vâki yoldan akşamdan sonra geçerken, nagehan atılan üç kurşun ile gîleten telef olması herkese büyük bir telaş vermiş idi (238). Bir halde ki, Abdi Bey Topdanî Osman Bali'ye ve maiyetine güvenerek Loşna'ya gitmeye mecbur olmuş (239), Elbasanlı Şevket Bey Virlaçi Draç heyet-i hükûmeti Loşna'ya gelib ef‘âl ü âmâli üzerine kongreye izahat vermedikçe Loşna'ya gidemeyeceğini anlatmıştır (240). Meazâlik, birçok zevât yine Loşna'ya gidiyor, birbirini teşvik ü teşcî‘ ediyordu.

Avlonya her yerden ziyade ve hükûmet-i muvakkatenin tesir-i nüfuzundan azade olarak İtalya'nın tazyîki altında bulunduğu halde Avlonya'yı kongreye temsil etmek üzere Kazım Efendi Koçuli, İspiro Koleka ile Mükerrem Ağa Hamzaray Loşna'da isbat-ı vücud eyledi (241).

Bunların bu suretle Loşna'ya gitmeleri Loşna'da bulunan İtalya generalinin teessür ü intibahını dâî oldu. Colonel Vin-

çensi [Vincenso] dahi ümidi vechile kongrenin İtalya menâfiine değil Arnavutların kesb-i cüret etmelerine ve İtalya aleyhinde bulunmalarına hâdim olacağını derk ederek hastalığını bahane addiyle Draç'dan Roma'ya avdet etmiş ve fakat bu sırada bir nümayiş-i askerî icrasına da lüzum göstermiştir. Kumandan-ı Umumî General Piacentini ise evvelce verdiği kararı tebdilden ve müctemi'în üzerine sevkiyat-ı askeriyeden imtinâ eylemişdir! Piacentini Arnavutların ya dava-yı istiklalcuyânelerini muhik buluyordu veyahud Arnavutluk'un umur-ı dâhiliyesine müdahale ettiği takdirde sosyalistlerin hükûmete ve kendisine hücum edeceklerini tahmin etmek ile vaziyeti pek hatarnâk görüyordu. *Ala külli't-takdîreyn*, müşarünileyh Loşna Kongresini dağıtmağa emir vermemiş, bîtaraf bir halde ordunun durmasına sebeb olmuştur (242).

Bu eyyâm-ı ehemmiyet-encâm arasında hükûmet-i muvakkate erkânından Dâhiliye Nazırı ve Reis Vekili Müfid Bey Libohova, Ergiri'de âvângüzâr oluyordu. Sami Bey Viryoni Berat'ta kalıyordu. Draç'da hükûmet namına yalnız Maliye Nazırı Feyzi Bey Alizoti ve Adliye Nazırı Poga Efendi bulunuyordu. Büyük bir tereddüdden sonra Müfid Bey bu ahvâl-i müşkileye çaresâz-ı selamet olmak üzere Libohova'da fekk-i tınâb-ı ikamet ve Avlonya'ya uğrayarak Draç'a avdet eyledi. Draç'da lazım gelenlerle müzakereden sonra Avlonya'ya geldi. Avlonyalı Osman Efendi Hacı ve İspiro Efendi Koleka ile *bi'l-müşâfehe* Loşna Kongresinin ciddiyetini anlamak ve ona göre bir karar-ı kat'î vermek üzere her ikisinin Loşna'ya gitmelerini rica eyledi. Ve bunların avdetine kadar Fir'de intizar etmek üzere oraya gitti. İki yüz elli nefere bâliğ olan milis müfrezesi Ardanista'nın civarında bulunduklarından ve *nasyonalist*ler ise bunlara karşı her fedakârlığı gözlerine aldıklarından, Loşna'da toplanmış olanlarla hükûmet-i muvakkate arasında itilaf kapısı kapanmış idi. Osman ve Koleka efendiler Loşna'da bulunan zubbât-ı askeriyeden vesâireden *der-ceng-i evvel* pek fena muamelelerde maruz kalmış ve her ikisi hemen tevkif veya iade olunmak istenilmiş idi. Bin türlü müşkilat ile naib-i hükûmet makamında

bulunan Akif Paşa'yı ve ekseriyet-i ârâ ile başvekalete intihab olunub vâsıl olmayan Süleyman Selim Bey'e vekalet eden Eşref Bey Fraşari'yi gördüler. Müfid ve Sami beylerin kendileriyle anlaşmak istediklerini söylediler. Akif Paşa badî-i emrde İmeşta'ya gidib, İmeştalı Adem Bey'in hanesinde müşarünileyhimâ ile görüşmeye muvafakat eylemiş ise de, Eşref Bey hükûmet-i sâkıta ricâliyle mülakata mani olmuş ve zevât-ı sâire dahi buna değil, hatta mumaileyhimânın Loşna'da kalmalarına bile razı ve kâil olmayıb, hemen avdet etmelerini istemiştir. Osman ve Koleka efendiler Fir'e geldiler. Sami Bey'i görüb macerayı anlattılar. Her üçü Avlonya'ya gelmiş, Müfid Bey'in yine Ergiri'ye gittiğini anlamışlardır. Tekrar birlikte Ergiri'ye gittiler, Müfid Bey'i Avlonya'ya gelmeye ikna ettiler. Fakat Müfid ve Sami beyler idare-i hükûmetten keff-i yed etmekten imtina ettikleri içün, Loşna ricâli Draç'da kalan heyet-i hükûmetin bakiyesini tehdide başladılar. Feyzi Bey, Hasan Efendi Sino'yu Avlonya'ya gönderib Ahmed Bey Zog'un bir kuvve-i kâfiye ile Draç'a takarrub etmekte olduğunu bildirmiş ve arkadaşlarından talimat aramıştır. Halbuki İtalyanlar hükûmet-i muvakkateyi sevkiyat-ı askeriyeden men'ü tahzir etmiş, en doğrusu elini ayağını bağlamış iken, Ahmed Bey Zog'a ruhsat-ı cevelan vermişti. Hükûmet-i muvakkate bu tecavüze karşı koyacak kuvveti olmadıktan başka, zemin ü zaman dahi buna artık imkan bırakmamış idi. İster istemez icma-ı ümmet ve selamet-i memleketi nazar-ı itibare almağa ve zimâm-ı idareyi Loşna ricâline bırakmağa mecbur idi. Bu suretle kongre 20 Kanunısanî 1920 tarihinden itibaren suret-i resmiyede ictimaa başlamış ve müzakerât-ı aleniyeye devam eylemiştir.

Kongre ilk müzakerede Draç hükûmet-i muvakkatesini ıskât eyledi ve sonra ortaya konulan Kanun-ı Esasî'yi kabul ederek hükûmetin bünyan-ı meşru'unu koydu. Elbasanlı Akif Paşa (243), Göriceli Doktor Turtulli Bey, Tiranlı Abdi Bey Topdanî, İşkodralı Mösyö Pomçi'den mürekkeb bir heyet-i niyabet ve Delvinalı Süleyman Selim Bey'in (244) riyaseti tahtında olarak bir heyet-i hükûmet teşkil etmiş, her livâ namına dörder azadan ibaret bir de Heyet-i Ayan intihab eylemiştir (245).

Bu kanunun tarz-ı tertib ü tedvini, ibtidaî ve ihtiyacât-ı umumiyemizi temine ve bir idare-i mülkiyenin kâffe-i şuubâtını ihata ederek tamamıyla tanzime gayr-ı kafi idi. Fakat Prens zu Wied'in rıhletinden sonra o güne kadar emvâc-ı istila arasında bir mecmua-i enkaz olarak müteşettit ü müteferrik kalan nevâhî-i milliyemizin camia-i istiklaliyesini ve bir millet-i hâkimenin hâiz olması lazım gelen hakk-ı hakimiyetini *alâ kadri'l-imkân* ihtiva ve ihzar etmesi itibariyle şâyân-ı takdir idi. Arnavutluk bu kanun ile hakk-ı hayatını kazanıyor, hükûmet *mehmâ-emken* bir kuvvet ve ahali emniyet buluyordu.

Alelhusus müdahale-i ecnebiyeden azade olarak bir kanun yapabilecek bir fırsatı intihaz ettiğine şahit olduğu içün pek ziyade mucib-i memnuniyet oluyordu. Heyet-i hükûmet her türlü müdahaleden kurtulduğunu göstermek içün Tiran'a nakl-i mekan eyledi. Fakat Tiran'da dahi her tarafta meydan okuyabilecek, her müşkile galebe edecek bir kuvveti hâiz değil idi.

İtalya'nın kuvve-i işgaliyesi namına Draç'da bulunan Colonel Vinçençi [Vincenzo'nun] Loşna mukarrerâtından hoşnud olmadığı malum idi. O cihetten hükûmet-i cedideye karşı bir eser-i itimad ü teveccüh ibrazı ihtimali yok idi. Binaenaleyh, müsaid bir fırsatın intihazına ve ahvâlin inkişafını intizara mecburiyet var idi.

Mütareke kabîlinden olarak, Esadistlerle itilaf tarikini aramağa hükûmet lüzum görmüş idi. İki taraftan müntehab bir heyetin Paris'e gitmesi[ni] ve Esad Paşa ile müzakerâta girişmesini teklif eylemiştir. Paşa'nın taraftarları bunu memnunen kabul etmekle, Fuad Bey Topdanî ve Ömer Bey Şayako ile Kolonyalı Bayram Feyzi Bey ve Mösyö Kolaçi Paris'e müteveccihen hareket etmiştir. On beş gün sonra bunlar avdet ederek, her türlü şerâit ile Paşa['nın] kabul-i riyaset-i hükûmete hazır olduğu cevabını getirdi. Halbuki İtalyanlar da Paşa'yı elde edinmek üzere teşebbüsât ü müzakerâtta bulundukları ve Paşa'yı bir emrivaki gibi Draç'a getirmek istedikleri gizliden gizliye haber alınmış idi.

Bayram Curri (1862-1925)

Paşa İtalyanlarla birleşerek mevki-i iktidara geldiği takdirde kimseye fırsat-ı kelam ü meram vermeyeceği malum olub, şahsî ve umumî muhatarâtı dâî olan bu haberler azim bir endişeyi mucib oluyordu. Hükûmet *her çe bâd âbâd* Esadistlerle fekk-i mukavele ederek toplayabildiği bir kuvvet ile onlara hücum etmeye karar verdi. Fakat *evvel-be-evvel* Kruya'da müteheyyî-i hareket olan beş yüz kişiyi bîtaraf bir vaziyette tutmak üzere, Kruyalı Mustafa Efendi'yi Kruya'ya gönderdi. Mustafa Efendi buna muvaffak olduktan sonra Bayram Bey Curri mevcut maiyetiyle Osman Bali'nin üzerine yürüdü ve onu kâmilen perişan ederek, Rogojina taraflarında tahaşşüd eden Esadistleri dahi bozdu. Oradan Şayak'a gelib küçük bir musademe ile Şayak beylerini derdest eyledi ve Draç['a] da bir müfreze gönderib Hâmid Bey Topdanî'yi taht-ı tevkife aldı. Bayram Bey Preza'ya gelib Preza ve Hammalle'de tahassun etmiş olan Nel Hoca'nın askeriyle iki-üç gün çarpıştıktan sonra harekât u musâdemâta hitam verdi.

Acı Bir Hakikat

Havass-ı vükelâca tahakkuk etmiş idi ki, bu gaile ve haileler muvakkaten mündefi‘ olsa dahi, âtiyen tevâli edecek ve esaslı bir tedbir ittihaz olunmadıkça memleketi kemiren şîrpençenin tesirât-ı elimesi berdevam olacaktır! Fakat bu tedavinin mesuliyet-i azimesini kimse münferiden üzerine almak istemezdi.

Ricâl-i hükûmet arasında mezâyâ ve secâyâca bir fark-ı azim olduğu gibi, içlerinde Esad Paşa'nın teyzezadeleri, pek yakın akrabası da bulunuyordu. Bunların fikr ü emelleri meçhul ve beynlerinde emn ü itimad mefkud idi! Her biri vukuatın cereyanına tâbi veya yekdiğerinin tasavvurât u teşebbüsatına mani olmaları ihtimali var idi. Binaenaleyh, verilecek kararı müttefiken kabulden sonra icra edilmesi lüzumu derkâr idi. Nuzzârdan üç zat aralarında bu suretle karar verildikten sonra onların davetiyle rejanlar, bilcümle nazırlar hazır oldukları halde, keyfiyet ve mukteza-yı maslahat arîz ü amîk düşünülmüş, Esad Paşa'nın izale-i vücudu içün hasm u hısımı ittifak eylemiştir (246)!!

Bu kararın şuyu‘undan evvel maksadın itmâmı, bir vasıta-i icraiyenin elde edinmesine mütevakkıf idi. Bu vasıta[nın] meşru veya memnu olması meselesi onlarca mevzuibahis olamazdı. Şâyiâta inanılmak lazım gelirse, Kolonyalı Bayram Feyzi Bey'le Klisoralı Ali Celal Bey hükûmete bu babda rehnümâlık etmiş, Libohovalı Avni Rüstem'i ikna ve iğrâ ederek, o vazife-i müşkileyi deruhde ettirmeye muvaffak olmuşlardır!

Avni Rüstem fikrinde müfrit ve ahdinde mürtebit idi. Hükûmet bu iki zatın verdikleri teminat üzerine ona keşf-i râz etmiş, eline bir diplomat paşaportuyla miktar-ı kafi harcırah verib Paris'e sevk eylemiştir! Avni Rüstem Esad Paşa'yı şahsen pek iyi tanamazdı. Esad Paşa'nın katibine müracaatla, Paşa'dan iane-i nakdiye taleb etmek mecburiyetinde bulunduğun[u] söylemiş, o suretle Paşa'yı teşhise muvaffak olmuş ve iki gün

Avni Rüstem (1895-1924)

sonra Continental Oteli'nin kapısı önünde iki revolver kurşunuyla müşarünileyhi yerlere sermiştir (13 Haziran 1920).

Avni Rüstem derhal halkın hücum u tecavüzüne uğradı. Polisler yetişti, muhacimlerin elinden yaralı bereli olarak kurtardı, karakola götürdü. Altı ay kadar istintak ve muhakeme ile geçirdikten sonra Fransa mahkemesi bu katili tebriye ve tahliye kararıyla kurtardı!

Bunun böylece halâsı içün "Vatra" cemiyet-i malumesi nakden pek çok fedakârlıklar ihtiyar eylediği gibi, Fraşarlı Midhat Bey dahi Avni'nin lehinde ve Paşa'nın aleyhinde gayet ateşli bir lisan ile eda-yı şehadet etmiş, emr-i tahliyesinde büyük bir gayret göstermiştir!

Esad Paşa'nın şahsiyeti pek az akrabasınca ve pek çok eviddâsınca kıymetli idi! Bunlar netâyic-i siyasiyeden kat'-ı nazarla vefatını bir zıyâ'-ı elîm saymıştı. Fakat mukarrerât-ı mün'akidesini Arnavutluk'un vaziyet-i hâzırasına karşı mühlik görenler, müşarünileyhin vücudunu pek ziyade muhataralı bulur, bayağı sağ kaldıkça veya hiç olmazsa dava-yı hükûmet ve riyasetten ferağ etmedikçe Arnavutluk'un tamamiyet-i mülkiye ve mevcudiyet-i müstakbelesini muhafaza edebilmesini muhal görürdü!

Kabil-i inkar değildi ki, Esad Paşa Londra Muahede-i Mahsusasının tahtît ü kabul eylediği bir küçük Arnavutluk'u idaresi tahtında bulundurmak içün Sırplılarla, Yunanlılarla uyuşmuş, o mukavele-i meş'ûmenin ahkam-ı münderecesine serfurû etmiş idi! Son günlerde İtalyanlarla dahi uzlaştığı şayiasını ve alelhusus bu şayia İtalyanların Avlonya ve havalisi üzerine idame etmek istedikleri hakk-ı istilalarını takviye ve kabul mahiyetini ihtiva ettiğini herkes duymuş idi. Bu hükûmetler ise, mukarrerât-ı vâkıanın kesb-i meşruiyet etmesi içün Esad Paşa'nın temin-i riyaset etmesini ve bu suretle hakk-ı iğtisâblarını bir emrivaki karşısında göstermelerini arzu ediyordu! Menafi-i devlet ve mukteza-yı maslahatı düşünerek Esad Paşa['nın] bizzat kendisini ıskat etmek icab ederdi. Fakat hırs u hevâsına mağluben Paris'e giden heyet-i meb'ûseye karşı bunu reddetmiş, musırrâne olarak ser-i kârda kalacağını anlatmış idi!! Kaziye-i muhkeme suretinde tecelli eden hakâyık-ı tarihiyedendir ki, büyük vakalar ihdas edenler ekseriya o vakaların tevlid eyledikleri mehâlik ve avâmilden tahlis-i nefs edemezler.

Esad Paşa Arnavutluk'un mevcudiyeti üzerine pek çok oyunlar oynamış, pek çok da can yakmış olduğu içün, efkâr-ı umumiye, aleyhinde olarak ber-heyecan idi. Bu tehyîcin neticesi olmak üzere bir Avni Rüstem çıkmış, kendisini nâ-mağlub sayan Paşa'yı Avrupa'nın en medenî, en kalabalıklı bir mevkiinde ani olarak yerlere sermiştir!

Avni Rüstem bu cüreti menfaat-i şahsiyesi içün irtikab etmedi. Sırf tanıdığı bir hayalin ulviyetine meftun olmuş, kendi-

sinden beklenilmeyen bir cesaretle bu emr-i müşkili itmâm eylemiştir.

Efkâr-ı umumiye ve belki muhakeme-i tarihiyece Avni vatanı uğrunda feda-yı nefsi göze almış bir mücahid sayılabilir. Fakat şâyân-ı ibrettir ki, o da iki kurşun ile terk-i hayat etmiş, "*Beşşiri'l-kâtil bi'l-katl*"[54] sırrına mazhar olmuştur.

İnsan daima fezâil ü fevâzılı nisbetince akibetyâb olur. Sırr-ı kader mukteza-yı fiil-i beşer sayılır. Her mücrim eza-yı manevîsini çeker ve yine ceza-yı zahirîsine de er geç erer. Bu cezanın ân-ı zuhuru gayr-i muayyendir. İmhal olunur, fakat ihmal mutasavver değildir. Behreyâb-ı kemal olan merdân Hüda'dan çaşni-i sebh-i meraret ve hedef-i teber-i nefret olmamak içün her zaman a'mâl ü ef'âlini ve hatta meydan-ı husule gelmeyen âmâlini akl-ı selim ve mizan-ı müstakîm ile ölçer, bu suretle tarik-i hakkı bulur ve tevfik-i İlâhî her yerde ve her vakitte kendilerinin melce' ü penâhı olur. "*Men amile sâlihan fe-li-nefsihi ve men esâe fe-aleyhâ*".[55]

İstihlâs-ı Vatan

Avlonya sancağı namına Loşna'ya giden ve bilcümle müzakerâtta hazır bulunmuş olan zevât muahharan hükûmetin Tiran'da teşekkül etmiş olması üzerine, oraya gitmiş, rüfekâ-yı sâireleriyle beraber muamelat-ı resmiyede iştirake başlamışlardı. Mayısın 20'sinde Avlonya'dan Tiran'a azimet eden Osman Efendi Hacı ve Kazım Efendi Kokoş ile Velçeli Ali Efendi Bekir Avlonya'da bir kıyamın vukuunda hükûmetin ne gibi müzaherette bulunabileceğini suale memur idi. O sırada Esad Paşa taraftarları hükûmet-i cedide aleyhinde harekât-ı şedideye başlamış, üç-beş yüz kişi Tiran'ın etrafını ihata etmiş idi.

Hükûmet henüz kesb-i kuvvet etmemiş, halka nüfuz u vaziyetini tanatmamış olduğu için, Avlonya'ya ızhar-ı muavenetten ve hatta muhafaza-i mevcudiyetten aciz idi.

İtalya memurîn-i siyasiyesi Esad Paşa'nın taraftarlarına zahîr ve hükûmete karşı bunların îkâ edebildikleri tazyîkât-ı şedide hadd u i'sâdan vefîrdi (247).

Bu sebebden dolayı hükûmet bir guna muavenette bulunamayacağı cevabını vermek mecburiyetinde bulunmuş idi. Fakat Avlonyalıların şu iyâb u zehâbından endişenâk olan İtalyanlar, Avlonya'da birçok zevâtın tevkifine karar vermiş, halka bir şiddet göstermek istemişlerdi. Ekrem Bey Vlora buna kesb-i vukuf eder etmez, Mülkiye Komiseri Kont Capialbi'nin ve rüfekâsının muaraza ve muhalefetlerine rağmen, General Piacentini'yi görüb bir münasebetle bu tevkifât u tehdidâtın önünü almağa muvaffak olmuş idi. Fakat Avlonyalı Bekir Ağa Sulu, Kanineli Mükerrem Ağa Hamzaray ve Hamza Efendi İsa derdest edilmelerinden tehaşi etmekle Şaşiça cihetlerine ferceyâb-ı firar olmakla, Avlonyalı Hasan ve Mustafa Ağa Şara ile Katolik rahibi Don Marko tutulub bir beylik vapuru derununda tevkif edilmişlerdi (248). Şaşiça'ya gidenler Alim Ağa Mehmed'e (Trakaslı) haber îsâliyle birleştikten sonra, Razimeli Ömer Efendi ve Alim Ağa imzalarıyla bütün muteberân-ı kurâya haberler göndermiş, Mayısın 26'sında Trakas Dağında vâki Barçala mevkiinde ictimâ etmelerini tebliğ eylemişlerdir.

Mayısın 29'uncu günü dört yüz kişi toplandı. Orada ref'-i a'lâm-ı kıyam etmek üzere cümlesi yeniden akd-i misak-ı ittifak eylemiş, aralarında on iki zatı idare-i umur eylemek üzere intihab eylemiş ve bu meclis-i millînin emr ü kararına tevfik-i hatt-ı hareket etmeye herkesi mecbur tuttuktan sonra, komisyon Binbaşı Lepeniçeli Ahmed Ağa'yı harekât-ı askeriyeyi idareye memur etmiştir.

Müctemi'în Barçala'da bir gün meks ü ârâm ederek Kozes Dağında (Beuna) tekrar akd-i ictima etmek üzere dağılmış ve heyet-i müntahabe otuz kişi ile beraber orada kalmışlardır (249). Bunlar henüz mahall-i ictimaa gelmeyen bazı zevâta (250) haber îsâliyle, Beuna'da toplanmak üzere Gomtica'ya gelmeleri[nin] münasib olacağını bildirdi.

Haziranın 4'ünde Beuna'da toplananlar sekiz yüz kişi idi. Bunlardan iki yüzü silahsız ve kusurlu esliha-i mütenevvia ile mücehhez idi! Komisyon General Piacentini'ye İtalyanca olarak bir mektub tastîr ü tesyîr ile, idare-i mülkiye yirmi dört saat zarfında kendilerine terk ü tevdi edilmediği takdirde hareket-i harbiyeye mübâşeret edeceklerini bildiriyorlardı!* General buna cevab vermemiş ve yirmi dört saat inkizâ etmiş olmakla Kuta (251), Konem (252), Logora (253), Draşoviçe (254), Tepedelen (255) mevaki-i askeriyesine hücum vuku' bulmuş idi. Neye uğradıklarını bilmeyen efrâd-ı askeriye müdhiş bir telaş ile kimi bir tarafa mecbur-ı firar ve kimi dest-i esarete giriftar olmuş, ordunun kuvâ-yı maneviyesi kökünden kuruyarak, mehâbet-efzâ-yı enzâr olan o heyula-yı iktidar mütevârî-i perde-i istitâr olmuş idi.

Bu mevâki sukut ettikten sonra komisyonla beraber kuvâ-yı müctemia-i milliye Draşoviçe karyesine geldi.

Draşoviçe

Draşoviçe denilen köyceğiz, fuyuzât-ı kudretle mâli olan manzara-i bediasıyla değil, muvaffakiyât-ı milliyemizin mehd-i zuhuru olmasıyla nazarımızda bir tecelligâh-ı meymenet, ezeli bir Kabe-i hürriyetimizdir. Bu nâm-ı hayr-encâm, tarih-i millîmizin izz u şehameti ve sernâme-i ferr ü celadetidir. Orada cereyan eden vakalar istiklal-i millîmizi i'dâd ve bizi hakikî esfel-i raiyetten evc-i a'lâ-yı hürriyete ıs'âd etmiş, milletin berat-ı emânı orada alınmıştır.

Bunun yâd ü şâdıyla Arnavutlar daima kesb-i mübâhât edecek, o küçük feza-yı feyzâfeyzden geçtikçe teşayüd-i mefharetle lisan ü cenanları lebrîz-i şevk ü iftihar olacaktır.

* Müsellah denilen efrâdın cephanesi yoklama olundukta, azamî olarak üçten beş fişenge sahip olanlar var idi.

Bir müddet üzerinde taşıdığı bargiran-ı ağyârın ğubâr u şinârıyla ve Haziranın teeyyüs-i ateşbârıyla bu mevsimde hazaret her dem baharından mahrum idi. Eşcâr-ı zeyâtînin zıll-i kasvet-nümudundan gayrı barınacak ve sığınacak bir sayebanı yok idi. Hâr bir güneşin haşîn ü âteşîn eşi'a-i suzinâkiyle her taraf kavrulmuş, Şoşica Deresinin âb-ı tâbı bile şiddet-i hararetten içilmez bir hale gelmiş idi.

Komisyon İtalyanların inşa edib de terke mecbur oldukları bir bina-yı cesîmin içinde toplanmış, efrâd-ı müctemia levendâne ve serbülendâne etrafı tarassuda koyulmuştu.

Komisyon tekrar Piacentini'ye haber îsâliyle, yirmi dört saat zarfında idare-i mülkiye Müdafaa-i Milliye Komisyonu'na terk ü tevdi olunmadığı takdirde Avlonya'ya hücum edeceklerini ve bunun mesuliyet-i maddiye ve maneviyesi General'e ait olacağını bildiriyorlardı! General *ke'l-evvel* buna cevab vermemiş olduğundan, Avlonya'ya karşı tehditkârâne bir nümayiş olmak üzere Kafakoçi üzerine taarruza karar verildi. Fakat Lepeniçeli Ahmed Ağa buna cesaret edemediğinden dolayı kumandanlıktan istifa etmiş, komisyonun intihabıyla bir gün evvel askere iltihak eden Kazım Efendi Koçuli yerine geçmiştir (256).

Bu sırada, kasaba ahali-i müslimesi[nin] arkalarından tüfenk atmış olduğunu bahane ederek, İtalyanlar beş yüz kişi toplayıb Sazan'a teb'îd ü iclâ eylediler. Egerçi esna-yı musâdemâtta bir iki tüfenk atıldığı malum olmuş ise de, bir memleket halkının bu suretle tecziyesi kavâid-i insaniyet ve medeniyete münâfî idi. Alelhusus bunlar hakkında gösterdikleri şiddet her tahmin ve tasavvurun fevkinde idi. Belediye Reisi Ali Efendi iskele başında ve birçok zevât-ı masume muhadderât-ı müslime huzurunda darb u tahkir olunduğu gibi, buyût-i müslimeye bîmuhâbâ efrâd-ı askeriye girib yalnız emvâl-i müslimîni nehb ü gâret (257) eylemişlerdi. Sonra ehl-i İslâm'a ait dükkanların kapılarını kepenklerini kırıb kâffe-i eşyayı almışlardı. Sazan'a sevk edilen zevâtı *bi-ecma'ihim* aç bıraktıktan, envâ işkencelere tâb[i?] ettikten sonra beylik vapurların anbarlarına istif ederek Sazan'a götürmüşlerdi. Sazan'da verdikleri müteaffin bir

dilim peksimattan gayrı yiyecek tevzi etmiyorlardı. İtalyalı bir takım satıcıların taht-ı ihtikarında tutulan dâd u şiddete, bir parça ekmeği ve bir sigarayı 10 franka satmak gibi insafsız ahvâle maruz kaldılar. Herkesin üzerinde bulunan nukûdu ve eşya-yı semeniyeyi bir vesile ile çarparak tahammülgüzar bir sefaletle hayatlarından bîzâr ettiler. Bir halde ki, bunlar tahliye olunub da Avlonya'ya geldikleri zaman ölüm derecesinde hasta-i nâtuvân idiler!![*]

Bu fecayi ve mezâlimi icra edenlerin tahkik-i ahvâli İtalya erbâb-ı fazilet ü insaniyetine ait olmak ile beraber, bunu icad ü icab eden hal[in] arzu-yı istiklal olduğunda şübhe yoktur. Halbuki İtalya mehd-i medeniyet ve maşrik-i hürriyet sayıldığı içün, vatanları uğrunda îsâr-ı nakdîne-i hayat eden bir fie-i kalîleye karşı hükûmetin gösterdiği şiddet efrâd-ı askeriyeye bile îrâs-ı keder ü nefret ediyordu!!

On beş bin kişiden dûn olmayan ordu içinde harbi arzu edenler ekall-i kalîl idi!

Avlonya Körfezinde lenger-endâz-ı mehâbet olan otuz kıta süfün-i cesîme-i harbiye gece gündüz attıkları mermilerle etrafa velvele veriyor, kırk kadar tayyare cerâd-ı münteşire gibi havada tayeran ederek düzahî ateşler atıyordu. Meazâlik, bu savâik-i irti'âb mücahidîni dehşetyâb edemiyor, İtalyanların tertib eyledikleri harekât-ı askeriye kimsenin azm ü sebatına fütur vermiyordu!

Haziranın 6'sında küçük küçük müfrezelere inkisam eden fedailer İtalya mevâki'-i askeriyesine hücum etti. Ateş-i harb ü cidâl[in] en ziyade alev-rîz-i işti'âl olduğu yerler Kafakoçi ve Başçardak, Gorukadrit, Mesovon ve Petrova cihetleri idi (258).

* Şayan-ı kayd u dikkattir ki, gerek Sazan'a sürülen zevât meyanında ve gerek Draşoviçe'de toplanmış olan efrâd arasında kaza dahilinde sakin on bin kadar nüfus-ı Hristiyaniyeden Hristo Karbokari, Profesör Yani Meniga ve Luka Karafil (Mekteb muallimi) ve Zoti Harilakolaa'dan mâadâ kimse yok idi. Ve kasabada İtalyanların icra eyledikleri garet, yalnız sekene-i müslimeye mahsus ve İtalyanlara rehberlik ve pişvalık hizmetinde bulunanlar Hristiyan vatandaşlarımızdan ibaret idi!

İtalyanlar her tarafta perişan u girizan olmuş, ordunun intizam-ı umumîsi tamamıyla bozulmuş idi. Sahilde ve kasaba kenarında tahkim ettikleri hutût-ı müdafaaya takımıyla çekildi. Erbâb-ı kıyam dahi takım takım Kişbazta, Çaparat, Relisili, Lahakton sırtlarında ahz-i mevki eyledi. Bunun intikamını almak, halka bir havf ü dehşet vermek maksadıyla İtalyanlar Avlonya'da vâki Osman Efendi Hacı'nın konağını ve Kazım Efendi Kokoş ile biraderlerinin mutasarrıf oldukları haneyi ve Soğuksu'da Koleka Efendi'nin evini ateşe verdiler. Kanine ve Trakas köylerini top mermileriyle ve el bombalarıyla yaktılar, yıktılar. Üç yüz haneyi müştemil olan ve mamur u abadan görülen Kanine karyesinde ancak otuz hane kalmış, cevâmi' u tekâyâ bu ateş-i taaddîden kurtulmamış, Trakas'ta Alim Ağa'nın hanesi ve köyün buyût-i sâiresi birçok mermilere hedef olmuştur.

Bu fecâyi-i elîme îkâ olunduğu sırada Arnavutlar bütün kuvvetleriyle İtalyanlara hücum etmeye devam ediyor, kimse muvaffakiyet-i nihâyîden ümidini kesmiyordu.

Müzakerât-ı Sulhiye

Bunun üzerine İtalya hükûmeti Baron Aliotti'yi mükalemeye memur etmiş, evvela erbâb-ı kıyamın rüesâsıyla ve sonra Tiran hükûmetiyle müzâkerâta girişmiştir. Aliotti bâlâpervâzâne bir tavırla Sazan Adasını Kanine Kalesi'yle (!!) Porto Nova'yı ve Soğuksu cihetlerini *baze naval*[56] olabilecek bir kıta-i araziyi aradı! Şediden bu metâlib reddedildi ve Alim ve Mükerrem ağalar Tiran'a giderek cereyan-ı halden hükûmeti haberdar ettikten sonra, yeniden harekât-ı harbiyeye devam olunmasına karar verildi. Halbuki Bari'den, Taranto [Toronto]'dan, Trieste ile sâir limanlardan Avlonya'ya sevk olunmak istenilen efrâd-ı askeriye azimetinden imtinâ ve bunun içün muhalefet-i fiiliye ibraz ü îkâ etmiş, sevkiyat-ı askeriye aleyhinde Ankona'da binlerce halk hükûmete karşı durarak Avlonya'yı hemen terk etmek ve Arnavutluk'tan külliyen çıkmak üzere hükûmeti icbar suretinde nü-

mayişler icra eylemiş, İtalya'nın emsar-ı umumiyesinde bu misillû harekât-ı isyaniye ile sosyalistler hükûmeti titretmiş oldukları gibi, erbâb-ı kıyamın ellerinde bulunan bin bu kadar esirin hayatı tehlikede bulunduğuna dair sosyalistler tarafından işâa olunan haberler İtalya'da efkâr-ı umumiye üzerinde büyük bir tesir bırakmış, Tiran'a giden Aliotti (259) Roma'ya celb olunmuş, yerine Hâriciye Nezareti'nin eâzım-ı erkânından ve ihtiyatkâr ricâlinden Kont Mançoni [Manzoni] mezuniyet-i fevkalade ile Tiran'a gönderilmiş idi (260).

Müzakerâtın kesb-i inkıtâ etmekte olduğundan haberdar olan erbâb-ı kıyam, ikinci defa olarak Haziranın 11'inde bütün mevaki'-i askeriyeye ve *bi't-tahsis* Avlonya kasabasına hücum etmiş, İtalya istihkâmâtının kısm-ı küllîsini zabt eylemiş ise de, Avlonya'da kalan aceze-i nisvâna ve emâkin ü emvâle başkaca bir zarar gelmemek içün kasabaya girmekten sarfınazar etmişlerdi.

Haziranın 11'inde ve gece saat (alaturka) üçte başlayan harb, on iki saatten ziyade devam etmek şartıyla ertesi gün vakt-i zevale kadar sürdü.

Vapurların attıkları müdhiş gülleler ve tayyarelerin saçtıkları bombalar Arnavutların harekâtına mani olmak ile beraber (261) saff-ı harbde bulunan dört bin kadar İtalya askerinin mukavemeti dahi pek zayıf idi (262).

Arnavutlar Risili'de üç ve Trevellazer'de iki büyük top ahz ü iğtinam eyledikleri gibi, bir tayyare Cuherina ve diğeri Keşbarza ve üçüncüsü Şaşiça'da vâki Şunud mevkiinde ve dördüncüsü Draşoviçe üzerinde kurşun isabet ederek adamlarıyla beraber esir düşmüşlerdir.

Kota'da alınan toplardan iki adedi[ni] Mülazım Aziz Efendi Çami ile Virmikli Abdurrahman Efendi, Şaşiça'nın bir tarafında tabya ederek vapurlar üzerine ateş atmış ve iddialarına inanılmak lazım gelirse, bir posta vapurunun bacasını alıb iskele başında bulunan kaptanı dahi telef eylemişlerdi! Panaya'da beş yüz ve Kota'da altı yüz sandık cebhane alınarak ikmal-i noksan edilmiş, mevâki-i müteaddidede alınan İtalya tüfekle-

riyle bütün efrâd-ı milliye teslih edilmiş ve her tarafta kazanılan muzafferiyetlerle İtalyanlar havf ü telaşa düşmüşlerdir. Buna binaen Kont Mançoni, Aliotti'nin serdetmiş olduğu tekâlîf-i şâkkadan sarfınazarla İtalya askerinin Avlonya'dan bir ay zarfında çekilmesi ve İtalya esirlerinin hemen teslim olunması ve hasârât-ı vâkıanın tazmin edilmesi esasâtıyla 2 Ağustos 1920'de müzakerâta hitam verilmiş ve bu suretle İtalya hükûmetinin re's-i kârında bulunan Mösyö Culyetti [Guliotti] bir gaile teşkil eden devr-i istilaya hâtime çekerek, siyaset-i müsâlemetperverâne ile memleketine hizmet eylemiştir!

Müşarünileyh Kont Mançoni'ye verdiği talimat üzere 15 Temmuz 1920['de] Senato'da vukubulan istîzâhâta karşı verdiği cevabda Arnavutluk üzerinde İtalya'nın hakk-ı himayesinden bahsolunmuş idi:

> Arnavutluk ise daima istiklalini muhafaza etmek sevdasındadır. Bizim himayemizi suret-i katiada arzu etmediği gibi, bizim de bir hakk-ı himayeyi cebren kabul ettirmeye salahiyetimiz yoktur. Biz herhalde Arnavutluk'un istiklal-i tâmmını temine çalışmaklığımız lazımdır. Zira Arnavutluk'un istiklali Adriyatik havzasının muvazene-i siyasiyesini muhafaza edebilmek içün en büyük damânlardan biridir. Adriyatik karşıyakasında dost bir devletin mevcudiyeti bizim menafiimizin temin ü istikmaline hâdimdir,

demiş idi. Bu ifşaat-ı aleniye ile İtalya Başvekili sulhun takarrurundan, muahedenin akdinden bir ay evvel gaye-i maksadını temhîd ediyor ve Arnavutluk'ta İtalyanların muhafaza-i mevki etmek içün her türlü fedakârlığı ihtiyardan ictinab eylediklerini gösteriyordu.

Hakâyık-ı tarihiye sırasında şâyân-ı kayd ü tezyildir ki, bu ifşaat ü izahat İtalya mehâfil-i siyasiyesinde cereyan ederken, Draşoviçe Komisyonu müttefiken ve reis-i hükûmet Süleyman Selim Bey'e hitaben bir mektub yazıb gönderiyordu! Ve cebhane ve erzak tedârükünce günden güne tezayüd eden müşkilat efrâd-ı milliyenin kuvve-i maneviyelerini kırmakta ve muharebenin devamına imkan bırakmamakta olduğundan bahisle,

her ne suretle olursa olsun her ne fedakârlık ediliyorsa edilsin, bir an akdem akd-i musalaha edilmesi elzem olduğunu bildiriyordu. Mektubun münderecâtı baştan başa ye's-âlûd idi. Harbe devam etmek ihtimali olmadığını bildiriyor, her fedakârlığa karşı sulhün akdi lâbüd olduğunu gösteriyordu.

Tiran hükûmeti bu hâlet ü mecburiyete mukabil bir guna müzaheret-i maddiye ibraz edemez, sulhten başka çare-i halâs bulamazdı. Halbuki sulhün hemen akdini aramak, kuvâ-yı milliyenin acz-i küllîsini anlatmak ve İtalyanların matma'-ı nazarı olan Kanine Kalesi, Porto Nova mevkii ve *base navalle* olmak içün Soğuksu cihetleri üzerine tecdid-i mutâlebeye bir kapı açmak demek idi. İtalya hükûmeti bir devr-i teshîrin neticei elîmesi olarak fuzulen zabt eylediği Avlonya'yı şimdi ahden taht-ı tahakkümüne almağa yol bulacak ve belki bu hal Ergiri ve Görice sancaklarının ve Şimalî Arnavutluk'ta bazı aksâmın Yunanlılarla Sırplılar tarafından zabt edilmelerine vesile-i imtisal olacaktı. Binaenaleyh, hükûmetin göstereceği en küçük bir ye's ü telaş en büyük felaketi intac edebilirdi!

Delvinalı Süleyman Selim Bey'in riyaseti tahtında bulunan heyet-i hükûmet bu babda her tedbirin fevkinde olarak, evvela bu acz ü ye'si Kont Mançoni'ye hissettirmemiş ve saniyen sulhün akdinde merdâne ve halisâne davranarak ızhar-ı hamiyet eylemiştir.

Sulhün *üssü'l-esası*, bilâ-şart u kayd İtalyanlar Arnavutluk hududundan kâmilen çıkmak ve Arnavutluk'un tamamiyet-i mülkiyesini ve hakk-ı istiklalini tanamaktan ibaret idi.

Yalnız mükalemât-ı sulhiyeyi deruhde edenlerin zühulü ve muamelât-ı siyasiyede adem-i vukûfları [sebebiyle, bunlar] muahedenin tarz-ı tahririnde hata etmiş, büyük bir yanlışlığa sebebiyet vermişlerdir! İtalya askeri Avlonya'yı bir ay zarfında terk etmeye mecbur ve askerin Sazan Adasına nakledilmesi meşrut idi!! İtalyanlar bu ibarenin tazammun ettiği mana-yı aslîye değil, tarz-ı tahririne istinad ederek Sazan Adasının bu suretle kendilerine terk edilmiş olduğunu iddia ve sonuna kadar bunda sebat eylemişlerdir!

Bir de hasârât-ı vâkıaya mukabil İtalya devleti Arnavutlara tazminat-ı kâfiye vermeye mecbur tutulmuş idi. Hasârâttan maksad, şübhe yok ki, kıyam-ı hâzırda İtalyanların *bi'l-iltizâm* yakıb yıktıkları evleri, çalıb çarptıkları şeylerin kıymeti [olması] lazım gelirdi. Halbuki İtalya siyasiyyûnu bunu Harb-i Umumî'de vukua gelen zararlara hassaten teşmil etmiş, *maksûdun bihâ* olan hasârâtın tazminatından kendilerini vâreste tutmuşlardır! Harb-i Umumî zararlarını ise, İtalyanlar devr-i istilalarında istedikleri gibi tesbit etmiş, kemiyet ü keyfiyetini ve tediyât suretini keyiflerince takyîd etmiş oldukları içün, evvel ve âhir îkâ ettikleri hasârât bedelini *ceffe'l-kalem* vermekten mücânebet eylemişlerdir (263)! Şerâit-i tahliyeyi müzakereye memur olan ve İtalya Başkumandanı tarafından intihab olunan heyetiyle beraber Arnavutluk namına memur olanlar İspiro Koleka Efendi, Ali Bey Klisora, Aziz Efendi Çami, Doktor Sezai Efendi ile Göriceli Ferid Bey, Elbasanlı Kasım Sidiş, Libohovalı İsmail ve Draçlı Mühendis Paftali Efendi idi (264).

Bunlar şerâit-i müzakereyi ve mıntıkaların hududunu tahdit ederek, ceste ceste İtalyanlar Avlonya toprağından çekilmiş ve nihayet muayyen olan zamanda kâmilen memleketi tahliye ederek kısmen Sazan Adasına nakledilmişlerdir (265). Bunun üzerine evvela cemiyet-i milliye azası ve müteakiben üç bin kişiden mürekkeb olan Arnavutluk ordusu kasabaya girmiş, Elbasan ve Görice askerî muzikaları terennümsâz-ı şevk ü mesâr, bilcümle ahali mesrur u bahtiyar olarak emr-i harbe hitam vermişlerdir.

3. Kısım

Süreyya Bey'in Notları

1. 1913 senesinde Londra'da mün'akid muahedede münderic şerâite göre, Arnavutluk murahhasıyla beraber düvel-i sittenin intihab edecekleri birer azadan mürekkeb Kontrol Heyeti bugün *hamden lillah* Arnavutluk'ta mevcud değildir.

2. Bu suretle dâhilen ve hâricen toplanacak âsâr-ı millîyi vaz' u teşhir etmek üzere hükûmet asrî bir müzehâne inşasına teşebbüs etmelidir. Malum-ı âlemdir ki, memleketimiz kurûn-ı ûlâda baştan başa bir cihan-ı medeniyet idi. Birçok yerlerimiz edvâr-ı mâziyenin bakâyâ-yı nefîsesiyle mâlâmâldir. Tarihimizin en mühim bir me'hazını teşkil etmesi tabiî olan bu bedâyi'-i atîka içün fennî taharriyât ve hafriyat icra edilmelidir. Vaktiyle bu mevâki-i müştehirede bulunan âsâr hedef-i dest-i hasar olmuş, hatta taş ihracı kasdıyla Poyani'de, Ştulas'ta, Draç'da azim tahribat yapılmıştır.

   Hükûmetimiz evvel be evvel Avrupa'dan muktedir mütefennin bir sahib-i vukufu celb etmelidir ve onun idaresi tahtında olarak bir müzehâne tesis eylemelidir. Müzehâneler her milletin mir'ât-ı feyz ü ikbali ve rehber-i hal ü istikbalidir. Nefâyisin feyz ü nazarı ruha gıda ve bir millete bâis-i şeref ü i'tilâdır. Bu babda ihtiyar olunacak masraf ne kadar çok olsa, yine fedakârlıktan çekinmemelidir. Bugün gözümüzde kem-pâye saydığımız kırık dökük parçaların bile bir kıymet-i tarihiyeleri vardır. Bunları cem' u tasnif etmek lazımdır. Ecânibin eline geçmekten ve bunların tefrikine arz-ı iftikar etmekten sakınmalıdır. Doğrudan doğruya milletin ve memleketin malı olan bu nefâyis-i kadîmeyi muhafaza edebilmek üzere hemen bir kanun-ı mahsus tanzim ü tedvin olunmalıdır. Yâd-ı mazisi olmayan milletler mahkûm-ı zevaldir. Hatırat-ı kadîmeyi ihya ederek medeniyet-i hâzıraya takarrub etmek lazımdır. Bütün milletlerin mefahiri âsâr-ı kadîmesiyle sabittir. Bu hakikati herkes idrak etmek ve ona göre eskilerin nigehbânı olmak iktiza eder. Hal böyle iken, kemal-i teessüfle işittim ki, hükûmetimiz âsâr-ı atîka taharrî-

si ve hafriyat-ı fenniye icrası içün ecnebî bir zata imtiyaz vermiştir (Sene 1923).

Bu babda her ne türlü şerâit-i makbule ve makule dermeyan olunduğunu farz etsem bile, böyle bir imtiyazı milletin hazâin-i servetine tecavüz suretinde ve pek büyük bir kadir[nâ]şinaslık tarzında kabul etmekte tereddüt etmem. Vaktiyle hükûmet-i Osmaniyye Mösyö Schlieman namında bir Almana tev'em olarak bulacağı âsârın birini almak ve diğerleri içün hakk-ı neşri müteharrîye ait olmak üzere bir imtiyaz vermiş idi. Schlieman bulduğu âsâr-ı nâdire ile Atina Müzehânesi'ni imla ve tezyin etmiş, azim bir servet kazanmış idi. Hükûmet-i Osmaniyye ise, kıymet-i tarihiye ve meziyet-i sınaiyesi olmayan yığınlarca sikk[e] paralar almıştır. Esasen, âsâr-ı kadîmede müşabehet-i tâmmesi olan tev'em heykeller yoktur. İmtiyaz alanların maksadı istifade-i zatiyelerine müsteniddir. Böyle şerâit ile hazâin-i millet şuna buna kaydırılıyor ve bu nefâyisin hârice sevk olunmasına meydan veriliyorsa, enzâr-ı ecânibi celb edebilecek nefayis ü sanayimiz yoktur. Âsâr-ı kadîmemizi ziyaret maksadıyla ecânibin iyâb u zehâbını teksir ü temin etmek lazımdır. Onları da elden çıkarırsak maarifimizi ne kadar nâ-ehillere tevdi ettiğimizi göstermiş, emn ü terakki yollarını seddetmiş olduğumuzu kendi kendimize itiraf etmiş oluruz.

3. Bizde âsâr-ı eslâfa hürmet ve bunları cem'e gayret etmek zamanı henüz hulul etmemiştir, sanırım. Senelerden beri keşmekeş-i cihandan destkeş-i ferağat ve ğunude-i hâk-i mağfiret olan binlerce müslimînin remad-ı izâmı kabirlerden kaldırılmış, luhûd u kubûr mahv u [n]âbud edilmiş, seng-i nâm-âverleri akrabanın eyâdî-i hubb u tekrîmlerine verilmek istenilmemiştir. Bu miyanede biraderim Neşet Paşa'nın binlerce altun sarfıyla inşa ettikleri cami-i şerifin haziresinde bulunan ve yine binlerce altun ile yapılıb derununda veled-i münferidi ve harem-i muhteremi yatan türbe-i mübarekeyi dahi Avlonya *Prefe*si[57] bulunmuş olan Bayram Feyzi Efendi hedm etmek istemiş idi. Halbuki birader-i felaketzedemin Kabe-i hirman u emânı ve ma'kes-i âh u figanı olan bu buk'a-i şerife güç bin bela ile tahrib ü ifnâdan kurtarılmıştır. Bununla beraber, merâkid-i müslimîn her yerde hedef-i ezfâr-ı mütearrızîn olurken kimse ref'-i şikayet etmemiş, kimse âsâr-ı eslâfa vukubulan taarruza karşı ağız açmamıştır. Şahid-i hakikat olmak üzere Fransız Hafri-

yat Müdürü Profesör Le Lüen Rey'in Arnavutluk'ta topladığı mezartaşlarıyla sâir âsârın fotoğraf koleksiyonuna müracaat buyrulmasını ihtar ile iktifa eyleriz.

4. Avrupa kütübhanelerinde gördüğüm ve mevcudiyetinden haberdar olduğum âsârın esâmisiyle tafsilat-ı lâzimesi zeyl-i kitabımda bir numara ile mukayyed bend-i mahsusta derc ü tezyîl olunmuştur. Sahife…

5. 13 Ağustos 1912 senesinden 1913 senesi Teşrinisanîsine kadar sırf Arnavutluk'a ait olmak üzere Viyana Arşivlerinde yedi yüz elli dosya mevcuttur ki, her biri mesâil-i müstakilleye mahsus ve birçok evrak-ı mühimmeyi şamildir.

6. Arnavutluk tac ü tahtının veraseti cinnetine mübtela olanlardan İspanyalı müteveffa Aladro Kastriyoti sırf Arnavutluk'tan bâhis olarak iki bin kadar mücelledât-ı tarihiye vesâire cem etmiş idi. Bunların kataloğu malına varis olan ve *el-yevm* Paris'te bulunan zevâtın ellerinde kalmıştır. Celb ve istinsahı ve imkan varsa kitabların ahz veya mübayaası içün hükûmet ya bir memur-ı mahsusu göndermek veyahud Paris'te bulunan heyet-i sefarete yazmak lazımdır, sanırım.

7. Korfu Kütübhane-i Şehrîsi meyanında Tepedelenli Ali Paşa'ya ait olan evrakı bizzat tetebbu ve birçoğunun suretlerini istinsah eyledim. Bunların mecmu'unu tedkik etmek, tarihimize taalluk edenlerin kopyelerini almak herhalde elzemdir, itikadındayım.

8. Osmanlılar bir millet değil, bir milliyet değil, fakat bir sürü husemâ-yı akvâmın ortasında çadır kurmuş askerler, fatihlerdir. Osmanlılar bir devlet değil, bir ordu teşkil ederler ki, o da ancak fütuhat olunca işe yarar; sükuna mecbur olur olmaz inhilale yüz tutar!! (Müverrihîn-i Garb'in hülasa-i muhakemâtı).

9. Bizanslılar dahi Ortodoksluğu kabul etmeyenleri her türlü imtiyazât-ı resmiyeden mahrum bıraktıkları gibi, aynı suretle Osmanlılar din-i İslâm'a girmeyenleri müsaadât-ı askeriyeden müstesna tutmuşlardır.

10. Arazide hakk-ı istimlakı müfessir olan bend-i mahsus, zeyl-i kitabda 2 numara ile münderiçtir. Sahife…

11. Mehmed-i Sâni'nin bir beratı, patriği Rum cemaatinin yahud milletinin bir reis-i cismanîsi tayin ediyordu. Bu cemaat ise sade Rumlardan değil, Sırp, Bulgar, Arnavut bütün Ortodokslardan mürekkeb idi (Müverrih Ankelar).

12. Müellifîn-i hukuktan Reno diyor ki: "Osmanlılar mağlubları milliyet ve kavmiyetlerine temsîl etmeye hiç cehd eylemediler; galib ile mağlubun aralarına bir fâsıla-i katiyet vaz' ettiler. Bu fasılaya ilâ-nihâye idame eylediler!!"

13. Rumlar din ü lisanca ve âdât u edebiyatça millet-i hakimeden ayrı oldukları cihetle, Memâlik-i Osmaniyyede kendilerine mahsus bir âlemde yaşarlardı (*Tarih-i Cevdet*, Cilt 11).

13 (Mükerrer). Ali Paşa Hâlet Efendi'ye bermutad birçok hediyeler yollardı. Fakat bunlara kanaat getirmeyen bu dahiye-i vehba? bervech-i maktu senevî bin kese istemiş. Ali Paşa vergi tarzında aranılan bu parayı vermekten imtina eylemiştir (*Asr-ı Hâzır Tarihi*'nden).

15. Ali Paşa Devlet-i Aliyye'nin Rumeli'de idame-i hükm ü kuvvet edebileceğinden kat'-ı ümid etmiş, herhalde azim bir inkılabın vukubulacağına kâni olmuş idi. Korfu Ceziresi İngiltere zir-i idaresine geçtiği günden itibaren valilerle muhabere-i dâimede bulunuyordu. Bu babda teati etmiş olduğu mekâtîb ü vesâik Korfu Kütübhane-i Ayanı'nda mevcut olub, istinsah eylediğim *rumiyyü'l-ibare* muharrerâtın münderecâtına göre, Ali Paşa *ez-her-cihet* İngiltere'nin müzaheretini temine çalışmış ve bu suretle Rumeli'de Devlet-i Osmaniyye'yi istihlaf edebileceğini ümid eylemiş idi. Fakat Grekler daha tetik davranarak İngiltere'yi elde etmiş, Ali Paşa'dan tebrîd ü teb'îde muvaffak olmuşlardı.

16. Bu muhakemât-ı tarihiye ezmine-i sâlifeye ait olub son senelerde Görice halkından ve "Vatra" Cemiyet-i hayriyesine merbut vatandaşlarımızdan birçoğunun ibraz etmiş oldukları âsâr-ı hamiyet, daima lisan-ı şükran ile umumumuzun vird-i zebân-ı muhalasatı olan mefâhir-i milliyeden ve bunlar ayrı ayrı milletin takdir ü tebcîline mecbur olduğu vatanperver ricâlden maduddur.

17. İşkodralı Mustafa Paşa Hadisesi üzerine Sırp Başknezi Miloş'un Babıali'ye yazdığı mektubunda, Arnavut, Boşnak taraflarına bir bayrak gösterilecek olursa mukteza-yı cebanetleri üzere (!!) cümlesinin perişan olacaklarını ima etmiş ve Rusya Sefareti baştercümanı Frenkiyan'ı İşkodralının kesr-i sevreti içün devleti tedâbîr-i şedide ittihazına sevk ü iğrâ eylemiş idi.

İngiltere Sefareti baştercümanı Şaber dahi bir tavr-ı hayırhâhâne ile Arnavutların lâyıkı vechile tedib ü terbiyeleri irade buyrulduğu

halde, Sırp Başknezi Miloş Devlet-i Aliyye'nin sadık bendesi (!!) ve Sırp milleti muti' u fermanberi olduğundan, Mustafa Paşa aleyhinde icra-yı memuriyeti mütalaasını ihtar ve bu babda Rusya sefiriyle müzakerâta sevk-i ibtidar eylemiş idi. Halbuki Mustafa Paşa devlete karşı esdak ve her türlü emn ü itimada elyak iken, Rumeli valiliği inzımamıyla mesned-i sadarette bulunan Mehmed Reşid Paşa Rumeli'de icra eylediği taaddiyat-ı tahammülfersâ ile bütün ayanı ve Mustafa Paşa'yı tenfîr etmiş, yalnız onun aleyhinde olmak üzere bunlar kıyam u şikayete mecbur olmuş idi. Bu şikayet ise Sırplıları üzerine taslît edecek derecede su-i telakki edilmiş ve böylece gitgide Sırplıların aradıkları olmuştur (*Tarih-i Lutfî*).

18. 1242 senesinde neşr olunan bir İhtisab Ağalığı Kanunu'nda deniyor ki:

    > Arnavut taifesinden ehâd ü esâfil makulelerinin İstanbul'da tekessür ü tavattunu mücaz değilse de, şimdiki halde mevcut olan Arnavutlar külliyen tard u def' olunmayub, Yedikule hâricinde olan salhanelerde bulunan Arnavutlar Kasabbaşı Ağa tarafından defter[e] alınarak tezayüd bulmamasına ve ekmekçi ve simitçi ve paçacı dükkanlarında ve imaretlerde olan Arnavutlar dahi oldukları fırın ve dükkanları mehma-emken idareye elverecek miktardan ziyade bulunmamasına ve bunlarda dahi silaha müteallık hafi ve celi bir şey bulunmamasına kemal-i dikkat olunması (*Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*).

19. Tepedelen'in hazinesinde bugünkü kıymetle otuzmilyon franka baliğ olmak üzere otuzmilyon kuruş bulmuşlardır. Servet-i sahihasının kısm-ı mütebâkîsi eyâdî-i gâretkerâna düşmüş, heba olub gitmiştir. Halbuki ibtida-yı muhasaradan nihayetine kadar Yanya ordusu içün Reşid Paşa'ya doksanmilyon kuruş, yani bugünkü para ile dörtmilyon lira gönderilmiş idi. [...]

20. O esnada Rumeli valisi her kim olursa olsun Arnavutluk'la uğraşmağı vesile-i imtidad ü ikbal edenlerden Zekeriya Paşa Rumeli valisi olur olmaz bu Arnavutluk gailesini ortaya sürerek Babıali'nin gözünü büyütmeye başladığı sırada, bir kuvve-i mükemmelenin sevki lâbüd olduğuna dair gönderdiği kâime üzerine Sultan Mahmud, "Bu Arnavutluk halkının egerçi kuvve-i cebriye ile taht-ı nizama idhalleri farz mesabesinde ise de, henüz sıraları gelmedi" demiş idi (*Tarih-i Lutfî*). Sevkiyat-ı askeriye icrasına dair arz olu-

nan bir kâimeye cevaben diğer bir hatt-ı hümayunda, "Kaldı ki, bu Arnavutluk hüsn-i tedbir ile bir yolu bulunub da sırasına girmesi benim dahi emelimdir. Ancak fettan adamlar olduğundan şu aralık gaile ihdâsına sebeb olmasun deyu ağırca davrandığım buna mebni idi." (*Tarih-i Lutfî*).

21. Bu sırada Toskalık cihetlerinde Tanzimat'ın tatbiki aleyhinde olarak Koçlu Koleka'nın başbuğluğunda bir cemiyet-i milliye-i ihtilaliye tertib olunmuş ve bunlar bazı yerlerde kıtaat-ı askeriye-i Osmaniyye ile musâdemâtta bulunmuş ise de, ekall-i kalîl oldukları ve asıl mürettibleri sayılanlardan Avlonyalı pederim Mustafa Paşa ile ammim Selim Paşa ve Mahmud ve Muhammed beylerle Elbasanlı Derviş ve Hasan beyler, Delvinalı Abdül Bey Koka, Delvinalı Süleyman Ağa Kalapozi, Tahir ve Halim Ağa Çapari, Çelo Piçari ve Visvasyari Rapo ve Hamid Ağa Hekali, Şaban Ağa Şitani, Şaban Ağa Koyzeli, Tahir Abbaszadeler Haris ve Osman ağalarla ahiretliği mühtedi Süleyman Ağa, Tafil Ağa Bozi ve Prevezeli Ahmed Ağa Dino ve Filatlı Alizot Ağa ve Marğıliçli Tahir Ağa Çapari[58] gibi müteneffizân-ı eşrâf tutulub bahren İstanbul'a ve oradan Konya'ya nefy ü iclâ ve dört yüz kadar efrâd-ı Arnavudiye Manastır tarikiyle İstanbul'da İplikhane'de tevkif olundukları içün, cemiyetleri dağıtılmış ve Tanzimat Arnavutluk'ta pek fena bir tarzda mevki-i tatbike konulmuştur. Zevât-ı müşar ü mumaileyhim üç sene kadar nefiyde kaldıktan sonra Yanya valiliğin[e] tayin olunan Tepedelenli İsmail Rahmi Paşa'nın delaletiyle afv olunmuştur (1264 Hicrî-1858 Miladî).

22. 1840 senesinden sonra Avusturya Sefareti Katolik rüesâ-yı ruhanîsine ait evâmir-i âliyeyi Babıali'den bizzat istihsal ve îsâl ederdi. 1890 senesine doğru Babıali'nin bir takririne istinaden, Osmanlı tebasından olan Latin ruhbanının muhakemelerinde Avusturya konsoloslarının himayesi kabul olunmuş ve resmen kiliselerin ve müessesât-ı mezhebiyenin himayesi salahiyeti dahi Avusturya'ya bahş olunduğu iddia edilmiş idi.

23. 1878 sene-i miladiyesinde ve Yunan lehine olarak hududun tashihi Berlince takarrur eylediği bir sırada, Ortodoks Arnavutlardan olub Korfu'da mikn[et]dâr olan Kiriçiler, Lekarlar ve Stefanolar Delvina beylerinden birini ve Koç ve Golem köyleri serâmedânından daha iki kişiyi bi'l-iğfal onların müsamahalarını temin ettik-

ten sonra, Yunan hükûmetinin muavenât-ı mütenevvi'asıyla dört-beş yüz kişilik bir eşkıya çetesini Korfu'dan bizim yakaya imrar ile Serandoz civarında vaki Likoris köyünü ve kalesini zabt eylemeye cüret eylemişlerdi.

Bunların maksadı Serandoz'u merkez-i harekât ittihaz edib bütün Ergiri ve Yanya Hıristiyanlarını kıyam u isyana davet etmek ve Yunan lehine tashih-i hudud meselesinde Babıali'yi bir emrivaki karşısında bulundurmak idi. Filhakika, eşkıya-yı müstevliyeye dâhildeki Hıristiyanlardan da birkaç yüz kişi iltihak etmiş ve etrafa işâa edilen velveledâr bir takım ahbâr birden bire efkâr-ı âmmeyi bulandırmış, emr-i müdafaayı bayağı işkâl eylemiş idi. Pederim merhum Mustafa Paşa bir-iki gün zarfında Avlonya kazasından birkaç yüz kişi toplamış, bunların sevk ü iaşeleri masrafını kise-i fütüvvetinden i'tâ ederek biraderim Neşet Paşa'nın sergerdeliğiyle Serandoz'a sevk ü i'zâm eylemiş idi. Neşet Paşa reh-i rastında bulunub Serandoz vukuatının tevsîline intizaren kıyama kesb-i istidad eden Himara kazası ahalisini teskin ü tatmin maksadıyla evvela orada sevk-i semend-i nusret etmiş ve ahali-i mezkureye icra eylediği nasihat ve ibraz eylediği kuvvet üzerine oralarda asayişin *ke'l-evvel* devamına hizmet ve ondan sonra müşarünileyh Serandoz cihetlerine azimet ile o havalinin de levs-i eşkıyadan tathirine gayret eylemiştir.

24. 1275 senesinden 1315 senesine kadar yalnız Yanya vilayeti halkından olub ricâl-i devlet sırasına terfi olunan yüz on dört zatın tercüme-i halleriyle bazı mülahazât-ı tarihiyeyi câmi eserim zeyl-i kitabımda münderiçtir.

25. Yalnız 15. maddesinde bazı ıslahattan bahsolunmaktadır.

26. Tarihte pek büyük şöhret alan ve Balkan Harbinin *mâbihi'l-istinadı* sayılan 21. maddesi Avrupa-yı Osmanî'nin teşkilat-ı hususiyesini şamildir. Buna binaen 1880 senesi 23 Ağustosunda İstanbul'da teşekkül eden ve düvel-i sitte murahhaslarıyla hükûmet-i Osmaniyyenin iki vekilinden mürekkeb olan heyet-i muhtelitanın tanzim eylediği layiha ve nizamname ile Rumeli vilayât-ı Osmaniyyesinin ıslahatı tayin ü kabul olunmuş ise de, hiçbir vakit mevki-i tatbike vaz' olunmamıştır. Muahharan Balkan Harbinin ilanından birkaç gün evvel Avusturya'nın ihtarı üzerine Babıali tadil-i efkâr maksadıyla bu layihanın kabulüne muvafakat eylemiş idi. Fakat

Balkan hükûmetleri bunu dahi gayr-ı kafi görmüş ve İstanbul'da İttihadcılar tarafından tertib olunan bir nümayiş-i cenkcû üzerine devletçe buna da imkan-ı kabul kalmamıştır.

27. 1879 senesine doğru Tahdid-i Hudud-ı Yunaniye Komisyonu Preveze'ye gelmiş, orada umum Toskalık eşrâfından mürekkeb bir cemiyet toplanmış idi. Avlonyalı Mustafa Paşa, Prevezeli Abidin ve biraderi Veysel paşalar, Beratlı Viryoni Ömer ve Mehmed Ali paşalar, Delvinalı Mehmed Ali Paşa Selim, Fraşarlı Abdül Bey, Koniçeli Kazım Bey, Ergirili Şevki Efendi müctemi'în meyanında idiler.

28. 1878 senesi 17 Haziranında P[r]izren'de ilk ictima-ı millî vukubulmuş idi. 1878 senesi Eylülünün altısında Sırp ve Karadağ hududları[nı] tahdide memur Müşir Mehmed Ali Paşa Yakova'da idam olunmuş idi. Mehmed Ali Paşa Macar namıyla maruf ise de, aslen ve neslen Berlinli bir Yahudinin oğlu idi. 18 yaşında iken İstanbul'a gelmiş, zekavet ü taraveti nisbetinde birçok hâmiler bulmuş ve bu suretle ordulara kumanda edecek bir mevki-i *âli'l-âl*e gelmiştir!!

29. Bu sırada bu abd-i *râkımu'l-hurûf* Avlonya'da vaki Mesapelik nam mevkide bir cemiyet-i milliye teşkil etmek ve muhafaza-i vatana karar vermek üzere Delvina, Margılıç, Aydonat, Filat, Ergiri, Kurveleş, Preveze, Permedi, İskrabar, Tepelen, Berat, Timoriçe eşrâfına haberler îsâliyle ve mektublar îsâliyle cümlesini davet etmiş idim. Prevezeli Veysel Paşa Dino ile bütün Çamlık eşrâfı derhal icabet etmiş ve toplanılacak efrâd-ı vatana tevzi olunmak üzere Yanya'da, Preveze'de mevcut on iki bin Henri Martini tüfengini zabt etmeyi deruhde eylemişlerse de, Ergiri ve Berat eşrâfından iki zat Yanya Valisi Mustafa Asım['ın] tebliğat-ı müessire ve taltifat-ı mev'ûdesine aldanarak ictima-ı millîyi men'e kıyam etmiş olduklarından dolayı, cemiyet egerçi mün'akid olmamış ise de, bu nida-yı millî her zaman tesirât-ı mucizekârîsini irâeden hâlî kalmamıştır!

30. 1880 senesinde ve 3 Temmuzda pederim Mustafa Paşa merhumun riyaseti tahtında olarak İşkodra'ya vâsıl olan Hudud Komisyonu başkitabetinde bulundum. O zaman Cibal-i Hamse'nin ve alelhusus Matoz, Hot, Gruda dağlarının Karadağ'a verilmesi İşkodra'nın istikbalini tamamıyla tehdid edeceğinden bahisle, bu dağların mübadelesinden behemehal ferağat olunması lâbüd olduğu bildirilmiş; birçok muhabereden sonra Babıali buna muvafakat etmiş olması üzerine Karadağ Prensi Nikola ile *bi'l-muhabere*, İş-

kodra civarında vaki Morik ve Kraynanik['in] bir tarafı Karadağlıya bırakılmak ve bu suretle emr-i mübadeleye hitam verilmek üzere kararlaştırılmış idi. Fakat Rusya Sefareti işe müdahale ederek, bu yerlere bedel Ülgün'ün terk ü teslimi 14 Ağustos 1880 tarihli bir kıta telgrafname ile Babıali komisyona ve vilayete emretmiş ve ona da heyetçe kat'an muvafakat olunmayıb, Necibpaşazade İzzet Paşa valilikten azl ve heyet tekdîr olunmuş idi. Bunun üzerine heyet ifa-yı memuriyetten imtina etmiş ve *bi'l-isti'zan* avdetimize müsaade edilmiş olmakla, Ağustosun 18'inde erkan-ı harbiye livalarından Veli Rıza Paşa İşkodra'ya memur olmuş idi. Bunun vürûdundan evvelce valiliğe tayin olunmuş olan Mirliva Osman Paşa derhal Ülgün'ü iki tabur askerle işgale karar verdiği gece, İşkodra hamiyetmendânı ve bâhusus ulemadan Maarif müdürü Davud Efendi ile Müftü Efendi ve Hodo Paşa'nın biraderi İbrahim Bey gibi müteneffizânı keyfiyetten bizzat haberdar eylemiş idim. Bu suretle teravih namazını eda etmelerini müteakib altı yüz kişi Ülgün'e sevk ve taburların vusulünden evvel Ülgün kasabasıyla havalisi işgal olunmuş idi.

Veli Paşa geldiği zaman Ülgün'ü zabt ve Dağlı'ya tesliminden ızhar-ı acz etmek ile sekiz tabur ile Lofçalı Derviş Paşa İşkodra'da memur olmuş idi. Müşarünileyh dahi müddet-i medide eda-yı hizmet-i meş'ûme edememiş, ancak Ülgün'ün pişgâhında düvel-i sitte donanmalarının nümayiş-i bahriyesiyle Teşrinisanînin 23'ünde kasaba ve havalisinin emr-i mübadelesi hitam bulmuş idi.

Şübhe yok ki, netice itibariyle bu hâdisât Arnavutların lehinde değil idi. Fakat Avrupa enzâr-ı âmmesinde mevcudiyet-i milliyemizi isbata en çok hizmet eylemiş idi.

Ağutosun 23'ünde Babıali memuriyetimize nihayet vermiş ve pederimle Dersaadet'e gidilmeyib Avlonya'da tevakkuf edilmiş ise de, Derviş Paşa istiklal-i millî fikrini uyandırmış olduklarından bahisle, gösterdiği lüzuma binaen pederimi birçok zevât-ı muhtereme ile zecren Çanakkale'de üç buçuk sene ikamete mecbur etmiş ve müşarünileyhi bu suretle nazar-ı devletten ıskat eylemiş idi.

Pederimle nefyolunan zevât Beratlı Kahramanpaşazade Ömer Paşa, Yanyalı Ahmedpaşazade Mustafa Paşa, Yanyalı Mustafa Paşa Coço, Koniçeli Nureddinağazade Kazım Bey.

Yanya Valisi Mustafa Asım Paşa'nın Biga mutasarrıflığına [ve pederime] tebliğ eylediği emrin sureti:

Avlonya hanedanından saadetlu Mustafa Paşa hazretleriyle Preveze mutasarrıfı izzetlu Kazım Bey'in ve Yanyalı Ahmedpaşazade izzetlu Mustafa Bey'le Beratlı Kahramanpaşazade izzetlu Ömer Bey'in oralarca (!!) istihdam buyrulacaklarından Çanakkale'ye iğrabları hususunun mukteza-yı irade-i seniyyeden olduğu Dâhiliye Nezaret-i celilesinden şerefsâdır olan 29 Nisan 1297 tarihli telgrafnamede irade buyrulmuş ve zevât-ı müşar ü mumaileyhim bermuceb-i irade-i seniyye o tarafa azimet etmiş olmakla, beyan-ı hal siyakında.

Vali-yi Vilayet-i Yanya Mustafa Asım

Saadetlu Mustafa Paşa hazretlerine

Şifahen dahi tebliğ ve ifade kılındığı vechile, oralarca memuriyetlerde istihdam buyrulmak üzere Çanakkale'ye azimetiniz mukteza-yı irade-i seniyyeden olduğu Dâhiliye Nezaret-i celilesinden şerefsâdır olan 29 Nisan 1297 tarihli telgrafnamede irade ve iş'ar buyrulmuş olmakla, suret-i hal malum-ı sâmîleri olmak ve hemen Çanakkale'ye azimetle şerefsudur edecek emr u ferman-ı hazret-i padişahîye değin orada tevakkuf u ârâm buyrulmak üzere terkîm-i tezkire-i acizîye ibtidar kılındı, ol babda. 17 Mayıs 1297.

Vilayet-i Yanya Valisi Mustafa Asım

Pederim Mustafa Paşa ile rüfekâ-yı kiramının afv u ıtlaklarına dair olan telgrafname:

Avlonyalı Mustafa Paşa hazretlerine,

Afvlarıyla vatana avdet-i aliyyeleri hakkında müsaade-i seniyye-i padişahî şimdi şeref-taalluk eylediği arz u tebşir eylerim. 29 Ağustos 1300. Katib-i Şehriyarî Rıza.

31. Bu karara göre akvâm-ı gayrimüslime arasında ekseriyeti teşkil eden Ortodokslar, Rum tabiriyle kuyûd-ı resmiyeye geçmeye başlanmış ve Arnavut denilmemek içün Rum namıyla yad olunmalarına devletçe müsaade edilmiştir. 1913 senesinde ve Londra Konferansında Mösyö Venizelos işte bu kuyûd-ı resmiyeye istinad ederek gaye-i milliyesini tervice yol bulmuştur!!

32. Avusturya devleti garib bir siyasete tâbi olarak açtığı mekteblerde İtalyanca tedrisat ile senelerce İtalya'ya propaganda ediyordu. Bu şefaat-ı siyasiyeyi en evvel *râkımü'l-hurûf* Ballplatz'da Mekâtib-i Şarkiye Müdiriyeti'nde bulunmuş olan Aleksander Baron Musoli-

ni'ye ihtar etmiş ve İtalyancaya bedel Arnavutça tedris içün her tarafa emirler verilmiş ise de, bu ihtar ve karar pek geç kalmış idi.

33. Mekteb-i Mülkiye'de ikmal-i tahsil etmekte olan Nüzhet Bey Viryon[i], hanesinde Arnavutça kitablar bulunduğundan dolayı pederi Hasan Bey'le beraber bir sene hapisten sonra Sivas'a nefy olunmuş ve Hasan Bey menfâsında vefat etmiştir.

    Kanine eşrâfından Abbas Ağa Hamzaray ile biraderi Reşid ve Vehbi efendiler hanelerinde sakladıkları Arnavutça elifbâlar tutularak üçü birden Yanya Kalesi'nde ve en büyük caniler tarzında tevkif olunmuş, üç seneden sonra biraderim Ferid Paşa merhumun zaman-ı sadaretinde ıtlakına yol bulunmuş idi. Biçare Abbas Ağa merhum kale derununda hastalanarak, bir müddet sonra bu hastalık vefatına sebeb olmuştur.

34. Bu sırada Ergiri'de Pogon nahiyesinde Nivani karyesinde bir Arnavut mektebinin küşadına ve Latin hurûfuyla tedrisata müsaade olunduğuna dair Mihail Haristo Efendi Şura-yı Devlet'in kararıyla bir emr-i âlî istihsal etmiş ve mektebi açmış ise de, Rumlar bir azim telaş ile buna mani olmak üzere birçok fedakârlıklar ihtiyar ederek Yanya Valisi Ahmed Hıfzı Paşa'yı tavsît ü taslît etmiş ve mektebi sedde muvaffak olmuşlardır.

35. Kosova ahalisi halkından Arif Hikmet nam biri Sırplılara istinad ederek bu Latin hurûfunun kabulü İslâmiyet'in zevâli demek olduğunu iddia ile halkın hissiyat-ı taassubkârânesini ol kadar tehyic etmiş, o derece şiddetli propagandalar yapmış ki, Prens zu Wied'in zamanında zuhur eden kıyamın esbab-ı müşeddidesinden biri de bu adam olmuş idi.

35 [Mükerrer]. Rumeli vilâyâtının 1318 senesi varidatıyla masarif-i mahalliyesi:

Vilâyât	Vâridât	Muhassasât-ı Mülkiye ve Adliye vesâiresi	Jandarma	Cebhane ve Mücrimîn Sevki Masrafı
İşkodra	38.815	21.344	11.347	4.636
Yanya	268.476	26.961	15.629	9.231
Manastır	488.262	52.026	25.270	19.687
Kosova	514.478	68.853	48.582	14.602

36. Bir kere Yanya Valisi Tatar Osman Paşa'ya Serandoz yolunun inşasından ve tamirinden bahs etmiş idim. Cevaben, "Bu yolları tamir edelim de Avusturya'nın kolay kolay gelmelerini mi temin edelim?" demiş idi.

Fıkarât-ı tarihiyeden olarak menkuldür ki, Rusya sefir-i fevkaladesi Prens Mençikof Sultan Mecid'e "Turuk u me'âbir düşmanlarınızın hücumuna teshîle yarar" demesi üzerine, Sultan-ı müşarünileyh tarz-ı istihzada "Öyledir, yollar yaptıracağıma Çin devleti gibi bir sur-i azim ile memâlikimi ihata etmek arzusundayım" demiş idi.

37. Şu satırları yazdığım 1922 senesi Teşrinisanîsinde hükûmetimizin bütçesinde neşr-i maarife mahsus olan miktar 2.500.460 altun franktır.

Görice'de bir lise, Elbasan'da bir Darülmuallimîn, İşkodra'da bir *Jimnas* [Gymnasium?] vardır.

	Zükûra mahsus	İnâsa mahsus
Rüşdi	10	2
Ecole premiér elémentaire (5 sınıf üzerine)	22	4
Kurâda mekâtib-i sıbyaniye	472	22

Cem'an 538 mekteb derununda 17.491 zükûr ve 5.198 inâs talebe ve 720 muallim ile 94 muallime vardır.

Meazâlik, memleketin ihtiyacına göre bunlar da gayr-ı kafi olduğu gibi ebniyenin darlığı, muallimlerin intihab ü istihdamlarınca ehliyet ve intizam aranılmaması, kütüb ü resâilin tedârük ü îsâlinde teehhürât-ı azime vukuu ve esasen sunûfun tedrisat-ı tâliyesine devam ve irtikâ içün lazım gelen kütüb ü resâilin noksânı büyük büyük şikayetlere bâdî olmakta, mekteblerde intizar olunan fevâid akîm kalmaktadır.

38. Arnavutlar Latince elifbâsının kabulü mecburiyetinde bulunduklarını ve bunun dine ve muamelat-ı resmiyeye taalluku olmayıb, sırf millî ve lisanî bir ihtiyacın izalesi maksadını mutazammın olduğunu beyan sırasında edille-i nakliye ile hurûfât-ı Arabiyenin mukaddes sayılması veya hurûfât-ı Arabiyeden gayrı harflerin *beyne'l-İslâm* istimaline mesâğ-ı şer'î olamaması meselelerinin sırf in-

dî ve hayalî olduğunu, neşr ettiğim birçok makalelerimle isbat ve sınıf-ı ulemayı iskâta muvaffak olmuş idim. Buna karşı İpek mebusu Hafız İbrahim Efendi ile Kosovalı Arif Hikmet ve defterdar mazullerinden Şevket ve eski muhasebecilerden P[r]izrenli Bedri beyler gibi İttihadiyyûna merbut Arnavutlar bu ihtiyac-ı millîyi redd ü inkar ederek vadi-i tabasbuskârîye sapmış, dehşetli yaygaralarla kah küfrümüze kah ihanetimize hüküm ile, enzâr-ı enâmda bizi dinsiz göstermeye çalışmışlardır. *Tanin* ceride-i habîsesi bu neşriyata mir'ât-ı şuhûd olmuş, Protestanlığımızı ilana kadar varmış idi. Halbuki bir müddet sonra Türklerin feyz ü terakkiden mahrum olmaları, hep istimal eyledikleri hurûfât-ı Arabiyenin seyyiesinden ve bunların *ez-her-cihet* tedris ü talime adem-i kabiliyetlerinden ileri geldiğini ve tarik-i teceddüdü açmak içün mutlaka o hurufâtın terkiyle Latin harflerinin kabulünden gayrı çare olmadığını beyan etmiş, *hamden sümme hamden* bize azv olunan kabahat, ayn-ı fazilet suretinde tecelli eylemiştir!

39. 1900 senesinde İstanbul'da Avusturya sefiri bulunmuş olan Kont Kaliç vesatatıyla bu tebliğat ifa olunmuş idi. 1902 senesinde Hâriciye Nazırı bulunmuş olan Kont Golokowski tarafından bu tebliğat tertib olunmuş idi.

40. Müşarünileyhin fikr ü iddiasınca Arnavutluk'un muhafaza-i beka ve mevcudiyeti münhasıran Devlet-i Aliyye'nin sayesinde olduğu içün, Arnavutlar *bi-eyyi vechin kân* hiss-i millîden, kendi lisanlarını talim ü taallümden mahrumiyetleri halinde halîta-i Osmaniyye arasında kaybolmakta mahzur yok idi (*Said Paşa Hatıratı*, cilt 1, sahife 415).

    Avusturya sefiri Baron dö Kaliç Arnavutların okuyub yazmaları içün Latin hurûfunun kabul edilmesini ve o hurûfla kitablar basılmasını ihtar ve ısrar etmesine mukabil, Said Paşa "Arnavut elifbâsının Latin hurûfuyla olmasını hükûmet-i metbûamın menfaatine katiyen muhalif görülmekte olduğu" cevabını vermiş idi (*Hâtırât*, cilt 2, sahife 219).

41. Şâyân-ı hayrettir ki, Arnavutlara karşı gösterilen şiddet öyle bir lüzum-ı mübreme isnad ediliyordu ki, Reşid Akif Paşa gibi Arnavutluk'un en asil zadegânı ve İstanbul'da bulunan Arnavutların kısm-ı küllîsi bile bu tecrîm ve tecziyenin hakka makrun olduğuna kanaat getirmişlerdir. Bunların nazarında Başkimci nam-ı mü-

zeyyifânesiyle tavsif olunan milletperverân adeta asi, bağî, din ü devlet düşmanı sayılıyordu!

42. Adil Efendi Priştineli Hoca Kadri Efendi ile Mekteb-i Hukuk'ta ikmal-i tahsil etmiş, birlikte şehadetname almış idi. Eser-i hâme-i acizanem olan *Fitretü'l-İslâm*'ı tebyiz ettiğim sırada, hüsn-i hattı[nı] sena ile nezdime îsâl ederek hakkı[n]da müzaheretimi temenni eylemiş idi. Ol zaman Adil Efendi İstanbul Dâhiliye Gümrüğü'nde 170 kuruş maaş ile Muayene katibi idi. Bunu def'aten 550 kuruş maaş ile İstanbul Yolcu Salonu müdürü tayin ve ceste ceste maaşını 950 kuruşa iblağ eyledim ve bir müddet sonra 2200 kuruş maaşla Selanik Muhasebe başkitabetiyle Selanik'e gönderdim. Daha sonra Selanik Ecnebiye Gümrüğü müdürü intihab ettim. Bir eyyâm güzarından sonra İskenderun nezaretine intihab eyledim. Fakat mazbata-i intihabiyede Bağdad nezaretine intihab eylediğimiz Hasan Efendi namında bir zatı İntihab-ı Memurîn Komisyonu kabul etmemekle Rusumatça yapılan tertib geri gönderilmiş ve Meşrutiyet'in ilanını müteakib Galata Ecnebiye nezaretinden Cemal Bey'in azline ve Selanik Nazırı Behçet Bey'in tayinine dair tanzim olunan mazbata üzerine Adil Efendi'yi de Selanik nezaretine intihab eyledim. Bu suretle bu zat gümrükçe müzaheret-i münferidânemle kesb-i terakki etmiş olduğu halde, muahharan Dâhiliye Nezareti'ne gelerek Arnavutlara gösterdiği huşunet ve ru'ûnetten dolayı kendisiyle kat'-ı ülfet ü münasebet eyledim. Ehl-i İslâm'ın ellerinden mea-cebhane on iki bin silahın alınması ve Katolik Arnavutları Karadağlılara mütemâyil iken bunların teslimi maddelerini Meclis-i Mebusan'da kendisinden sual ettiğimde, ehl-i İslâm'dan emniyetleri olmadığını ve Katolikleri tatmin maksadıyla esliha vermeye lüzum gördüklerini *bilâhicab* itirafa şitâb etmiş, âtiyen zuhur eden bunca felaketleri derpiş etmeye bile lüzum görmemiştir. Muvakkaten İstanbul'da bulunduğum bir sırada Hâriciye Nezareti'nde bulunmuş olan Said Halim Paşa bu Hacı Adil Efendi'den bahsederken,

-"Başımıza siz bela ettiniz" demiş ve taraf-ı acizanemden,

-"Bunu gümrükçü olmak üzere ileri sürdük, atabek-i devlet siz yaptınızsa ben mesul değilim" cevabını almış idi.

43. "Tarih vukuatın tekrarından ibarettir" diyenler ne kadar haklıdırlar! Vaktiyle Rumeli Valisi Hurşid Paşa Rum kıyamının aldığı va-

ziyet ve ehemmiyete ve edilen istimdada karşı Rum reayasının ednâ mertebe su-i hareketleri zuhura gelirse her bir taşa bir adam bedel olarak berk-i hâtıf gibi asâkir-i bîşomar göndereceğini yazmış, Mora Ceziresi Rumlarını sille-i tokat ile serfurû eder eski reaya zannetmiş iken, Trapliça'da usâtın eline düşen haremini kurtarmak içün İngiltere konsolosunun şefaatine, delaletine muhtac kalmış, Rumlara 2400 kese altun fidye-i necat vermeye mecbur olmuş idi. Bu suretle karısını onların ellerinden kurtarabilmiş ise de, ne Mora'yı ve ne de yüz bin Müslümanı Rumların pençe-i zulm ü helakinden istihlas edebilmiştir. İşte bütün Rumeli'yi ateş-i cidal içinde bırakan kütahbînler yalnız mevkilerini kurtarmağa, kendilerini tebriye etmeye çalışmış, ibâdullahın selametini nazar-ı mülahazaya bile almağa lüzum görmemişlerdir! Muahharan hiçbir lüzum olmadığı halde girdikleri Harb-i Umumîdeki ihanet ve su-i hareketlerinden dolayı efrâd-ı milletin pençe-i mücâzâtından tahlis-i nefs etmekten başka bir şey düşünmemiş ve bununla beraber Talat, Mahmud Şevket, Enver, Cemal, Said Halim paşalar gibi sanâdîd-i İttihad caniler gibi öldürülmüş, sokaklarda teslim-i ruh eylemişlerdir!!

44. İbrahim Efendi Talat Bey'in (Paşa) yâr-ı vefadârı ve bilcümle mehâfil ü mecaliste Cemiyet'in mürevvic-i efkârı idi. Ali Efendi sırf hiss-i taassubla Başkimciler denilen milliyetperverlerin şiddetle aleyhlerinde idi. Hele Latin hurûfunu kabul etmek, nazarında din ü imandan müntezî' olmak demek idi. Muhakeme-i fikriyeden mahrum, acz ü meskenetle maruf bir suhte-i iz'ân-şikeste idi.

45. Muharrirîn-i siyasiye-i Osmaniyye'den Lütfi Simavi Bey *Saray'da Gördüklerim* namıyla neşr eylediği eserde diyor ki: "Devlet-i Osmaniyye'nin metin bir karakolu addolunan Arnavutların canlarından ziyade sevdikleri silahları toplandı. Akilâne bir siyasetle hîn-i hâcette düşmanlara karşı istimal olunacak o silahlar, izzetinefs ve sürat-i infiali malum olan Arnavutlardan zevcelerinin, analarının ve kızlarının muvacehesinde dayakla ve hakaretle alındı. Gerek Müslüman gerek bir müddet sonra isyan eden Malisiya Katolik Arnavutlarının ıslah-ı hal, terakki ve teâlîsi içün hükûmet hiçbir şey yapmadığı halde, kağıt üzerinde meşrutiyet gelmesini yazmakla olmuş bitmiş gibi onları tekâlif-i gûnâgûna maruz kılmak kadar mecnunâne bir siyaset tasavvur olunamaz!!

46. P[r]izren Belediye Reisi Hacı Rıfat Ağa Başkimci namıyla yad olunan, hurûfât-ı milliye tarafdarı olduğundan dolayı duçar-ı habs ü eza ve on sene kürek cezasıyla mahkum olmuş idi. 11 Ağustos 1910'da Şevket Turgut Paşa Tiran'a vâsıl olmuş idi. Tiran'da idare-i örfiye ilanına hacet olmadığını halka karşı söylediği ve asayiş-i halden, mutâvaat-ı âmmeden de beyan-ı şükran eylediği halde, İttihad ve Terakki Kulübü'nde mukayyed bulunan Musa Kazım gibi bazı esâfilin tavsiyesi üzerine iki saat sonra kasabayı kordon altına almış, halkın şehirden çıkmasını emreylemiştir. Hurûf-ı milliyeye tarafdar oldukları bahanesiyle Kulübün verdiği listede esâmisi münderic yirmi dört zatı hemen tevkif etmiş, mavzer dipçikleriyle ve falakalarla *alâ melei'n-nâs* darb u tahkir eylemiştir. Debre'de Yüzbaşı Osman Efendi (Manastırlı) namında bir zâbit Hasan Blatiçe namında bir genci silah mutalebesiyle terzîl ettikten sonra, kafir hurûfunu bir daha kâle almamak üzere yemin ver[dir]miştir!! Başkim Kulübü Reisi Rıza Bey sekiz saat ayakta tutulmak şartıyla ta'zîb ü tecziye edildikten sonra, Başkim Kulübü'nü İttihad ve Terakki Kulübü'ne devr ü terk etmekle namusunu ve hayatını kurtarmıştır! Başkim Kulübü'ne girdikleri saat "İtalyanca ve Nemçece hurûf ile okumak mı istiyorsunuz?" diye kime rastgelmişlerse kamçılamış, Tütüncü Aziz Efendi'ye Haccacâne[59] işkenceler yapmış, feryad ü figanı duyulmamak içün muzika çaldırmışlardır!!

Elbasanlı Şeyhmahmudefendizade İbrahim Efendi Fakekoki Başkimci olmasından dolayı o derece darb edilmiştir ki, iki ay yüzükoyun yatmak zorunda kalmıştır. Her yerde hurûf-ı milliye taraftarları bahanesiyle yüzlerce erbâb-ı namus tezlîl olunmuş, binlerce masumîn enva işkencelerle tecziye ve tecrim kılınmıştır! Bunların yegâne cürmü Arnavut olmalarından, hiss-i milliyetle hurûf-ı milliyeyi kabul ettiklerinden ibaret idi. Yirminci asr-ı medenîde bir milletin imha-yı hiss-i millîsine kalkışmak ve bunun içün acıklı cerîme ve işkenceler tertib ü icad etmek bir hükûmeti esasından yıkan esbabdan olduğuna ve işkence gören bir kavimden ise sıdk u ihlas beklenilmeyeceğine şübhe yoktur.

23 Ağustos 1328 senesinde her yerden tevârüd eden birçok muharrerâttan hülasa edilen bu cinâyât üzerine tafsilat aranılırsa, Viyana'da Carl Tromm Matbaası'nda oğlum Ekrem'in bastırmış olduğu *Die Wahr[h]eit über das Vorgehen der Jungtürken in Albanien* nam kitabına müracaat etmesini ihtar ederim. Eser-i mezkur tarih-i

millîmize me'haz-i sahih olabilecek bir mahiyeti hâiz ve pek ziyade nazar-ı dikkati calibdir! (Wien, 1911, von E[krem].B[ey].V[lora].)

47. [1]325, 9 Teşrinisanî tarihinde Ergiri Mebusu Müfid Beyefendi vermiş olduğu takririnde, "Balkanlar'ın Slav devletleri akd-i ittifak etmiş olub, bunun husulü halinde Şark'ta muvazene-i kuvânın muhtel olması muhtemel olmakla, devletimizin ihtimal-i mezkura karşı şimdiden ittihaz-ı tedâbir etmiş olub olmadığının Hâriciye Nazırından istîzâh edilmesini" teklif ediyordu. Birçok münakaşâttan sonra istîzâhın kabulü takarrur (!!) etmiş ve onun üzerine 14 Teşrinisanî [1]325 ictimaında izahat-ı lâzime vermek üzere Hâriciye Nazırı Rıfat Paşa mecliste isbat-ı vücut eylemiş olub, verdiği izahat[ta]

-"Balkan ittihadı birçok defalar mevzu-i bahis olduğu gibi bu sırada dahi bu bahis tekrar etmiş ise de, vatanın hal ü istikbaline temas edilecek karib ü ba'îd her tarafta müteyakkızâne ve müdebbirâne hareket etmekte olan hükûmet nazarında bu rivayâtı müeyyid emarât-ı sahiha mefkuddur. Tabir-i amiyâne ile fol yok, yumurta yok. Mevhuma karşı ittihaz-ı tedabire hâcet olmadığı ise bedîhîdir" demiş idi!! Müfid Bey buna karşı,

-"Sırbistan Hâriciye Nazırı Milanoviç Avrupa'da seyahatle Balkan ittifakı arasında bir münasebet var mı ve Yenipazar sancağına dair Milanoviç'in devletler nezdinde teşebbüsatta bulunduğu sahih mi?" sualleriyle izahat-ı vâkıaya adem-i itimad beyan ettiği halde, koca Osmanlı Parlamentosu müttefikan "Bunlar başka mesele" (!!) sadalarıyla Müfid Bey'in avaze-i istimdadına nihayet vermiş ve Hâriciye Nazırı dahi tekrar ittifakın karib ü ba'îd vukuu ihtimali olmadığını ve hükûmet[in] bu babda her türlü tedâbir-i mâniaya teşebbüs ettiğini temin eylemiş idi.

Yine aynı bahis ve müzakere cereyan ettiği sırada, Hâriciye Nazırı bulunmuş olan Asım Bey devletin meslek-i siyasetindeki ıttırâd-ı tâmmı kendi imanı kadar metin ü kavi olduğunu beyan etmiş ve bu adamın ne kadar imansız ve iz'ansız olduğunu herkes bildiği halde, ortaya koyduğu mukayese-i garibeyi alkışlarla kabul eylemiştir!

Bu Asım Bey bir zaman sonra Tahran sefiri olmuş, Harb-i Umumî başlar başlamaz Rusların müfrezeleri Tahran'ı sarmış olduğunu bildiği halde, Tahran'dan suhulet ü emniyetle gidemeyeceğini

tahmin ile, av bahanesiyle Tahran'ın etraf u eknâfında geştügüzar ederek Rusların eline kendisini teslim etmiş, sebükmağz, serseri-meşreb bir merd-i bî-mezhebdir.

Rıfat Paşa'ya gelince, Rus olan refikasının nâkil-i sadası olduğunu bilenler, siyasetteki mebâhiste onun telkinatına tercüman olduğunu hükmederler. Şâyân-ı ibrettir ki, Rıfat Paşa "fol yok, yumurta yok" dediği ve ittifakın vukuunu muhal saydığı halde, iki sene sonra Sırp ve Bulgar ittifakından haberdar olmuş, Paris'ten Babıali'ye malumat vermiştir! Bu müddet zarfında ise, müttefikler aralarında teyid-i vedd ü musâfâta ve ikmal-i tedârükâta vakit bulmuştur. Halbuki Müfid Bey ittifakın vücudundan bahis ve istîzâh ettiği zaman, Devlet-i Osmaniyye muahharan gösterdiği cüretin bir kısmını bunlara irâe etse veyahud birini ayırmak üzere bir suret-i itilaf arasa idi, Rumeli elden çıkmamış, Osmanlı hükûmeti bu elîm akıbete duçar olmamış olurdu! Bu sırada Meclis-i Mebusan'da teşekkül eden bir fırka-i muhalife hemen hemen ekseriyet derecesini bulmakta idi. Hergün bir vesile ile İttihad ve Terakki tarafdarânına taarruzat ve hükûmete şiddetli şiddetli intikâdât yapıyordu. Sadrazam Said Paşa vadi-i tezvire saparak istinad etmek istediği bir madde ile meclisi fesh eder etmez, bunu herkes Meşrutiyet'e bir ikinci darbe suretinde telakki etmiş idi. Ol vakte kadar zîr-i tâbiiyet-i Osmaniyye'de yaşayan akvâm gibi Arnavutlar dahi idare-i meşrutadan hâlâ ümidvar-ı selamet olmak istiyorlardı. İstiklale değil, henüz muhtariyete bile nefsülemirde istidad göstermeyen halkımıza karşı idare-i meşrutayı tutmak, ondan bir hüsn-i idare ümid ü intizar etmek zarurî idi. Binaenaleyh, bu ümidi temine medâr olmak üzere evvelen intihabâtın bir suret-i sâlimede icrası ve cemiyetin men-i müdâhalâtı lazım idi. Müzakerât-ı vâkıa sırasında cümlemizce bu cihet mevzu-i bahis olmuş ise de, buna imkan-ı kabul görülmemiş idi.

48. Cemiyet-i fâsidenin muhaliflerinden olan birader-i büzürgvârım Ferid Paşa merhum, cümlemizin re'y ü kararıyla süferâdan iki zatın mütalaasını istifsâr etmek üzere tavsît edilmiş ve *lede'l-icab* hukuk-ı menğubemizin istirdadı ve bir idare-i muvakkate teşkili takdirinde müzaheretleri sureti temin edilmek istenilmiştir.

49. Kosova'nın zimamdârân-ı memleketi tarafından bize gönderilib bir vesika-i tarihiye olmak üzere derc-i sahife-i beyana lüzum gördüğüm beyanname, bu babdaki makâsıd u şikayâtı câmi'dir.

Beyanname

Arnavutların istihsal-i meşrutiyette yaptıkları hizmet, gösterdikleri sadakat bütün âlem-i medeniyetin ve bilhassa efkâr-ı umumiye-i Osmaniyye'nin malumudur. Arnavutlar Hilafete, Osmanlılığa bir habl-i metin ile ilelebed merbut kalacaklardır. Hiçbir kuvvet Arnavutların bu babdaki hissiyatını zerre kadar düçar-ı tezellül edemez, edemeyecektir.

Arnavutların livâ-yı ihtilali kaldırmaları yalnız Arnavutluk mukadderatını derpiş ettiklerinden değil, Osmanlılığı dahi düştüğü varta-i hevlnâkten kurtarmak maksadına binaen olduğuna efkâr-ı umumiye-i Osmaniyye şübhe etmemelidir. Arnavutlar Jön Türk hükûmetinin takib ettiği ve bütün âlem-i medeniyetin nefret ü lanetini müstevcib olduğu siyaset-i sakîmenin er geç hâk-i pâk-ı vatanı pâ-yı a'dâ ile çiğneteceğinden, beş-on Narodnikin uğruna altı yüz senelik koskocaman Osmanlı İmparatorluğu'nun inkırazına doğru bir sürat-ı berkiye ile yuvarlandığını gördüklerinden, mantığın hükümran olmadığı yerlerde mantık ile istihsal-i hukukun kâbil olamayacağına kani olduklarından ve ihtiyacat-ı mahalliye ile mütenasib bir takım kavanîne şiddet-i lüzumlarından dolayı silahlarına müracaata mecbur kalmışlardır. Hükûmet-i hâzıranın Kanun-ı Esasî'nin ahkam-ı münifesini ayakları altına alarak milletin en mukaddes bir hakkı olan intihab-ı meb'ûsâna müdahale etmesi, bu babda hatır ve hayale gelmedik birçok gayr-ı kanunî icraatta bulunması ve elyevm mevcut mebusların kısm-ı küllîsinin milletin bir misal-i müşahhası değil, hükûmetin gayr-ı meşru evâmirini infaz etmek vazifesiyle mükellef bir hükûmet-i memurînden başka bir mahiyeti hâiz olmadıkları da vâkıf-ı hakâyık-ı ahvâl olanlarca malumdur. Dört seneden beri meşrutiyet-i mübeccelemize karşı hükûmet-i hâzıranın vukubulan taarruzu hukuk-ı sariha-i milliyete bir darbe, irtica'a doğru bir hatve telakki ettiğimizden ve hükûmetin öteden beri her hususta takib ettiği siyaset-i sakîmesinin er geç bu zavallı memleketin inkıraza doğru sürükleyeceğini gördüğümüzden nâşi, umum Osmanlılığın muhafaza-i hukuku namına, hakikî bir meşrutiyetin temini maksadına binaen vukubulan meşru hareketimizin başka suretle telakki edilmemesini rica eder, beyanatımızın hilafı olarak vukubulan neşriyat u işââtı kemal-i şiddetle reddeyleriz.

P[r]izrenli Şeyhzâde Musa, Priştineli Ebubekir, Vulçitrenli Zeynullah, Yakovalı Ahmed Hamdi Murteza, P[r]izrenli Yahya, Yakovalı Bayram Curri, Vulçitrenli Hasan, Yakovalı Rıza, Priştineli Sami, Vulçitrenli Muharrem Hasan, Vulçitrenli Hafız Ramazan ve Vulçitrenli Rıfat, P[r]izrenli Aziz, Priştineli Ahmed Adem, Boletinli İsa, P[r]izrenli Şânî…

50. Meclis-i Mebusan'da Said Paşa irad eylediği bir nutk-ı beliğ ile devletin siyaset-i dâhiliye ve hâriciyesini izah ettikten sonra tayin-i esâmi ile itimad reyi aramış idi. Halbuki meclisin azası milletin intihabıyla değil, bayağı Cemiyet'in emr ü tayiniyle toplanmış eşhâstan ibaret olduğu içün 194 muvafıka karşı ancak 36 muhalif var idi. O gün muhalefette arkadaşlarım olanlardan ise yalnız dört-beş zat isbat-ı vücud etmiş idi. Binaenaleyh, reyler toplanacağı sırada Said Paşa ile heyet-i vükelâ müctemi'an meclisten çıkmış idi. Şeyhülislam Libohovalı merhum Nesib Efendi Sadrazam ile beraber olduğu halde yanımdan geçtikde latife ve taltif suretiyle itimad reyi vereceğim ümidinde bulunduğunu beyan ettikde, her ikisine hitaben,

- "Memleketimi al kanlara garkeden bir kabineye tabiîdir ki, kırmızı kağıttan başka bir şey veremem" demiştim. Muahharan bir ekseriyet-i mutlaka ile itimad reyi alan heyet huzurunda sadr-ı müşarünileyh bizi davet ile,

- "Kendilerinden diriğ ettiğim reyime mukabil millet 190 rey ile vusuk u itimadını göstermiş" demesi üzerine, üç-beş dakika evvel bize tevdi olunan, Arnavutluk'un cihât-ı muhtelifesinden gelen telgrafların mealine kesb-i ıttıla etmiş olduğunu bildiğim içün,

- "Her nasıl olsa yine istifa eder, çekilir ve bu suretle isbat-ı hamiyet buyurursunuz. Zira burada toplananlar itimad reyine dahi Priştine'de, Üsküb'de vesâir havalide müctemi yüzbinlerce efrâd-ı millet suret-i katiada sukutunuzu istiyor" demekliğim üzerine, Said Paşa acı bir işmizaz ile infialini göstermiş ve *fi'l-hakika* o gece istifasını verib çekilmiştir.

51. Hasan Bey İstanbul'dan Arnavutluk'a azimet ve gördüğü lüzum üzerine Priştine halkı vesâir havali ahalisini ref'-i sada-yı şikayete davet etmiş ve *binâen alâ zâlik* masârif-i mübremesine medâr olmak üzere İstanbul'da hafiyen iane cem'ine teşebbüs kılınmış idi. *Râkımu'l-hurûf* def'aten 200 Osmanlı altunu ve biraderim Sadr-ı

esbak Ferid Paşa, Aziz Paşa, Müfid Bey, Esad Paşa yüzer lira vermiş idiler. Muahharan Hasan Beyefendi'den aldığım malumattan anladım ki, Esad Paşa deruhde eylediği 100 altunu tekrar istirdad edib göndermemiş idi!!

52. Metâlib-i milliye 12 maddeden ibaret idi:

1. Kavanîn-i Osmaniyye'nin hükümfermâ olmayan yerlere, yani cibal halkıyla sâireye mahsus olarak mevcut ve mer'î olan nizamat-ı mahalliyenin tasdik ve kabulü,
2. Zaman-ı sulhta Arnavut askerinin Rumeli'de istihdam ve talimi,
3. Afv-ı umumî ilanı ve kimsenin silahına dokunulmayıb ashabının eline terk olunması,
4. Arnavutluk'ta lisan-ı mahallîye aşina olmayan bilcümle memurînin istihdam olunmaması,
5. Kosova ve Manastır ve Yanya idadî mekteblerinin sultanîye tahvili ve ziraat mektebleri[nin] elviye merkezlerinde müceddeden küşadı,
6. Varidât-ı vakfiyenin hüsn-i idare ve cibayetiyle mekatib-i ilmiyenin temin-i devamı ve yeniden bu misillu mekteblerin tesis ve küşadı,
7. Hususî mektebler açılmasına mümanaat olunmaması ve mekâtib-i ibtidaiye ve rüşdiyede lisan-ı mahallî tahsiline müsaade-i resmiye i'tâsı,
8. Turuk u meâbirin ve şimendüfer hutûtunun bir an evvel inşası,
9. Nevâhi teşkilatının hemen tensik ve icrası,
10. Âdât-ı İslâmiye ve an'anât-ı kavmiyenin hüsn-i muhafazasına itina olunması,
11. Yanmış yıkılmış olan büyûtun yeniden inşası suretinin temin edilmesi,
12. Meclis-i Mebusan'ın dağıtılmasıyla intihabat-ı cedidenin müdahalesiz icrası maddesinin taht-ı temine alınması.

Esliha-i cedide-i kâfiyenin Arnavutluk'u teşkil eden vilayat-ı erbaanın merâkiz-i münasibesinde iddihârı ve *lede'l-icab* ahaliye tevzî' u tevdî'i sureti on üçüncü metalib-i milliye olmak üzere ortaya konulmuş ise de, İstanbul'da bu cihet meskût bırakılmıştır.

53. Heyet-i Tahkikiye evvela Reşid Akif Paşa'nın riyaseti tahtında olarak teşekkül etmiş ve müşarünileyh bu memuriyeti kabul eylemiş

iken, bilahare Cemiyet'ten havfen sarf-ı nazar eylemiş idi. Buna binaen yalnız Kolonyalı âyandan Süleyman Paşa ile Priştineli Ali Daniş Bey Arnavutluk'a gittiler. Manastırlı Müşir İbrahim Paşa Arnavutluk'a daha evvel gitmiş idi.

54. Arnavutları *bi-eyyi vechin kân* kahr u tenkil etmek üzere Giritli İsmail Fazıl Paşa seksen kadar tabur askerle memur olmuş idi. Fakat bu askerden bir kısmı Arnavutlara karşı istimal-i silah etmek istememiş ve bir kısmı da Arnavutların tarafına geçmiş olduğunu müşarünileyh der-i devlete arz etmesi üzerine, en evvel Mahmud Şevket Paşa büyük bir telaşa duçar olarak Harbiye Nezareti'nden istifasını vermiş ve bu suretle Said Paşa kabinesi sukut eylemiş idi!!

55. Şeyhülislam Hüseyin Hüsnü imzasıyla ve 22 Mart 1326 tarihiyle Tiran Müftüsüne yazılan tahriratta "Arnavut lisanına Latin hurûfunun adem-i kabulüyle Arnavutluk mekâtibinde hurûf-ı mezkure ile icra-yı tedrisat olunursa külliyen men'i hakkında Maarif Nezareti'nden vasâyâ-yı lâzimede bulunulduğu beyanıyla şukka-i cevabiye tahrir olundu" ibareleri münderiç idi. Bunun üzerine Meclis-i Mebusan'a Draç'dan, Tiran'dan şikayetnameler vârid olmuş ise de, kimse kulak asmamış, bu manialara karşı durmamış idi. Tiran Müftüsü maslub Musa Kazım bu vesile ile erbâb-ı taassubun galeyanını ihzar ü tehyîc etmeye yol bulmuş, her taraf bu mesele ile meşgul olmağa başlamıştır. Bu abd-i aciz kemal-i cesaretle hurûf-ı milliyenin muvafık-ı diyanet olduğunu delâil-i nakliye ile *bi'l-isbat* tedrisata devam olunmasını iltizam etmiş ve hurûf-ı milliyemizin aleyhinde en evvel fetva veren şeyhülislamı makamından ıskâta muvaffak olmuş idim.

56. Fırıncıların yevmiye verdikleri muayyenât-ı askeriyeden miktar-ı mevcudu bilirdi. Yanya'da ne askerî fırını var idi ve ne de İslâm'dan fırıncı bulunurdu.

57. Şâyân-ı hayrettir ki, Osmanlı ricâl-i askeriye ve mülkiyesi umumiyetle Balkan hükûmetlerinin kuvâ-yı askeriyelerini (!!) üç yüz bin raddesinde tahmin eder, bunun fevkinde bir yekun gösterenlere hain-i vatan nazarıyla bakarlardı. Bir gün Meclis-i Mebusan'da dördüncü şubede idik. Mahmud Şevket Paşa ile Talat Bey gelmişlerdi. Paşa-yı müşarünileyh Balkan ittifakından bahsolunduğu sırada kemal-i ciddiyetle,

Priştineli Ali Daniş

- "Bunların ordularında hiçbir kıymet-i askeriye yoktur. Her hale karşı Devlet-i Aliyye bunları tedibe muktedirdir" dedi. Onun üzerine,

- "Öyle olmasını temenni etmekle beraber, Hak Teala hazretleri[nin] bu tecrübeye meydan vermemesine dua edelim" dedim. "Çünkü malumat-ı sahihama göre, Bulgarların tensikat-ı cedidesi dört yüz yirmi dört bin askeri pek mükemmel olmak üzere bir hafta zarfında amade-i cenk edebilecek bir mahiyettedir. Diğer üç devletin de kuvâ-yı mecmûaları bundan dûn değildir. Halbuki Rusya devletiyle bunca senelerden beri ettiğimiz muharebât-ı müteaddide sırasında hiçbir vakit Rusya bu miktarı dolduracak kadar asker sevk etmemiş ve devlet dahi hiçbir muharebede galebe-i katia ihrazına muvaffak olamamıştır" dediğim anda şubede kıyamet koptu! Bayağı bir Bulgar casusu görmüş kadar herkes bana acı acı baktı. Talat Paşa ise tecavüz-i hadd-i edeb ederek doğ-

rudan doğruya hamiyetsizliğime hükmettiğini söyledi. Onun üzerine,

- "Bir sene akdem damadım Libohovalı Ekrem Bey['in] ecnebî devletlerinin bir ataşe-militerlerinden alabilmiş olduğu bir layihanın suret-i mütercemesi Harbiye Nezareti'nin Erkan-ı Harbiye dosyalarındadır. Bulgar ordularının tensikatı tafsilatıyla gösterilmiş, dört yüz yirmi dört bin askerin mensub oldukları kıtaat ve nakliye vesâir tertibatı izah olunmuştur. Öyle bir vesika-i resmiye ve sahiha söz ile değil, hatta ceng ü cidal ile dahi redd ü cerh edilemez" cevabını verdim. Vesika-i mebsutayı bulub meclise getirmek ve ne kadar bedbin olduğum isbat edilmek içün dargın dargın söze hitam vermişlerdir. Vesikayı onlar getirmemiş ise de, her zaman isbat-ı müdde'a edilmek içün nezdimde mahfuz kalmış ve netâyic-i harbiye ve sevkiyat-ı askeriye *mea't-teessüf* tasdik-i keyfiyet eylemiştir.

Almanya ümerâsından olub hizmet-i askeriyede bulunmuş olan General Imerhof [Immhoff?] Paşa ruzname-i askerîsinde diyor ki: "*Bulgaristan'ın harekete getirebileceği asâkir yüz otuzdan (!) yüz otuz beş bin (!!) ve Sırbistan askeri yüz seksen bin ve Yunanistan ordusu ancak yetmiş veya yetmiş beş bin raddesindedir*."

58. Bu Muhtar Bey bir aralık biraderim Sadr-ı esbak Ferid Paşa merhumun mühürdarlığında bulunmuş ve hiffet-i etvâr ve su-i mişvârından dolayı Ferid Paşa kendisini yanından def' eylemiş idi. Muahharan İttihadcılara çatarak irtika ve paye-i sefarete kadar i'tila etmiş ise de, vakahat-ı müfritası İttihadcıların nezdinde malum ve bir aralık Bern'de mübadele-i üserâ içün İngilizlerle müzakerâta memur olarak bazı guna suistimalâtı mervi olmuş idi. Meazalik, akrabaya karşı fart-ı müdarası olmakla, sülme-i nimetten mahrum bırakılmamış üzere, Bern'de sefaretle ve ibka-yı nam-ı fazahatle eyyâm-güzar olmakta bulunmuştur!

59. Mektub hülasası. [Süreyya Bey bu notun altına sonradan tamamlamak üzere yarım sayfa boşluk bırakmış -haz.-].

60. Harbin vücûbunu ve mukaddesiyetini ilan eden yaygaracılar zevk ü sefahetle eyyâm-güzar olmuş, harbin enva mezâhimiyle harab u türab olan ve İstanbul'a bi'l-mecburiye iltica eden bedbahtânı işkencelerle geldikleri yerlere iade etmekten çekinmemişlerdir. Tanin ceride-i meş'umesi "Rumeli canmızdır, son damla kanımızı feda et-

medikçe bırakmayız" dediği halde, muahharan "Devlet-i Osmaniye'nin başında bir bela idi. zıyâ'ı, selamet-i devlet namına mahz-ı isabet" olduğunu beyandan utanmamış, biçare Rumeli halkını enva fıkarayat ile âlude-dâmen göstermekten hazer etmemiş idi.

61. Pederim merhum Mustafa Paşa'ya, müşarünileyh Muhtar Paşa Erzurum vadilerinden yazdığı bir mektub el'ân nezdimde mahfuz olub, müşkilat-ı azime-i harbiyeyi ta'dâd ve mağlubiyetinden dolayı ye's-i küllîsini irad ederek bütün kabahatleri Kürtlere atf ü isnad etmektedir.

62. Bab-ı Seraskerî Bulgarların iki yüz [bin], Sırplıların yüz bin, Yunanlıların yüz elli bin, Karadağlıların otuz bin asker çıkarabileceğini tahmin ediyordu!!

63. Dâhiliye Nazırı Ali Dâniş Bey ifşaat u hikayatı sırasında ol zaman demiş idi ki:

- "İngiltere hükûmeti eğer Bulgarları bir hafta daha oyalayamaz da bugün-yarın ilan-ı harb ederlerse, bilâ-mukavemet Çatalca ve İstanbul'a geleceklerdir" diye Babıali'ye tebliğatta bulunmuş ve halbuki bu ifşaat-ı mühimmeden daha sonra birkaç gün geçmiş ve yine lazım gelen tedârükâtın ikmal edilmesi değil, bayağı nazar-ı itibara alınması içün zaman kafi olmadığı tahakkuk etmiştir.

64. Gazi Ahmed Muhtar Paşa kabinesinin muvafakatıyla İttihad ve Terakki Fırkasu Sultanahmed Meydanı'nda büyük bir miting tertib ederek tezahürat-ı vatanperverânede bulunmuştur!! (Lütfi Simavi Bey).

65. Müşarünileyh Mahmud Muhtar Paşa Bahriye Nezareti'ni deruhde eylediği gün İstanbul'da vâki Cercle d'Orient'a gelmiş idi. Doktor Cemil Paşa, ayandan Dilber Efendi ve ricâlden Yanko Bey'le ben hazır olduğumuz halde Mahmud Paşa bahriye ahvâlinden bahisle,

- "Mevcut donanmamızdan bir hayır yoktur. Kariben Avusturya ve İtalya donanmalarına muadil bir kuvve-i bahriyeyi ihzar edebileceğimizden eminim" demiş idi!!

- "Halbuki böyle bir kuvvetin tedârükü evvela ikimilyar franka, büyük havuzlar inşasına, mürettebat-ı kâfiye yetiştirmeye ve saniyen senevî yirmimilyon liraya karib tahsisata tevakkuf eder" cevabını vermiş idim!

Sermest-i câm-ı ikbal olan müşarünileyh her şeyi tertib ü ikmal edebileceğini öyle bir tavr u kanaat ile dermeyan etti ki, kendisini bayağı memleketin hiçbir haline vâkıf olmayan bir Amerikânî zanneylemiş idim!!

66. Hüseyin Hilmi Paşa desisekâr bir ruha mâlik, sakîm ü müstakîm her tarîke sâlik, son derecede hodpesend ve nüfuz-ı nazardan mahrum bir merd-i pür-gezenddir!.. Fırsat u fıtrattan istifade etmeyi bilir, müraiyâne etvar ile muhatabını iknaa çalışır, faaliyeti füruata münhasır, daima fenalığa mâil ü kâdir, hayrat ü hasenattan müctenib, muvaffakiyetten bî-nasib, yüzü gülmez, ahdi tutmaz, buğzu çok, vefası yok bir adamdır..

Harb-i Umumî sırasında işgal eylediği Viyana sefaretinden bilistifade Avusturyalılardan aldığı 180 vagonu kilosu 2 kron 40 santim fiyatla mübayaa ettiği şekerle imla etmiş, İstanbul'a göndermiş ve bu 1.800.000 kilo şekerden tamam yarım milyon Lira raddesinde bir istifade temin eylemiş idi!! Fakat bu açgözlü adalı[nın] bununla kanaat etmeyib tekrar şeker göndermeye teşebbüs ü ısrar etmiş olması üzerine Ballplatz İstanbul Sefareti vasıtasyla Babıali'den istimzac etmeye mecbur olmuş, Hüseyin Hilmi bundan haberdar olur olmaz Devlet-i Osmaniyye'yi sulh-i münferide sevk ü iğrâ edeceğini ima ile Avusturya Hâriciye Nezareti'ni tehdit etmiş, bu suretle sükut u tahammüle ve is'âf-ı matluba icbar etmiştir!

Muharrirîn-i siyasiyeden Başmabeynci Lütfi Simavi Bey'in ahîren neşr eylediği bir eserinde müşarünileyh hakkında diyor ki: "Hüseyin Hilmi Paşa mebusların adeta esiri idi. Yazı ile ve teferruat ile lüzumundan fazla iştiğal ederdi. Türkçede kalemi kuvvetli ise de, tahsili noksan idi. Umur-ı dâhiliyede sahib-i tecrübe olmak ile beraber kabine reisi olarak sefine-i devleti idare edecek evsâf u iktidarı hâiz değil idi!"

Kamil Paşa'ya muarız olduğunu işiten Said Paşa, "Kişi haddini bilmek gerektir. Hüseyin Hilmi Paşa Kamil Paşa'ya muarız ve müsavi değil, hatta mühürdarı bile olamaz" demiş, bunun mizan-ı ehliyetini tayin eylemiştir!!

67. Yüzlerce zevâtın hatırnişanı olsa gerektir ki, memurîn-i Osmaniyye hazır oldukları halde verdiğim bu izahatta pek sarih bir lisan ile harbin müstevcib olacağı felaketleri ve her türlü avâkıbı keşfederek anlattım. Ve bu harb hengâmında her şeyden akdem vatanı-

mızı düşünmek lazım geldiğini söyledim. Osmanlı orduları perişan olmazdan evvel vatan-ı hususîmizin selamet-i âtiyesini düşünmeye mecbur olduğumuzu telkin eyledim.

68. Hatırnişanımdır ki, İstanbul'da Kamil Paşa'nın sukutundan sonra Gazi Muhtar Paşa'ya rastgeldim. Müşarünileyh huzzâr ile beraber harbin netâyic-i elîmesinden bahis ve kendisinin istifasına sebeb olanlara ve heyet-i hâzıraya ta'n ediyordu. Yanına yanaştım. Kendisine harbden on gün evvel Rumeli'nin vaziyetine, halkın hâlet-i ruhiyesine ve tertibat namına hiçbir şeyin mevcut olmadığına dair yazdığım malumat-ı sahihayı nazar-ı dikkate almadığından ve harbi bizzat ilan ettiğinden şikayet ettim.

- "Babanın ruhaniyetine hürmeten bana o mektubdan bahs etme ve bunu kimseye açma. Benim içün bir dağ-ı derun olarak aramızda mektubu[n] kalsın kimse bilmesin" dedi. Ve filhakika mektub-ı mebhusede şu nevâkısı aynıyla ve tamamıyla yazmış olduğum gibi, Rumeli'deki kuvâ-yı Osmaniyyeyi ve müttefiklerin taahhüd etmiş oldukları askerin miktarını ve nereden tecavüz edebileceklerini pek vâzıh bir lisan ile anlatmıştım. Türkiya'da mesuliyet kelimesinin câ-yı tatbiki aranılsaydı, bunca noksanları, Rumeli'nin ahvâl-i umumiyesini görmeyib harbi ilan eden o koca gazinin ne suretle mahkum ve müttehem tutulacağını görür idik. Fakat ne kendi ve ne de rüfekâsı böyle bir sual ü itâba sezâ görülmüş; devletin zevalini ihzar ettikleri halde, ayrı ayrı her biri dem-i vâpesîlerine kadar devletin en büyük adamlarından, en halis hayırhahlarından sayılmıştır!!

"Katırcıoğlu" Muhtar Paşa'nın iddiasına göre, mesned-i sadaret kırk seneden beri hakk-ı sarihi iken mahrum tutulmuş ve bundan dolayı devlet büyük zararlar görmüştür!! Halbuki bu hakk-ı muğtesabı, bu meziyet-i mevhumeyi ihraz ve ibraz edebilmek içün en evvel İttihadcıların harbi[ye] reisi sıfatıyla *râkımü'l hurûf*a iltica etmiş, Sultan Reşad'ın gafletinden istifade eylemiş, müteakiben İttihadcıları hoşnud etmek içün dört devlete ilan-ı harb etmekten çekinmemiştir. Refakatinde bulunmuş olan ümerâyı *keyfe mâ yeşâ'* tahkir eder, e'âzımı tenkit eylerdi. Son derecede hodpesend ve fevkalade mütekebbir idi.

Herkesten infisal etmiş, Korfu'da İstanbul vapuruna binmek içün Avlonya'dan geçmiş idi. Tesadüfi olarak ben de Korfu'ya gidiyor-

dum. Vapurda görüştük. Maiyetinde bulunanların hiçbiri Rumca bilmediği içün muavenetimizi istemiş idi. En a'lâ bir otele götürdüm. Beraberinde Erkan-ı Harbiye Miralayı Akif Bey, Binbaşı Rıza Bey ve akrabasından yaveri Binbaşı Osman Bey var idi.

İlk gün bu beyler taâm sofrasında bulunmayıb yiyeceklerini hâriçte tedârük eyledikleri içün, otel sahibi yanıma gelib kemal-i teessürle haber verdi. Ertesi gün bunları kandırıb tabldota geldiler. Bunların sofrada oturduklarını görür görmez Paşa'nın çehresi bozuldu. Taâmın sonunu beklemeksizin kalktı. Bunların da kıyamını emretti. *Fumoir*da öyle bir şiddetli ve müstekreh tavırla bunlara karşı kullandığı müstehcenât [arasında] "edebsiz" tabiri en munis bir sebb ü destnam sayılıyordu. Üçü de bu hakaretleri yuttu.

Ahmed Muhtar Paşa dört sene sonra Üçüncü Ordu Müşiri ve Manastır Valisi bulunuyordu. *Rakımü'l-hurûf* da Görice Tahrirat Müdürü ve bir eyyâm Görice Mutasarrıf Vekili idi. Merkez-i vilayetçe yapılan müzayede ile emaneten idare olunan aşardan bilcümle buğdayları bir Avusturyalı almış idi. Bunların bir kısmı teslim olunmuş, küsurunu teslim etmek üzere Görice'ye gönderilmiş idi. Halbuki Görice zehâir-i öşriyesini taahhüdçülere vermiş idi. Bundan dolayı Avusturyalı aldığı zehâirin bedelini vermiyor, zehâirin bakiyesini arayordu. Bunun farkı ise 60.000 lirayı geçiyordu. Buna dair bir hafta zarfında vilayetin verdiği emirler üzerine, Avusturyalı zabıtaca kah tevkif olunuyor ve kah salıveriliyordu. En nihayet herif vilayeti protesto etmiş, 60.000 lira zarar istemiş, Muhtar Paşa protestoyu bize göndermiş ve hatt-ı destiyle bizi müttehem tutmuş idi. Protestonun arkasında ve Paşa'nın yazısı altında yapılan bilcümle muamelat vilayetin evâmirine müstenid ve binaenaleyh, protestonun bir hükm-i kanunîsi var ise âmire ait olmakla, evrak takımıyla iade olunur. Muhtar Paşa bu cevab üzerine bizi telgraf başına davet etmiş, istıntak edercesine hiddetli şiddetli kıvırmağa başlamış idi. Derhal birbirini mütenâkız verdiği emirlerin suretlerini telgrafla verdim. Tahkikata lüzum gördü. İşin içyüzünü anladı. Kemal-i mülâyemetle bizden çare aradı. "Bunun çaresi, hazinenin zararını tazmin etmek, Avusturyalıyı susturmaktı[r]" cevabıyla muhavereye nihayet verdim. Avusturyalı aldığı zehairin bedeli olan 30.000 küsur lirayı alıb gitmiş ve müşir-i şehîr-i müşarünileyh dahi daha evvel

vakitten beri hasretkeş-i sadaret ve nâlezen-i şikayet iken, devletin ruhu makamında olan Manastır Vilayetini, Üçüncü Ordusu Müşiriyeti[ni] kendisi içün pek küçük görmüş idi. Binaenaleyh, muamelât ile uğraşmağı zül sayardı. Raif Bey namında pek mürtekib mektubcuya huzurunda mührünü verir, evrakı temhir eder, okumaz [ve] dahi bakmazdı.

Devr-i Hamidî'de Başmabeynci Hacı Ali Paşa'nın odasında rastgeldikçe aramızda cereyan eden muhabereyi hakaret sayarak şikayet ederdi. Nihayet bir gün,

- "Mührünü âherin eline teslim eden böylece kazaya uğrar" dedim.

69. Zâbitân kadroları ne lafzen ve ne de cismen mevcud değil idi. Teşkilat-ı askeriyeden bahsolunduğu halde hakikatte hiçbir şey yok idi. Hatta ekseriyetle eskiden beri noksan sayılan bir inzıbat ve intizamdan bile eser kalmamış olduğu görülüyordu. Ekser yerlerde tasfiye-i rüteb-i askeriye ile mâfevkte bulunan zâbitân ve ümerâ mâdûnlarının emri altına girmiş, birinciler eski mevkilerine su'ûd etmek, ikinciler tefevvuklarını muhafaza eylemek hevesine düşmüş oldukları içün, kim kime emredebileceği meçhul kalmış idi.

70. Yedi adet mekkâre semeri!!

71. **Hasan Tahsin Paşa**

Leskovik kazasında vâki Mesara köyünde mütemeyyiz bir aileye mensub idi. Merhum-ı müşarünileyh ğîleten ve ihaneten Selanik'i Rumlara teslim etmek ile hükûmet-i Osmaniyye nazarında maznun idi. Bu maznuniyetin en büyük sebebi Arnavut olması idi. Yoksa mağlub olmuş, nice kılâ' u bikâ'ı düşmanlara bî-muhâbâ teslim etmiş Türk kumandanlarının seyyiât-ı azimeleri alenen tahakkuk eylemiş iken, bunların hiçbirine itâb u sual bile teveccüh etmemiş idi. Halbuki Hasan Tahsin Paşa kumandası tahtında bin bela ile toplamış olduğu yirmi beş bin kadar başıbozuk biçimindeki ordusunun nevâkıs-ı *lâ-tuhsâ*sından gayrı mektebli ve Arnavutun gayrı ümerâ kendisinin emrine itaat etmediklerinden ve etrafını seksen bin Yunan, yirmi-otuz bin de Bulgar askeri sarmış olduğundan Selanik'in sukutu tabiî ve kendisinin ez-her-cihet masumiyeti bedihî idi.

Hasan Tahsin Paşa'nın maiyetinde bulunmuş olan kumandanlar (Vefalı Galib Paşa'dan gayrı) zabt u rabta kâdir ve emr ü nehye muktedir olmayan ve bir fırkayı yalnız nizam-ı harbde değil, şek-

len bile görmemiş, o tarihe kadar bir nefere bile kumanda etmemiş kimselerden ibaret idiler. Bir fırkayı ilk defa hal-i ictimada ve kendi kumandası altında gören ve top seslerini eyyâm-ı resmiye ve mer'iyede işitmiş olan bu zevât tarraka-i ceng ü cidale karşı pusulayı şaşırmışlardı. Fırkalarını düşman ile hal-i harbde bırakarak, cebhane yetiştirmek bahanesiyle top güllelerinin değil, seslerinin bile vâsıl olamadığı mesafelere kadar geriye kaçmış kumandanlar eksik değil idi. Kumandasız ve kumandansız kalan fırkalar ise cebel borusu gibi dağılmış, Selanik mahallâtını doldurmuş idi!!

Hasan Tahsin Paşa Selanik'e kaçan efrâd u zâbitâna en büyük şiddet-i kanuniyeyi tatbik etmek suretiyle hatt-ı harbe iadelerini Selanik Merkez Kumandanı Şefik Paşa'ya emrediyor ve hatta şu cevabı alıyordu:

- "Zabitanı kerhane ve meyhanelerden, efrâdı han ve camilerden toplayıb saff-ı harbe gönderebilmek imkanı maddeten gayr-ı mevcud olduğu maruzdur."

Diğer taraftan umum fırka kumandanlarına Vardar'ın sağ sahilinde müdafaa tertibatı alarak düşmanın dereyi ubûr etmesine mani olmaları hakkında verdiği emre cevaben aldığı raporlarda, fırka mevcutlarının ancak bir-iki bölük derekesine indiğinden ve bu mevcudun dahi ilk top ateşi karşısında dağılacağından muharebeye devam kudretinin zail olduğunu bildiriyordu. Hasan Tahsin Paşa'nın kumandası altına girmek üzere Cumaibâlâ'da emir alan Mirliva Ali Nadir Paşa kendisinin erkan-ı harbiyeden neşet etmesine rağmen alaydan yetişme Hasan Tahsin Paşa'nın maiyetine verilmesini başkumandanlık vekaletine karşı protesto (!!) ederek hareketi ta'vîk ediyordu. İşârât u iştiş'ârât ile geçen dört günlük bir zaman ise, Yunanlılara en büyük hizmeti ifa ettiğini hesaba katmıyordu. Pek güçlükle harekete koyulan Ali Nadir Paşa büyük ağırlıklarını ve hafif ü kesif cebhane kollarını Strumca üzerinden sevk ediyor ve kolordusunu Karasne Boğazını takiben Hacıbeyle ve oradan şimendüferle Selanik'e götürüyordu. Karasne köprüsü ve Struma üzerindeki diğer köprüyü ve onun yanında kurulan köprüyü ve hatta Demirhisar Tüneli'ni tahrib etmeksizin, Bulgarlara rehgüzer-i zafer olmak üzere terk ile yoluna devam eyliyordu. Kolordu hatt-ı harbe geldiği vakit büyük ağırlıklarından ve cebhane kollarından haber yok idi! İşte, cebhanesiz ve mühimmatsız gelen

bu kolordunun da Hasan Tahsin Paşa'ya hayrı olmamış, bilakis herkesin kuvve-i maneviyesini harcamış idi. Maiyet kumandanlarının bütün bu cinayetleri müşarünileyhin omzuna yüklendi ve bilhassa fırka kumandanları arasında İttihad ve Terakki merkez-i umumîsinin gözbebeği mesabesinde bulunan fatih, ahz-ı asker reis-i malumu, Erkan-ı Harbiye Miralayı İsmail Hakkı Bey'in ilkâât ü telkinâtı bîçare Hasan Tahsin Paşa'yı müttehem vaziyette bıraktı. Dört-beş İttihadcı fırka kumandanını kurtarmak içün ihtiyar bir Arnavut kumandanını feda etmek isteyenler egerçi maksadlarına *bâliğan mâ belağ* vusul bulmuşlarsa da, Rumeli kıtası bunların ve bu gibilerin ihanetiyle bir Kerbela-yı musibete dönmüş, Devlet-i Osmaniyye'nin oralardaki hakk-ı hükûmetine hâtime vermişlerdir.

Hasan Tahsin Paşa bî-günah idi. Bütün cinayetler, ihanetler onu müttehem tutmak isteyenlere râci' ve bir hakikat-ı bârize aranılırsa, mesuliyet tedârüksüz olarak dört devlete karşı harbi ilan edenlerle seferberlik planını hazırlamayan ve her türlü vezaifinde ihmal eden Erkan-ı Harbiye-i Umumiyeye ait idi. Hasan Tahsin Paşa yalnız uhdesinden gelemeyeceği bir vazifeyi kabul ettiğinden ve kabulden sonra da maiyetine emr ü hüküm edemediği halde kumandanlığa devam eylediğinden dolayı mesul olabilir!

Bulgar Ordusu Kumandanı General Teodorof Selanik'in zabtı hakkında yazdığı raporda, "Selanik'ten 17 kilometre mesafede Yunanîler düşmanla, yani Osmanlı ordusuyla, ziyy-i şerâit dahilinde müzakerâta girişmişlerdi. Düşman bizim silahımızın kuvvetiyle Yunanîlerin dermeyan ettikleri müsaid şerâiti görerek müttefiklere teslim oldu" diyor. O halde Hasan Tahsin Paşa'nın kabahati Bulgarlara teslim olub da her şeyi kaybetmek istememesinden ibaret kalıyor!

Yunanîler şerâit-i mukavelenin ağırlığını sonradan anlamış ve onun üzerine bin türlü tezvirat ile nakz-ı ahd etmişlerdir ki, Hasan Tahsin Paşa'nın bunda dahl ü hatası yok idi. Hasan Paşa'yı itham eden maiyeti, ümerâsı bütün kin ve garezlerini dökerek Paşa'yı İstanbul'a gitmekten men etmişlerdir!

Yunan Umum Kumandanlığı'ndan alay kumandanlarına tebliğ olunan bir emirde, "Osmanlı ordusu meyanında bulunan Rum efrâdının ifadelerinden anlaşılıyor ki, düşman askeri arasında büyük

bir inzıbatsızlık vardır. Zâbitânın bir kısmı hareketsiz kalmamak istedikleri halde, kısm-ı diğeri bunların aleyhinde bulunmakta ve taarruz etmemekte katiyen karar vermektedir" diyordu. İsviçre'de birçok zaman Tahsin Paşa ile beraber bulunmuş idim. Azim bir muzayaka içinde bulunduğunu görmüş idim. Bu müfterayâtı düşüne düşüne ve derd-i ihtiyacı kemal-i dehşetle çeke çeke tecennün etmiş, âh u enîn içinde ruh-ı masumunu teslim eylemiştir.

72. Halkın galeyan-ı efkârını ve hükûmetin acz-i mutlakını gösteren vesâikten bir numune olmak üzere, âtîdeki telgrafnameyi derc ediyorum.

> Yanya 33266/100, Kurveleş'te Himara Kaymakamlığı'na,
>
> Saat Yedi Şeb.
>
> Kurveleş ahalisi imzasıyla alınan bir kıta telgrafnamede silah ve cebhane verilmediğinden ve ahalinin eyâdî-i eşkıyadan tahaffuzu düşünülmediğinden şikayet ediliyor (!). Ahalinin kahramanlığı ve şecaat ü sebatı cihetiyle, bu gibi feryadların menba-ı celadet olan Kurveleş'ten yükseleceğine ihtimal verilemez. Esliha ve cebhane bahsine gelince, merkez-i livâya üç defada gönderilen eslihadan ora ahalisine de tevzi edildiği şübhesizdir. Mamafih, bu kere de oraya tevzi edilmek üzere mea-cebhane iki yüz elli Martin[i] Ergiri'ye sevk edilmekte olduğunu Himara'ya karşı Delvina ve Avlonya'dan mühimce kuvvetler sevk edildiğini ahaliye tefhim ediniz. 12 Teşrinisanî 1328. Yanya Vali Vekili Nevzad.

Bu telgrafnamede gönderileceği beyan olunan iki yüz Martini Kurveleş'e gelmemiş, gelse de bir işe yaramayacağı ve cebhaneleri bozulmuş olduğu sabit ve evvelce gönderildiği bildirilen esliha da efrâd-ı müctemia-i askeriyenin ancak yüzde onunu teslihe kifayet etmediği malum idi. Nevzad Efendi idare-i askeriyeden alacağı malumat-ı sahihaya göre halkı tatmin etmesi lazım gelirken, hissiyât ve ittılââtına kapılarak, ahaliye cevab vermiş ve Kurveleşlileri son dakikaya kadar silahsız bırakmıştır. Bu suretle menba-ı hamaset dediği o kıta-i mübareke bir avuç silahlı Himaralılara zebun kalmış, baştan başa yanıb yıkılmıştır!!

73. Şu harb-i meş'um esnasında Arnavutluk'ta cereyan etmiş vukuat-ı elîmenin hadd u pâyânı yoktur. Arnavutlar bir azm-i dinî ile her türlü âsâr-ı hamiyet ü gayreti göstermiş iken, idare-i askeriye ve

mülkiyenin nevâkısı gayr-ı mahdud idi. Bu sebebden dolayı felaket mukarrer idi. İstanbul'un kapısı mesabesinde bulunan Lüleburgaz'da harb etmiş olan Abuk Paşa Ordusu dört gün yalnız erzak değil, cebhane bile alamamış idi. Bu kolordunun üç fırkasının birinde beher top başına ancak elli atım cebhane var idi. Üç çeyrek muharebeden sonra tabya edilmiş olan altı bataryanın beşi tamamıyla sükute mecbur olmuş, endaht edecek mermisi kalmamış idi. Halbuki bu noksan diğer fırkalarda ve ordularda daha mühlik ü muvahhaş bir halde idi (*Maten* [*Le Matin*] Başmuharriri İstefan Lozan).

74. Merhum İsa Ağa Boletin bana bir gün diyordu ki, "Metroviça'ya gelmezden iki gün evvel, ilan-ı harb edildiğini işittim. Halbuki bu livâda iki günden beri Sırp askeriyle Kosovalılar harbediyorlardı. Yanımda üç bin adam tecemmu etmiş idi. Bunlardan ancak yüz elli neferi müsellah idi. Ve bu silahları bin türlü müşkilat ile Osmanlı depolarından alabilmiştik. Kosovalılar mütehayyir, müteessir birbirinin yüzüne bakıyor, ne yapacaklarını bilmiyorlardı!!"
75. Kumanova hezimetini Türkler Arnavutların ihanetine hamlediyorlar ve bunları hamiyetsizlikle, sadakatsizlikle jengdâr-i şenaat etmek istiyorlar. Halbuki Kumanova Faciası 23-24 Teşrinievvelde vukua geliyordu. Kırkkilise hadise-i elimesi bundan iki gün evvel oluyordu (21 Teşrinievvel). Orada Arnavut askeri yok idi. Mısırlı Prens Aziz Paşa'nın bir hatası iki Türk alayının gafletle birbirine karşı leylen silah istimal etmelerine, bir orduyu yerinden oynatmağa sebeb oldu. Feci bir kargaşalıkla birbirini çiğne[ye]n askerler, kumandanlar çil yavrusu gibi dağılmış, trenler bile birbirine girmiş, itaatten, intizamdan zerreten-mâ eser kalmamış, azim bir korku ile binlerce efrâd Tekfurdağı'na can atmış idi. Mahmud Muhtar Paşa ruzname-i harbinde itiraf ediyor ki, "Ric'atin manzara-i fecia ve elimesini tasvir etmek, ancak bir Zola'nın (!!) kalemine muhtaçtır." Bu ric'at-i kahkariyenin hiçbir mağlubiyet neticesi olmadığı ve hiçbir düşmanın (!!) taht-ı tazyik u takibinde vukubulmadığı düşünülünce, büsbütün müteellim ve nâ-ümid olmamak kabil değildir! Yine müşarünileyh ruznamesinde diyor ki, "Tarih-i askerîde bu mikyasta bilâmucib bir ric'ate, bir firara tesadüf edilemez. Bulgarlar bilâmuharebe pek büyük bir muzafferiyet kazanmışlardır. Türkler de hiçbir tazyik görmeksizin, yalnız yağ-

mur ve çamur ârızasıyla malzeme-i harbiyelerinin belki sülüsünü terk etmişler ve şu suretle duçar-ı hezimet olmuşlardır."

Bulgarlar Kırkkilise'ye geldikleri zaman Türk askeri[nin] henüz orada bulunduğunu zannederek, pişdârları bile top-tüfenk menziline yanaşmağa cesaret edemiyorlardı. Kadınlar, çocuklar ellerinde çiçeklerle istikbale çıktıkları anda Türk ordusunun firarını anlamışlardır.

Lüleburgaz'da yine Arnavut askeri mevcut değildi. Yüz yirmi bin Bulgar askerine mukabil yüz yetmiş bin Türk askeri var idi. 48 saat musademeden sonra Teşrinievvelin 31'inde Şark Orduları Başkumandanı Laz Abdullah Paşa* askerin kademe nizamında ağır ağır ric'at eylemesine dair verdiği bir emir üzerine o koca ordu müdhiş bir hezimete uğradı. Efrâd tüfeklerini atarak bir seylabe-i beşer gibi Çatalca'ya döküldü. *Maten* [*Le Matin*] Başmuharriri ve Harb muhbiri İstefan Lozan bu hezimeti tarif ederek diyor ki: "Topçular toplarını, cebhane sandıklarını terk ediyorlar, mekkareciler mekkarelerini bırakıyorlar veyahut biraz et yemek içün kendi hayvanlarını öldürüyorlar, piyadeler tüfenklerini atıyorlardı. Bununla beraber hiçbir tecavüz eseri görülmüyordu. Bulgarlar nefesleri kesilmiş bîtab bir halde idi. Bu yorgun orduyu takib edemiyorlardı."

Yine aynı muhbir, "Osmanlı ordusu her tarafa dağılmış ve meazâlik bu kitle-i askeriye ordu mu idi, ne idi, bilmiyorum? Bu insan bargir, ester, top, çadır, araba, denk yığını bir pazar mıdır, bir ordugâh mıdır? Bir kârbanlar mecma'ı yahud müstamereler kervanı mıdır? Anlayamıyorum" diyordu. Asker aç kalıyor, mühimmat gönderilmiyor. Türklük mani-i töhmet ve bâdî-i mesuliyet sayılıyordu. Aynı mahiyette bulunan, aynı ahvâl ü ehvâle maruz olan Kumanova ahalisi Arnavut olmaları itibariyle efrâd[ın] adem-i sebatına azv ediliyor. Rumeli'nin mahvına amil-i mutlak olan cahil ü râcil ve pek ziyade cebîn ve vehham kumandanlar, siyasîler birer dahi-i zaman ve merd-i kârdân sayılarak mesânid-i muallaya irtikâ eyliyor. Halbuki bir milletin izzetinefsi, hiss-i hamiyeti yalnız bir dalalet-i fikriye veya esbab-ı vâhiye ve muhayyele ile rencide ediliyor. Her iki cihetin menâfi-i müstakbelesi daima nazar-ı dik-

* Abdullah Paşa müşir olduğu gün Yıldız'da ve Gazi Osman Paşa merhumun odasında idim. Gazi Paşa bunun hakkındaki tevcihâtı duyar duymaz, müşir yapanlar utanmamış (!!) ise… [devamı yok].

katten dûr tutularak Arnavutlara atf etmedik iftiralar, yapmadık fenalıklar bırakmıyorlardı. Kimse hakikat-ı vukuatı tedkik ve muhakeme etmeksizin, kec-bînâne mütalaalar yürütüyorlardı. Arnavutların an'anât-ı mâziyelerinde, secâyâ-yı fıtriyelerinde korku yoktur. Her ne zaman bir hezimete uğramışlarsa ya bir kumandanın seyyiât u hatîatına kurban olmuşlar veyahud ekall-i kalîl oldukları içün terk-i mevki'e mecbur kalmışlardır. Arnavutlar Sırplılardan ne ümid ederlerdi ki, bu ihaneti irtikab etsinler? Dimâ-ı müslimîni heder etmek, Arnavutları mahv eylemek üzere ilan-ı harb ettiklerini herkes biliyordu. Arnavutlar ne onlara istinad edebilirdi ve ne de harb esnasında temayülât-ı milliyelerine mağlub olub da düşman-ı müştereklerine fırsat-ı zafer verirdi.

Osmanlıların 500 senelik sahâif-i mefâhirinde görülüyor ki, Türklerin velvele-i kûs-ı satveti erişmeden Arnavutların kavâfil-i necdeti her yerde yetişir, bir hal-i askeriye ve siyasiyesi en buhranlı hengâmelerde devlete meded-res oluyordu!

76. Muharrirîn-i askeriyeden Major Şnib eserinden hülasa edilmiştir.

77. Türklerin vakâyi-i harbiyeye karşı ne derecede lakayd olduklarını ve o dalaldeki hâlet-i ruhiyelerini anlatmak, tarihe bir sahife-i ibretnümâ ilave etmek içün, fıkra-i âtiyeyi kaydetmekten kendimi alamıyorum: İstanbul'da bulunuyordum. Manastır'ın sukutuna dair İngiltere sefaretine gidib Sefir-i Kebir Marki Garoni'yi gördüm. Bu haberi müeyyid bir telgrafname alıb almadıklarını sordum. Sukutun sahih olduğunu birçok tafsilat ile beraber söyledi. O akşam ehibbâdan bir zatın evinde toplandık; herkes şen ü şatır idi, ben meyus u muzdarib bulunuyordum. İstifsâr-ı hatır edenlere derd-i derunumu açmak istemedim. O bizim ülfete gelen Mabeyn-i Hümayun Başkatibi Ali Fuad Bey'in yüzüne baktım. Vechinde merâret değil, bilakis beşâşet meşhud idi. Müşarünileyh kah Fuad Paşa Aşçı'nın vaktiyle pişirdiği güzel yemeklerden, kah Hüsrev Paşa ile Reşid Paşa maceralarından bahisler açarak meclise bâis-i şevk ü şatâret oluyordu! Saatlerce devam eden bu musahabet bana kelâl verdi. Ali Fuad Bey'i muhatab tutarak,

- "Bu sathiyyât-ı bînihaye a'lâ amma, vukuat-ı harbiye pek fenadır" dedim ve bilmünasebe Manastır hadisesini açtım. Fuad Bey, birkaç saat evvel sadrazamın verdiği malumat ve saraya gelen birçok telgrafnamelerdeki beyanat üzerine bunun doğru olmadığını ve bilakis iyi haberler alındığını anlattı ve

-"*Bi't-tab*' hadise yalandır" dedi. Bunun üzerine herkes "Yalandır, yalandır" avazeleriyle o bî ser ü bûn sohbetlerine devam ettiler. Anladım ki, helva sohbetlerine, dolma hikayelerine halel gelmemek, şevk ü şâdîlerine nihayet vermemek içün lakayd görünmeyi itiyad eden bu ricâl-i devletle münazara olmaz ve bunlar hiçbir felaketten müteessir kalmaz.

78. Avlonya'ya gelir gelmez, Avusturya'nın nokta-i nazarını anlamak içün oğlum Ekrem'i Viyana'ya yolladım, onun yazdığı rapor aynen münderiçtir.

79. Tiran eşrâfına çektiğim telgrafname üzerine müdafaa-i milliye heyetinde iştirak etmek içün bazı zevât icabet ve hareket ettiklerini yazmışlardı.

80. Gazi Muhtar Paşa'ya gönderdiğim mektubun aynıyla, terdîfen ilave eylediğim malumat-ı sâireyi ve Arnavutluk'un ahvâl-i umumîsini nâtık bir layiha-i mufassala idi.

81. 14 Ağustos 1912 tarihiyle Kont Berchtold'un Babıali'ye bilvasıta tebliğ eylediği notada, Rumeli'nin idaresince adem-i merkeziyet usulünün kabulüyle bir hüsn-i idarenin tesis edilmesini tavsiye ediyor, düvel-i erbaaya da teennî ve itidal ile hareket etmeleri içün düvel-i sâire-i muazzamanın delalet ü muvafakatını arayordu. Fakat bu tebliğatın tarafeynce bir semeresi görülmemiş; Avusturya'nın ümidi Devlet-i Osmaniyye'nin muvaffakiyet-i askeriyesine kalmış idi.

82. Avusturya devleti Sırplıların ve az çok Bulgarların bir sille-i tedibe uğramalarını isterdi. Von der Goltz Paşa ile rüfekâsı Osmanlı ordusunun tensikatı, esliha ve mühimmatı bu silleyi *bâliğan mâ belağ* vermeye kâdir olduğuna kani idi. Avusturya ateşe-militeri General Bambonkofski Almanlardan aldığı bu malumata istinad ile hasıl ettiği kanaati Ballplatz erkanına telkin etmiş, onlar da mutmain olmuş idi.

Hakâyık-ı malumedendir ki, Balkan Harbini men etmek üzere düvel-i muazzamadan hiçbiri ciddî bir gayret ü delalette bulunmamış, her biri ayrı ayrı makâsıd-ı müstakbele-i siyasiyesine rabt-ı ümid ile iktifa eylemiş idi. Zahirde bunlar ihtilâtât u ihtilâfâttan mütehaşşi ve en doğrusu bir harb-i umumînin vukuundan endişenâk idi. Fazla olarak Avusturya ricâl-i siyasiye ve askeriyesi o zehâb-ı bâtıl ile hükûmet-i Osmaniyye'nin lehinde olarak harbin

neticepezîr-i muvaffakiyet olacağından da emin idi. Bu suretle Sırplılara ve Bulgarlara irhâ-yı inân-ı siyaset etmiş, onları harekât-ı askeriyelerinde dahi serbest bırakmıştır. Zaten Avusturya, Devlet-i Osmaniyye'nin ahvâl-i dâhiliyesi katiyen kesb-i salah etmedikçe ve kuvve-i kâhire ile muhafaza-i süğûr u hududa muktedir olabileceğinden emin olmadıkça Yenipazar sancağını terk etmemek, iki Slav hükûmetinin birleşmesine meydan vermemek lazım gelirdi. Bu hatayı irtikab ettikten sonra Balkan şibh-i ceziresinin istatikosunu sıyaneten harbi men etmek içün hükumât-ı erbaaya karşı azimkârâne imal-i nüfuz edecekti. Avusturya'nın şu teşebbüs-i müsâlemetkarânesi üzerine hükûmât-ı erbaa harbe değil birbiriyle ittifaka bile cesaretyâb olamaz, Rumeli Devlet-i Osmaniyye'nin elinden çıkmaz, Sırplıların Harb-i Umumîyi intac eden şiddet-i ihtiraslarına ve ahz-ı intikam fikirlerine mahal kalmazdı.

Avusturya devlet-i muazzaması bu hata-yı fâhişinin netice-i elimesini görmüş ve Arnavutluk Fransa ve İngiltere'nin ve bâhusus Rusya'nın mümânaatına rağmen Avusturya'nın ve onu takiben İtalya'nın müzaheretiyle teşekkül eylemiş ise de, birçok ecza-yı asliyesini düşmanlarının zîr-i pâ-yı istilasına bırakmak gibi bir musibet-i feciaya uğramış; tabir-i evzah ile, şekli nâkıs olarak alem-i şuhuda gelmiştir!

83. İşbu tüfenklerin ahzi ve teşkilat-ı kavmiyenin icrası lüzumunu, hükûmet-i muvakkateyi yalnız ilan ettiğinden dolayı hâiz-i mübâhat olmağa hak kazanan İsmail Kemal Bey'e oğlum Ekrem evvel ü âhir arz eylemiş ise de, ısğâ etmediğinden ve kendi kendine Viyana'ya buna dair bir şey yazmağa cesaret edemediğinden, Kanunıevvelin evâhirine doğru Miralay Şıpayh rüfekasıyla yedi zâbit Avlonya'ya geldiler, evimize misafir oldular. O sırada Sırplılar Ohri'yi geçib Elbasan'a iniyordu. Osmanlı askeri dahi perişan bir halde Berat havalisinde bulunuyordu. Avusturya zâbitleri meccanen verilen eslihanın bir an evvel alınması ve diğer zâbitânın da celb edilmelerini musırrâne taleb ediyordu. Fakat İsmail Bey vesâtatimizle gelecek böyle bir muavenet-i külliye velev Arnavutluk'un saadet-i mutlakasını istikmal etse dahi, ondan istinkaf etmesi tabiî idi. Libohovalı Müfid, Yakovalı Rıza Beylerle İsa Ağa Boletin vesâir rüesâyı [oğlum] Ekrem hanemize davet ve hikaye-i keyfiyet eyledi. İsmail Bey bu ictimadan haberdar olur olmaz, bin

türlü vesile ile izale-i tesirâtına çalışmış ve zâbitânı davet ederek biraz intizarda bulunmalarını ihtar eylemiştir. Halbuki bu intizar *ilâ yevmi't-tenâd* sürmüş ve bir türlü eslihayı ve zâbitânı celbe muvafakat etmemiştir. Bu esliha ve zâbitân elde edilmiş ve bunlar ile Osmanlı ordusunda bulunub da arz-ı hizmete şitâbân olan Arnavut zâbitleri tensikat-ı mümkine-i askeriyeye memur edilmiş, temin-i asayiş onların uhde-i hamiyetlerine tevdi edilmiş olsaydı, Avusturya'nın müzaheret-i fiiliyesini görüb İtalya devleti dahi tereddütsüzce Arnavutluk'un temin-i hudud ve vücudu yolunda aynı siyaset ve hareketi ihtiyar, maddî ve manevî bir kuvvete istinat eden Arnavutluk Londra Konferansında bir başka suretle tecelli eyleyecek ve belki İtalya devleti âtiyen bir vesile-i müdahale bulamayıb, memleketimizi asude bırakmağa mecbur olacaktı! Hele Esad Paşa'nın baziçeleriyle kolay kolay rehin-i indirâs olmaz, Arnavutluk bir takım erbâb-ı cehl ü taassubun ayakları altında çiğnenmezdi. Harb-i Umumî sırasında mevcudiyet-i müstakillesini muhafazaya muktedir olur, Balkanlar'da Sırplılar gibi mağlub bir milletin karşısında tamamıyla hukuk-ı kavmiye ve metâlib-i mülkiyesini is'âf u kabul ettirecek bir vaziyette bulunurdu. On beş bin tüfenk ise *ilâ yevminâ hâzâ* bad-i hava olarak elimizde kalırdı. Fakat İsmail Kemal Bey etrafını el'ân bir şirzimenin ilkaâtına ve kendi hissiyatına tebean on dört ay zarfında Avlonya'da bile asayişi muhafazaya muvaffak olamamış, Londra Konferansında cereyan eden müzakerâta tamamıyla bigâne kalarak hukuk-ı kavmiyemizi *kemâ hiye hakkuhâ* temin edecek ciddî bir tedbir ittihaz edememiştir!

84. İşbu konferans bütün tafsilatıyla bilcümle Viyana gazetelerine sermaye-i makâl olmuş idi. Hükûmet-i Osmaniyye bütün kudret ü satvetiyle henüz Avlonya'da kaim idi. Kendim Avlonya'da idim, ailemin efrâd-ı umumiyesi İstanbul'da bulunuyordu. Binaenaleyh, omuzlarına bir tüfenk almış olanlar yalnız kendi şahıslarını hedef-i taarruz ettikleri halde hamiyet ve gayreti kendilerine hasrediyorlar; halbuki, malımızı, canımızı, ailemizi vatanımızın temin-i mevcudiyetine karşı feda suretinde ihtiyar olunan bu cesaret[in] nazar-ı itibardan sâkıt olmaması ve hiç olmazsa Arnavutluk içün sa'y ü himmet edilmediği yolundaki safsatalara nihayet verilmesi ümidini muhafaza ile bahtiyar olurum!

85. Bizi ataletle itham eden hilafgîrân, İsmail Bey'in daire-i mahremiyetinden sonra Esad Paşa'nın hükûmetinde ve daha sonra erbâb-ı kıyamın nezdinde ahz-ı mevki etmiş oldukları halde, bizler İtalya'nın pençe-i kahrında zebun olarak, onlar İtalya bayrağının sâyesi altında mesut olduklarını ilan ediyorlardı.

86. Adam-ı mahsusla Tiran eşrâf-ı kiramına gönderdiğim mektub:

Vatanımızın mehâlik-i hâzırasını izaha hacet görmediğim gibi, cümlemizin yekdil ve yekcihet olarak muhafaza-i asayişe ve izhar-ı kabiliyet-i idareye sa'y etmekteki farizamızı temhîde lüzum hissetmem. Bendeniz *alâ kadri'l-imkân* Arnavutluk'un muhafaza-i mevcudiyetine çalıştığım gibi, bu babda cümlenizle müttehiden ifa-yı hizmet etmek üzere oraya da geleceğim. Şimdiki halde Avrupa'nın bizden aradığı müttehiden toplanmak, taassubdan vazgeçmek, asayişi muhafaza etmek ve ibretbîn olmaktan ibarettir! Allah içün vatanımızın inkısama uğradığı şu hengâme-i felakette bu dakikaları herkese telkine itina ederek enzâr-ı dikkati celbetmek lazım gelir. Saltanat-ı seniyye-i Osmaniyye ile irtibatımızı idame etmek istersek de, en evvel mevcudiyet-i milliyemizi muhafaza eylemek, memleketimizi mukasemeden kurtarmak elzemdir. Bu da evvel-emirde ittihad ile bir yerde toplanmak ve Avrupa'ya ref'-i avaze-i istimdad u şikayet eylemekle mümkün olabilir. Elbasan eşrâf-ı kiramına yazdığım arizayı görüb o suretle de tevsî-i malumata tenezzül buyurmalarını rica eylerim.

Bugün her birimize terettüb eden vazifeyi derk ederek her türlü ihtirasâttan tecerrüd etmek, vatana hizmet eylemek lazımdır. Kimse kimseye arz-ı malumat etmesinden dolayı itham etmemek, doğru yolu aramak ehemdir, efendilerim hazerâtı.

2 Teşrinisanî 1328, Avlonyalı Süreyya.

Elbasan Eşrâf-ı Kirâmından Akif Paşa ve Şevket ve Hasan Beyler Hazretleriyle Bilcümle Ulema ve Ayan-ı Kirâmına,

Efendilerim Hazerâtı!

Vatanımızın duçar olduğu mehalik-i azime ne kadar büyük ise, vatanımızı kurtarmak üzere cümlemize terettüb eden vazife-i mukaddese dahi ol kadar azimdir. Bugün saltanat-ı seniyye-i Os-

maniyye ve hilafet-i mukaddese-i İslâmiye meatteessüf Rumeli'nin aksâm-ı umumiyesinden fekk-i irtibat etmiştir. Biz[im] buna karşı mevcudiyet-i milliyemizi ve hakimiyet-i siyasiyemizi muhafaza etmek üzere elbirliğiyle çalışmaklığımız lazım gelir. Hayalât-ı bâtıla ve birçok hissiyat-ı taassubkârâneden tecrid-i nefs ile medeniyet-i hâzıranın ve bütün alem-i siyasetin taleb eylediği bir istidat ü kabiliyeti ızhar ile kendimizi bir idare-i meşrûta-i müstakilleye layık ü müstaid olduğumuzu ispat etmek iktiza eder. Saltanat-ı seniyye-i Osmaniyye'nin rabıta-i hakimiyetini *bimennihî teâlâ* idameye muktedir olursak, onun himaye-i mukaddesesiyle temin-i idare-i muhtâre etmek ve maâzallah o rabıtanın fekki halinde kendimizi kurtarmak icab eyler.

Efendilerim! Cümlenize hafî değildir ki, saltanat-ı seniyye-i Osmaniyye'nin rabıta-i hakimiyetini idame etmek ne bizim elimizde ve hatta ne de devletin yed-i kudretindedir. Bu hakimiyet artık Avrupa'nın muavenetiyle müstakar olacağından onlara karşı bir medeniyet-i salime ve kabiliyet-i idare ispat etmek bizce bir farizadır. Bendeniz *alâ kadri'l-imkân* her tarafta bir mevcudiyet-i milliye göstermeye çalıştığım gibi, Avrupa'nın nazar-ı teveccühünü kazanmağa sarf-ı yâra-yı iktidar eylerim. Şimdi bizce yapılacak bir şey var ise, o da umum eşrâf u muteberânın mezheb ü mesleke bakmaksızın ictimaı ve saniyen bunlar, yekâvâz-ı şikayet olarak Avrupa'ya ref'-i sadâ istima[l] ile [bunların]maksadımızı takib etmesi[ni temin] gibi mevadd-ı siyasiyeden ibarettir. Şimdiki halde Avrupa'nın takdir ü teveccühünü kazanmak içün elden geldiği kadar inzıbat u asayişi muhafaza etmek ve bir hükûmet-i muvakkate teşkil eylemek lazımdır. Avrupa bugün bizden ittihad ve bir idare-i haseneye istidat arayor ve asayişi temin suretini bekliyor. Sonra Hakk'ın inayetiyle her şey yoluna girer. Hamiyet ve kıyaset-i sâmiyeleri bu dekâiki keşfe muktedir olmakla, hülasa-i istıtlââtım olarak şu maruzatımı pîş-i enzâr-ı dikkatinize arz eder, cümlenize ta'zimât-ı kâmile ile takdim-i uhuvvet u hürmet eylerim, efendilerim hazerâtı.

2 Teşrinisanî 1328, Avlonyalı Süreyya.

87. Kumanova ve Kırkkilise hezimet ü felaketleri vukubulmuş, Osmanlı ordularının vaziyet-i askerîsi pek perişan olmuş idi!

88. Ergiri'den ve Tiran'dan murahhaslar intihab u i'zâm etmek üzere bulunduklarına dair cevablar aldığım gibi, Permedi kazası namı-

na abd-i *râkımu'l-hurûf*u murahhas intihab eylediklerini bir kıta telgrafname ile birçok eşrâf u muteberân tarafından beyan buyrulmuştur. Elbasan'dan bu sırada oğlum Ekrem'e gelen bir mektub bervech-i zîr aynen tezyîl olunur:

Elbasan, 27 Teşrîn-i evvel 1912

Şerefli vatansever(imiz) Ekrem Bey Vlora,

(Hâlen) Orada bulunduğunuz ve bugünkü işlerin Türkiye devletinde Arnavut milletinin hangi tavırda bulunacağı konusunu müzakere etmek üzere bir Arnavutlar Toplantısı tertib etmeye uğraş verdiğiniz malumumuzdur.

Yazmış olduğunuz yazınıza rağmen Elbasan'a henüz cevab verilmemiş iken toplantıya katılmaya hazırız, yeter ki iş yapılsın ve de toplantı mutlaka yapılmalıdır. Beyefendinizin; Arnavutluk'un haklarını muhafaza edecek bu esere tüm varlığınızı ve ruhunuzu adayacağınızı çokça ümid ediyoruz.

Karanlıkta (belirsizlikte) bulunduğumuzdan; işlere nasıl baktığınız ve yurd içinde ve dışında ne tür faaliyetler yürüttüğünüz konusunda uzun uzadıya bize yazmanızı özellikle rica ediyoruz.

Bunu getiren ile; İtalyanca, Fransızca, Yunanca ve İngilizce, eski ve yeni olsun birkaç gazete göndermenizi rica ediyoruz, çünkü savaşın başlamasından itibaren, yani *Manastır Postası*'nın tatil edilmesiyle, gözümüz gazete görmemiştir.

Sahib olduğumuz haberlere göre düşmanlarımız, Manastır ve Debre'ye yaklaşmak üzeredirler.

Vefalı kalarak:

(Lef Nosi D.V.) (G.M. Cilka D.V.)*

Avlonya'da Süreyya Bey Hazretlerine,

Avlonya'da ictimaına lüzum gösterilen ve tensib buyrulan cemiyet-i milliyede zat-ı sâmilerinin Permedi namına intihab olunduğunuzu arz ederim.

Hilmi Mehmed Klisora, Veli Klisora (daha birçok imzalar).

* [Mütercimin notu: İmza yerine geçen D.V. şeklindeki kısaltmaların Arnavutça okunuşu 'Dora Vetë', Türkçe anlamı 'Tâ Kendisi'', İngilizce anlamı ise 'His Very Self' şeklindedir. Arnavutça metni tercüme eden Dr. Mithat Hoxha'ya müteşekkiriz -Editör-].

89. İşkodra saha-i harbiyesinin aldığı şekl ü suret büyük bir tehlike içinde olduğunu gösteriyordu. İstimdâdı mutazammın Vali Hasan Rıza Paşa ile me'an Esad Paşa'nın bize çektikleri telgraflar sarahaten bulundukları muhatarayı izah ediyordu:

> Avlonya'da Süreyya Beyefendi Hazretlerine,
>
> Karadağlılar Boyana'yı geçtiler. Tekmil Malisörler beraberdir. Rakka'ya kadar umum Müslüman köyleri yanmıştır. Harb oldukça şiddetli başladı. Belki bugün İşkodra-Silmiye yolu kapanır. Burayı, devlet ve milletin namusunu kurtaracak tarafdar-ı memleket, olduğu kadar fazla kuvvet cem' ile İşkodra'yı kurtarmağa yetişmeniz lazımdır.
>
> 29 Eylül 1328,
>
> Vali ve Kumandan Vekili Rıza, Kuvve-i Müttehide Kumandanı Esad.

> Avlonya'da Süreyya Bey Hazretlerine,
>
> Karadağlılar umum Malisörlerle birlikte İşkodra'yı muhasara ettiler. Tekmil İslâm köylerini yaktılar. Devlet ve millet namusu içün, ancak sizi[n] yekvücud u müttehid olarak bir kuvve-i azime ile dakika fevt etmeyerek buraya yetişmen[iz]le kurtarılacaktır. Tevfik Cenab-ı Hak'tandır.
>
> Vali ve Kumandan Vekili Rıza, Kuvve-i Müttehide Kumandanı Esad.

Halbuki Müfid Bey'den gelen telgrafname de Seranda içün istimdadı mutazammın idi.

> Avlonya'da Süreyya Beyefendi Hazretlerine, an Libohova.
>
> Yunana ilan-ı harb edilmiş olmakla Seranda'da mülakat kâbil olamayacağından, burada emirname-i sâmilerini beklerim ve ora gönüllülerinin Seranda sahilinin muhafazasına gönderilmelerini istirham eylerim, ferman. Müfid.

90. Amerika'da New England eyaletinde mukim Arnavut Hıristiyanları Boston'da bir müsamere akdederek İstanbul'da doğrudan doğruya Zat-ı Şahane'ye çektikleri bir telgrafnamede hissiyat-ı samime-i sadakatkâranelerini ve Arnavutluk'un hükûmet-i seniyye ile yekvücud olmaları lüzumunu tavsiye eylediklerini yazmış, bu mukarrerâtın Arnavutluk'ta neşr edilmesini rica eylemiş olduklarını Washington Sefareti Hâriciye Nezareti'ne bildirmişti (20 Eylül 1328).

91. Vali ahalinin İşkodra'dan çıkmalarını evvelce men etmiş idi. Muahharan harekât-ı askeriyeye göre azimet etmek isteyenlere müsaade vermiş idi. Bu suretle Barboloş'ta toplanmış olan yüzlerce çoluk çocuğun arasında, esbsüvâr genç sarışın sakallı bir Katolik papasının halka karşı ileri hareketin pek muhataralı olduğunu bağıra bağıra anlatmakta olduğunu gördük. Râkib olduğum araba Avusturya postasını ve Avusturya bayrağını hâmil idi. Yanımda Viyanalı genç bir Avusturya muhabiri var idi. Her ikimiz bayrağa iğtiraren yolumuza devam etmek isterdik. Fakat arabacı arabadan inib halk arasına karıştıktan sonra yanıma geldi. Kim olduğumu bilmeyen Podgoriçeli Yusuf namında olan bu arabacı, Malisörler yolculara geçit vermek ihtimali olmadığını ve valinin rütbesi fevkinde bir zatı tarassud ile esir etmek istediklerini söyledi. Bâdî-i emirde sözüne ehemmiyet vermek istemedim ise de, Barboloş'taki hancı dahi aynı ifadeyi teyid etmesi üzerine avdete mecbur oldum. *Fi'l-hakika* Viyanalı muhbir geçerken tevkif ve esir edildiğini ve Süreyya Bey olduğu zannıyla pek çok zahmetler çektiğini iki gün sonra nezdime gelen Avusturya General-konsolosu Mösyö Bader hikaye etmiş idi. Tahakkuk ediyordu ki, Malisörlerin ve *bi'l-münasebe* Karadağlıların İşkodra dahilinde her şeyi günü gününe haber verenleri var idi.

92. Bunun sağ cihetine isabet eden Kakarik köyü kâmilen yanıyordu. Arabamı o cihete sevk ederek müslim Malisörlerin hane-be-hane köyü yakmakta olduklarını ve içlerinde buldukları eşya ve mefruşatı öteye beriye attıklarını gördüm. Bir Malisörden niçin evlerini yaktıklarını sordum. Cevaben,

-"Katolikler evlerimizi yaktı, mevâşîmizi alıb gitti, biz de mukabeleten intikamımızı alıyoruz" dedi!

Bir zamanlar bu iki mezheb Arnavutlar kardeş gibi geçiniyordu. Kâffe-i harekât u muamelatta muhafaza-i vedâd ü muâhât ediyordu. Müslimle gayrimüslimler isimlerinden belli oluyor ve hatta yekdiğeri[ne] kız alıb veriyordu!

Son zamanlarda İttihadcıların ekdikleri tohum-ı nifak ve hâriçten gelen bazı Katolik papaslarının ilka eyledikleri maye-i taassub u şikak bu netice-i elimeyi intac etmiş; iki sınıf hemşehrî meyanında sönmez tükenmez bir ateş-i kin ve âz bırakmıştır!

93. Mir-i mumaileyh bir aralık jandarma kumandanlığına tayin olunmuş ve sonra tekaüd edilmiştir.

94. General Yankoviç ordusundan Birinci Şoma Fırkası Leş ile civarını işgal etmiş, İkinci Drina Fırkası İşkodra'nın muhasarasında bulunmuştur.

95. Osmanlı orduları Sırp hududunda, Üsküb ve Manastır'da bozula bozula Debre, İstarova, Elbasan ile havalisine dökülmüş; pek feci bir sefalet ile Müzakiye ovalarına gelebilmiş idi. Askerin üzerlerinde kalan palasparelerden, omuzlarında kalan silahtan gayrı bir şey yok idi. Cümlesinin kuvve-i maneviyeleri muhtel ve umumiyetle hükm-i kadere mütevekkil idi. Tarih-i kainatta emsali görülmeyen bir teslimiyet ve itaatla avâkıb-ı elimelerine müterakkib idiler. Açlıktan, sefaletten yollarda pek dilhirâs olarak terk-i hayat ediyorlardı. Fakat kimsenin malına, canına taarruz etmiyorlardı. Bu ittikâları zaaf u hirâstan değil, mukteza-yı diyanetlerinden idi. İslâm'ın şerefi ve devletin hukuku içün harb etmişler; kendilerinin artık alakaları kalmayan bir kıtayı kurtarmak üzere can ü cihanlarını feda eylemişlerdi. Halbuki yirmi binden ziyade efrâd-ı masume enva mihen ü meşâkkın ve en doğrusu şiddet-i cû'un kurbanı olmuş, kimse bunların imdadına yetişmek istememiştir. Açlıkla bunlardan yollarda ölenlerin harharası, bunları soymak içün üzerlerine üşüşenlerin yaygarası insanı veleh ve teessürle ağlatıyordu. Enîn-i ihtizâ ile nam-ı ilahîyi bile anacak kadar kendilerinde kuvvet bulamıyorlardı. Müzakiye ovaları bir Kerbela meydanını andıracak derecede menâzır-ı cangüzar ile mâli idi. Ordunun erkanı, devletin e'âzımı bu musibet-i müdhişeden dolayı Hakk'ın ve halkın nazarında mesuldür.

Ellerine *emanetullah* olarak bu mücahidîn-i muhteremeyi alan bir sürü paşalar,* İstanbul'dan telgrafname ile havale getirmeye, halktan para ile olsun zehâir tedârük etmeye muktedir idiler. Askerin iaşesi yevmiye kırk paralık ekmek verilmesi içün devlet aciz değil idi. İşkodra'dan çıkan orduyu nakl etmek, Türk askerini böyle sefilâne can vermekten kurtarmak üzere İtalya ve Avusturya'nın müzaheret ü muvafakatını istihsal edib de abluka altında bulunan

* Garp Ordusu Kumandan-ı Umumîsi Müşir-i *meş'umü'l-kıdem* Sadr-ı esbak Ali Rıza Paşa Arnavutların cellad-ı bî-emanı Cavid Paşa, Galib Paşa, Zeki Paşa ve Arnavutluk hizmetine girip sonra Ferid Paşa Kabinesi'nde Bahriye Nazırı olan Kara Said Paşa bu zevât meyanında idiler. Bu Ali Rıza Paşa'nın muamelat-ı siyasiyedeki…[devamı yok].

Draç'a vapurlar göndertmek gibi acizane olarak yaptığım hizmet *mâdâme'l-hayat* bana sermaye-i mefharet ü tesliyet olsa gerektir.

96. Bu livâ-yı garrâ 1905 senesinden beri evimizde ve Ekrem'in yed-i emanetinde mahfuz iken, her nasılsa o sırada ortadan kaybolub gitmiştir.[60] İlk defa 1908 senesinde ve ikametgâhımızda Ekrem'in vaz'-ı sahne-i ibret ettiği Pirus dramında çıkarılmış, bütün erkan-ı hükûmet-i Osmaniyye mevcut iken, alkışlarla sahneye revnak-bahş-ı iclal olmuş ve birinci defa olarak Arnavutluk'ta bir numayiş-i millî icrasına sebeb tutulmuş idi.

97. Avlonya ile Himara hududunda vaki Loğora kâffesindeki kuvâ-yı mütehaşşide Trakaslı Alim Ağa Behçet kumandasında olarak Himaralı Hıristiyanlar ve Girid jandarmaları ile gayet ateşli ve kanlı bir musademe vaki oldu. İşbu musademede Trakaslı Mustafa Bararoka ile Dukatlı Selim Ağa düşmana karşı epey telefât verdikten sonra kendileri zümre-i şühedâya atıldılar.

Bu hengâmda Dukat karyesi ahalisinde Sadako namında bir hatun dahi erkekler arasına girerek büyük fedakârlıklar yaparak muhariblere ziyade-i muavenette bulunmuş ve hatta kendisi erkekler kadar düşmana karşı silah endaht etmiş olduğu kemal-i mefharetle zikri şayandır.

98. Oğlum Ekrem Beyefendi! Arnavutluk Kongresi Perşembe günü in'ikad etti. Arnavutluk'un istiklali ittifak-ı ârâ ile ilan olundu. Hükûmet-i muvakkate teşkil edilerek riyaset uhde-i senâverîye tevdi olundu. Düvel-i muazzama ve Balkan hükûmetlerine beyanname tebliğ kılındı. İstiklalimiz karîn-i tasdik olub taht-ı istilada bulunan yerlerimizin istirdadına devletlerce karar verilinceye kadar Arnavut toprağında bulunan Yunan vesâir Balkan hükûmetlerinin askerine karşı icra-yı husumetten müctenib olub tedafüî bir vaziyette bulunması kongrenin mukarrerâtından bulunduğundan, bu cihet Kurveleş['de], Loğora'da, Kide'de bulunan asâkir kumandanlarına vasıta-i mahsusa ile haber verilmiş iken, Cemil Bey'e gelen telgrafnamenizde musâdemâtın şiddetle başladığı yazılmış ve bu suret teşebbüsât u tasavvurât-ı siyasiyeyi ihlal etmek mahzuru meydanda bulunmasına mebni şâyân-ı teessüf görülmüştür. O cihetteki Arnavut askerine Arnavut bayrağı rekz ettirilerek, ba'demâ taarruz vuku bulmayınca silah istimal olunmaması ve her halde hal-i tedafüîde kalması lüzumu askere bir lisan-ı münasible tefhi-

mi ve zatınızın Avlonya namına kongre murahhaslığına intihab olunmasına binaen kongrede dirayet ü malumatınızdan istifade etmek emeliyle sürat-i avdetleri mütemennâdır, oğlum.

28 Teşrinisanî 1328.

Arnavutluk Hükûmet-i Muvakkate Reisi İsmail Kemal

99. Arnavutluk'un tayin-i hududu sırasında Fransa'nın celb-i müzahereti maksadıyla Mösyö Poincaré'e[61] çekilmesi lüzum görülen bir telgrafnamenin suret-i tastîrini heyet-i vükelasıyla müzakere ederken yanına varmaktan ictinab etmeyen bir alay ümmîler bahse karışmış, İsmail Kemal Bey kat'an eser-i teessür ü infial göstermeyib onların türrehât-ı bî-mealini dinleye dinleye telgrafnameyi tertib ü tastîr etmiş idi.

100. İsmail Bey Avlonya'da bir eyyâm Hasan Ağa Şara'nın ve sonra Cemil Bey Vlora'nın hanesinde kalmış ve en sonunda iskelede vaki karantinahaneyi mesken tutmuş idi. Daima bir sedir üzerinde oturur, orada yatar, orada yemeğini yer ve herkesi kabul ederdi. Avam-pesendâne bir hayatı tercih ettiğini göstermek içün icbar-ı nefs eylerdi. Meazâlik bu hal-i sefalet-iştimâli ecânibin ikrâhını mucib olurdu.

101. Tarih-i millîmize şiddet-i taalluku hasebiyle bu evrakın muhakemesi esnasında, gerek şahidler tarafından dermeyan olunan ifâdât ve gerekse ol babda yürütülen muhakemâtı mutazammın olub bazı zevâtın nezdinde kalan evrakın taharrîsi ve hakk u bâtılın ortaya vaz'ı içün evrakın tarihe mâl edilmesi lazımdır, sanırım.

102. 26 Haziran tarihiyle bu abd-i acize Dersaadet'te gönderdiği mektubunda, "*Serseri ve haydut biçiminde bazı eşhâs dağa çıkmış, bir takım metâlib-i garîbe (!) [ile] saltanatı tehdit etmekte bulunmuş olduklarını işitiyordum. Beş tabur askerle bana mezuniyet ve memuriyet verilirse, cümlesini mahv u perişan etmeye hazırım*" diyordu. Bu mektub Meşrutiyet'in ilanından iki gün akdem elime vâsıl olmuş, nezdimde hıfz ile ser-i mû kimseye ifşa olunmamış idi. Meşrutiyet'i müteakib toplanmış olan Meclis-i Mebusan tasfiye-i rüteb-i askeriyeye karar vermiş ve Esad Paşa ümmî olduktan başka askerlik dahi etmediği içün rütbesinin ref'i tabiî görülmüş idi. Fakat umur-ı askeriye şubesine memur Taşlıca Mebusu Kaymakam Vasfi Bey['e] yol harcı ve muahharan Harb-i Umumîde gayr-ı meşru kazançlarla yaptığı Bulgur Palas'la bir kat da-

ha iştihar eden İzmid Mebusu Kolağası Habib Efendi'ye düğün hediyesi namıyla verdiği 500 altun sayesinde livalığı muhafazaya muvaffak olmuş idi!!

103. Müşarünileyhin ruhaniyetine hürmeten bana tevdi ettiği bir sırrı ilana lüzum görmem. Fakat bu merd-i âlî-himmetin kemalât-ı zatiye ve meziyyât-ı askeriyesinden gayrı Arnavutların da son derecede hayırhâhı olduğunu beyana mecburum. Eslâfından hiçbiri bunun idaresine varmamış, hiçbiri onun bıraktığı âsâr-ı nâfiayı, istihkâmât-ı münifeyi yapmağı hatırına bile getirmemiştir. Diyorlar ki, vakti müsaid olub da Taraboş istihkamâtını itmam etmek isteseydi, âsârının mükemmeliyetine göre İşkodra gayr-ı kabil-i teshir idi. Nâehil ellerin idaresinde bile her yerden ziyade mukavemet edebilmesi bu müddeâya delildir. Rumeli'nin akıbet-i feciasından sonra Rıza Paşa'nın İşkodra'yı cansiperane bir gayretle müdafaa ve maiyetindeki askere metanet-i fevkalade telkin etmesi, bunların dahi son dakikaya kadar muhafaza-i sebat u itaat etmelerine sebeb olması unutulmaz hamasetlerden maduddur. Her gün istihkamatı dolaşır, her noksanı bizzat görür, efrâdı teşcî' ü taltif eder, erzak u mühimmatın tevziinde dahi ara sıra kendisi takayyüdatta bulunurdu. Arnavutlar nam-ı *vacibü'l-ihtiram*ına ilelebed dua-han olsa gerektir. *Rahmetullahi aleyhi rahmeten vâsi'a.*

104. Karadağ Kralı'nın en büyük eviddâ-yı iktisadiyesinden olan Viyanalı Baron Raycer'in vekili sıfatıyla bu adam Balkan Muharebesini müteakib Paris'te büyük bir mikyasta borsa oyunu oynamış, Harb-i Umumî sırasında İsviçre'de vâki Lozan'da, Zürih'te Almanya casusu sıfatıyla takibat-ı şedideye uğramış, Paris'te cereyan eden Bolo Paşa'nın ve Hüber'in muhakematında nam u malı sermaye-i kîl ü kâl olmuş idi. Derler ki, Karadağ Kralı'nın müttefiklerinden beş gün evvel ilan-ı harb etmiş olması heb bu iki zatın telkinatından ileri gelmiştir!! Betlehem İşkodra'ya Rıza Paşa'nın katlinden üç gün evvel gelmiş ve lazım gelenleri görüb yine sürülmüştür!!

105. İşkodra meselesi suret-i katiada hallolunduğunu müteakib ve 1913 senesi Ağustosunda birinci rütbeden Fransuva Jozef [Franz Josef] nişanıyla Avusturya devleti bizi taltif ve İşkodra hakkında gösterdiğim müessir gayreti takdir etmiş ise de, asıl mükafat-ı

hakikiyem vatanıma olan hizmet-i halisânemin makrûn-ı kabul ü muvaffakiyet olmasından ibarettir. İşkodra'nın ehemmiyet-i mevkiiyyesini, mahiyet-i mülkiyesini ifşaatı hükûmetimiz dahi nazar-ı dikkate alarak, devletimizin makarr-ı hükûmeti ittihaz etmekle *mâdâme'l-âlem* Arnavutluk'un eczâ-yı sâiresiyle beraber mamur u abadan olur.

106. Hükûmetin mürevvic-i efkârı olan ve nîm-resmî sayılan *Fremden-Blatt* gazetesi 11 Şubat 1913 tarihli nüshasında İşkodra Karadağlılar tarafından zabt olunsa bile, Avusturya hükûmeti şehr-i mezkurun Karadağ'a terk olunmasına muvafakat göstermek ihtimali olmadığını yazmış ve Avusturya İtalya'nın bu babdaki nokta-i nazarına vâkıf olan Karadağ'ın beyhude sefk-i dimâya meydan vermemesi enseb olacağını beyan eylemiş idi. *Neue Freie Presse* gazetesinin siyasî muharriri Doktor Münz cenabları gerek İşkodra'nın Arnavutluk'a kalması maddesinde ve gerek Arnavutluk'un suret-i tesisiyle muhafaza-i hukuku emrinde yazdığı makalelerle ve alelhusus Sırplıların Arnavutlara karşı göstermiş oldukları vahşet ve cinayetleri bütün alem-i medeniyete ilan etmesiyle, Arnavutlara karşı ibraz eylediği fart-ı teveccüh ü meveddetten dolayı nam-ı *vacibü'l-ihtiram*ını burada minnet ve şükran ile yad etmeyi bir vecibe-i mahsusa sayarım.

107. Ferdinand Fransuva Dük de Montpensier Fransa Kralı Lui Filip'in hafidi Kont dü Pari'nin [Comte de Paris] ikinci mahdumu olub 1884 senesinde dünyaya gelmiştir. İspanya bahriyesinde zâbit ve ikimilyon frank kadar varidat-ı seneviyeye sahibdir!

108. Cekri Kiga Romanya'da prenslik etmiş ve hanedanı Romanya'da kalmıştır. Alber Kiga bu aileye mensub olmak üzere bir aralık Arnavutluk tac ü tahtının hevesiyle her tarafa baş urmuştur. Meazâlik, tedkik-i hakikat ü mahiyet edilirse görülür ki, bu adam şahsî bir maksadı takib etmekle beraber, hükümet-i Osmaniyye hükümran olduğu eyyâmda cibal ahalisine gidib ziyaret ve birçok fedakârlıklarla bunlara millî ve kavmî duygularını ilham u telkine gayret ettiği ve alelhusus Romanya'da bulunan Arnavutlarla her zaman temasta bulunub iyilikten başka, kimseye bir fenalık etmediği içün, namını hayır ile yad etmekte tereddüt etmem.

109. Karadağ Kralı Malisörleri elde etmek üzere imtiyazat-ı kavmiyelerini, istiklal-i dâhiliyelerini tanayacağını *mea'l-kasem* temin ve

taahhüd etmiş idi. Sırp kuvâ-yı askeriyesinin geldiğini ve Osmanlı ordularının her tarafta bozulduğunu görür görmez taahhüdâtını redd ü inkar etmiş, Malisörleri pek fena bir surette muğber ve müteneffir etmiş idi. Bu hâlât ü hâdisâttan istifade etmek üzere Babıali'ye teklifatta bulunduksa da, hayal içinde baziçe-sâz-ı iclâl olan Babıali ricâli her zaman olduğu gibi bilerek Arnavutlara kemlik etmekten hâlî kalmamıştır.

110. Bu zat muahharan Diyarbekir'e vali olub Ermeni kıtalleri arasında göstermiş olduğu şiddet-i fevkaladeden dolayı İngilizler bunu nefy ü terhîb eylemiştir.

111. Karadağ Kralı bir müddetten beri Malisör rüesâsıyla münasebet-i vedadiye tesisine çalışıyordu. Osmanlı orduları ikide birde Malisörleri ve bütün Arnavutları rencide ettikçe, bunu vesile edinerek bu münasebâtı temine sa'y ediyordu. Harbin ilanıyla beraber Malisörlere istedikleri imtiyazatı vereceğini temin etmek üzere rüesâ-yı cibali davet etmiş, bir ayin-i mahsus tertibiyle yeminler ederek taahhüdatta bulunmuş idi. Muahharan Sırp askeri imdadına geldiğini ve Osmanlı ordularının bozulduğunu görür görmez tebdil-i efkâr ve her türlü mevâidi inkar ü nisyan etmiş, rüesâ-yı merkumeyi pek ziyade dilgîr ve kendisine muavenet ettiklerinden dolayı peşiman eylemiş idi!!

112. 16 Nisan 1913 senesi tarihiyle Londra Mukavelesinin akdinden evvelce İtalya ve Avusturya devletleri arasında Arnavutluk'un suret-i tesisince yapılan bir itilafnamede Arnavutluk'un bir hükûmet-i müstakille olmasına ve fakat zat-ı padişahînin tâbiiyet-i maneviyesi altında (!!) bulunmasına karar vermişlerdi. Öyle tahmin ediyorum ki, Avusturya Sefareti bu esasa mebni olarak Karabeneli Bekir Efendi ile maiyetinin Avlonya'ya azimetlerine yol vermiş ve bu suretle Londra müzakeratı suretinde düvel-i sâireyi dahi bir emrivaki karşısında bulundurmak istemiş, İsmail Kemal Bey buna evvel ve âhir peyda-yı vukûf ve irae-i reviyy ü muvafakat etmişti.

113. Muahharan işittim ki, İsmail Kemal Bey Avlonya'da ilan-ı istiklal ettiğini müteakib, Kamil Paşa kendisini telgrafhanede makine başına davet etmiş idi. Kamil Paşa,

- "Aramızdaki müzakerata göre Arnavutluk içün muhtariyet-i idare ilan edecek idiniz. Halbuki Avrupa gazetelerinde görüyoruz ki, istiklal bayrağını keşide ettiniz! Bu ise verdiğiniz söze muhaliftir" dedi. İsmail Bey,

- "İktiza-yı siyasetle buna mecburiyet görülmüştür" cevabını verdi. Yine Kamil Paşa,

- "Arnavutluk içün bir büyük felakete sebebiyet veriyorsunuz. Buna teessüf olunur" dedi. İsmail Bey,

- "Hal ve zaman bunu icab ediyor" cevabını veribs her ikisi dargın olarak makine başından ayrılmıştır!

114. Rumeli'nin musibet-i feciasını ihzar eden Balkan hükümdarları birer akıbet-i elimeye duçar olarak terk-i hayat etmiş, hiçbiri kâmrân olamamıştır.

Yunan Kralı I. Jorj muharebenin hitamı sırasında Selanik'te bir Rumun kurşunuyla telef olmuş.[62] Veliaht Kostantin iki defa tac ü tahtından mahrum edildikten sonra Palermo'da nâlezen-i ye's ü teessür olduğu halde, âlem-i mücazâta gitmiş.[63] Birinci defasında kendisini istihlaf eden ikinci oğlu Aleksander bir maymunun dendân-ı zehr-âluduyla ölmüş.[64] Büyük oğlunun oğlu II. Jorj hal' u def' edilmiş.[65]

Karadağ Kralı Nikola ailece tac ü tahtından, hakk-ı saltanatından dûr olarak diyar-ı ecnebiyede terk-i hayat etmiş,[66] oğlu Mirko Viyana'da Löwen Hastahanesi'nde ve hal-i esarette dünyadan göçmüş. Sırp Kralı Petro Arnavutluk'un şevâhik-i cibaline iltica ettikleri günlerde aldığı hastalığın tesiriyle senelerce yatmış,[67] mülkü naib-i saltanat elinde kalmış, ötede beride ifnâ-yı ömür eylemiştir. Garibdir ki, Mirko Viyana'da ve hastahanede yatar iken, Arnavut Sefiri sıfatıyla beni bir adamıyla üç defa yanına davet etmiş idi. Ballplatz'dan gidib gitmemekliğimi istizâna mecburiyet gördüm. Kemal-i şiddetle men etmiş ve bir aralık arkamda iki hafiye koşturularak ziyaretime imkan bırakmamışlardır.

115. 1912, 22 Teşrinievvelde Sırplılar Buyanovaç'da ilk defa olarak harbe başlamışlardır.

1912, 24 Teşrinievvelde Üsküb'e dâhil oluyorlar!

1912, 17 Teşrinisanîde Birinci Sırp Ordusu ve bir Bulgar fırkası Üsküb'den geçmeden Manastır'a gidiyorlar.

1912, 22 Teşrinisanîde Debre'yi Sırplılar alıyorlar.

1912, 28 Teşrinisanîde Elbasan'ı zabt ediyorlar.

1912, 3 Teşrinisanîde Yunanîler Preveze'yi istila eyliyor.

1912, 16 Teşrinisanîde Yanya-Loros yolu üzerinde vaki beş peykar istihkamatını Yunanlılar alıyorlar.

1912, 4 Teşrinisanîde Yunanlılar bahren Avlonya'yı bombarde ediyorlar ve ertesi günü Sazan Adasını alıyorlar.

1912, 19 Teşrinisanîde Görice'yi istila ediyorlar.

1912, 28 Teşrinisanîde Avlonya'da Arnavutluk istiklal bayrağı Cemil Bey'in selamlığında İsmail Kemal Bey eliyle küşad olunuyor.

1912, 9 Kanunıevvelde Draç'da Arnavutluk bayrağı keşide ediliyor.

1912, 25 Kanunıevvelde Avusturya devleti beş kolordusunu silah altına alıyor.

1912, 21 Kanunıevvelde Londra Konferansı birinci defa olarak Sir Edward Grey'in taht-ı riyasetinde akd-i ictima ediyor.

1912, 27 Kanunıevvelde Konferans ikinci ictimaında Arnavutluk'un kavmiyet esası üzerine istiklali kabul olunuyor.

1913, 23 Nisanda Avusturya başta olarak, Karadağ'a İşkodra'yı terk ü tahliye etmek üzere devletler tarafından teklif vuku buluyor.

1913, 15 Mayısta Karadağ bayrağı İşkodra kılâ' u istihkamatından indiriliyor ve düvel-i sitte sancakları rekz ü küşad olunuyor.

1913, 16 Teşrinievvelde Avusturya ve Macaristan delegasyon meclisi berriye ve bahriye içün yüzseksenmilyon kron tahsisat-ı munzamme kabul ediyor. Halbuki Balkan Harbinde bîtaraflığını muhafaza edeceğini ilan etmekle beraber, bir müsâlemet-i sahihanın idamesi muvazene-i umumiyenin muhafazası içün teslimat ü techizata lüzum gösteriyor.

116. *Tanin* ceride-i habîsesi Protestan olduğumuza dair bir fıkra-i kâzibe ile tağlît-i ezhân etmek istemiş ise de, *el-minnetü [li]llah* siyasiyâttaki hürriyet-i fikriyemi, cesaret-i medeniyemi muhafazadan geri kalmamakla beraber, *dünya ve mâfîhâ*dan e'azz u akdes saydığım akide-i salime-i İslâmiyemi o alçaklardan a'lâ sıyanet etmeyi bilir, din ü imanımla *mâdâme'l-hayat* iftihar edebilirim.

117. Şâyân-ı hayrettir ki, Babıali koca Rumeli kıta-i mübarekesini ve orada sakin bilcümle akvâm-ı müslimenin hukukunu feda etmeye katlanmış iken, Selanik'te vaki ve İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne ait emlaki zay' etmeyi bir türlü hamiyetine yedirememiş, o sâik ile boykotlara ve enva tehditlere tevessül ile Yunanîleri bîzâr etmiş ve *akıbetü'l-emr* emlak-ı mezbureyi kurtarmak ile memnun u mübahî olmuştur!

118. Draç'a vâsıl olduğum Pazar günü (Nisan 26), sekiz-dokuz bin kişi raddesinde tahmin olunan Sırp ordusu Şayak'tan, Kavaya'dan çekilib Draç'da müheyyâ-yı hareket idi. On kıta nakliye vapuru bütün ahmâl ü eskâliyle bu askeri alıb Draç'dan gideceği sırada vapurumuz Draç limanına vâsıl oluyor, nakliyeleri bizi selamlayarak önümüzden geçiyordu.

119. Esad Paşa İşkodra'dan çıktığı sırada mal sandığında mevcut 10.000 lira raddesinde ve tabur sandıklarıyla mîrîye ait olub merâkiz-i resmiyede bulunmuş olan yirmi ve küsur bin lirayı beraberce alıb götürmüş olduğu içün, Osmanlı askerinin keyfiyet-i iaşesiyle Türkiya'ya temin-i avdeti müşarünileyhin himmet ü semâhatine vâbeste kalmış olduğunu hep Türk zâbitleri bilirdi!!

120. **Ahmed Bey Zog**

Mevki ü nüfu[z] babadan evlada intikal etmek şartıyla, iki-üç yüz seneden beri Mat'la havalisinde temerküz eden bir hanedanın fer'-i güzîni olan Ahmed Bey'i on sekiz yaşında ve bir on beş kadar Mat'la havalisi âyânın[ın] başında olarak ilk defa Tiran'da gördüm. Gayetle nazik ve mütevazi görünüyor, ince ve uzun boyuyla sarışın saçlı Avusturyalı bir zâdegâna benziyordu.

Esad Paşa'nın Avlonya'ya girib hükûmet-i müstakilleye itaat etmesi üzerine müzakere ve mübahaseye başladım. İtiraf ederim ki, sinni itibariyle mebâhis-i kavmiye ve müzakerât-ı siyasiyede tecrübe ve vukûfu noksan olduğunu tahmin ederek muhâtaba ve mücâvebede pederâne bir tavır almak istedim. Fakat yavaş yavaş tahminimde yanıldığımı anladım.

Ahmed Bey'in desâseti ve zekâveti nice pîrân u destbânı mat edecek, nice mesâil-i mu'dılayı istediği gibi halledebilecek bir mertebe-i kemalde idi. Sözü tatlı ve gayetle katî ve kuvvetli idi. Muhterizâne ve inceden ince müstehziyâne olarak Esad Paşa'nın sıyanet-i hayatı içün Avlonya'ya gitmemesinde ısrar ediyor ve bu miyanede Mat ile havalisinin ehemmiyet-i mahsusasını serrişte ederek teşkilat-ı cedidenin âtîye terk ve oralarda bir hal-i infirâdın lâbüd olduğunu söylüyordu.

Şübhe yok ki, Ahmed Bey'in böyle bir sebeb-i mevhûmu öne sürmek istemesi ilk defa Avlonya'ya gittiğinde görmüş olduğu suret-i idarenin hatarnâk ve esassız olduğunu anlaması üzerine Avlonya'da temdid-i ikamet etmeyib ve Esad Paşa'ya alet olmak

istemediğinden ileri gelmiştir. Herhalde nokta-i emeli, Arnavutluk'u temsil eden bir heyetin başında bulunmak istemeyib ve hükm ü nüfuzu tahtında bulunan Mat havalisini her ikisinin zîr-i idaresinde bırakmağa arzu etmiyordu.

İsmail Kemal Bey o güne kadar Mat'ta teşkilata lüzum olub olmadığını hayalinden geçirmediği halde, *ceffe'l-kalem* bu teklifi reddediyor ve Esad Paşa teklifte mündemiç olan gayeyi düşünmeksizin, *ala'l-amyâ* kabul-i tebliğde vesâtat eyliyordu. Nihayet Esad Paşa muvafık cevab almadan Avlonya'ya gitmiş, İsmail Kemal Bey' le birkaç gün içün uzlaşmış idi. Fakat genç ve ehemmiyetsiz tanatmak istediği Ahmed Bey'i hükûmeti ve mevcudiyeti içün pek büyük bir tehlike teşkil ettiğini anlamış, Tiran'a avdet eder etmez müşarünileyhin kesr-i nüfuzu maksadıyla her türlü hiyel ü teşebbüsâta müsâraat eylemiştir.

Prens zu Wied'in vürûdunu müteakib her yerden Draç'a gelen eşrâf u âyân gibi, Ahmed Bey dahi berâ-yı tehnîb[68] Draç'a gelmiş idi. Prens'i gördükten sonra Harbiye ve Dâhiliye Nazırı Esad Paşa'yı da ziyaret etmiş idi. Ahmed Bey Paşa'nın yanından çıkar çıkmaz Esad Paşa düşüne düşüne odada gezinmeye başladı. Oğlum Ekrem ve katibi Stavro Stavrizi Efendi hazır oldukları halde, bu sırada Esad Paşa'nın dermeyan etmiş olduğu sözlerden anlaşıldığına göre, Ahmed Bey'i kendisi içün tehlikeli buluyor ve birgün meydan bulursa herkese teveffuk u tahakküm edeceğini işrâb ediyordu!

Avusturyalılar Arnavutluk'a geldikleri zaman Ahmed Bey'in mevki-i mümtâzını tanamış, Colonel rütbesiyle kendisini takrîb etmek istemiş ve buna binaen İtalyanların su-i nazarlarına uğramış idi. Onların tesir-i nüfuzuyla teşekkül eden Draç hükûmetinde Ahmed Bey mevki almamış, tarafeyn bir hal-i tarassutta bulunmuş idi.

Bu heyula-yı hükûmeti yıkmak ve millî bir heyet teşkil etmek üzere Loşna'da tecemmu' eden Şura-yı Ümmet'in mukarrerâtına zemin ü zamana göre en ziyade sahib-i nüfuz sayılan sâldîde eşrâf, Zoğoğlunu alet-i âmâl edinebilecekleri zu'muyla Dâhiliye Nezareti'ne sevk ü intihab etmiş; Ahmed Bey fetanet ü zekaveti sayesinde hepsine üst gelmiş, bunları ve daha birçoğunu hâh ü nâhâh âmâl ü ef'âline alet-i tervic ittihaz eylemiş, harekât-ı

umumiyesi enzâr-ı millette pirayedâr-ı hüsn-i kabul olmuştur.

Esad Paşa'ya gelince, Arnavutluk'a gelmek üzere Paris'te müteheyyî-i hareket olduğu bir sırada hedefdâne-i kaza ve rehrev-i semt-i fena olmuştur.

Ahmed Bey besîm ü beşûş olmak ile beraber çok gülmez, çok söylemez, mizahı sevmez, ciddiyetten ayrılmaz, oyundan hazzetmez, içki kullanmaz. Daima mütefekkir, küçük büyük her hadiseye karşı mütebassır, sevdiğine ve sevmediğine vefakâr, cesaretâver ve faaliyete perestişkâr. İşten usanmaz, muhataradan yılmaz. Herkesin mahiyetince idare-i kelamda mahareti, her şeyde nüfuz-ı nazarı vardır. İşinde kayd u bendden azade ve âmâl ü ef'âlinde sebatı fevkaladedir. Müşarünileyhin husemâsı veya en doğrusu rukebâsı, kendisi[nin] *şedîdü'l-idare* olduğunu iddia ediyor ve Ahmed Bey'in bu meylini bir hükûmet-i meşruta içün pek muhataralı görüyor.

Hakku'l-insaf itiraf etmeli ki, idare-i Osmaniyyeyi, istila-yı ecânibi müteakib Arnavutluk'un tilal ü cibalinde ve bilcümle halkımız arasında bütün kavânîn-i medeniyeyi hakkıyla tatbik etmek imkanı yoktur. Alelhusus, bir racül-i hükûmet herkesin metâmı'ına karşı herkesi hoşnud etmekte ihtimal bulunamaz. Avamfirîb, zayıf bir hükûmet Arnavutluk'ta iş göremez. İcra-yı hükm ü nüfuz edebilecek, asayişi temin eyleyecek bir hükûmet-i kaviyye ancak ahkam-ı kanuniyeyi tatbikte şiddet göstermeye mecburdur. Ahmed Bey mevki-i iktidarda bulundukça bu lüzum-ı mübremi kabulde muztar kalmış, nüfuz-ı hükûmeti takviye etmeyi aksâ-yı emel saymış, pek çok tarafdar kazanmış ve pek az erbâb-ı hırs u hasedi memnun edebilmiştir. Ahmed Bey'in istikbalini keşf etmek güçtür. Yalnız bir hakikat var ki, [o da] müşarünileyh[in] "*Yüksel ki, yerin bu yer değildir*" teranesiyle demsâz olduğudur. Maksadına vusul içün dem-i fırsatı fevt etmez, imhal ü ihmal etmeyi bilmez.

Şâyân-ı kayd u dikkattir ki, Loşna ictimaına karar verildiği zaman Draç hükûmeti bu ictimaın aleyhinde ve İtalya'nın kuvvetine dayanmakta idi. Esadistler millî bir hükûmete değil, Esad Paşa gibi ümmî bir muhterisin keyf ü hevâsına uygun bir emârete tarafdar idi. Halkın temâyülât-ı sahihası bütün bütün meçhul ve bu suretle vaziyet-i umumiye calib-i endişe ve fütûr idi.

Ezici ve kırıcı olmak şartıyla müheyyâ-yı hareket olan bu üç kuvvete karşı Loşna'da toplanmış olanların yegâne istinadı Ahmed Bey'in şahsı ve şahsına merbut olan üç-beş yüz kişiden mürekkeb kuvveti idi. Ahmed Bey her türlü mehâliki istihkâr ederek Loşna ictimaına zahîr olmuş, onun merdâne sebatı sayesinde Loşna mukarrerâtı millî bir tarz-ı mübeccel ile mevki-i icra ve kabule konulmuştur. Bundan dolayı Arnavutluk kendisine medyûn-ı şükran olsa gerektir.

Ahmed zekasıyla hal ve istikbalin mahiyetini takdir etmiş, daima birinci olmağı gaye saymış, her türlü nüfuz u iktidarını ve muhit-i idareyi menfaatine göre tanzim etmiş, büyük küçük fırsatlardan istifade etmeyi bilmiştir.

121. Esad Paşa'nın yegâne şart-ı itilaf olmak üzere ortaya koyduğu madde Mat havalisinin idare-i mülkiyeden istisna ve mümkün olmadığı takdirde, hiç olmazsa yirmi gün bunun tehir edilmesi keyfiyeti idi. Bu babda müsaade olunması içün Avlonya hükûmetine mültezimâne iş'âr olunmuş ve zîrdeki telgrafname cevaben alınmıştır!

> Tiran'da Süreyya Bey, Aziz Paşa, Abdi Bey hazerâtına
>
> Havali-i mezkurede derhal teşkilat icrasına zaten teşebbüs edilemeyecektir. Binaenaleyh, bu cihetin teminiyle itilaf husulüne lutf u gayret buyrulması müsterhamdır.
>
> 15 Haziran 1329, Dâhiliye Nazırı Müfid.

Bundan bir gün sonra, yani 16 Haziran 1329'da Avlonya'ya vâsıl olan İsmail Bey doğrudan doğruya Esad Paşa'ya çektiği telgrafnamede,

> Hüsn-i niyet-i devletlerinden emin olduğumdan, o yolda teminata hacet görmem. Ancak Arnavutluk'un mukâsemesini arzu edenler yalnız aramıza tefrika düşürüb idare-i milliyemizin akîm kaldığını temenni ederler ve bunun içün her şeye teşebbüs eylerler. Zat-ı sâmileri bu kadar muvaffakiyet ü muzafferiyetten sonra, tamam-ı selamet-i vatana sa'y edeceğiniz bir zamanda bir takım erbâb-ı ağrâz şahsınızı bir mânia ve vaziyet ve hareketinizi bir alamet-i teşettüt olmak üzere göstermeye yeltendiler. Eğer bu su-i şâyiâta hatime çekmek ve Arnavutlar idare-i müstakilleye salih olmadıklarına dair olan davalarını batıl göstermek isterseniz, yir-

mi gün değil (!!) bir dakika bile teşebbüsât-ı ıslahiyenin tehirini ne tecvîz ve ne de taleb buyurursunuz (!!)”

diyordu. Hiçbir suretle o havalinin idare-i mülkiyeden hâriç bırakılmasını kabul etmek istemiyordu. Halbuki İsmail Bey Arnavutluk’un bilcümle havalisinde değil, nefs-i Avlonya kasabasında bile ıslahata benzer hiçbir teşebbüste bulunmadığı ve Mat gibi hücra ve idaresi bir kuvvete muhtac olan bir yerin idare-i mülkiyesini deruhde etmeyeceğini ve etmek arzusunda bile bulunmadığı derkâr idi. Olsa olsa bu ısrarıyla Esad Paşa’nın itilafını reddetmek ve kendisinin gaye-i emeli olan kanton usulüne tevfiken Gegalık ile Toskalık’ın ayrılmasıyla vahdet-i idarenin husulüne mani olmak gibi bir fikr-i garibe mail olduğuna hükmolunabilirdi! Binaenaleyh, Esad Paşa İsmail Bey’e verdiği cevabda teşkilat-ı mebsutanın behemehal yirmi gün kadar teminini vaad ü temin edilmezse Avlonya’ya gelmekte ve teşrik-i mesai etmekte mazur olduğunu gösteriyordu! Bu suretle Aziz Paşa ve Abdi Bey’le müştereken keşide ettiğimiz bir telgrafnamede teşkilatın yirmi gün kadar tehiri ve bu müddet zarfında halihazırın ibkâsı içün cevab-ı katî verilmesi lâbüd idüğü beyan olunmuş ve İsmail Bey yirmi [gün] ve hatta yirmi senede bile teşkilat-ı idariye yapamayacağından emin olduğu halde, fikrinde sebat etmiş idi. Meazâlik, Esad Paşa’nın tadil-i fikrine gayret edilmiş, bir guna vaad alınmaksızın Avlonya’ya gelmeye ikna olunmuştur.

121 (Mükerrer). Esad Paşa’nın aradığı bu idi. Bir sıfat-ı resmiye takınarak icra-yı nüfuz etmek, Avlonya hükûmetinin bu suretle vak‘u itibarını kesr ile istediği gibi hükm ü hükûmet sürmek idi. İsmail Bey Esad’ın bu maksadını temin etmiş ve halbuki Paşa’yı hükmüne râm etmek veya bilmuhakeme ceza vermek elinde iken, serbest bırakmıştır.

122. Hatırımdadır ki, bir gün eşrâftan Malik Ağa merhum yanıma geldi ve ne içün kanton usulüne muhalif olduğumu sordu. Malik Ağa ümmî olmak ile beraber, pek ziyade zeki ve gayetle hayırhâh idi. Sualindeki halisiyet üzerine, bu fikri kim[in] ilka ve telkin ettiğini sual eyledim. Bana dedi ki,

-“İsmail Bey’in yanından geliyorum. Müşarünileyh, Avlonya’nın varidat-ı miriyesi 60.000 lirayı tecavüz ediyor. Halbuki İşkodra ve Mat ile Debre havalisinin bütün geliri 20.000 lirayı bâliğ ol-

muyor. Binaenaleyh, paramızı Gegalara (!!) yedirmekten ise, 60.000 lira ile her sene kazamızı imara çalışmak ve kendi kendimizi idare etmek evlâ olduğunu söylüyor."

123. Bu gîrûdâr ibtila sırasında pek feci ve fecaati nisbetinde hazin ü şenî bir vaka-i müellime oldu! Resneli Kolağası Niyazi Bey münhezim olmuş olan Osmanlı ordusuyla Fir'e gelmiş idi. Bu arslan yürekli kahraman hasta ve bî-derman idi. İstanbul'a gitmek, başının çaresini kendi sefa ve devasını aramak üzere Avlonya'dan geçmeye mecbur idi. Kıvrana kıvrana iskeleye indirildi. Yığınlarla istif edilen peksimet çuvallarının arkasına dayanarak âh u enîn ile vapurun vürûduna muntazır oldu. Arkasından nâmerdane atılan iki kurşun bu merd-i âlî-himmetin hayatına hâtime verdi. Kurşunları çıkan [sıkan] eller İsa Ağa Boletin'in biraderzadesi Yunus Boletin ile rüfekâsından Bayram idi.

Niyazi Bey Resne Dağları'na çıktığı zaman, yalnız Devlet-i Osmaniyye'yi değil, bir Arnavut hissiyle vatanını, vatandaşlarını dahi zulümden, zeval-i izmihlalden kurtarmak sevdasında idi. Arnavutluk o hengâmede devletten ziyade tehlikede idi. Bu hamiyetli ve pek kıymetli Arnavut galeyan-ı hamiyetle dağa çıkmış, bir avuç arkadaşıyla Sultan Abdülhamid'e ve onun satvet ü kudretine karşı durmuş, büyük bir hamaset ü şecaat göstermişti. Hırs-ı câhtan azade ve meşrebi pek sade idi. Arkadaşları alelumum sermest-i rehîk-i ikbal olmuş iken, kendisi dağa kolağası çıkmış, bunca muvaffakiyetler ve ulviyetlerle beraber yine kolağası olarak terk-i hayat eylemiştir. Halbuki Niyazi Bey'in mevkii ol kadar yüksek idi ki, en büyük rütbe ve mevkide bulunan İttihadcılar elini eteğini öpmek ile iftihar ederlerdi. Hükûmet-i muvakkate buna karşı lâkayd davranmış, en adî bir adamın hakkı olan himaye-i kanuniyeden bile mahrum tutulmuş ve beyhude yerde telef edildiği halde, cânîye kimse bir şey dememiş; zavallı Niyazi Bey saklı saklı defîn-i hâk-i gufrân olmuştur (*Rahmetullahi aleyhi rahmeten vâsi'a[ten]*).

124. Müşarünileyh mahrem-i râz edindiği yarânının ilkaatına kapılarak en ziyade ürktüğü adam bu abd-i aciz idi. Halbuki ben rakib-i hükûmet ve talib-i riyaset değil idim. Teşekkül eden hükûmetlerin hiçbirine dahil olmağa ve bir vazife-i resmiye deruhde etmeye cesaret etmemiş, iktidarımı gayr-ı kâfi görmüş idim. Bu

Resneli Niyazi Bey

suretle beni rakib görmemesini ve herhalde beni Arnavutluk'un en halis bir hâdimi olarak tanamasını rica eylemiş idim.

125. Muvaffakiyât-ı istiklalcuyânesi abd-i acizin cümle-i müstahzarâtından olduğunu takdir ü ikrar azmiyle çektiği telgrafname:

Süreyya Beyefendi'ye,

İltifat ve inayet-i devletlerine teşekkür ederim. İsmail Kemal.

126. *Kontrol* azası 1913 senesi Temmuzunda Avlonya'ya muvâsalat ve Arnavutluk hükûmeti namına azalığa intihab olunan Libohovalı Müfid Bey ile beraber ifa-yı vazifeye mübaşeret etmişlerdi. Fakat ne İsmail Bey bunlara bir guna müzaherette bulunmuş ve ne de bunlar İsmail Bey'e ızhar-ı emniyet eylemişlerdir.

İsmail Bey idare-i mülkiyeyi teftiş ü murâkabeden azade tutmak ve alelhusus umur-ı maliyeyi bir kayd u nazara uğratma-

mak isterdi. Halbuki Heyet-i Murakabe bu hale karşı lâkayd göründüğü halde, İsmail Bey'den emn u itimadını kaldırmış; tarafeyn birbirine muhâsım kesilmiş ve bu suretle her şey çığırından çıkmıştır!

127. Napoli'de Otel Royal'de Süreyya Bey'e,

24 Ağustos 1329, 149 Numara.

19 Ağustos 1914 [22 Ağustos 1913][69] tarihli tahriratınıza cevaptır. On beş gün zarfında umur u hususâtınızı *ba'de't-tesviye* avdet etmek üzere Dersaadet'e azimetinize müsaade ve keyfiyet polis müdiriyetine tebliğ olunmuş olmakla, azimette muhtar bulunduğunuzu beyan eylerim, efendim.

İstanbul Muhafızı Miralay Ahmed Cemal

[Telgrafın orijinali sondaki Ekler kısmında yer almaktadır.]

128. Kapıya girdiğim dakikada, yetmiş yaşında olduğunu tahmin ettiğim sakallı ve keten? elbiseli bir bîçarenin yerlerde bîtâb olarak sürüklendiğini ve bir az su arayıb dâr-ı hâna feryad ettiğini görüb, dehşetyâb oldum. O sırada Arnavutlar İstanbul'dan sürülüyor, pek elim bir suretle birçok halk ta'zîb olunuyordu. Sürülenler meyanında biraderim Neşet Paşa ile damadım Ayet Bey vesâir birçok akraba ve eviddâmız vardı.

129. Fi'l-hakika, ol günlerde Viyana'dan, Bükreş'ten ve Atina'dan gelen ajanslar bu abd-i acizin başvekaletle kabineyi teşkile memur olduğumu yazıyor, İstanbul'daki mevki-i vaziyetimi pek ziyade işkâl ediyordu!

130. 25 Kanunıevvel 1329 tarihiyle Esad Paşa'nın yazdığı bir mektubda, "*Avlonya'da vukua gelen Bekir meselesi hakikaten mucib-i hayrettir. İsmail Bey müsebbib-i hakiki olduğuna Kontrol Heyeti hâlâ şübhe ediyorsa, heyhât*" cümleleri münderiçtir. Esad Paşa her zaman bu meselede iddia-yı beraat ediyor, vukuat dahi böyle gösteriyordu!

132.[70] Almanya Sefiri Baron Wangenheim bize verdiği teminat-ı muhâsenetkârâneyi şu suretle eda etmiş olduğundan, zikr-i cemili berâverde-i zeban-ı şükran etmekten vazgeçmem.

133. İsmail Kemal Bey tarafından intihab ve istihdam olunan zabtiye efrâdının kumandanı Trakaslı Alim Ağa Mehmed'in vukuattan pek çok zaman sonra verdiği malumata göre, mir-i müşarüni-

leyh Hollandalı zâbitin kumanda ettiği jandarmaların iskeleye gelib etrafı sarmış olduklarını görür görmez pek çok telaş göstermiş ve Alim Ağa'nın maiyetinde ne kadar adam olduğunu sormuş idi. Alim Ağa, yüz kadar zabtiye[nin] emrine müheyyâ olduğunu söylemiş, bunların hemen celb edilmesini emreylemiş ise de, mir-i müşarünileyh muahharan her ne maksada mebni ise, bundan feragat ederek mahzun u meftur olduğu halde yalnızca kalmıştır.

Öyle hissolunur ki, İsmail Bey bâdî-i emirde taht-ı tevkife alınmaktan korkmuş ve bir tedbir-i ihtiyatî olmak üzere kendi zabtiyelerini celb etmek istemiş idi!

134. İhtimaldir ki, Almanya sefirinin bu babda müracaatı üzerine Avusturya hükûmeti tebdil-i niyet ve men-i harekete karar vermiş olsun!

İstanbul'da Avusturya sefir-i kebiri bulunan Kont Pallavicini devletin Arnavutluk'a ait siyasetini takibe mecbur olmak ile beraber kendisi bu siyaseti şiddetle tenkit ediyordu ve Arnavutların teşkil-i hükûmet ve muhafaza-i mevcudiyet edemeyeceklerini beyan ile, Arnavutlara karşı bir hoşnudsuzluk ve emniyetsizlik gösteriyordu. Binaenaleyh, Arnavutluk'u himaye-i Osmaniye'ye koymak fikrini en ziyade tervic edenlerden biri olduğuna ve hep bu teşebbüsât u sevkiyatı teshil ü tervic edenlerin başında bulunduğuna kâniyim.

135. Bu tertibatı Bekir Efendi zaten bana tamamıyla İstanbul'da ifşa etmiş, ona binaen bütün tafsilatıyla sefarete ve Prens'e malumat-ı sahiha verilmiş idi.

136. Sual-i vâkıa cevaben Prens zu Wied'e yazdım ki: "İşkodra el-hâletü hâzihi düvel-i sittenin idaresinde bulunduğunu ve havalisi ise bu idareden istisna edildiği halde Mirdita'da, Malisiya'da henüz hükûmet-i merkeziyenin hükm ü tesiri mahsus olmadığı içün, vahdet-i idareyi temine medâr olmak ve İşkodra kasabası idare-i ecnebiyeden kurtulmak üzere orası payitaht olması elzemdir."

137. Arnavutluk tac ü tahtına suret-i sahihada namzed gösterilen üç zat meyanında Dük D'Urach ikinci ve İsveç Kralı'nın ikinci mahdumu Prens Şarl üçüncü olarak sayılırdı. Malumat-ı sahiha ve istıtla'ât-ı vâkıama göre, Avusturya Veliahdı Arşidük Ferdinand'ın hemşiresini almak şartıyla Dük D'Urach'ın Arnavutluk

tahtına ıs‘âdına Veliahd-ı müşarünileyh pek ziyade arzu göstermiş ve Almanya İmparatoru’nun bu hususta müzaheretini istemiş idi. Binaenaleyh, Arşidüşes’in validesi Marya Tereze’nin [Maria Theresa] inzımam-ı malumatıyla bir aralık Dük D’Urach Viyana’ya gelmiş ve şehr-i mezkurda bulunmuş olan Arnavut rüesâsıyla görüşmüş idi. Fazıl Paşa Topdanî ve Derviş Efendi Hima ile sâir bazı zevâttan mürekkeb bir cemaat Dük D’Urach’ı ikna ederek Kataro’ya birlikte alıb götürmüşlerdir. Maksatları Kataro’dan Arnavutluk’a *an-cemaatin* geçib, Dük D’Urach’ın hükümdarlığını ilan etmek ve Avrupa’yı bir emrivaki karşısında bulundurmaktan ibaret idi. Dük D’Urach bu yolda birçok zahmetler ve masraflar ihtiyar eylediği halde, böyle bir teşebbüs-i cesurâne Arnavutluk’un muhalefetine ve İtalya hükûmetinin itirazına maruz kalacağını derk ü teyakkun etmiş ve Kataro’dan Viyana’ya avdet eylemiş idi. Viyana’da A[r]şidüşes Marya Tereze’nin tavsît eylediği Mösyö Sibers [Siebert] namında bir zat teşebbüsatta ve Arnavutlarla münasebatta bulunmuş ise de, İtalya devleti Katolik mezhebinden bulunan bir prensin Arnavutluk’a hükümdar olmasını hiçbir vechile istemezdi. Bu muhalefet-i katiayı tahmin etmek istemiş Belvedere takımıyla Ballplatz ricâli arasına, yani en doğrusu Veliaht Arşidük Ferdinand ile Kont Berchtold meyanına bundan dolayı pek bariz bir burudet girmişti. İkinci defa olarak Dük D’Urach Viyana’ya götürülmüş ve Mösyö Sibers’in hanesinde mütenekkiren iki gün kalmış idi. O sırada kendisiyle mülakatımızı tertib eden Mösyö Sibers bizi alıb Viyana hâricinde bulunan hanesine götürmüş, müşarünileyh ile görüştürmüştü. İtirafa mecburum ki, müşarünileyhin liyakat u faziletine ve alelhusus Arnavutluk’un ahvâl-i âmmesi hakkında peyda eylediği vukuf u malumata hayran kaldım, kendisinin mezhebine İtalya’nın i‘râz u itiraz eylediğini bildiği halde takib-i maksattan vazgeçmek istememiş ve hatta Protestan olmağa bile razı olduğunu İtalya Hâriciye Nezareti’ne bilvasıta bildirmiş ise de, İtalya hükûmeti bu teminata kanaat getirmemiş ve Veliaht’ın icbârıyla Hâriciye Nezareti’nin Roma’ya tekrar eylediği müracaat dahi tesir-i matlubu icra etmemiştir.

Müteveffa-yı müşarünileyh Dük D’Urach altı evlat babası ve o zaman senevî 200.000 mark raddesinde varidat sahibi idi. Nâil-i

emel olmak üzere sarf olunan paralar hep Veliahd-ı müşarünileyhin hazine-i hassasından tediye olunduğuna kâniyim. Birkaç gün sonra Viyana'dan Roma'ya geldim. Marki dö San Guiliano ile mülaki olduğumda, lalettayin Katolik olmamak şartıyla Arnavutlar herkesi prensliğe intihab ederlerse, İtalya devleti[nin] muhalefet etmeyeceğini beyan eylemiş ve İsveçli Prens Şarl'ın dahi namzedliğinden resmen feragat eylediğini söylemiş idi. Bu vesile ile ben İngiltere hanedan-ı hükümranîsine mensub bir prensin intihabı münasib olacağını arz ettiğimde,

- "Londra'da dört-beş sene bulundum, bilcümle efrâd-ı hanedanı tanadım. Arnavutluk'un idaresini deruhde edebilecek muktedir bir zatın onlar meyanında bulunacağını tahmin etmem" cevabını vermiş idi. Bu suretle Prens zu Wied'in namzedliği rekabetten azade kalmış ve Romanya hanedan-ı hükümranîsi namına Viyana'ya gelen Romanya veliahtının büyük biraderi Şarl dü Hohenzoller'in [Karl von Hohenzollern] tavassutu üzerine Avusturya devleti tarafından müşarünileyh düvel-i sâireye teklif olunarak mazhar-ı hüsn-i kabul olmuş idi.

138. Murakabe Komisyonu İsmail Kemal Bey'e terk-i umur ile Arnavutluk hâricine çıktığı sırada, kayd-ı hayat şartıyla mahiyâne 50 napolyon maaş tahsis eylemiş, ancak memleketten dilgîr olarak çıkıb giden mir-i müşarünileyh bu maaşı bidayeten kabul etmemek istemiş ise de, bilahare duçar olduğu muzayaka-i şedideden dolayı maaş-ı muhassas istid'â etmekle, Arnavutluk hükûmeti kralın memleketten azimeti gününe değin İsmail Bey'e 50 napolyonu muntazaman i'tâ eylemiş idi. Kralın azimetinden sonra memleket, malum olduğu üzere, bir müddet-i kalîle eşkıya ve usâtın ellerine geçmiş, onu müteakib Esad Paşa Arnavutluk'a gelib hükûmeti zabt etmiş idi.

İtalya henüz harbe iştirak etmediği bir zamanda İsmail Bey İtalya'da bulunduğu içün, Esad Paşa'nın ısrarı ve Baron Aliotti'nin iş'ârı üzerine İtalya memâlikinden ihraç edilerek Viyana'ya gelmiş idi. Viyana'da İsmail Bey hürmet ü müzaheret gördüğü halde, İtalya sefirinin talebiyle veya ona vesile-i şikayet vermemek maksadıyla Viyana'dan azimeti tesrî olunmuş ve Harb-i Umumînin devamı müddetince müşarünileyh Paris'te kalıb pek çok zaruret ü zahmetler çekmişti. Harbin nihayetlerine doğru, Ame-

rika'daki Arnavutların bir fırkası tarafından davet edilmekle dünya-yı cedîde geçmek üzere İspanya'ya vardığında menzil-i maksuduna gidebilmesini yine İtalya devleti işkâl etmiş ve müşarünileyh *âkıbetü'l-emr* Roma hükûmeti tarafından dermeyan olunan daveti kabule ve İtalya'ya tekrar gitmeye muztar kalmıştır.

139. Esad Paşa reis-i heyet, Görice sancağı namına Doktor Turtulli ve Abdül Efendi Upi, Draç sancağı namına Ekrem Bey Vlora ve Miltisazi Şalvari, Ergiri sancağı namına Ekrem Bey Libohova, Berat sancağı namına İlyas Bey Viryoni ve Co Murtaka, Tiran ile havalisi namına Sami Bey Viryoni, Elbasan sancağı namına Şevket Bey Verlaci ve Lef Nosi, Avlonya sancağı namına Doktor Apaminondo Koleka ile Yusuf Hamzaray Efendiler, Poka ve havalisi namına Hüseyin Bey Viryoni ile Hasan Bey Priştina, İşkodra sancağı namına Torti Çoba.

140. Esad Paşa'nın Prens'e suret-i sadakat göstereceğini müeyyiden bir vesika 3 numaralı ve … sahifede zeylen münderiçtir.

141. Bu vesile ile Prens zu Wied'in Arnavutluk murahhaslarına hitaben irad eylediği nutuk hatt-ı destiyle yazılmış bir surette aynen dercedilmiştir: [Kitapta bu metnin nutku bulunmamaktadır.]

142. En evvel Prens zu Wied başvekaleti biraderim Ferid Paşa merhuma teklif etmiş ve müşarünileyh hastalığından bahis ile i'tizar eylemiş idi.

143. Prens'in muvasalatıyla beraber ahaliye neşr eylediği beyannamenin aynı olmak üzere bervech-i zîr derc-i sahife olunur:

Arnavutların Kralı Ekselansları Tarafından Çağrı

Arnavutlar!

Bugün talihimizin tecellisi sona eriyor ve hür ve bağımsız Arnavutluk yeni tarihine girmek üzeredir. Vatanımızın kaderi bundan böyle Kral'ın eline, Hükümetin insafına ve vatanseverlerin faziletlerine bırakılmıştır.

Önümüzdeki yolumuz uzun ve engellerle ekilmiş vaziyette, fakat eski tarihinin ünlü miraslarına sahib bir millete hiçbir engel aşılmaz değildir, hele sizin gibi kendi terakkisi için çalışmaya metin bir iradeye sahib bir millete.

Bizim ve neslimizin görevi daima; tüm gücümüzle milletimizin bahtiyarlığını aramak olacaktır.

İşte bu duygularla esinlenmiş olarak bizler, sizin ellerinizden Arnavutluk'un tacını kabul ettik.

Arnavutlar!

Bu tahta çıkma zamanımızda istisnasız olarak sizlerden; Kralınızın etrafında birleşmiş olarak millî emel ve hedeflerimizi gerçekleştirmeye kendileriyle işbirliği beklemekteyiz.

Birinci Wilhelm

[Arnavutça metni tercüme eden Dr. Mithat Hoxha'ya müteşekkiriz -editör-].

145.[71] Belgrad sefaretine Tiranlı Fazıl Paşa Topdanî ve Sofya sefaretine Koniçeli Mehmed Bey tayin olunmuş ve Fazıl Paşa Belgrad'a gitmek üzere Viyana'ya geldiği günlerde Harb-i Umumî ilan edilmiş idi. Mehmed Bey dahi *Kontrol* Heyetinde bulunmuş olan Fraşarlı Mehdi Bey'in yerine memur olmuş idi.

146. Saray heyeti bervech-i âtî teşekkül etti: Başmabeynci Sami Bey Viryoni, Seryaver Ekrem Bey Libohova, Emir Zâbiti Vasapaşazade Selim Bey, Saray Nazırı Almanyalı von Trona, Katib-i Hususî İngiliz Yüzbaşısı Armstrong,[72] Dam Dönor[73] Almanyalı von Witmann, Madam von Pfuel, Ekrem Bey Libohova'nın haremi Fazilet Hanım. Muahharan erbâb-ı kıyamın galeyanı sırasında Hristo Meksi Müşavir-i Has ünvanıyla saraya intisab eylemiş idi.

Zat-ı âlî-i hükümdarîye senevî 500.000 frank tahsisat iʿtâsı Meclis-i Hass-ı Vükelâca taht-ı karara alınmış ve bilcümle nazırlara 70'er ve Turhan Paşa'ya 120 altun maaş tahsis olunmuştur. Halbuki vüsʿat ü nüfusça ol zaman Arnavutluk'tan pek de farkı olmayan Karadağ hükûmeti yalnız dört nazırdan ibaret olan Heyet-i Vükelâsının mecmu'una 100 altun maaş bile vermediği nazar-ı dikkate alınırsa, bu maaşâtın tahsisi emrindeki semâhat şâyân-ı tenkit olsa gerektir!

147. Alelhusus *Kontrol* Heyetinin tanzim ü telfik eylediği Nizamname-i Esasiye'de Harbiye Nezareti namıyla Arnavutluk'ta bir idarenin mevcudiyeti yok idi.

Londra Konferansının mukarrerâtına tevfikan, yalnız bir kuvve-i zâbıta olacak ve bu kuvvet Hollandalı zâbitânın kumandası altında bulunacaktı.

148. *Kontrol* Heyeti Avusturya namına evvela Konsül-General Mösyö Petroviç ve sonra Konsül-General Mösyö Kral, İtalya namına ev-

vela Mösyö Leoni ve sonra Konsül-General Mösyö Gali, Fransa namına Konsül Mösyö Krajewski, İngiltere namına Maslahatgüzar Mösyö Lembi [Harry Harling Lamb], Rusya namına Maslahatgüzar Mösyö Petrayev, Almanya namına evvela Konsül-General Mösyö Winckel, ba'dehu Nadolni, Arnavutluk namına evvela Müfid Bey, sonra Mehdi Beyefendi ve daha sonra Mehmed Bey Koniçe.

149. Avusturya ve İtalya'dan sonra diğer devletler dahi birer birer sefirlerini göndermeye başladılar: Fransa sefiri Vikont dö Kontini, Romanya sefiri Mösyö Yorgala, Almanya maslahatgüzarı Mösyö von Loçbus, Sırp sefiri Mösyö Gabriyeloviç, İngiltere maslahatgüzarı delege Mösyö Lamb, Rusya maslahatgüzarı Mösyö Petrayev (delege), Yunan sefiri sabık Korfu Prefesi Mösyö Kostantin Vartas, Bulgar sefiri Mösyö Pavlof.

150. Zat-ı Hükümdarînin Katibi ünvanıyla Avusturya devleti namına Mösyö Buchberger sarayda bulunuyordu.

151. Mirdita'da bin kadar (!!) etfâlin talim ü iaşe ve idarelerini tanzim etmek üzere bir mektebin küşadını tensib eden Maarif Nazırı masarif-i umumiyesini, muallimlerin suret-i intihab u tedârükünü ve tedris edilecek kütüb ü resaîlin nasıl ihzâr ü tertib edileceklerini, halkın kabiliyetini ve ne raddeye kadar buna muvafakat edecekleri maddesini mülahaza etmeksizin binasının hemen inşası içün Avusturyalılarla pazarlığa giriştiğini gördük. Halbuki yalnız bu mektebin temin-i idaresi içün birbuçukmilyon franka ihtiyac olduğunu kimse düşünmez, varidat-ı hükûmeti kimse mukayese etmeye bile lüzum görmezdi.

152. Bend-i Mahsus, 1 Mart 1923.

İstitrad tarikiyle izaha mecburum ki, bugün dahi maarifimizin tarz-ı neşr ü taliminde bir ıttırad u intizam yoktur. Egerçi birçok mektebler açılmış, birçok talebe Avrupa'ya gitmiş ve gönderilmiş ise de, mekteblerde tedris olunan kütüb ü resâil el'ân noksan olduğu gibi, Avrupa'ya giden talebe dahi bulundukları yerlerde bir teftiş ü murakabe altında değildir.

Fikr-i kâsırânemce, maarif-i kavmiyemizde en ziyade nazar-ı dikkate alınacak mesele tedrisât-ı tâliyedir. Tahsil-i âlîye sevk olunacak şakirdânın tahsil-i ibtidaîyi ve bir ecnebî lisanıyla beraber tahsil-i tâlîyi ikmal etmesi lâbüddür. Şakirdânı tahsil-i âlî ve

tâlîye sevk etmek içün tahsil-i ibtidaîlerini ikmal etmeleri lâbüddür. Bu rabıta temin olmadıkça ihtiyar edilecek fedakârlıktan bir faide yoktur.

Halbuki gerek ibtidaî ve gerek tâlî tahsil içün mevcud mektebler ihtiyac-ı hâzıramıza kâfi değildir. Hele muallimlerin kısmı küllîsi[nin] ne tahsil-i ibtidaîyi ve ne de tahsil-i tâlîyi ikmal ettirecek iktidarları yoktur.

Mekatib-i ibtidaiye ve tâliyede görülen muallimlerin birçoğu bayağı bir mektebin mubassırlığını veya bevvâblığını bile idareden acizdir. Bunların intihab u istihdamlarında tutulan usulü layıkıyla anlayamazsam da, gördüğüm âsâra göre adam kayırmaktan ibaret olduğuna kâilim. Kimseye ta'rîz etmeyi düşünmeksizin diyebilirm ki, tahsilin derecât-ı muhtelifesini temin içün, teşkilat-ı cedîdeye ve alelhusus asrî bir Darülmuallimîn tesisine ihtiyacımız vardır.

Mekâtib-i ibtidaiyeden yetişen şakirdân içün henüz vücudu olmayan tedrisat-ı tâliye mekteblerini açmalı, mekâtib-i ibtidaiyeden daha a'lâ, daha kesretli şakirdân yetiştikçe, mekâtib-i tâliye tezyîd olunmalıdır. Bu mektebleri ecnebî mütehassısların idare-i münferide ve mutlakasına tevdi eylemeli ve bu suretle terakkiyât-ı medeniyeden istifade edebileceğimize ümidvar olmalıyız.

Mekteblerde okunacak kütüb ü resâili tefrik ve müelliflerine câizeler ve mükafatlar tahsis etmelidir. Evkaf-ı mahalliyeyi bir idare-i salime altına alarak, mekteblerin ihtiyacât-ı mübremesini ikmal içün varidât-ı vakfiyeden bir hisse-i azime ifraz olunmalıdır.

Evkafı çok olan Avlonya'da, Berat'ta, Tiran'da, Draç'da birer lise küşadı içün hükûmetin tahsis edebileceği mebâliğe mahall-i mezkure evkaf varidâtının kısmen ilavesiyle maksadın teminine çalışmalıyız. Evkaf-ı mezkurenin kısm-ı küllîsi maarif ü mekâtibe meşrût ve binaenaleyh, *mâ-vuzi'a-leh*'ine masruf olduğu içün, kimsenin tereddüd ü şikayetine mahal yoktur. Zaten ve zamanen mekâtibin temin-i idaresinden, ebnâ-yı vatanın selamet-i âtiyesinden akdes ne olabilir ki, bu evkaf bu surete hasr olunmayıb da şunun bunun yed-i gasb u ibzârına terk olunmağı caiz görülebilsin? İhtiyacât-ı ilmiyemiz içün sarf olunacak paralar bizce pek ziyade kıymetli ve ehemmiyetlidir.

Bütün milletin gaye-i mühimmesi, istikbalimizin ümidi, şübbân-ı vatanın müktesebât-ı ilmiye ve fenniyelerine muallaktır.

Bunda ne kadar fedakârlık ihtiyar olunursa, o derece husul-i maksada hizmet edilmiş olur. Yoksa kâselîsân-ı evkafın imla-yı batn-ı şerifi içün o kadar varidâtı terk ü hibe edersek yalnız hükûmetin vereceği tahsisat ihtiyacatımıza kafi olamaz ve efrâd-ı millet bu derd-i elîm-i bedavet ü cehaletten kurtulamaz. Milleti üç-beş imamın bereket ve duası ihya etmez; millet yalnız mekteblerle ve âsâr-ı medeniyeyi elde edinmekle daim ve mesud olur. Ükelâ-yı suhtun ref' edeceği duaların zamanı geçmiştir; şimdi mekteblerin ıslahı, medâris-i ilmiye ve âsâr-ı nâfiamızın istikmali gibi işlerle herkes tevağğul etmelidir.

Hükûmetimizi nâ-ehiller eline bırakmamak, kaht-ı ricâl beliyesine bir deva-yı acil bulmak içün elsine-i ecnebiye ile beraber tedrisât-ı tâliyeyi ikmale lüzum vardır.

Müdevvenât-ı medeniye ve tabirât-ı fenniye ve ilmiyeden mahrum olan lisanımızı ıslah edinceye kadar fünûn-ı âliyeyi elsine-i ecnebiye ile tahsile mecburuz.

Avrupa'ya gönderilecek ve gidecek talebe behemehal bir lisan-ı ecnebî tahsiline muhtaçtır. Bunları mebâdî-i tahsillerinden itibaren ihzar etmedikçe muntazır olduğumuz faide hasıl olamaz. Bu talebe, gidecekleri mekâtibde *mecburiyyü't-tahsil* olan lisan-ı aslîye evvelce kesb-i vukuf etmiş olmalıdır. Dâhil olacakları mekâtibin lisanını önce öğrenmezlerse, elifbâdan başlamağa muztar olurlar. Böyle sinleri geçmiş talebe, dört-beş yaşındaki sıbyan arasına karıştığı anda, ya gayret-i nefsleri mecruh olur veya hüzn ü teessürlerinin sâika-i tabiyesiyle bir rah-ı nâ-refteye süluka muztar kalır.

Hükûmetin tahsisatıyla giden talebeye gelince, bunlar keyfe mâ yeşâ' intihab olundukları içün rakiblerine karşı haksızlık yapıldıktan başka, tahsil-i ibtidaîleri ve tâlîleri noksan olan bu talebe hiçbir lisan-ı ecnebî ile mütekellim değildir. Bu cihetle kendilerinden beklenen menfaat heba olub gider. Halbuki bi'l-imtihan evleviyet ve ehliyetleri sabit olanlardan intihab ve bir [lisan-ı] ecnebî tahsiline sevk ü icbar olunsalar, zeka ve irfanlarının mükafat-ı sahihasını ve hükûmet müzaheretini görüb müstefid olurlar.

Alelumum Avrupa mekteblerine giden talebenin bir murakabe-i ciddiye ile tahsilleri ve etvâr u terbiyeleri takib edilmekteki muhassenâtı izaha bile lüzum görmem.

Milletin gaye-i mühimmesi ve istikbalimizin ümid-i münferidesi olan bu talebenin muhafaza-i edeb ü terbiyeleri ve temin-i tahsil ü talimleri emrinde ne kadar ihtimam olunsa yeri vardır. Arnavutlar irtica beliyesinden kurtulmak, bir nokta-i kemale doğru yükselmek içün ilmî ve edebî, ictimaî ve sınaî iştiğalâta vakf-ı vücud etmeye, yani secâyâ-yı bedaveti mezâyâ-yı medeniyete kalbeylemeye muhtaçtır. Binaenaleyh, pek büyük tetkikat ve müzakerâta, pek mühim mesai ile azim bir vukuf ve malumata muhtac olan bu meseleye karar vermek üzere, fazl u irfan ile temeyyüz eden mebusândan ve ilm ü kemal ile temeyyüz eylemiş zevâttan mürekkeb bir Encümen-i Dâniş'in tesisi ve öyle herkesin custcû-yı menfaat ü hevesi[nden], devam-ı nezaretle makamlarını baziçe-i siyaset ittihaz eden nuzzârın re'y-i hodundan bu mesâilin kurtarılması zamanı gelmiştir, sanırım.

Hükûmete ait olan bu vezâif-i mühimmeyi *alâ kadri'l-imkân* enzâr-ı dikkate koyduktan sonra, şurasını dahi izaha mecburum ki, bizde tenevvür etmek isteyen gençlerimiz hep devlet memuriyetiyle bekâm olmağı emel ediyorlar.

Vâkıa, cahil bir takım eşhâsın ellerinden mihver-i idareyi kurtarmağı ve seviye-i fikriyesi yüksek olan şübbân-ı vatanın uhde-i irfanına tevdi etmeyi hepimiz temenni ederiz. Fakat muh[i]timizin memurdan ziyade müteşebbis erbâb-ı iktidara ihtiyac-ı küllîsi vardır. Ehliyetli memur görmeyi mütehalikâne arzu etmek ile beraber, muhtac olduğumuz birçok müessesât-ı sınâiye ve iktisadiyenin başında dahi muktedir ve münevver gençlerimizin bulunmasını şiddetle dileriz. Herhalde emrâz-ı kavmiye ve ictimaiyemizin mahiyetini anlamağa, bir takım hayalât u hurafâta iman getirib de vadi-i hızlâna gitmeye zamanımız müsaid değildir. Bunu efrâd-ı ümmete suret-i vâzıhada anlatmak, âtiyen tenevvür edecek gençlerimize ait bir vazife-i mühimmedir.

Bizim necat u selametimiz, servet ü saadetimiz, velhasıl her türlü sefalet-i hâzıramızdan halâsımız, hep yetişecek gençlerimizin irfanına bağlıdır. Terakkiyât-ı medeniyede mahall-i tatbik aramağa mecbur olan bizler, mütefennin talebemizi yalnız memuriyetlerde ve iki-üçyüz frankın arkasında görmek hevesinde değiliz. Bütün servet-i milliyeyi hüsn-i idareleri altına alabilecek müessesâtın başında bu talebeyi görmeyi arzu ederiz.

153. Okuması yazması olmayan ve hiçbir idarede tecrübesi sebk etmeyen eşhâsı küçük büyük her türlü menâsibe ehil görmek, lüzumlu lüzumsuz memuriyetler ihdas etmek usulünü en evvel İsmail Kemal Bey icad etmiş, kendisini istihlaf eden heyetler de bu bid'ate devam eylemişlerdir. Halbuki henüz kavânîn ü kavâide merbut ve müktesebât-ı ilmiye ve evsaf-ı sâiresi mazbut olmayan memurîn çoğaldıkça, çarh-ı idarenin mihverinden çıkması ve memleketin feyz ü terakkisi yollarının kesilmesi tabiîdir. Muahharan hükûmetimiz meşrutî bir şekilde tesis edib, mebusân-ı kiram dahi buna bir çare düşünmek, ehliyetli memurların hukuk-ı müktesebelerini bir kaide-i muttaride tahtına almak lazım gelir iken, hevesdâr-ı nezaret olanlar nâzım-ı manzume-i devlet olduklarına kanaat getirerek, hiçbir nezarette kendilerinin iddia ettikleri kemalât u meziyyâtı göstermemiş, mütehassıslar celbiyle umuru erbâb-ı liyakata tevdi ve idare-i devleti ciddî bir kanuna rabt etmek istememişlerdir! Halbuki memurînin hâiz olmaları lâbüd olan evsâf[ı] tayin etmedikçe, tarz-ı intihabları bir karar-ı katîye merbut olmadıkça nezaretlere hâriçten yanaşma suretiyle gelen ve getirilenlerin arkası kesilemez ve kimse hakk-ı müktesebinden hal ü âtîde emin olamaz. Memurlar nâzırlara değil, nezaretlere mâl olmak ve feyz ü terakkilerini yalnız kendilerinin meziyet ü hizmetinden beklemek lazım gelir, sanırım.

154. Bunların suret-i celbi ve fiyatlarının tayin-i kemmiyeti pek ziyade şâyân-ı tetkiktir. Evrak-ı müsebbetesini hükûmet-i hâzıra meydana çıkarmağa himmet ederse, bir devlet-i muazzamayı temsil edenlerin mahiyet-i sahihasını meydana koymuş, bir numune-i ibret gösterilmiş olur, sanırım.

155. Evrak-ı mevcudede mevâdd-ı seb'a namı verilen müsaadât-ı mahsusa ve matlubeden üçü jandarmaların tensikatına, memurîn-i müstahdemîn meyanında Hıristiyanların kabulüne dair şeyler vardır. Halbuki Arnavutluk hükûmeti esasen din ü mezhebi değil, memurînin ehliyet ü kifayetini aramağa karar verdiği içün, mevadd-ı mezkureyi zikre bile lüzum yok idi. Bu mukarrerâtın zîrinde Arnavutluk murahhası sıfatıyla Mehdi Beyefendi'nin imzası vardır. Aynen zeyl-i kitabda … sahifede münderiçtir.

156. Askerin cem'ini taahhüd edenler şâyân-ı hayret bir ifratı iltizam ve kabul etmişlerdir (Müellif Naboci, Cild 2). Maamafih, bu ta-

ahhüdâtın masârif-i ibtidâiyeleri nâmıyla 74.000 altun ân-ı vâhidde tevzi olunduğu cihetle, maksadın neden ibaret olduğu tezahür etmiş idi. Memleketi *sertâbepâ* mehlike-i azimeye ilka edenler hakkında bugün dahi heyet-i milliye-i umumiyemizi temsil eden mebuslar bu hesab ü kitabı aramağa ve herkesin nikâbını kaldırmağa mecburdur, sanırım!

157. Nuzzâr haftada bir gün sırasıyla hükümdarı görür, icraat-ı vâkıa ve mütalaat-ı mahsusalarını arz eylerdi. Esad Paşa her Cumartesi kabul olunuyordu.

159[74]. Muahharan vuku bulan istıtlâât-ı sahihama göre, Yunanîlere karşı sevk olunacak askere muktezi zâbitân kadrosunu Avusturya ve İtalya'dan gelecek zâbitân ile ikmal etmek fikr ü ümidi var idi. Fakat bu iki hükûmetin arasında bedihî olarak görülen bir rekabet, her tahmin ü hesabın fevkinde olduğu içün, noksanın ikmal olunacağı farz olunsa bile Avusturya ve İtalya zâbit[i]nin bir muvafakat-ı sahiha ile yekvücut olarak Arnavutluk'ta hizmet eylemeleri gayr-ı mümkün idi.

160. Aslen Tiranlı bu adam, rivayet-i sahihaya göre, Yunanîlerin vasıta-i fesad u muhaberesi idi. Ayda bir-iki defa Korfu'ya gider gelirdi.

161. 1.440.000 frankın suret-i sarfına ve kimlere ne miktar verildiğine dair evrak u hesabâtın elyevm mevcud ve *lede't-taharrî* meydana çıkmak ihtimali meşhud olduğunu iddia edenler vardır!!

162. Esad Paşa Vasatî [Arnavutluk] Hükûmeti riyasetinden istifa ettiği sırada bana yazmış olduğu bir mektuba müsteniden, müşarünileyhin emlak u arazisi senevî 80.000 kron icare ile bir Avusturya bankası tarafından istîcâr olunursa, kendisi[nin] Arnavutluk'u terk ile hâriçte imrâr-ı hayat edeceğini Kont Berchtold'a bilvasıta telgrafla bildirmiş idim. Müşarünileyh cevabnamesinde, "Avusturya devleti Esad Paşa'ya haraçgüzâr olamaz" demiş idi.

163. Viyana'da bulunduğum sırada bizzat Filip Efendi Noga'dan mesmû'um olmuştur ki, bu 50.000 altunu Romanya Kraliçesi ve hükümdarın teyzesi Kraliçe Elizabeth vermiş ve bu babda Esad Paşa ile teati-i müzâkerât eden Hristo Meksi'ye yüz ve mumaileyh Filip Efendi'ye yüzellibin frank, Esad Paşa aldığı paradan tevzi' ü i'tâya muvafakat eylemiştir!!

164. Muharebe-i Âlem-şumulün mebâdîsinde Löwental süvari mülazımı rütbesiyle askere gitmiş, Lemburg civarındaki mevkiye

sevk olunmuş idi. O sırada şiddetli bir Draç ıstmasıyla hastahanede yattı. Fakat ailesinden iftirak âlâmına munzam olan şedâid-i seferiyeden dolayı bîhâb u bîhuzur olduğunu gören tabib, teskin-i a'sâbı maksadıyla afyon ruhu vermeye mecbur oldu. Yazdığı reçeteye afyonun miktarını sıfır bir [01] suretinde yazması lazım iken, eser-i zühûl olarak bir ve sıfır [10], yani on tarzında tahrir etmiş. Eczacı bu hata-yı fâhişi gördüğü halde, hâricen istimal olunabileceği ihtimaliyle ilacı tertib ve vaz' eylediği şişenin üzerine "Hâriçten istimal olunacaktır" cümlesini tespit ederek, ilacı gönderdi. Zavallı Baron, hekimin tavsiye-i sâbıkası üzerine deva yerine içtiği mayi'le ilelebed hâbgâh-ı fenaya yatmış, pek ziyade kıskandığı genç haremini rakibinin dest-i hırsı ve tahassürüne bırakmıştır!

165. Esad Paşa'nın hanesine hücum edilmesi hususunu en ziyade teşvik ve Kral ile Kraliçe'yi iğfal ü teşvîk edenler [arasında], Tiranlı Murad Bey Topdanî'nin ismi zikr olunuyordu. Avusturya Sefareti memurlarından olub Kral['a] ve Kraliçe'ye Arnavutça tedris eden Profesör Pekmezi dahi Esad Paşa aleyhinde müşarünileyhimâyı tebrîde muvaffak olanlardan sayılıyordu. Hücumun vukû'u gecesinde, bunlar[ın] birkaç defa saraya gidib geldikleri görülmüş ve bu iki zat *nasyonalist*lerin hevesine ve Avusturya Sefareti'nin merzîsine tercüman olmuş oldukları rivayeti kesb-i kuvvet eylemiş idi. Murad Bey Harb-i Umumî sırasında Avusturya ordusuna iltihak ve hizmet etmiş ve bu sıfatla Avusturya ordusu Tiran'da iken gelib sekte-i kalbiye ile attan düşüb vefat etmiştir.

166. Bu babda tahkikât-ı lâzime icrası iktiza etmek ile bir komisyon teşekkül etmiş ve Arnavutluk hükûmeti namına Umur-ı Dâhiliye Müdürü Feyzi Bey Alizoti ve Başvekalet Müsteşarı Ekrem Bey Vlora ve erkândan Luici Guragoki, İtalya hükûmeti namına Sefaret Başkatibi Marki dö Duraço ile Sefaret Ateşemiliteri Erkan-ı Harb yüzbaşılarından Kont Andreoli ve *Konsolato* Tercümanı Daniska memur olmuşlardı. Yapılan tahkikatta Morikyo ile Kinigos'un eşkıya ile teati-i işârât ettiklerini müeyyid delâile destres olunamadığından, bunların tevkifi haksız ve sefarete beyan-ı teessüf olunması çaresiz görülerek işe netice verilmiş idi!

167. Aliotti'nin me'luf olduğu bir meslek-i menfaatcuyâneye göre, Esad Paşa'nın takviye-i mevkii ve Prens zu Wied'in izale-i hükû-

meti içün göstermiş olduğu tehâlük devletin arzusundan belki de fazla olduğu hükmedilirse de, bu vukuatı müteakib Avlonya'ya İtalya asker ihraç etmiş olduğunu gördükten sonra şahsî ve hususî bir ihtirastan ziyade, cebrî ve siyasî bir maksadı takib eylemiş olduğunda tereddüt edilemez.

168. Kışlanın pişgâhında müctemi münevverlerin başında Libohovalı Ayet Bey var idi. Esad Paşa'nın hanesini muhasaraya giden müfreze ile beraber bulunmuş ve kapıyı dak[keden] ve eve duhul eden kendisi idi. Esad Paşa Ayet Bey'i görür görmez,

- "*Bu ne haldir?*" diye sordu. Mir-i mumaileyh,

- "Hükümdarın emriyle sizi alıb memleket hâricine sevke memur olduk"larını söyledi. "Etraf tamamıyla sarılmış ve topların istimaline emirler verilmiştir. Kendinizi beyhude yerde heder etmekte ve fazla telaş gösterib de silaha sarılmakta mana yoktur. Tesliminizi çaresiz görüyorum" dedi ve onun üzerine İtalya Sefareti'nden adamlar aradı.

Ayet Bey hükûmetin infaz-ı iradesine hâlisâne çalıştığı derecede bir hadisenin vukuuna meydan vermemeye ve *ez-her-cihet* memleketin temin-i sükununa gayret eylemiştir. Esad Paşa bundan dolayı Ayet Bey'e büyük bir kin ü garaz bağlamış, son gününe kadar âsâr-ı iğbirârını göstermekten hâlî kalmamıştır!

169. Prens zu Wied'in Arnavutluk tahtına cülusunu mu'lin yazılması kaideden olan mekâtib her hükümdara gönderildiği sırada, gayet tazimkârâne tabirât ve vedad-âmiz beyanat ile Sultan Mehmed-i Hâmis'e dahi bir mektub yazılmış idi. Her hükûmetin hükümdarı, hatta aksâ-yı şarkta Japonya İmparatoru beyan-ı tebrikât ve tesis-i münasebât ettiği halde, İstanbul'dan hiçbir cevab gelmemiştir ve yalnız bir takım propagandacılar İşkodra'ya ve öteye beriye dağılarak halkımızı idlâle çalışmıştır!

170. Almanya Dâhiliye Nezareti'nden bir memur gelib, gönderilecek eşhâsın asker şeklinde i'zâmına müsaade olunmayacağını ve amele tarzında giderlerse bir şey denilemeyeceğini tebliğ eyledi!

171. Malumdur ki, Arnavutluk hükûmeti bu iki devletin kefalet-i munzammesiyle onmilyon frank istikraz eylemiş idi. İtalya ve Viyana bankalarındaki mevcut, bu paranın bakiyesi idi. Hükûmet[in] bunların tediyesince ne derece mecbur olduğunu bilemezsem de, hatırımda kaldığına göre Avusturya bankaları hîn-i

hesapta tediyatı *kron*a ve İtalyanlar *liret*aya tahvil eylemişlerdi. Binaenaleyh, hükûmetimiz bu borcu vermekte mecbur ise, kronanın ve liretanın bugünkü te[ne]zzülünden istifade ederek hesabını kesmesi münasibdir, sanırım. Bir de Draç Hükûmet Konağı'nın saraya tahvili sırasında inşaat u mefruşattan Viyana'da bir şirketin ikimilyon kron arasında? bir matlubu olduğunu, sefarete birçok müracaatlarından biliyorum. Bu hesabın nazar-ı dikkatten dûr tutulmaması ve evrakın buldurulmasıyla cümlesinin tetkiki becâ olduğuna kâilim!

172. Oğlum Ekrem Viyana seyahatı ve Avusturya ricâli mülakatı üzerine yazdığı muhtırada diyor ki:

> Baron Chlumecky ile Erkan-ı Harbiye Reis-i Umumîsi Baron Konrad ile yemekte idik. Müşarünileyh Türkiya hakkındaki teveccüh-i hayırhâhânesini ızhar ettiği sırada, Balkan hükûmetlerine karşı mağlub olmak ihtimali olmadığını dahi serdediyordu. Müşarünileyhin fikrince,
>
> - "İtalya Trablusgarb'ı işgale tasaddî ettiği anda, Balkanlar'da statükonun muhafazası esasıyla yapılan uhûd u mevâsîke istinaden, İtalya'yı son derece tazyik etmesi ve bu suretle kâffe-i mesâil-i muallakayı ve alelhusus Arnavutluk'a ait olan bütün tasavvurât-ı siyasiyesini hall ü fasl etmesi lazım idi. Arnavutluk'un en büyük düşmanı İtalya olduğunu bildiği içün, halen ve âtiyen İtalya'nın ihtirasât u metâmi'ine nihayet vermesi ve hal ü zamandan bilistifade kendisinin nokta-i nazarınca Adriyatik'te nüfuz u tefevvukunu temin eylemesi iktiza ederdi. Halbuki o fırsatı fevt ettikten sonra, elyevm Balkan hükûmetlerinin açtıkları ebvâb-ı muhâsamaya Avusturya müdahaleye kalkışsa, karşısında Rusya'yı bulacağında ve bir harb-i umumîye vesile vereceğinde şübhe yoktur (!)" dedi.
>
> Ekrem,
>
> - "Harb-i Umumî'nin sadamâtından Avusturya ne kadar mütezelzil ve mutazarrır olmak ihtimali varsa, hükumât-ı erbaanın mübâşeret eyledikleri muharebenin netâyicinden de ol kadar hatarnâk bir mevkide kalır. Türkiya Rumeli'den fekk-i rabıta ettiği anda, diğer bir devletin dahi bu tarrâka-i izmihlal [ile] sahife-i hestîden silinmesi pek tabiî görülür" cevabını verdi.

Konrad bir işmizaz u teessürle bu kehanete mukabil

- " O devlet Avusturya devleti olsa gerektir!" dedi ve Arnavutların ittihad-ı millîsine delalet ü müsâraat etmekliğimize ihtiyac-ı azim olduğu ve Avusturya devleti her türlü müzahereti ibrâza âmâde olub, Arnavutluk'un teşkil-i hükûmet ve temin-i mevcudiyetine sâî olacağını söyledi. Müşarünileyhin Türkiya hakkında gösterdiği nikbinlikte Kont Berchtold ile beraber bütün Avusturya ricâl-i siyasiyesi (Muamelat-ı Şarkiye Müdürü Mösyö Rappaport'tan mâadâ) ve hatta Avusturya efkâr-ı umumiyesi dahi müşterek idi. Onlarca Türkiya ihrâz-ı kemal-i zafer ve hükûmât-ı erbaayı esasından zîr ü zeber edeceğine kâni idiler.

Şu kadar ki, harbin mukaddemâtı bu ümidin hilafında olduğu görüldükten sonra, Kont Berchtold,

- "Bu harb Arnavutluk içün bir felakettir. Zira Arnavutlar henüz hazırlanmamış ve düşmanlarına mukabele edecek kuvvet ve istiklale kabiliyet peyda etmemiştir. Bu harb Arnavutlar içün on sene sonra olmalı idi. Arnavutlar hukuku-ı kavmiyelerini tamamıyla kaybetmese bile, kısmen zayiata uğrayacaklardır. Bunun içün bir irade-i milliye teşekkül etmeye muvaffak olurlarsa, Avusturya kendilerine yar u yaver olacaktır" diyordu. Ve bunun üzerine, "Avlonya'da bir cemiyet-i kavmiyenin celb ü davet olunması lazımdır. Bu mevcudiyet-i milliyeyi bir an evvel ibraza muvaffak olmazsak ve düvel-i muazzamanın enzâr-ı dikkatini celb u davet edecek bir mehâbet ü liyakat göstermezsek, Arnavutlar sahife-i alemden mahv u nâbûd olurlar" fikr ü emelini dermeyan ediyordu.

İşte bu vasâyâ-yı malume üzerine, abd-i *râkımu'l-hurûf* Avlonya'da bir cemiyet-i milliye teşkiline müsâraat ve bilcümle erbâb-ı basiret ü kudreti davet ederek, bina-i istiklal-i millîmizin ilk temel taşını koymuş olmakla müftehir ve yalnız esbab-ı mâniadan dolayı ikmal-i maslahata ve ref'-i livâ-yı hürriyete muvaffak olamadığım içün *mâdâme'l-hayat* müteessirim. Mevlâ-yı Müte'âl bu binayı *masûnü'l-indirâs*, *mâdâme'l-âlem* pâyidâr ve kâffe-i efrâd-ı milliyemizi cem' ü tevhid ile bir câmia-i sahiha-i milliye teşkiliyle cümlemizi bahtiyar buyursun.

174[75]. Aile-i hükümdârîye ait ve 5000 napolyon ile birçok zî-kıymet mücevheratı muhtevî olan bir çanta bu sırada ortadan nihan ol-

muştur! Pek çok taharriyât u tahkikat icra olunmuş ise de izi bulunamamış, jandarma müstehâsesinin bunda dahi parmağı olduğu zebân-zed-i sığâr u kibâr olmuştur. Meazâlik, *Allahu a'lemu bi's-savâb.*[76]

175. Devlet-i Osmaniyye'den müntekil bir hakk-ı ahdi ile Avusturya'nın Katolikleri himaye iddiasında bulunduğunu İtalya hükûmeti biliyordu. Bu sebebden dolayı onlar da mütekâbilen ehl-i İslâm'ı okşamak, her türlü vesâil ile bunlara temin-i meveddet etmek isterdi. Heyet-i sefaret Esad Paşa'yı kendilerince halis ü muhlis ve Avusturyalılara karşı muhasım u muarız saydıkları içün, unsur-ı müslimin mihveri olmak üzere ellerine almağa lüzum görmüş, Avusturya'nın mültezimi sıfatıyla belledikleri Prens zu Wied'in aleyhinde sevk ü iğrâya çalışmışlardır. Esad Paşa'nın tenkili meselesini aynı suretle ehl-i İslâm'a bir tecavüz ve Avusturyalılardan müretteb olmak üzere ortaya sürmüş vesâit-i müteaddide ile avam u hevâmmın ikna'ına gayret eylemişlerdir. Esad Paşa'nın işine el veren bu rekabet ve siyaset, alelhusus Müslimlerle Katoliklerin hakk-ı himayesi gibi bir keyfiyeti temin maksadına alet olacağını tahmin etmiş, Fransızların ve *bi'n-nisbe* Sırplıların kucağına düşünceye kadar bu tarikten ayrılmamıştır!

176. Hükümdar vapura râkib olur olmaz, herkes telaş ü endişeye düşmüş, sefarethanelere mensub ve memur olanlar da iskeleye ko[ş]muş idi. Yalnız kışlanın üzerinde vaki bir tepecikte tabya olunan toplardan hal-i faaliyette bulunan ikisi oğlum Ekrem Bey'in taht-ı idaresinde bulunuyor, kemal-i şiddetle usâta karşı istimal olunuyordu. Avusturya sefaret heyeti ve Ekrem'in akraba ve eviddâsı terk-i mevki ile vapurlardan birine iltica etmesini ihtar ettikleri halde, Ekrem ısğâ etmemiş, mevkiini ve topların suret-i idaresini bırakmamıştır. Avusturya İmparatoru'nun, huzuruna kabulüm sırasında,

- "Ekrem Bey'in vatanına karşı icra eylediği fedakârâne hizmetten dolayı beyan-ı takdirat u tebrikat eylerim" demesi bu vakayı ihtar ve ima maksadını mutazammın idi.

177. Topçu Miralayı Morikiyo İtalyalı Albanezdir. Debre ve havalisine fukarâ-yı ahaliye elbise ve edviye ve hıyâm ve et'ıme tevzi' etmek üzere Esad Paşa'nın Draç'da kurduğu hükûmet zamanında İtalya devleti göndermiş idi. Daha evvelce San Martino Skiro'yu Sa-

lîb-i Ahmer [Kızıl Haç] namına Vasatî Arnavutluk'ta sevk ve memur eylemiş idi.

Halk hakikaten ianeye muhtac ve her türlü esbab-ı maişetten mahrum, aç ve bî-ilaç idi. Bunlar birçok muhtacîne ianeler îsâl ü tevzi eylemişlerse de, Arnavutlar İtalyanların serbest olarak memleketleri dahilinde geşt ü güzar etmelerini hoş görmezdi. Bundan dolayı Prens zu Wied'in hükûmeti tesis eder etmez, bunları şahsen her muhataradan kurtarmak ve ezhân-ı umumiyeyi teskin ile cevelanlarına nihayet vermek lazım idi. Bu mümânaat cidden bir hüsn-i niyete ve siyasî bir mecburiyete müstenid olduğu halde, jandarma yüzbaşısı Kastoldi ile Baron Aliotti, bu muameleyi İtalya'ya karşı nümayiş-i bedhâhâne tarzında telakki etmiş, Prens zu Wied'in aleyhinde bulunmak üzere esbab-ı müşeddededen addeylemişlerdir.

Miralay Morikiyo sefarethanede kalmış ve evvel ve âhir beyan olunduğu vechile mekik gibi usât arasına gidib gelmiştir. Muahharan bunlara işaretler ettiği meselesiyle itham olunarak, Hollandalı bir zâbitin refakatıyla sevk olunan jandarmalar tarafından tevkif olunmuş ve artık Kastoldi ile Aliotti küplere binmiştir. Miralay sefarethanede bulundukça, bir memur-ı siyasî olduğuna şübhe olmadığı evâmiri infaz ve icraya mecbur idi. Bu suretle usâta rehnümâ-yı şekavet olabilmesinde ihtimal var idi. Meazâlik, nasıl olsa sefaret en küçük vesâile atf-ı ehemmiyet ederek mutlaka Prens zu Wied'in hükûmetine hâtime çekmeyi ve Arnavutluk'ta başka bir siyaset takib etmeyi isterdi. Alelhusus Kastoldi['nin] jandarma yüzbaşılığından sefarete kadar irtika etmesi, hep bu misillu cüz'iyyâtı lüzumundan ziyade i'zam edebilmesinden ileri gelmiş; entrikalarla terakkisini aramıştır.

178. Ergirili Rasim Efendi Hoca'nın verdiği malumata göre, Akif Paşa Dâhiliye Nazırı olur olmaz Rusumat Kolcusu Hacı Kortoş'u bir münasebetle gulâta göndermiş, onlarla bir mükâleme kapısı açmak ve bu suretle bunları telif ü teskin etmek istemiş ise de, meczub u hayyâl ve mürettib-i ihtilal olan rüesâ-yı bed-faal müzakerata yanaşmaktan ibâ eylemiştir.

179. Viyana'da idim. Thomson'un haber-i irtihali vâsıl olur olmaz, taziyet içün Hollanda Sefaretine gittim. Sefir kim bilir ne suretle aldığı bir malumata ibtinâen Thomson'u Esad Paşa'nın bir fedai-

si[nin] arkadan vurmuş olduğunu beyan ile katmerli teessüfler göstermiş idi. Halbuki Miralay arkadan değil, merdâne ve dilîrâne olarak göğsünden vurulmuş idi. Tashih-i fikrine çalıştım ise de, fart-ı eleminden dolayı bir türlü kanaatyâb olamamış ve Esad Paşa'ya karşı son derecede nefret beslemiş idi. Vazifesi uğurunda ve Arnavutluk'un hizmetinde olarak terk-i hayat etmiş olan bu kahraman yürekli Thomson'un ailesine medyûn-ı şükran olması lazım gelen hükûmetimize müretteb olan bir vecibe-i hakşinâsâneyi edaya davet maksadıyla bu fıkrayı derce lüzum gördüm.

180. Kuvâ-yı imdadiyenin tertibat-ı harbiyesini Ergirili Besim Efendi Koka namında bir binbaşı tertib etmiş idi. Birçok hâzırînin rivayet-i sahihalarına göre, bu adamın ehliyet-i askeriyesi noksan ve fıtraten cebân idi. Yanında bulunmuş olan iki cebel topunun cebhanesi kafi derecede iken, telaşından bunları isti'male bile emir vermemiş ve askerin başında bulunanlar her ne kadar kendisine müracaatla bunlardan istifade olunmasını teklif eylemiş ise de, bir türlü ikna edememişlerdir!!

181. Bu gönüllüler meyanında on dört yaşında bulunmuş olan oğlum Safa dahi dâhil idi. Muhabbet-i vataniye ile cûş u hurûşa gelen bu çocuğu ne validesinin ibrâm u bükâsı ve ne de dostlarımızın ısrar u ricası hareketinden alıkoymuş idi. Omuzuna aldığı bir tüfenk ile koşa koşa Sina tarikiyle Berat'a vâsıl olub hemşehrilerine iltihak etmiş ve yine arkadaşlarıyla beraber Avlonya'ya avdet eylemiştir.

182. İsmail Kemal Bey Yunanîlerle çarpışmak ve hiç olmazsa buna sebebiyet vermek istemezdi. Efvâh-ı umumiyede deverân eden rivayâta göre, Yunanîlerle uzlaşmış ve onların tahattîlerinden emin olmuş idi. Fakat bu halin sıhhati varsa, zehâbı yanlış idi. Yunanlular kendileriyle bir itilaf akd etmiş veya bir guna tecavüz[d]e bulunamayacaklarını temin etmiş oldukları farz olunsa bile, Arnavutluk'un cenub cihetlerini tamamıyla hâk ile yeksân etmiş, hiçbir vaad u ahitlerini tutmamışlardı. Yunan Kralı I. Jorj [Georgios]'un Selanik'te bir suret-i feciada terk-i hayat etmesi[77] üzerine Kral Kostantin ve Reis-i Vükelâ Mösyö Venizelos'a çektiği iki kıta telgrafnamenin bir-iki tabiri, itilafı müeyyid olduğu rivayetini tevlîd etmiş ve ol zaman birçok güftugûya sebebiyet vermiş idi. Tarih-i millîmize mal olmak maksadıyla müşarünileyhin çektiği mezkur telgrafnamelerin aslı mahfuz ve suretleri zeyl-i kitabda 5 numara tahtında mukayyed ü mesturdur. Sahife…

183. Bu hârik-i hâilin mahv u nâbûd eylediği âsâr-ı nâdire meyanında ve Şeyh Hasan Tekkesi'nde vaki kütübhanede, ceddim Avlonyalı merhum İbrahim Paşa'nın terk ü vakf etmiş olduğu kütüb-i kemtere ve mutebere ve tekke derûnunda birçok elviye-i semeniye var idi.

184. Muhacirîn-i merkumeye muavenet eden ve Arnavutların lehinde birçok neşriyat-ı hayırhâhâne ile Avrupa'nın meyl ü teveccühünü ve nazar-ı insaf u dikkatini celbe muvaffak olan Münihli Barones Goden'in nam-ı *vâcibü'l-ihtirâm*ını şuracıkta zikr ü yâd etmeyi bir vazife-i kadirşinasâne sayarım.

Mumaileyhâ fart-ı cûşişle 1300 altun toplamış, bizzat muhacirîne tevzi etmiş ve hastagâna bakmıştır. Avlonya'ya vürûd ettiği gün, Prens zu Wied dahi muhacirlere 1000 altun ihsan eylemiştir. Tarafımızdan da üç yüz kâse buğday ile bir miktar para verilmiştir. Fakat İtalyanlar Avlonya'yı istila eder etmez, husemâmız gerek tarafımızdan ve gerekse Barones Goden'den verilen bu ianeleri, Avusturyalılardan alınmış ve İtalyanların aleyhinde bulundurmak [üzere] muhacirîne verilmiş bir iane olduğunu azv u iftira ve İtalyalıları aleyhimizde bir kat daha tahrik ü iğvâ etmiş, teşdid-i cezamıza yol bulmuşlardır!!

186[78]. **Prenk Doda Paşa**

Prenk Doda Paşa Mirditalıların rükn-i rekîni, asîl ve kadîm bir ailenin fer'-i güzînidir. Dağîlere has olan kamet-i bülend ve lehçe-i dilpesend ile her yerde kendisini tanatır, fetanet-i fikriyesiyle bulunduğu mevkiyi şenlendirir, zatını layıkı vechile saydırırdı. Edebiyat-ı garbiye ve muaşeret-i medeniyeye oldukça vâkıf ve ahvâl-i alemi müdrik ü arif idi. Müdaheneyi sevmez, kimseye itimad etmezdi. Ciddiyâttan ziyade şathiyâtı sever, Türkçe ve Fransızca ve İtalyancayı okur, söylerdi. Daima şen ü şatır ve bahs ü münazaraya kâdir idi. Ekseriya latife tarzında irad ettiği nükteler ol kadar müessir idi ki, bin türlü tenkidât ve tafsilat o manayı ifham etmeye kafi değil idi. İsmail Kemal Bey ile arası hoş olduğu gibi, Esad Paşa'ya dahi muarız görünmezdi. Fakat her ikisini sevmez, Arnavutluk içün muzır gördüğünü ketm etmezdi. Prens zu Wied'in sofrasında üçü hâzır iken, Prens'e hitaben söylediği bazı şathiyât meyanında,

- "Arnavutluk'u ıslah ve idare etmek azminde isek, fırsattan bilistifade üçümüzün (yani İsmail Kemal Bey'le Esad Paşa'nın ve

kendisinin) vücudunu kaldır. Çünkü üçümüzden kangımız sağ kalsa, sana ve Arnavutluk'a rahat vermez" demiş idi. Müşarünileyhimâ bu latifeden hoşnud olmadıkları halde sükûta mecbur olmuşlardı.

Fransa muharrirlerinden Jak Burkark ahîren neşr ettiği bir eserinde diyor ki,

> Prenk Doda Paşa kavi bir vücuda malik ve keskin bir zekaya sahib, Uruş rahibinin nüfuzuna mağlub ve büyük bir rol çevirmekten aciz idi! İsmail Kemal servet-i şahsiyeden muarrâ olmakla beraber, zahirde bir nüfuzu hâiz, muktedir bir diplomat, irfan u kemali zahir ve Avrupa siyasetine pek ziyade vâkıf ve bir idare-i garbiye tesisine rağıb idi. Fakat İstanbul'da aldığı itiyâdât-ı seyyienin taht-ı tesirinde idi. Esad Paşa'ya gelince, bünyesi sağlam ve gösterişli ve faal ve gayetle zeki idi. Şu kadar ki, malumat-ı garbiyece cahil, israf ve sefahate mâil, sahib-i servet ve harîs-i şöhret, fezâyihe düşkün, rahm u insafı olmayan bir *feodal* idi. İşkodra muhasarası ve onun Karadağlılara terk ü teslimi meselesi kendisine Arnavutluk'ta birçok husemâ peyda ettirmiş idi. Meslek-i siyasîde gayetle mülevven ve Harb-i Umumîde itilaf grubuna dahil idi. Bununla beraber, memleketin teşettüt ü inkisâmına rıza vermiş ve yalnız Vasatî Arnavutluk idaresini kendi şahsında cem' ü temine hasr-ı nazar etmiş ve Londra Muahedesiyle ve Tittoni ile Venizelos arasında mün'akid mukavele ile bu kıtayı zîr-i hükmünde tutmakla iktifa etmiştir.

Prenk Paşa Kastamonu'da menfiyyen bulunmuş, birçok sene âlâm-ı gurbet çekmiştir. Fakat hiçbir vakit mezâhim-i hayattan şikayet etmemiştir. Devlet-i Osmaniyye'den nâil olduğu merâtibi kendisine şeref sayar, başında daima kırmızı fesini muhafaza ederdi. İşkodra'da ve Harb-i Umumî sırasında ziyaretine giden bir Avusturyalı miralay ile bir Macar binbaşısı kıyafet-i Osmaniyyesine ilişmek istemiş idi. O da *bi'l-münasebe* harbin safahat-ı müstakbelesinden bahis açmış ve Binbaşı'ya hitaben,

- "Macarların ne maksatla harbe iştirak ettiklerini anlayamam! Almanyalılar kazanırlarsa Avusturyalılar Macarları ezecek ve Almanlar mağlub olurlarsa Macarlar mevcudiyet-i milliye ve mülkiyelerini muhafazadan aciz kalacaktır" demiş idi.

Memleketimizin hüsn-i istikbalinden ve mezâhib-i selâse ricâlinin tevhid-i âmâlinden emin değil idi. Bu sebebden dolayı Arnavutluk'ta bir memuriyet-i mühimme kabul etmekten mütereddid ve hırs u ikbalden mütebâid idi. *Ba'de'l-mütareke* vatandaşlarının dane-i ihanetiyle ğîleten terk-i hayat eden müşarünileyh, egerçi Arnavutluk'a değerli bir hizmette bulunmamış ise de, fikr ü emeli hayra mâil, âkil ve kamil bir hayırhâh-ı bî-muadil idi. Kastamonu'dan halâsına ve İstanbul'a geldiği zaman maaşât-ı müterâkimesini tesviye etmeye delaletimden dolayı abd-i acize minnettar, sevdiğine cidden fedakâr, Arnavut yürekli bir merd-i vefa-şiar idi.

187. **Fazıl Paşa Topdanî**

Fazıl Paşa bir şecere-i asîlenin ağsânından, bu zamanede Arnavutluk'un erkânındandır. Mekteb-i Harbiye'de yirmi seneden ziyade edebiyat muallimliği etmiş, Divan-ı Harb-i Askerî'de senelerce müddeî-i umumî muavinliğinde bulunmuştur. Bu hengâmelerde nefyolunan talebe devr-i Meşrutiyet'te avdet etmiş olmalarıyla beraber kendisine taarruzda bulunmuş, meratib ü menakibinden tecridine şahit olmuşlardır.

Arnavutluk'ta sitân-ı lisanıyla rahmdar olanlar çok idi. Fakat Esad Paşa'dan gayrı sayılı bir *hasm-i eleddi*?[79] yok idi. İki kere mebus olmak istedi. İkisinde dahi Esad Paşa muarız çıktı. Fart-ı fetanetiyle ve kemal-i talâkatiyle beraber, etvârında ıttıradsız idi. Mehâfil-i ehibbâda kah müfrit bir mülayemetle latifegû idi ve kah bilâ-sebeb arbedecû idi. Muzayakasından bahis ile daima melûl ve taharrî-i esbab-ı yasa'la[79] meşgul görünüyordu. Bu suretle ekseriya izzetinefsini haleldar eder, birçok zillet ü meşakkat çekerdi. Dakâik-i siyasiyeyi müdrik ve *aleddevam* baziçe-i evraka münhemik idi. Şathiyatı ciddiyata tercih eder, âmâl ü akvâlini daima o vadide takib eylerdi.

Fazıl Paşa Viyana'da idi. Birçok Arnavut gurbetzedelerle Viyana'da vaki *Vayserhan*[80] namında bir otelin taamhanesinde her gece ictima ederlerdi. Mutadı vechile Fazıl Paşa her şeyden açıkça bahseder, her türlü hadisattan bir tavr-ı lâkaydî ile bir hisse-i şahsiye ifraz etmek istiyordu. Dük D'Urach'ın intihabından meyus olanlar meyanında Fazıl Paşa da mevcud idi ve yine ikinci bir namzedi arayanlar arasında idi. Romanya Sefareti Ataşemiliteri

Le Major [Binbaşı] George Eremie, Fazıl Paşa ve rüfekâsıyla ekseriya birleşir, o da bunların sohbetlerine karışırdı. Arnavutluk tac ü tahtı henüz münhal idi.[81] Fazıl Paşa mumaileyhe bir cemile göstermek üzere, Arnavutluk hükümdarlığı içün bir Romanya prensinin intihabı takarrur ederse, Arnavutlar[ın] kemal-i şevk ü şâdi ile bunu kabul edeceklerini söyledi. Ataşemiliter bu bahsi dikkatle dinledi ve *lâ ve neam* bir cevab vermedi. Viyana'da Romanya Sefareti Başkatibi olub Romanya Başvekili Karl'ın mahdumu Mösyö Aleksander Jan Karp'e kîl ü kâli hikaye etmiş olmalı ki, o da ertesi gün ataşemiliter ile beraber otelin restoranına geldi ve Arnavutların sohbetine karıştı. Fazıl Paşa yine Arnavutluk hükümdarlığı meselesini mevzuibahis etmiş, bir Romanya prensinin intihabı arzusunu göstermiştir. Mösyö Karp Fazıl Paşa'yı ve yanındaki zevâtı birer birer istizah etmiş ve cümlesinin onunla [hemfikir] olub olmadığını sormuştur. Cevab-ı muvafık aldıktan sonra, Mösyö Karp veda etmiştir, gitmiştir. Bir-iki defa Fazıl Paşa ile görüştükten ve bu bahis üzerine istediği izahatı aldıktan sonra, Mösyö Karp hülasa-i mükâlemâtı bilvasıta Bükreş saray-ı hükümdarîsine arz eylemiş ve aldığı emir üzerine Arnavutlarla daha ciddî bir suretle müzakerâta girişmiştir.

Birçok defa teati olunan mükalemâtın neticesinde, sinn-i rüşd ü büluğa ermiş Veliahd Prens Ferdinand'dan gayrı Romanya hanedan-ı hükümranîsi meyanında sezavar-ı tac ü taht bir prens olmadığından ve Romanya devleti Balkanlar'ın en mühim ve mutena bir mevkiinde bulunan Arnavutluk kıtası üzerinde tesis-i münasebât etmek arzusunda bulunduğundan, Kraliçe Elizabeth'in yeğeni olub müşarünileyha tarafından intihabı iltizam olunan Prens zu Wied'in namzetliği ortaya çıkarılmış ve Romanya'da Avusturya sefiri olub pek büyük bir nüfuza malik olan Kont Cernin'e evvela kraliçenin ve sonra hükûmetin bu temennisi dermeyan olunarak, müşarünileyhin dahi buna muvafakatı munzam olmakla, keyfiyet Viyana'ya bildirilmiş idi. Fakat bu müzakerât-ı siyasiyeye bir taraftan devam olunduğu sırada, Kraliçe Elizabeth'in talimatıyla ataşemiliterle Mösyö Karp Fazıl Paşa'yı ve bazı yârânını alıb Sinaia'da vaki Kasr-ı Sıfuya'ya[82] gelmişlerdir. Sarayda Kral Şarl'ın huzuruna çıktılar ve o gece şereflerine verilen bir ziyafetle saray erkanı bunlar hakkında birçok ihti-

ramatta bulundular. *Ba'de't-ta'am* suret-i hususiyede Mirliva Fazıl Paşa Kral'ın huzuruna kabul olundular. Ve bu suretle Prens zu Wied'in namzet olarak Avusturya'ya teklif olunmasına karar verdiler. Fakat Fazıl Paşa saraydan ayrıldığı ve Viyana'ya müteheyyî-i azimet olduğu bir saatte kendisiyle arkadaşları namına 40.000 frank harcırah istemiş ve Kral Şarl ise bu pazarlığa yanaşmaktan ictinab etmiş. Kraliçe Elizabeth derhal taleb-i vakiden haberdar edilmiş ve bu heyet-i vârideye Viyana'da verilen 25.000 franka zamimeten daha ol kadar para verilmesine emr ü i'tâ eylemiştir. Bükreş'ten Kont Cernin'in iş'ârâtı ve Viyana Sefiri Mösyö Mavrokordato'nun tebliğatı üzerine Ballplatz Prens zu Wied'in namzedliğini kabul etmiş ve birkaç gün sonra Romanya Veliahdı Prens Ferdinand'ın büyük biraderi Wilhelm de Hohenzollern'den Viyana'ya muvasalat ve ikmal-i maslahat eylemekle Ballplatz Prens zu Wied'i Arnavutluk tahtına namzed olarak Londra Konferansına teklif etmiştir.

O sırada Viyana'da Krayh otelinde idim. Bir gün otelin kapısını ihata eden camekanda bulunuyordum. Saat beş raddelerinde saray-ı imparatorî arabalarından biri otel kapısının önünde tevakkuf eyledi. Dikkatle baktım; İmparator'un çehre-i herem-residesini tanadım. Arabadan genç bir yaver çıktı ve bir ziyaret varakasını otelin kapıcısına verib, araba otelden ayrıldı. Kapıcıya sordum. Otelde misafir olan Prens Wilhelm du Hohenzollern'e bizzat İmparator hazretlerinin kart bırakmış olduğu cevabını aldım. Akşam saray-ı hükümdarîde verilen ziyafette bulunmak üzere, Prens elbise-i resmiyesini lâbis olarak önümden geçti.

Ertesi sabah Hâriciye Nezareti erkanından Mösyö Rappaport'a mülaki olduğumda, isim tayin etmeksizin kariben Arnavutluk Prensi'ne takdim olunacağı söyledi. Halbuki o gün veliahtın üveyi validesi Arşidüşes Marya Tereza beni öğleyin yemeğe davet etmiş ve yine Dük D'Urach'ın intihabından bahis ile Stuttgart'a gidib görüşmekliğimi rica eylemiş idi. Bu davet ü niyetten ne suretle haberdar olduğunu bilemediğim Kont Berchtold akşam üstü beni telefonla çağırmış ve Stuttgart'a azimetten feragatimi temenni etmek ile beraber, müdahale-i vâkıasından Arşidüşes'e malumat vermemekliğimi hassaten ihtar u temenni eyledi. Arşidüşes'in hatırına mürââtım halinde şahsî bir hiss-i hürmete

mağlub olacağımı ve Hâriciye Nazırının infaz-ı emeli ise, memleketçe calib-i fevâid olacağını düşünerek Stuttgart'a gitmekten sarf-ı nazar eyledim. Üç gün sonra müşarünileyha tekrar beni davet eyledi ve adem-i hareketin müstenid olduğu mecburiyete âgâh olduğunu anlattı. Viyana'ya gelen ve mütenekkiren Mösyö Siemens'in hanesinde misafir bulunan Dük D'Urach ile görüşmekliğimi rica etmek ile gidib müşarünileyhi gördüm.

Fazıl Paşa bihakkın nüktedan ve sahib-i zeka ve irfan idi. Her cümlenin mana-yı hakikîsini anlar, cevab-ı savabını hazırlardı. İtalya henüz Harb-i Âlemşumule iştirak etmezden birkaç gün evvel İsmail Kemal Bey İtalya'dan çıkarılmış, Viyana'ya gelmiş idi. *Bi't-tab*', Fazıl Paşa ile yârânı müşarünileyhin daire-i ülfetinde yer tutmuştu. Ballplatz İtalya'ya bir sermaye-i şikayet vermemek zu'muyla İsmail Kemal Bey'in Viyana'da temdid-i ikametine razı değil idi. Bir gün Kont Berchtold beni istedi ve bir münasebetle İsmail Bey'in tesrî'-i azimeti yolunda bir çare taharrîsini rica eyledi. Müşarünileyhe karşı borçlu olduğum bir hürmeti nakisedar etmemek içün bu tavassuttan istinkaf etmek istedim ise de, Kont teklifinde ısrar etti. O gün İsmail Bey otele gelib beni ziyaret ve Fazıl Paşa dahi kendisine refakat eyledi. Havaî bir musâhabeden sonra İsmail Bey kalktı. Veda edeceği sırada ne vakit hareket edeceğini mütecâhilâne bir tavır ile sual eder etmez, Fazıl Paşa sualimin nüktesini anladı. "*Vay bizi kovuyorlar*" diye şemâtet-engiz ve müşatemet-hayyiz naralarla İsmail Bey'e de dehşet verdi. Müşarünileyh biraz telaş etmekle beraber biraz sonra beni görmek arzusunda olduğunu söyledi. Viyana'daki hesaplarını tesviye etmek ve Fransa'ya gidebilmek üzere 30.000 krona muhtac olduğunu beyan ile delaletimi aradı. Matlubu o gün is'af olunarak, ertesi günü müşarünileyh hareket eyledi. Fazıl Paşa bu hal ve sualin kendisine taalluku olmadığını bildiği halde, fırsattan bilistifade Mösyö Rappaport'a yazdığı şiddetli bir tehditname üzerine, o da külliyetli bir harcırah alarak İsviçre'ye rehberâh-ı azimet oldu.

Oralarda mütenevvi idbar u ikbal devreleri arasında eyyâmgüzâr iken, 1917 senesinde sekte-i kalbiye ile Trefua'da? terk-i hayat eyledi. İleride Arnavutluk'a naklolunmak üzere tabutu umuma ait mezaristanın bir mahall-i münasibinde bırakıldı. Fakat aldığım

malumata göre biraderi Fuad Bey cenazeyi vakt ü zamanıyla alabilmeye muvaffak olamadığından sanduk ortadan nihan ve müşarünileyhin ruh-ı berfütûhu mütevârî-i cây-ı gufran olub gitti (*Rahmetullahi aleyhi rahmeten vâsi'aten*).

188. Uyuşmak cihetini iltizam edenler bu h[t]âife-i bâğiyeyi binlerce fedaiden mürekkeb bir ordu şeklinde tasvir ü i'zâm etmişlerdi!

189. Osman Efendi Hacı hırs-ı iştihar ile her hadiseye pişva, temyiz-i nik ve beden-i bîperva, bahtı kavi, hilye-i irfandan tehî, etvâr-ı avamfirîbânesiyle köylü makulesi adamları ikna ve itmâa muktedir bir adamdır. İtiyadına mağlub olarak kabul eylediği bu vazifeden dolayı kendisini tenkit edenler vardır. Fakat *hakku'l-insaf* muhakeme olunursa ve her hal keffe-i tedkikten geçirilirse, bunun mevki-i mutasarrıfîyi işgal etmesi memlekete az çok faidesi olmuş ve fenalık yalnız şahsî olarak eşkıyaya tebaiyet zilletini kabul etmesi noktasına inhisar etmiş olur, sanırım!

190. Karadağlılar Avusturyalıların İşkodra'ya pây-endaz-ı istila oldukları günden bir gün evvel Şingin'e inmiş ve fakat İşkodra'da zalimane bir idare ile pek fena hatıralar bırakmışlardır. Esad Paşa'nın ihtar u ısrarıyla İşkodra'da bulunmuş olan Elbasanlı Akif Paşa'yı, Ergirili Feyzi Bey Alizoti ve daha on beş kadar zevâtı Podgoriçe'ye nefy ü iclâ etmiş, bunlara hassaten pek çok eziyetler çektirmişlerdir. Avusturyalılar Podgoriçe'ye girer iken kralın emriyle silah taşımağa mezun olan bu menfîler meyanında bulunan İsa Ağa Boletin ile rüfekâsının silahlarını Karadağlılar cebren almağa kıyam etmişlerdi. Bu biçareler[in] zaman ve mekan itibariyle pek tehlikeli gördükleri bu teklif-i anîfe itaat etmediklerini vesile sayarak, Karadağlılar alçakçasına bunların üzerine ateş etmiş; düşman-ı canları olan Avusturyalıları unutub bu zavallıların hayatına kasdeylemişlerdir. İsa Ağa Boletin pek çok hadisatta isbat-ı hamiyet ve ızhar-ı lâzime-i kavmiyet etmiş, alelhusus İsmail Kemal Bey Avlonya'da alem-i millîyi küşad eylediği gün bunun ve rüfekâsının besaletine güvenmiş, kahraman yürekli ciddî bir vatanperver idi. Sahîfe-i mefâhirimizde nik nâmı yad olunmağa layık ve gufrân-ı ilahîye müstehak bir vefa-şiar idi. (*Rahmetullahi aleyhi rahmeten vâsi'aten*).

191. Suret-i mahsusada vukubulan tahkikatıma göre, Hasan Bey bu mektubu alır almaz mündericatından bahisle işi Priştineli Hoca

Priştineli Hoca Kadri

Kadri Efendi'ye açmış ve o da tarz-ı iş'ârı anlamak ve ona göre rey vermek üzere mektubu aynen görmeye lüzum göstermiş idi. Hasan Bey mektubu cebinden çıkardı, verdi. Kadri Efendi bir tarassuta mahal kalmamak fikriyle mektubu cebine koydu. Bunun üzerine biraderi bu mektubu hafiyyen aşırmış, Esad Paşa'ya göndermiştir!! Kadri Efendi bunu anladığı anda biraderine lanethân olmuş, bâr-i şinar ile ezilib kalmış idi.

Kadri evimde dört seneden ziyade eyyâmgüzâr olmuş idi. Ahlâk-ı fâzılânesine ve fıtrat-ı zekiyesine şahidim. Medrese tahsilini ikmal ve Hukuk Mektebi'nden birinci derece diploma istihsal etmeye muvaffak olmuş erbâb-ı irfan u kemalden idi. İstanbul'da bulunduğu sırada zavallı verem-i azme mübtela idi. İstanbul'un meşâhir-i etıbbâsını defaatle topladım, muayene ettirdim. Bir kere ameliyat yaptırdım ise de, şifayâb olamadığından müttefikan etıbbâ ayağının kesilmesine lüzum göstermişlerdi. Rızasını aldıktan sonra en mahir operatörler eliyle bu ameliyat-ı elîme yaptırılmış, hayatı kurtarılmıştı. Müşarünileyh bundan müteezzî idi. Fakat faaliyet-i dimağiyesini, tefekkürat-ı ilmiyesini katiyen nakisedar etmemekle müteselli idi.

Bir müddet sonra telif etmiş olduğum *Fitret-i İslâm [Fitretü'l-İslâm]*'ı Fatih'te bulunan talebe-i uluma istinsah ettirmekle

müttehem tutulmuş; kendisi Tokat'a iclâ ve kitabım müsadere olunmuş idi. Yıldız Sarayı'na müracaatla bizzat padişaha yazdığım bir arizada, kitabın mesuliyeti münhasıran bana ait ve bir takım zevât-ı masumenin cezadîde olmaları adalete muğayir olduğunu arz etmekliğim üzerine Hoca Kadri Efendi'ye 150 lira ihsan ve karîben mazhar-ı afv olacağı bana tebliğ ü beyan kılınmış idi. Fakat Rumeli Kazaskeri Mahmud Kamil Efendi namında bir yoz "Kitabı yazan da, okuyan da kafirdir" diye fetvasını Hünkâr'a gönderdiği içün Hoca'nın afvı tehir olunmuş idi. Buna binaen Reji merkez-i idaresine evvelen 1500 ve sonra 2000 kuruş maaşla [T]okat Reji Müdiriyetine dava vekili tayin ettirdim. Devr-i Meşrutiyet'te aynı maaşla Samsun'a nakl olunmuş, refah-ı hal ile geçinmiş iken Arnavutluk'a avdete hevesnâk olmuş idi. Muharebe-i Umumiye sırasında İşkodra'da pek elîm bir zaruret çekmiş ve dava vekaletiyle kifaf-ı nefse çalışmış idi. Bilahare Debre mebusluğuyla âlem-i siyasete girmiş, iki kere Adliye Nezareti'ni ihraz etmiş, fezâil ü kemalatıyla *müşârün bi'l-benân* olmuş idi.

1924 senesinde hastalığı nüksederek rahmet-i Rahman'a kavuşmuş, ailesini derd-i ihtiyac içinde ve hükûmetimizin zîr-i himayesinde bırakmıştır. Ulum-ı şettada yekta, takrir ve inşada bîhemta idi. İçtihad-ı siyasiyesinde ifratperver, havali-i müstevliye üzerinde bast-ı yed-i satvet etmekliğimize musır idi. Hoca'nın nazariyesince Kosova istirdad olunmadıkça Arnavutluk'un yaşaması mümkünsüz idi. Ya Kosova'yı almalı veyahut bu yolda yok olmalı. Bu sebebden dolayı muhafazakârânın itirazat u şikayatına maruz ve onlar nazarında fikr ü mesleğinde mütelevvin olmakla medhul idi (*Rahmetullahi aleyhi rahmeten vâsi'aten*).

192. Tafsilat-ı mütemmime ile bu babda Avusturya konsolosunun yazdığı mektub-ı mahsus zeyl-i kitabda 1 rakamıyla mündericdir!

Avlonya mutasarrıflığında bulunmuş olan Osman Efendi'nin ahîren vukubulan ifşaatına göre, Esad Paşa['nın] vusul ü duhulünü telgrafla men eylediği eşhâs meyanında oğlum Ekrem ve büyük kerimem ile *râkımul-hurûf* dahil idi! Ekrem['in], leylen hanesine atılmış olan topların başında bulunmuş olduğunu her hakikate [muhalif] olarak zu'm ettiği içün [Esad Paşa'nın] hedef-i husumeti olduğunu biliyordum. Fakat kızımın neden dolayı bu

cezaya seza görüldüğünü anlayamamıştım. Muahharan sordum ve anladım ki, Paşa Draç'dan matruden Napoli'ye geldiği sırada, *ilmü'l-keff*e az çok vukufu bulunan kerimeme bir gün elini uzatmış, başına gelecek vakaları sormuş idi. Kızım birçok ratb u yabis şeyler söyledikten sonra tevakkuf eyledi ve sözünü kesti. Paşa ısrar ile ne gördüğünü sordu. Kız da büyük büyük ikballere mazhariyetinden sonra iki kurşun ile telef olacağını söylemiş; azim bir telehhüf ile Paşa elini çekmiş idi. Bu fal-ı şer, anlaşılan Paşa'ya pek ziyade su-i tesir etmiş; kıza garez bağlamış, o emri vermiş idi.

Meazâlik, ibretbahş-ı ukûldür ki, Paris'te Continental Oteli'nin kapısında iki kurşun ile vurulmuş, kehanet hakikat suretinde tecelli etmiş, *cerâ mâ cerâ ve ceffe'l-kalem*[83] sırrı hüveyda olmuştur.

193. Bu icraat 8 Kanunıevvel 1914'de cereyan ediyordu. Kâbil-i inkar değildir ki, Esad Paşa memurlar tayin eylediği zaman milletin saadetini, memleketin selametini temin edebilecek zekalar ashabını aramazdı! Kendisine hassaten hizmet edecek, her türlü mezalimine alet olacak adamlar intihab eylerdi. Halbuki bu zevât-ı müntahabenin ekserisi Paşa'nın aleyhinde haykıranlardan iken, ser-i kârda bulunmak hevesine ve birkaç kuruşluk ulufenin cazibe-i dilgirine dayanamamış, hükûmet-i milliyeyi deviren kuvâyı ecnebiye ile teşkil-i hükm ü nüfuz eden bir mütegallibin hizmetkârı olmaktan çekinmemişlerdir. Bellidir ki, tefessüh etmiş bir muhit içinde milleti taht-ı inhisarlarına almak daiyesinde bulunan bu zevât daima tali'in cereyanına teslim-i nefs ü emel etmiş ve her yaptıklarını mahz-ı hamiyet saymışlardır!

Tereddiyat-ı ahlâka bir numune-i ibret olmak üzere bast u temhide lüzum gördüm ki, bu Şero Emin Ağa niâm-ı nâmütenahi ile senelerce evlerimizde bulunmuş, bu sayede servet ü yesarını kat kat arttırmış iken, evvela usâta sonra Esad Paşa'ya ve daha sonra İtalyan polisi heyetine yanaşarak bizleri, dostlarımızı müteellim edecek şikayetler ve iftiralar tertibiyle kimimizin iclâsına, kimimizin tevkif u ezasına sebeb-i müstakil olmuş idi. Oğlu Ağo'yu sekiz-on yaşında iken oğlum Ekrem maarif-i umumiyesini deruhde etmek şartıyla Viyana'ya göndermiş, evvelen *Albani[s]ches Convict*[84] ve sonra Kremsmünster Ziraat Mektebi'ne koymuş, adam etmeye çalışmış iken, babasına peyrev olan bu genç dahi vadi-i hısâma saparak malen ve kemalen kendilerine

edilen bunca iyiliklere küfran-ı nimet ile mukabele etmişlerdir. "*Velâ yelidü minhüm illâ fâciran keffâra*"[85] sözü bunlar hakkında tecelli eylemiştir!!

194. Hayret ve nefret edilecek bir şey var ise, o da Esad Paşa'nın bu iğtisâbâta cüreti değil, kendisine ve harekât-ı şekavetkârânesine muin ü müşterik olmakta olan İtalyan sefiri Baron Aliotti'nin hükûmetini ikna ile koca bir Hâriciye Nezareti'ni ve nazırını vasıta-i zulm u iğtisâb edebilmiştir. Bunun delili zîrde muharr[er] [İtalyanca] telgrafnamelerin suretidir:

> Roma 20/1/1915 No. 1338:58:8:25.
>
> Müfid Bey Libohova, via Caracciolo 11, Napoli. 300.
>
> Eğer 570 .000 frank tutarındaki meblağ alınmazsa, bu ayın 21'inde Esad Paşa'nın, Prens Wied'in mobilyasının kendisine ait olduğunu düşüneceğini kardeşiniz Ekrem Bey hazretlerine söylemenizi rica ediyorum. Esad Paşa'dan yeniden bir uzatma alabilmemiz mümkün görünmüyor.
>
> İmza: Sonnino*

Müfid Bey'in Cevabı:

> Napoli 21/1/1915 No. 3181:78:7:15
>
> Dışişleri Bakanı Sonnino Hazretlerine-Roma
>
> Hazretlerinizin telgrafı alındı. Kardeşim Prens Yaveri Binbaşı Ekrem Libohova şu anda Neu Wied'de Ekselans'la beraber. Önümüzdeki yirmi dört saat telgrafla bile olsa Ekselans Prens'le yazışamayacağım. Telgrafta sözü edilen Esad Paşa'nın taleb ettiği tazminatın ondan alınabileceğini kabul edebilir.
>
> İmza: Müfid Libohova

195. Korfu'da mahkeme tarafından açılıb muhteviyatı satılan altı sandık eşya meyanında bir adet zer ü sim ile müzeyyen küçük bıçak tarafımızdan mübayaa olunmuş, el'ân yanımda kalmıştır.

196. Bu bıçakları 57.000 Osmanlı altunuyla ve 1.700.000 dinarlık tahvilat ile beraber Dersaadet'te vaki Credit Lyonnaise bankasında

* İtalyanca metinlerin çevirisini yapan Dr. Ahmet Michelangelo Guida'ya müteşekkirim -editör-.

mahfuz idi. Fransa Sefaretinin himem-i âdilânesiyle Esad Paşa'nın katlini müteakib verese namına bunlar üzerine mühür konulmuş ise de, verese vaktinde dava etmediklerinden ve damadı Hakkı Bey'in aradığı vekaletname dahi gönderilmediğinden Esad Paşa'nın haremi tarafından vukubulan ısrara ve namına mukayyed olduklarını ispat etmiş olduğuna binaen bir müddet sonra kasa açılıb eşya ve nükûd hanımın eline geçmiştir!

197. Cenova'da Esad Paşa muhamminler celbiyle bunun ve sâir bazı eşyanın kıymetini tahkik ettikte, 15.000 franktan dûn olmadığı cevabını vermiş ve sâir eşyaya dahi tahmininden pek ziyade bir kıymet takdir etmiş oldukları içün pek ziyade memnun u münbasit olmuş ve bu eşyanın mecmû'u hanım tarafından alınmıştır.

198. Korfu'da 1925 senesinin şehr-i Şubatında mevcut olan eşya kırk sekiz sanduktan ibaret idi. Eşyanın mevzu oldukları hane kirasını, avukat harcını vermek üzere mahkeme-i mahalliyenin kararıyla altı sanduk eşya Prens zu Wied'in malı nam u ünvanıyla satılmıştır. Diğer parçaları alelusul ahz ü kabz etmek üzere yine mahkemenin bir ilamıyla Avukat Mösyö Kasizakisi tarafından bilcümle vereseye haber verilmiş ve verese-i merkume dahi onları almak lazım gelen teşebbüsatta bulunmuştur. Satılmış olan eşya meyanında gümüşten mamul on iki büyük tabak dahi var idi. Bunlar[ın] 48.000 drahmiye satılmış ve diğer eşya[nın] dahi yok pahasına verilmiş olduğunu gördüm. Hükûmet vereseyi irzâ tarikiyle veya kendilerinin necabet-i fıtriye ve semahat-ı zatiyeleri iktizasınca teberru suretiyle bu eşya *bi't-tamam* sahib-i âlîsine devr olunsa muvafık-ı adalet ve mukteza-yı şiyem-i millet bir hareket olmuş olur, sanırım. Zira satanlar ve alanlar nezdinde bunların kime ait oldukları malum ve hükûmetle beraber bir hanedan-ı asâletin buna sükut etmesi maddesi meş'um olduğu içün, Korfu'da ve mele-i nâsta vaz'-ı mevki-i mezad edilmemelerinin çaresi taharri olunması münasib olduğuna kâilim.

199. Bu vasâyâda mündemiç olan fikir ve maksad *zü'l-vecheyn* olmak ihtimali var idi. Avusturya['nın] İtalya'nın her türlü şübhelerini izale etmek ve hükûmet-i müşarünileyhânın husul-i emn ü itimadı[nı] kazanmak içün Prens zu Wied'in hükümdar[lığ]ına nihayet vermek istemesi muhtemel idi. Ve bunu doğrudan doğruya teklif etmekten ise kavl-i leyyin ile ikmal-i maksada yol var

idi. Veyahud bir hüsn-i niyete tebe'an Prens zu Wied'in Avusturya ordularının biriyle irtibat etmesini isterdi!

200. Almanya İmparatoru İkinci Wilhelm *ba'de'l-hal'* neşr etmiş olduğu hatıratta Prens zu Wied hakkında müteveccih olmadıktan başka, Arnavutluk'a gelmesini[e] muhalif olduğunu gösteriyor. Arnavutluk gibi idaresi müşkil bir kıtanın re'sikârında bulunabilecek meziyet ü liyakatten mahrum olduğunu iddia ediyor. Hatta bu bârgirânı kabulden ictinab eylemesi kendisince daha münasib olacağı bir lisan-ı gayr-ı resmî ile hükûmeti tarafından ihtar olunduğunu beyandan sonra adem-i ısğâsı[nın], sırf Prenses Sophie'nin ısrar u tehalükünden ileri geldiğini de söylüyor!!

Almanya İmparatoru'nun bu babdaki hatıratı aynen tercüme olunmuş, zeylde vesâik kısmında ... numara ile mukayyeddir.

201. İki hanedan arasında karabet ve münasebete binaen nam-ı hükümdarîye Bükreş'e gidib merasim-i tedfiniyede bulunmaklığımı emretmekle, Bükreş'e gittim. Alelusul vazife-i mevdûamı *bi'l-îfa* Viyana'ya avdet ettim.

202. Bu sırada Viyana'da vâki ikamet ettiğim Otel Imperyal'in şehnişininde merkuz olan Arnavut bayrağını selamlamak ve Arnavutların lehinde bir nümayişte bulunmak üzere yirmi binden ziyade halk gelmiş, birçok nutuklar irad ve Arnavutlarla temenni-i müvâlâtı mutazammın arzular ibraz olunmuş; tarafımızdan da *alelkaide* alenen beyan-ı şükre mecburiyet görülmüş idi!

203. Vaka-i âtiyeyi bir hatıra-i tarihiye olmak üzere yazıyorum!

Harb-i Umumînin ve Sırbistan'a verilen son ültimatomun ilanından on gün evvel, Üsküb mebus-ı sâbıkı Hoca Said Efendi *li-ecli't-tedavi* Viyana'ya gelmiş idi. Kendisini gören etıbbâ birkaç gün içün Simmering'e gidib tebdil-i hava etmesini tavsiye etmiş ve o da oraya gitmiş idi. Simmering'den bana yazdığı dört sahifelik bir mektubda yavaş yavaş kesb-i ifakat ettiğini beyandan sonra sahne-i âlemdeki hadisattan ve alelhusus Avusturya ile Sırplılar arasında hasıl olan burûdetten bahis ile benden havadis[i] soruyor, Avusturya Sırb'a ilan-ı harb ettiği takdirde, Arnavutların intikamını almış, Sırplıların müstahak oldukları bir ceza-yı şedidi vermiş olacağını beyan ediyordu. Mektubun mündericatı serâpâ Avusturyalıların lehinde ve Sırplıların şiddetle aleyhinde idi. Bir-iki kere okuduktan sonra cebime koydum.

Aradan bir hafta geçmiş, Harb-i Umumî başlamış idi. Otel Imperyal'ın sofasında oturuyordum. Pek fena giyinmiş bir adam kapıcıdan beni soruyordu. Hapishane gardiyanı olduğunu söyleyen bu adam, kapıcı refakat ederek yanıma getirdikte, ihtiyat ve teenni ile cebinden bir kağıt çıkarıb elime verdi. Hoca Said Efendi casuslara mahsus hapishanede bir haftadan beri mevkuf olduğunu yazıyor, ani olarak çare-i halâsı arayordu.

Casuslara tatbik olunan muamele-i şedide meçhulüm değil idi. Binaenaleyh, kemal-i hevl ü heyecan ile derhal Ballplatz'a koştum. Said Efendi'nin sebeb-i tevkifini sordum. Müracaat ettiğim zat[ın] Hâriciye'nin tevkiften haberdar olmadığını beyan ile beni savmak istediğini anladım ise de, işin ehemmiyetini bildiğim içün, mutlak daire-i âidesinden sual etmelerine ısrar eyledim. Telefonla sordular. Alınan ve bize tebliğ olunan cevab pek müdhiş idi!! Said Efendi ziyy-i ulemada bir mebus-ı Osmanî olduğu halde Sırp pasaportuyla Viyana'ya geldiği ve su-i zannı calib bazı eşhâs ile görüştüğü içün hakkında muamele-i lazimenin hemen icrası mukarrer olduğunu söylediler!! Kendisi vaktiyle Avusturya[86] Parlamentosu'nda mebus bulunmuş ise de, *ba'de'l-harb* Üsküblü olduğu içün Sırp paşaportundan gayrı bir vesika ile seyahat edemeyeceğini anladıktan sonra Simmering'den yazdığı mektub zarfı derununda ve postahanenin mührü üzerinde olduğu halde cebimden çıkarıb kendilerine verdim. Mektubun tercümesi vakte muhtac idi. Bunlar[ın] nasıl olsa bizi bir cevab-ı kat'î vermeden savmak istedikleri belli idi. Bu cihetçe Said Efendi'nin masumiyeti tahakkuk etmedikçe ve öyle kurşuna dizilmek gibi bir muhatara bertaraf olmadıkça nezaretten çıkamayacağımı ve tercümenin hitamını bekleyeceğimi söyledim. Ve o sırada Avlonya Konsolosluğunda bulunmuş olan Mösyö Rodnan'a rast gelib işi anlatır anlatmaz takib-i maslahata müsâraat edeceğini ve nezaretten cevab-ı kat'î almadıkça gitmemekliğimi ihtar eyledi. Onun tavsiyesiyle terâcim-i ahvâl biçiminde nezaretin daire-i mahsusasında mevcud olan bir mecmua-i azimeye atf-ı nazar olunmasını rica eyledim.

Bu *kamusü'l-esâmî*de Arnavutluk'ta temeyyüz etmiş, az çok nam ü şan kazanmış ne kadar adam varsa, elifbâ tertibiyle isimleri münderic idi. Said Efendi'nin namını buldular. Su-i zannı

dâ-ı bir kaydı olmadıktan başka Avusturya'ya hayırhâh sayılan sınıf-ı mahsus meyanında olduğunu gördüler. O vakte göre tercüme hitam bulduğu içün, birçok müzakerattan sonra Harbiye Nezareti'ne telefonla tehir-i mücazat olunmasını bildirdiler ve derhal lazım gelen kuyud u izahatı da yazdılar. Bu suretle Said Efendi her gün *arsenal* denilen mevkide kurşuna dizilenler meyanında bulunmaktan kurtulub, arzusu üzerine İstanbul'a gitmek üzere pasaport verdiler. Ve bize de halâs ve tahliyesini bildirdiler!!

204. 2 Mart 1916 tarihinde Viyana'ya gelen Prens zu Wied Krayh otelinde "Baron Branberg" nam-ı müstearını taşıyordu. Sonra geldikte teyzesinin Viyana civarında ve Himburg'da bulunan şatosunda ihtiyar-ı ikamet edib Viyana'ya ahyânen gelirdi ve giderdi. Yazdığı bir mektub … numara ile … sahifede münderiçtir.

205. Harbden ve mütarekeden sonra İtalya Başvekili Mösyö Guliotti parlamentoda harbin aleyhinde bulunması esbabını tadad sırasında Balkanlar'daki sevkiyat ü harekatın İtalya'ya yedimilyarsekizyüz bu kadar milyon lirete mal olduğunu ifşa eylemiş idi. Arnavutluk'ta telef olan efrad-ı askeriyenin ızâmını toplamak üzere İtalya hükûmeti ahîren bir heyet-i mahsusa memur etmiş ve bunlar ötede beride medfun beş bin kadar nefer ve zabitin kemiklerini toplayıb Avlonya sahilinde yaptıkları muntazam u muhteşem bir mezarlığa defneylemişlerdir. Daha iki bin bu kadar telefat varsa da, mevki ve medfenlerini bulamamışlardır. Isıtmalardan [sıtmadan] ve aldıkları yaralardan İtalya'da vefat edenlerin miktarını bir Allah bilir!!

206. Yorgi Çako'nun himayesi keyfiyeti[nin] İtalya'nın Avlonya'yı istila etmesine sebebiyet vermiş olduğunu iddia edenler vardır. Meselenin ehemmiyet-i azimesi itibariyle Çako'nun şahsiyeti ve bu iddianın mahiyeti üzerine ta'mik-i tahkikata ve beyan-ı mütalaata lüzum vardır, sanırım. Çako Balkan Harbinin hitamına kadar İstanbul'da Anadolu Şimendüfer Şirketi'nin hukuk müşaviri idi. İttihadcılar dişlilerinden Arif Bey'in yerine getirilmesi matlub olduğu içün, Çako Arnavutlarla kesret-i ihtilattan müttehem tutularak İstanbul'dan çıkarıldı, doğruca Napoli'ye geldi ve Esad Paşa'ya yanaşmak arzusuyla bizden tavsiye bile aradı. Muahharan bundan nâdim ve Avlonya'ya âzim oldu. Mu-

vasalatı İsmail Bey'in devr-i inhitatına ve ekser rüfekâsı tarafından terk edildiği bir zamana tesadüf etmekle, Aziz Paşa'nın istifası üzerine Çako Maliye nezaretiyle kabineye girdi. Fakat öteden beri her ikisi birbirine zıdd u muhalif oldukları içün Çako İsmail Bey'e ısınamadığı gibi, müşarünileyh dahi ona iğbirarını göstermekten geri durmadı. Bu suretle Çako fırsattan bilistifade Hollandalı General De Veer'in riyaseti tahtında olarak İsmail Bey'in aleyhinde teşekkül eden bir heyet-i tahkikiye huzurunda pek yaman bir lisan ile müşarünileyhin ithamı yolunda eda-yı şehadet etmiş, senelerden beri beslediği kin ü garazı ortaya koy[muş]tu! Şu kadar ki Çako öyle kuru bir şehadetle huzur u sükun peyda etmediği içün *nasyonalist* maskesiyle ortalığı velveledar eden gençler güruhuna iltihak ederek rehnüma-yı avam ve pişva-yı ehl-i kıyam olmak hevesine kalkışmıştır. Evvela misafir olduğu hanemizi terk etmiş ve İtalyalı Luici Bakali'nin fakirhanesine nakl-i buriya-yı ikamete lüzum görmüş ve sonra kırk seneden beri tanıdığı beylerin ocağına incir dikmek ve bey namıyla kimseyi yaşatmamak üzere kâzibâne bir azm u rezm ile bayrak kaldırmış, müdhiş bir *jakobin*, belalı bir hatîb-i laf-zen kesilmişti!

Bu sırada İtalya konsolosunun teklif eylediği mütercimliği memnunen kabule muvafakat ve *konsolato*ya kesb-i merbutiyet eyledi. Bir gün Ortodoks kilisesinden geçerken bir silah sesi işitildi. Çako kendisine suikast edildiğini iddia etmek istedi. Halbuki Avlonyalılardan kimi katiyen revolver atılmadığını ve kimi Çako'nun pek akrabı gibi yanında koşan Velçeli Ali Efendi Bekir'le bir-iki arkadaşı tarafından *an-kasdin* pistol endaht edildiğini söylemiş ve *meazâlik* kimse bu hadiseye bir büyük ehemmiyet atf etmemiş idi. İtalyanlar Avlonya'ya çıktıktan sonra Çako'nun lehinde ve aleyhinde bulunanlar bilittifak kendisini istilanın bâdi-i azlemi olmak üzere ortaya sürmüş, efkâr-ı umumiyeyi iknaa çalışmışlardı.

Malumdur ki, bir devlet-i medeniye ve meşrutanın siyaset-i hâriciyesi, idare-i dâhiliyesi öyle bir takım avarız-ı âdiye ve esbab-ı vâhiyeye istinad edemez. Murakabe-i daime tahtında bulunan hükûmetlerin de'âim-i esasiyesi muktezasınca hâriçte icra edeceği bir hareketin esbab-ı mucibesi üzerine hesab vermeye, ef-

kâr-ı umumiye nazarında kararını meşru göstermeye mecburdur. Çako'nun kıymet ü ehemmiyeti ne kadar büyük farz olunsa, bir devlet-i muazzama içün bir kıta-i ecnebiyenin istilasına sebeb teşkil edemez. İtalya çoktan beri Avlonya'yı hükm ü nüfuzu altında bulundurmağı aksa-yı emel saymış, yalnız Avusturya'nın rekabet ü mehabeti buna mani olmuş idi. Avusturya mehlike-i harbiyeye ve Galiçya'da Rusya ordularının sadamât-ı canşikâfına duçar olduktan sonra hâil zâil ve İtalya gaye-i mühimmesine nâil oldu. Her türlü tedârükât-ı işgaliyeyi istikmal ve muvafakat-i düveliyeyi istihsal ederek Avlonya'ya askerini çıkardı.

Çako'ya gelince, umur-ı tabiiyedendir ki, her isâet ve bahusus vatana ihanet gibi bir cinayet bir menfaat mukabilinde irtikab olunabilir. Çako akîb-i istilada nasıl ki duçar-ı zaruret idi ise, İtalya tarafından iclâ ve *ba'de'l-mütareke* ihlâ olunduktan sonra dahi enva sefaletlerde eyyamgüzar olmuş, Atina'da, Yanya'da dostlarının ianesiyle ve en doğrusu şunun bunun sadakasıyla geçinmiştir. Arnavutluk'a rücû edib de bir aralık Kavaya'da mecbur-ı ârâm olduğu ve İskrapar [Skrapar]'a cezaen sürülmek istenildiği zaman bayağı açlıktan kuvve-i mümeyyizesini kaybetmiş gibi idi. Çako['nun] bütün fezâyihin mecma'ı olduğunu farz etsek, yine kimse bunun diremperest olduğunu söyleyemez. Hele setr-i servet ve *an-kasdin* iltizam-ı sefalet edebilen ihtiyatkârândan olmadığına kimse şübhe etmez. Çako Atina Darülfünûnu'nda ikmal-i tahsil etmiş, birçok tetebbuat-ı ilmiye ile tevsî'-i malumat eylemiştir. Elsine-i şettâya aşina, gavamiz-i hukukiyede sahib-i yed-i tul[â]dır. Ne zevk-i ikbal ile sermest-i gurur u sürur ve ne de telhî-i eyyam ile mahzun u mefturdur. Fikri itikadat-ı diniyeden ve sohbeti bir netice-i müsmireye iktiran edebilmekten berîdir. Meşrebinde mübâlât ve kalbinde müvâlât yoktur. Bir günlük dostuna ne kadar halis ise, kırk senelik bir sevdiğine de ol kadar mürtebittir! Suret-i mutlakada iyiliği ferâmuş ve yalnız zevk-i intikam kendisini bîhoş eder. Bugüne kadar ilm ü irfanından kimse müstefid olmadığı gibi, memleket dahi faide-mend olmamış, televvün-i mizac ve adem-i imtizac ile şöhretyâb olmuştur!!

207. İtalya devleti 1883 senesinden beri merkezî devletleriyle müttefik olmuş idi. Fakat hiçbir vakit İngiltere ve Fransa'yı tebrîd etmek istememiş, daima bir rabıta-i muhadenetle münasebât-ı

kadîmesini muhafazaya çalışmıştı. Bu suretle düvel-i merkeziye daima İtalya'nın ittifakta berdeva olacağından emin değil idi. İtilaf devletleri er geç İtalya'nın daire-i ittifaklarına gireceğinden ümidvar idi. Zira Avusturya'nın beka-yı mevcudiyetine ve idame-i şevketine yardım edebilmek ihtimali olmadığına hep kani idiler! Diğer yandan Avusturya Veliahdı Fransuva Ferdinand ile Baron Konrad gibi e'âzım-ı ricâl dahi İtalya'nın ittifak ve mukârenetinden emin değil idi. Ve bunun içün İtalya'ya karşı olan hudud bir ehemmiyet-i fevkalade ile tahkim olunmuş, gayr-ı kabil-i teshir bir hale konulmuş idi. Harb-i Umumî başlar başlamaz ve İtalya İtilaf grubuna mütemayil olduğunu ifham şartıyla bîtaraf kalacağını ilan eder etmez, İtalya'nın en büyük düşmanı sayılan müşarünileyh Baron Konrad vehamet-i akıbeti derpiş ederek devlet-i müşarünileyhâya karşı her türlü fedakârlık ihtiyarıyla hemen irzâ ve iskâtı lâbüd olduğunu ve İtalya düşmanlara iltihak ettiği anda Avusturya'nın zeval ü izmihlaline muhakkak nazarıyla bakılmak lazım geldiğini beyan eylemişti. Başta Kont Berchtold ile Kont Teppa oldukları halde ekser ricâl-i siyasiye bu hakikati idrak ü itiraf etmemiş veyahut hükümdar-ı sâlhurdenin perverde eylediği husumet-i intikamcuyâneyi tadile ve İtalya'nın metâlibini tamamıyla kabulüne ikna edebilmek cesaretini gösterememişlerdi. Bu suretle İtalya'nın dermeyan eylediği metâlibin esasat-ı asliyesini değil, furûatı âdiyesini müzakereye devam etmiş ve İtalya'ya istihzarat-ı askeriyesini istikmal fırsatını vermişlerdi. Baron Konrad bu hal-i bîkarardan müteessiren hudut başında bulunan istihkamat-ı menîanın bir kat daha tezyid-i kuvvetiyle beraber üz yüz bin kişilik bir ordu ile hemen harekat-ı tecavüzkârâneye müsâraat olunması içün ısrarda bulunmuş ve buna da muvaffak olamayıb netayic-i malume meydan-ı zuhura gelmiştir!

Hatırnişanımdır ki, İtalya harbe iştirak etmezden yirmi gün evvel bir maslahat-ı hususiyem içün Odin kasabasına gelmiş idim. Odin'in şark cihetlerine, yani Avusturya'ya karşı birçok istihkamat-ı turâbiye ve hududiye yapılmakta olduğunu görmüş idim. Viyana'ya avdetimde ve Kont Berchtold'u gördüğümde müşahedatımı söylemiş idim. Müşarünileyh gayetle metinâne ve sakinâne olarak dinlediği ifadatıma cevaben,

- “İtalya ne kadar hazırlansa, harbe girmekten ihtiraz ve tehâşî etmeye mecburdur” dedi.

O gün en aziz dostum olan General Konrad’a bilvasıta bu müşahedatımı ve Kont’un cevabını îsâl etmiş idim. Ne yolda telakki ettiğini bilemezsem de, Konrad herhalde İtalya ile uzlaşmak tarafdarı olduğunu ve buna imkan bulunamazsa *her çe bâd âbâd* büyük bir kuvvetle İtalya’yı ezmeye ve dahildeki sosyalistlere vesile-i tariz ü taarruz vermeye mâil bulunduğunu yakinen biliyordum.

Draç’dan geldikten ve İmparator tarafından kabul olunduğumdan sonra, alelade büyük küçük süferâyı ziyaret etmiştim. Fransa sefiri pek müdekkikâne olarak Arnavutluk’a ait safahat-ı siyasiyeyi açtı ve ahvâlin ne suretle cereyan ettiğini sordu. Avusturya ve İtalya’nın Draç saray-ı hükümdarîsinde ve her türlü muamelatta gösterdikleri muhâsede ve istirkabın su-i tesiriyle Arnavutluk’ta bir hükûmet-i sahiha-i miliyenin teşekkül etmesi müşkil olduğunu beyan ile beraber, bu iki hükûmetin hiçbir yerde ve meselede ciddî bir suretle ittifak ü itilaf etmelerine imkan olmadığını söyledim. Bu bahis üzerine sefir yerinden kıyam ile yanıma geldi ve bayağı bir müstantık gibi bu bahsi tekrar istizah etmekle kanaat etmeyib, ertesi gün iade-i ziyaret sırasında dahi bu babda tafsilat aramış ve Japonya sefiri dahi aynı bahs ü münazara ile haylice mütevağğil olduğu görülmüş idi.

208. 1913 senesinde İtalya devleti *alâ külli hâl* bir Arnavutluk’un ihyasına ve bu milletin kesb-i feyz eylemesine tarafdar idi.

1914 senesinde Draç’da bulunmuş olan mümessillerinin hevasına uyarak hükûmet-i meşruamızı ıskâta gayret etmiş ve başımıza Esad Paşa’nın belasını çıkarmıştır.

1915 senesinde Londra Muahede-i Hafiyesiyle Arnavutluk’un mukasemesine muvafakat göstermiştir!

1916 senesi Kanunıevvelinde Fransız Miralayı İşkovan [Descoin] Görice’de Arnavut bayrağıyla ve Arnavut meskukâtıyla bir hükûmet-i muvakkate ilan etmiş ve 1917 senesi Martının üçüncü gününde Avusturyalılar[ın] Arnavutluk’ta bir muhtariyet-i idare vaad eylemiş olması üzerine, Orlando Kabinesi re’sikârda iken General Ferrero 1917 senesi Haziranında ve Ergiri kalesindeKral hazretlerinin namına Arnavutluk’un istiklaliyle tamamiyet-i mülkiyesi ni ilan etmiş idi.

1918 senesi evâhirinde Muharebe-i Âlemşumulün hitamıyla beraber Draç'da bir hükûmet-i muvakkatenin ictimaına ve nev'anmâ bir muhtariyet-i idare ile bu hükûmetin icra-yı faaliyetine müsaade eylemiş idi.

1920 senesinde ve 20 Kanunısanîde bu hükûmeti ıskât eden Loşna ictimaına karşı destbeste-i hayret olmuş ve sonra birden bire bu ictimaı men etmek istemiş ise de, meyelan-ı umumîye ve galeyan-ı millîye mukabeleden vazgeçmiş idi.

1920 senesi Kanunısanîsinde ve Paris Konferansında Arnavutluk'un hayat ve mematı üzerine bahisler cereyan edeceği ümid ü intizar olunduğu bir zamanda Mösyö Tittoni ile Mösyö Venizelos Cenubî Arnavutluk'un Yunanistan'a terk edildiğini müeyyid u musaddık bir mukaveleye imzazen-i rıza ve muvafakat olmuş idi!!

209. **Furtunato Kastoldi**

Bulunduğu muhite aidiyeti tabiî olan terceme-i halinden bahs etmek emelinde değilim. Şahsiyat üzerine ıtnâb-ı makâl etmek de istemem. Fakat zat u sıfatı memleketimize dair hadisata masdar ve birçok taaddiyat u seyyiatın zuhuruna rehber olması itibariyle, tarih-i millîmizin safahat u vukuatı sırasında yâd-ı elîm ile tahzîr-i hâmeden vazgeçemem.

Devr-i Hamidî'de jandarmaların tensikatı içün Makedonya'ya gelen İtalya zâbitânı meyanında yüzbaşı idi. O mekteb-i edebde (!!) sebk eden memuriyeti sayesinde devrin bütün mezâyâ ve hafâyâsını kendisi derk ü telkin ettiğini kendisi iddia etmektedir! İsbat-ı ehliyet ve idame-i memuriyeti içün pîş-i azminde vücudpezîr olan mesâile lüzumundan ziyade fazla bahş-ı ehemmiyet ve her türlü âmâl ü evhâmına göre tayin-i mahiyet etmekte mahareti olduğu da rivayet olunmaktadır.

Prens zu Wied'in hükümdarlığı tahakkuk ettiğini müteakib Avusturya ve İtalya hükûmetleri arasında verilen karar üzerine, Prens'in nezdine birer müşavir-i has terfiki lazım gelmiş, bu suretle Prens daha Berlin'de iken İtalya devleti tarafından Prens'in etrafını almağa memur olmuş idi. Prens'e ilham ettiği ârâ-yı mahsusayı tayin ve tahminden acizim. Yalnız Prens zu Wied ile beraber gelir gelmez İtalya ve Avusturya sefaretleri Arnavutluk'u ma'raz-ı mübareze saymalarına, Prens'in bir an evvel Draç'ı terk etmesine sebebiyet verenlerin başında olduğunu kimse unutma-

dığına kâniim. Alelhusus mürtecilerin pençe-i kin ü taassublarından kurtulmak üzere Arnavutluk'tan İtalya'ya iltica mecburiyetinde bulunmuş olan birçok erbâb-ı hamiyetin sefaletine, gidecek yerleri olmadığına bakmayarak, bunları İtalya'dan tard etmesi maddesi İtalya'da cârî olan kavanin-i medeniye ve kavaid-i insaniyetkârâne ile kâbil-i tevfik olmadığı içün bu babda gösterdiği kudret *el-hak* kendisine mucib-i şeref ü mefharet olsa gerektir, sanırım. Bunlar hakkında celb-i merhametine çalışan bir zata,

-"İtalya aleyhinde nümayişler yapan bu nasyonalistlerin gidecek yerleri olmadığını ben de biliyorum. Fakat kendileri bir melce bulamazsa denize boğulsunlar" cevabıyla fart-ı ma'deletini isbat ettiğini derhâtır edenleri biliyorum.

Esad Paşa'yı cenah-ı himayetinde tutan Baron Aliotti'ye *min külli'l-vücûh* yar u yaver ve hele Prens'in iğtisâb-ı emvali sırasında *ez-her-cihet* müşarünileyhe rehber-i zafer olmuş idi! İtalya'dan tard ettiği *nasyonalist*leri Arnavutluk'ta dahi rahat bırakmamış, Esad Paşa'nın idame-i hükûmeti maksadıyla vuhuşânını takım takım habs ü tevkif ettirmiş idi! Arnavutluk'ta tensib ettiği idareyi ve miras-ı zihn-i idraki olmak üzere İtalya memurîn-i mülkiyesine bıraktığı kavaid-i mahsusayı yegân yegân şerh ü beyan etmekten ise bazı misallerini zikr etmekle iktifa eylerim.

İşgal-i askeriyeyi müteakib Avlonya'da en mühim tedbiri, tarafdar[a]nım namıyla birçok erbâb-ı hamiyet ü haysiyeti derdest etmesi idi. Bunlara atf olunan kusur sade idi. İtalya aleyhinde bir *komplot* tertib etmek istediklerini ortaya koymak kafi idi. Bunlar içün tayin olunacak ceza dahi yirmi sene kalebendlikten veya harb esnasında kurşuna dizilmekten az değil idi! Roma'dan gelen muhakkık avukat Cerao ve hükûmet-i askeriyeden memur Mösyö Cervasoti böyle bir *komplot*un külliyen vücudu olmadığına bütün delail-i bâhiresiyle hükm etmiş, bilcümle mevkufînin beraatlarına suret-i katiada hükm ü karar vermişlerse de, Halim ve Kamil beylerle Mahmud ve Hüdayi efendileri ve sâir bir takım zevâtı kendisinin dest-i kahhârânesinden kurtarmağa kimse muktedir olamamıştır. Bunlar senelerce İtalya'da sualsiz sebebsiz son derecede elîm bir muzayaka ile tutulmuş, Avlonya'da gösterdiği bu şiddetle herkesi ürkütmeye değil, bilakis tenfire hizmet etmiştir!!

Mülkiye Komiseri namıyla Avlonya'da hayli zaman bulunmuş idi. Bu müddet zarfında bütün mekâtib-i milliyeyi ve Avlonya'da

mevcut yedi cami-i şeriften dördünü kapatmış idi. Kaziye-i muhkeme suretinde kabul ettiği nazariyece, Arnavutlar[ın] efkâr-ı umumiyeden ârî ve her türlü cebr ü şiddete müstahak olmaları maddesi idi. Kendisince en büyük cürm ü musibet davayı milliyet idi. Daima re'y-i münferide tâbi idi. Daire-i belediyeyi, idare-i mülkiyeyi bir vesayet altında koymuş idi. Kendisine muti' u mütehallik olanları okşar ve fakat re'y-i hoduna zerre-i mâ karşı duranları bir anda çarpardı. Avlonya bataklıklarını teybîs ü tathîre verilen kararı efkâr-ı umumiyenin galeyanından dolayı tasdikten imtina eden ve o güne kadar kendisinin eviddâ-yı hâlisasından sayılan yerli *prefe* Osman Efendi'yi alenen darb u tahkirden, azl ü tenkilden çekinmemiştir!

Oğlum Ekrem ile bana Draç'dan beri kecbînâne bir nazarı var idi. İtalya Sefaretinin takibatına, Prens zu Wied'in nezdinde su-i telakkiyâtına hedef olmuş idik. Ekrem ile hemşiresi mürtecilerin eyyam-ı tahakkümlerinde ve Esad Paşa'nın esna-yı hükûmetinde Korfu'ya iltica eylemişlerdi. Sırplıların ve *bi'n-nisbe* Esad Paşa'nın Korfu'ya vürûdu sırasında İsviçre'ye geçmek mecburiyetinde bulunmuşlardı.

İtalya'nın Atina Sefaretine müracaat ve istihsal-i mezuniyet ettikten sonra Roma'ya uğramışlardı. İtalya hükümdar-ı zîşânı namına verilen bu müsaade-i resmiyeyi bir şebeke-i iğfal saymağa, *keyfe mâ yeşâ'* bunları tutturub nefy ü tağrîb etmeye yol bulmuş idi. Üç buçuk sene âlâm-ı gurbet çektiği halde, üserâ-yı harbiye ihlâ olunduktan, mütareke eyyamından sonra dahi oğlum Ekrem kurtulamamış, Bern sefiri Marki Karluçi [Karl Luigi?]'nin delaletiyle tahliye olunmuştur. Kerimem şiddet-i teessüründen İsviçre'ye ölüm derecesinde hasta gelmiş, oğlum Ekrem üç buçuk sene mütemadiyen Sardinya Adasında yerden yere sürüklene sürüklene ihtilattan memnu ve her türlü huzurdan mahrum olarak geçirdiği bir hayat-ı telh-kâm ile enva' mihen ü emrâza mübtela olmuş idi. Viyana'da bulunduğum içün bana müşt-zen-i taarruz olamıyordu. Evlad u iyalimin muhaberesinden, harçlık celbinden mahrumiyet elemiyle bizar oluyordum.

Kendisi İsviçre'de bulunan Arnavutları arasıra yoklamağa geliyordu. Biraderim ile kızımı görmek üzere ben de Viyana'dan Lozan'a vâsıl olmuş idim. Otelde bir gün tesadüfen gördüğümde,

yanıma takarrub ederek ve bir münasebet getirerek, İtalya'ya gelirsem çektiğim muzayakadan kurtulacağımı, ailemin takibattan halâs olacaklarını söylemiş idi. Her üçümüz birlikte bulunmak mecburiyetinde olduğumuz içün, İtalya'nın dâhildeki emsârından birinde ikamet etmek ve Avlonya'daki varidatımızdan veya istikraz suretiyle bir bankadan şehrî 1500 frank alabilmek şartıyla muvafakatımı söylemiş idim. Merkum Ekrem'e bir hüsn-i delalette bulunmamıştır. Fakat bu cevabımı İtalya hükûmetinden iane istemiş olduğum suretinde işâa etmiş, beni lekedar-ı şenâat etmek istemiş idi. İtalya memurîn-i siyasiyesinden biri bunu bana haber verdiği zaman can başıma sıçramış ve bu suretle âlâm-ı kalbiyemi ıztırabât-ı maddiyemi teşdid etmiş, beni dahi ukubet-i canhırâşından hissedar-ı elem eylemiş idi.

Meazâlik, bütün bu muamelat ile beraber, Arnavutlar kendisine *mâ dâme'l-âlem* şükürgüzar ve minnetdar olmağa mecburdurlar! Zira bela-yı istilayı esbab-ı mevhumeye ibnâ [binâ?] ederek başımıza sarmış olduğu gibi, berat-ı halâs u necatımızı dahi kurmuş olduğu idare-i müstebidde ve mudhikenin tesir-i tahammülsûzuyla tanzim ü ikmal eylemiştir!! Halka îras eylediği ye'is ü nefret ve fikr-i husumetle bir devlet-i fahmiye, bir kuvve-i azimeye karşı bir avuç bahadırân-ı ümmet *her çe bâd âbad* diyerek hücuma ve mevcudiyet-i mülkiye ve hayat-ı milliyelerini kurtarmağa cesaretyâb olmuşlardır. Kendisi taleb-i sulh u silm içün İtalya'dan gelen ve şu fie-i nâciye ve kâlile ile müzakerata girişmiş, kafileye pişrev olmuş idi!!

Mevâdd-ı sulhiyenin tadadına lüzum görmeksizin, netice itibariyle muahede memleketimizi baştan başa bir silsile-i istiladan kurtarmış, Mösyö Kastoldi['nin] dahi bunca seyyiâtı hasenat yerine geçerek, jandarma yüzbaşılığından sefarete kadar suud etmiş olduğunu yâd ile iktifa eylerim. Bununla beraber Kastoldi, hükûmetinin nezdinde kazandığı bu şeref-i mahsus ile kanaat etmek istemiyordu. Arnavutlar nazarında dahi hatîât u seyyiâtından tebrie-i nefs etmeye ve bu vesile ile Draç sefaretini yakalamağa çalışıyordu. Reis-i hükûmet Delvinalı Süleyman Fehmi Beyefendi'ye gelmiş, netice-i hâsıla[nın] oğlum Ekrem'in Kumandan-ı Umumî Piacentini'ye verdiği nasâyihin semeresi olduğunu haber vermiş idi! Ekrem'in üç buçuk sene münhasıran

kendisinin delaletiyle, siayetiyle Sardinya Adasında kaldığını, halis ve namuslu Arnavut olduğunu unutuyordu. Vatanı tahlis edebilmek üzere verebileceği nasihat[ın] elbette vatanın menfaati hesabına ait olması tabiî olmak ile Ekrem'e bâdî-i töhmet değil, sermaye-i mefharet olduğunu düşünmüyordu! Velhasıl, Kastoldi bu müddet zarfında dahi meslek-i cedid-i siyasîsinden ziyade jandarma hizmetinde iken peyda eylediği itiyada meyl ü rükûn ediyordu. Müşarünileyh Süleyman Beyefendi'den aldığı malumat-ı şifahiye üzerine, Ekrem Kastoldi'ye namuslu bir adam gibi bir mektub yazarak izahat aramış ve cevab vermemiş olması üzerine cereyan-ı hali ol zaman Hâriciye Nezareti'nde bulunan Kont Sforca'ya bildirmiş ve fakat müşarünileyh dahi Kastoldi'nin süllem-i ikbalini yıkamamıştır!!

210. Belediye riyasetine Ali Efendi Arslan['ı] ve azalığa Kazım Efendi Kokoş'u İtalyanlar nasb u istihdam etmişlerdi.

211. Bu mahkeme-i nâşenîdenin aza-yı sâmiti Kanineli İbrahim Efendi Cündi, Avlonyalı Hakkı Bey ve Avlonyalı Yusuf Efendi Gezi idi. Avlonya *prefe*liğine Osman Efendi Hacı'yı tûl müddet istihdam etmiş, sonra araları açılarak evvela Leskovikli Fehim Bey'e teklif etmiş ise de, adem-i kabulünden dolayı devâir-i hükûmette müstahdem Kanineli Said Efendi Kemal *prefe* olmuş ve bu memuriyeti son gününe kadar muhafaza edib İtalyanların pek ziyade hürmet ü itimadını kazanmış idi.

212. Esad Paşa'nın bu vekâyi'e dair verdiği izahat sırasında bana demiş idi ki,

> Sırplılar yollarda ve Arnavutluk dağlarında bütün ahmâl ü eskâlini bırakmış geliyorlardı. O hengâmelerde Kral Petro'nun akrabasından olub ismini derhâtır edemediğim bir prensesin çantasıyla eşyasını hâmil bir bargir yollarda kalmış idi. Prenses bizzat bana müracaat ile bu çantanın buldurulmasına delalet etmekliğimi rica eylemiş idi. Ben de derhal birçok bayraktarlara haber îsâliyle çantanın behemehal bulunmasını ihtar ettim. 25.000 altun değerinde olan bu mahfaza-i giran-kıymet bulunmuş ve bana getirilmiş idi. Ben de elim ile prensese teslim ettim. Prenses kemal-i şevk ü mesârından 1000 dinar mûsılına vermek istemiş ise de, buna mani oldum ve cebimden malisöre bir revolverle 20 altun verdim. *El-uhdetü ala'r-râvî.*[87]

213. Selanik'te bulundukları sırada Şahin Bey Dino Paşa'nın bir heves-i hevâperestânesine manialar ihdas etmek istemesiyle siayet olunmuş, Paşa tarafından idama mahkum olmuş; güç bin bela ile İtalya konsolosu elinden kurtarıb Midilli'ye nefy ü teb'îd ile iktifa etmiş idi. Midilli'de Yunanîler biçareyi katil gibi bir kem nazarla bakmış, pek çok sefalet çektirmiş ve nihayet İtalyanların tavsîtiyle İtalya'ya can atmağa, hayatını kurtarmağa muvaffak olmuş idi!!

214. İstanbul'da makam-ı fetvanın fetvasıyla Esad Paşa mahkum-ı idam olmuş ve irade-i seniyye-i padişahîye iktiran ederek işbu karar ilan olunmuş olması üzerine Esad Paşa dahi mukabelede bulunmuş idi.

215. Bu sırada Esad Paşa'ya hidemât-ı meşkuresine binaen İtalya San Moris ve Lazar nişanının büyük kordonunu vermiş ve Fransa hükûmeti namına Mösyö Burian (Hâriciye Nazırı) dahi Lejyon Donör nişanını sinesine talik eylemiş idi. Sırp Kralı Petro hükûmdara has olan Karayorgoviç nişanını eliyle müşarünileyhe tevcih ü ita etmiş idi.

Esad Paşa'ya verilmesi takarrur etmiş olan mebâliğin miktarı kendi ifade-i şifahiyesi üzerine yazılmıştır. Hatta rivayet-i hususiyesine göre, İngiltere sefirinden aldığı 60.000 liradan 30.000 İngiliz altununu aldığı gün haremine hediye etmiş ve her zaman hanımın sandığında mahfuz kalmıştır!

Lord Balfour Avam Kamarasında vukubulan bir istizaha cevab olmak üzere bu tediyatı ifşa etmiş ve fakat Esad Paşa gibi bir haydut ile İngiltere'nin ittifaka devam etmesi mucib-i şübhe olduğunu beyan ile, bir kere verilen 60.000 liradan başka para tediye edilmediğini dahi itiraf eylemiştir.

Hakikat-ı hale gelince, Esad Paşa deruhde eylediği on beş bin askerin vücuduna delalet edecek bir eser görülmediği içün, sefaret vazifesini deruhde eden Mösyö Lembi [Lamb]'nin iş'arıyla bu keyfiyet tahakkuk etmiş ve bir daha verilmesine lüzum görülmemiştir. Fransa hükûmeti Esad Paşa'nın katlolunduğu güne kadar tediyâta devam etmiştir. Doktor Adamidi'nin ifade-i şifahiyesine ve muahharan Esad Paşa'nın Hâriciye Nazırı ünvanıyla istihdam e[tt]iği Zoti Mihail Terka'nın teyiden beyanına göre, Esad Paşa['nın] Fransa hükûmetinden şehrî 142.000 frank aldığı Adamidi['nin] bizzat Cenova'da ve Credit Lyon bankasında bilmü-

nasebe icra eylediği tahkikatta anlaşılmıştı. İtalya'ya gelince, Draç'da sefir bulunmuş olan Baron Aliotti'nin uydurduğu pazarlıkla Esad Paşa şehrî 500.000 liret almış ve bu me'hûzât altı ay kadar devam etmiş idi. Avusturya askeri işgalden sonra Paşa Korfu'da, Selanik'te bulunduğu sırada tamamıyla Fransızlara ve *bi'n-nisbe* Sırplılara mail ü müncezib olarak İtalyanlarla pek fena bozuşmuş idi. Fransa'da Paşa'yı Mösyö Burian pek ziyade tutuyordu. Müşarünileyh Selanik Kumandan-ı Umumîsi General Saral'a verdiği emir üzerine Esad Paşa'nın Selanik'e vürûdunda bir hükümdar gibi istikbal olunmuş ve o eyyamda hükümdarâne orada imrar-ı hayat eylemiş idi. Burian'ı istihlaf eden kabinelerden ve alelhusus General Franchet d'Esperet'den ol kadar yüz bulamamış, eski mevki ve nüfuzunu kaybetmiş ise de, İtalya ile arası açıldığı ve Sırplılar kendisine karşı muhafaza-i vedad ettikleri içün Paşa ve haremi Selanik'ten Paris'e gelib gittikçe mazhar-ı hürmet olmuş, sandukları muayene edilmeksizin hududu geçerek bu suretle imrar eylediği tahvilat-ı nakdiye ve platin gibi eşya-yı semeniyeden külliyetli istifadeler eylemiş idi!!

216. Draç'a iltica etmiş olan Sırplıların Draç'da sarf u tahvile mecbur oldukları üç-dörtmilyon dinarın yüzbini elli-altmış kuruşa Esad Paşa mübayaa etmiş; bu suretle ikimilyona karîb frank kazanmıştı. Kendisinin ifşaatına inanılmak lazım gelirse, Sırplılara mübadeleten verdiği parayı Baron Aliotti tesviye eylemiş ve münasafeten bu alışverişi yapmağa karar verilmiş iken, kendisi muahharan Aliotti'ye bir şey vermediğinden dolayı araları açılmış; Aliotti['nin] Esad Paşa'yı İtalya'dan geçtiği anda taht-ı tevkife almak üzere bir emir ıstârına sebeb olmuş idi!! Yine müşarünileyhin beyanatına göre, Baron Aliotti'nin bu dad u şiddete ve şikayet ü azara dair yazdığı bir mektubu Cenova ve Paris'te birçok zevâta irâe etmiş, bu suretle Aliotti'den ahz-ı intikam etmek istemiş ise de, Paşa'nın ifşaat-ı vâkıasını kemal-i ihtiyat ile kayd ve yalnız tarihin muhakemesine terk ile iktifa ederim.

217. **İbret**

1920 senesi Haziranının 13. gününde Esad Paşa Paris'te vâki Continental Oteli'nin kapısından çıkarken Libohovalı Avni Rüstem namında bir fedai eliyle ve iki kurşun ile ani olarak terk-i hayat eylemiştir. Selanik'te peyda eylediği bir itiyad ile içkiye müb-

tela olmuş, leyl ü nehar alem-i sefahate dalmış idi. Şathiyat-ı siyasiyeden artık keff-i nefs etmek ve eyyam-ı ahîresinde dildade olduğu bir Fransız dilberinin feyz ü aşkıyla bekâm olmak istemiş ise de, eceli mani-i emeli olmuş, haklı haksız yüklendiği a'mâl ü eskâliyle alem-i fenâya [bekâya] gitmiştir. Herkes[in] ameliyle haşr ü neşir olmak lazım geldiğine iman edenler, Paşa'nın bu vukuat-ı feciasına daima ihtimal verir ve hatta kendisi dahi her vakit müteyakkız bulunurdu. Caizdir ki, bu ufûl-i nagehanisi hayretten ziyade calib-i ibret ve milletin serikârında bulunanların enzâr-ı intibahını gereği gibi açmağa illet olsun. Fakat pek feci ve fecaati nisbetinde elim ü şeni' olan bir garîbe vardır ki, senelerce perestiş eylediği haremi, katlinden dört gün sonra Paris'e muvasalatında Esad Paşa'nın felaketi üzerine, "Buna güleyim mi, ağlayayım mı?" diye ızhar-ı bîgânegî etmiş, kocasının cenazesini bile görmek istememiş olduğu halde, bin türlü zillet ü rezaletle Paşa'nın onmilyon frankına, iblağ eylediği nukûdât-ı metrûkesini ve Prens zu Wied'in ikametgâhından aldığı kırk iki sanduk evâni-i semeniye ve eşya-yı nefîseyi yed-i gasb u tasarrufuna alarak benât-ı meşruasını miras-ı [p]ederden mahrum bırakmıştır. Bununla beraber, Esad Paşa'nın morgda kalan meyyitini kaldırmak üzere üç-dört frank vermekten de ibâ etmiş ve hakikatli olan Stavro Efendi'nin akçesiyle Paşa'nın cenazesi ortadan kaldırılmıştır!
Bu hanım Üsküdar'da vaki Toptaşı'nda sakin Mustafa Efendi namında bir binbaşının kerimesidir. Esad Paşa bir yerde görmüş, beğenmiş ve cihazını en adî bez parçalarına varınca kendi mübayaa ettikten sonra taht-ı nikahına almış ve vefatına kadar bilcümle ailesini geçindirmiş, hanıma 100.000 lira kıymetinde mücevherat ve akarat ve birçok da nukûdât bahşeylemiş idi. Sıhhatine veya adem-i sıhhatine kâil olmamak şartıyla, bir rivayete göre hanım bunlara ve bütün metrukata kanaat etmeyib Paşa'nın katlini mütakib Belgrad'a azimetle, kayd-ı hayat olarak şehrî 125 altun maaş almağa muvaffak olmuş ve fazla olarak 25.000 frank da ihsana müstehak görülmüş imiş! (Paşa'nın Hâriciye Nazırı sıfatıyla beraberinde bulundurduğu Terka Efendi'nin ifade-i şifahiyesine müstenid olan bu hakâyıkı muahharan icra eylediğim tahkikat ile bir kat daha teyid ederek bu suretle piş-i enzâra koydum).

Zavallı Esad Paşa bir keşmekeş-i bî-direnk, bir ceng-i pür-âvenk, her türlü mukaddesatı çiğneyerek ve her türlü ar u şinarı düş-i bîhoşuna alarak kazandığı parasıyla şimdi kimlerin şad ü hürrem olduğunu gelse de görse, bulunduğu tengnay-ı ızdırabdan ziyade ruhu azab çeker, dünyada nîk nâmdan gayrı hiçbir saadetin paydar olamadığına iman eylerdi.

Hanımın bir gözü şehla-nige idi. Cenova'da yalnızca bulunduğu eyyamda bu arıza-i tabiiyeyi izale kaygusuna düşmüş, gözüne ameliyat yaptırmış idi. Paşa Paris'den avdetinde hareminin dide-i remed-didesini görmüş, alamet-i şeamet saymış ve

- "Eyvah, tali'imin çeşm-i saadeti bozuldu. Bundan sonra felaketim mukarrerdir" avazesiyle hanımını azarlamış idi. Şâyân-ı taaccübdür ki, bir müddet geçtikte dediği gibi felaket çökmüş ve "*El-belâü müvekkelün bi'l-mantık*"[88] sırrı zahir olmuştur!!

Esad Paşa'nın evrak-ı resmiyesi *ba'de'l-katl* Fransa hükûmetinin hazine-i evrakında ve bir çuval derununda hıfzolunmuştur. Tarih-i millîmize şiddet-i taalluku itibarıyla şu vesâikin bir zaman-ı münasibde elde edinmesi fırsatını hükûmetimiz kaybetmemek maksadıyla şuracıkta temhid-i hakâyıka lüzum gördüm.

Ahîran Belgrad'da münteşir cerâid-i yevmiyenin iş'âratına göre, Belgrad'ın en maruf ve en zengin Sırp tacirlerinden dört zat hükûmete müracaatla, Esad Paşa'nın Sırp kavmine ibraz eylediği hidemat-ı fevkaladesine karşı bir nişane-i şükran olmak üzere Paris'ten Belgrad'a nakl-i izâmına ve bir ihtifal-i azim ile Belgrad'ın münasib bir mahallinde defnine müsaade istemiş ve şayet Arnavutluk hükûmeti ileride bunları almak arzusunu gösterirse verilebileceğinin tebliğini rica etmiş, hükûmet-i mahalliye Arnavutluk hükûmetinin cevabını almadıkça bir şey diyemeyeceğini bunlara anlatmıştır!!

218. Bosna ve Hersek'in ilhakı ve Yenipazar'ın Devlet-i Osmaniyye'ye terki sırasında bilmünasebe Viyana Hâriciye Nezareti'ne verdiğim muhtırada Arnavutluk'un tamamiyet-i mülkiyesi tespit olunmadıkça ve suret-i sahihada bir vahdet-i idare altında alınmadıkça Yenipazar'ın tahliyesi muvafık-ı ihtiyat olmadığını ve o kıtanın böyle âvan-ı teheyyüçte zayıf ellerle muhafazası halinde iki Islav hükûmetinin enzâr-ı ihtirasını cazib ve Arnavutluk'un vaziyetince azim bir tehlikeyi câlib olacağını beyan ile beraber

Sırplılarla Karadağlıların birleşmesine meydan vermemek içün Arnavutluk'un bir an evvel temin-i hukuku ve tayin-i hududu lâbüd olduğunu izah etmiş idim. Fakat Bosna ve Hersek'in ilhâkı neşesiyle sermest-i gurur olan Baron Ährenthal bu mülahazat-ı sahihayı nazar-ı dikkate almamış, Balkan ittifakının husulüne en büyük bir vesile vermiş idi. Muahharan Viyana'ya geldiğimde, bu keşf ü istihracı erkan-ı nezaret takdirlerle derhâtır etmiş ve fakat iş işten geçmişti!!

219. Bu beyannamenin şu yolda mündericat ve teminatını esas tutarak Avusturya ordularının memleketimizde icra eyledikleri hasarât-i azimenin zarar u ziyanını aramak üzere hükûmetimiz[in] cemiyet-i beynelmilele müracaat ve her türlü esbaba tevessül ederek hukukumuzu muhafaza etmesi[ni] 1923 senesinde ihtar eyledim ise de, bu ihtarımız anlaşılan nazar-ı im'âna alınmağa layık görülmemiş, mesele böylece kalmıştır.

220. Hükûmet-i mülkiyenin Prens zu Wied namına icra-yı ahkam etmesi münasib olacağına dair olan layihamı reddeden heyet elbette halkı dahi layık-ı istiklal ü hürriyet görmez. Bereket versin ki, Harb-i Umumînin neticesi memleketimizi bu idarelerden ve şu suizanlardan kurtarıb istiklalimizi temin eylemiştir.

221. Kosova cihetlerinde halkı asker almak üzere pek ziyade zorladılar. Bunlar Sırplılardan müteneffir oldukları içün memnunen silah-ı mukavemete sarılmak, hakk u istiklalleri uğrunda can vermeye hazır idi. Fakat encâmı düşünerek ve Sırplılar[ın] yeniden avdet edebileceklerini derpiş ederek tereddüd ü itiraz ediyordu. Bu muhık tereddüd halka karşı şu şiddetli muamelat u i'tisafata sebeb olmuş, bayağı Avusturya heyet-i askeriyesinin reva gördüğü mezalim ile Sırplılara Islavlara hizmet istediklerini göstermiş idi! Berat'ta zürrâ'ın çift öküzlerini almağa kıyam olunduğundan dolayı arzıhal ve taleb-i ma'delet etmek üzere Avusturya kumandanına müracaat eden yüzlerce halka karşı mumaileyh[in] bu musadereyi pek muhik ve tabiî bulması üzerine, zürrâ' bir ağızdan arazileri muattal ve çoluk çocukları aç kalacağını beyan ettiklerinde,

-"Ne olursa olsun, hayvanat alınacaktır. Ahali aç kalırsa birbirini yesinler" cevabıyla bunları savmış ve hakikaten her türlü taaddiyat ve musadarât ile kumandan bu şiddeti tetvîc ve tekmîl eylemiştir!!

222. Mat namına Ahmed Bey Zog, Yusuf Ağa Elez, Berat namına Sami Bey Viryon[i], Müftü Mehmed Efendi Hasbi, Kahraman Bey Viryon[i], Zimitri Lavda, Ahmed Bey Resul, Emin Bey Vukopola, Tiran namına Celal Bey Topdanî, Musa Efendi Hacı, Elbasan namına Ohrili İrfan Bey, Lef Nosi, Debre namına Hasan Bey Priştina, Hüsnü Bey Çori, Kastrat namına Bayrakdar Keles ve Şala Bayrakdarı Abdi Kula, Leş namına Mane Bey, İşkodra namına Musa Efendi Yuka, Kul Evika, Akçahisar namına Muharrem Efendi Pengili, Draç namına İzzeddin Efendi Beşir, Kavaya namına Şehzüvar Bey Altuni, Elbasanlı Kazım Bey, Mirdita namına Makro Koni ve biraderi Toç Koni.

223. Islav kelimatıyla mütearif olan Çernovda, Nevosela, Amuniçe, Şoşiçe, Şaşiçe, Lepeniçe gibi isimleri lisan-ı millîmize tahvil etmeye lüzum-ı kat'î vardır. Bilad u kurâ ve enhârın bu misillu isimlerden tathiri içün hükûmetçe ve belediyelerce hemen bir teşebbüsün icrası ve vukuat-ı maziyenin bekaya-yı seyyiesinden memleketimizin tecridiyle her yerin isimleri ayrı ayrı tetkik olunarak isimlerinin tebdili lâbüd olduğunu itikad ve bu itikad ile icraat-ı resmiyeye intizar eylerim.

223 (Mükerrer). Zaruretim pek tabiî idi. Zira Jön Türkler İstanbul'daki emlakımdan bir pul, bir akça göndermeye müsaade etmedikleri gibi, İtalyanlar dahi Avlonya'dan Viyana'ya mektub ve para irsaline *ez-her-cihet* mümanaat etmişlerdi!

224. Arşidük Maksi [Maximilian] Arşidük Otto'nun ikinci oğlu ve İmparator Birinci Şarl'ın öz biraderidir. Esna-yı harbde Arnavutluk'a gelmiş, merasim-i fevkalade ile istikbal olunmuş idi. Arnavutluk'un mümtaz bir eyalet suretinde Avusturya'ya merbut kaldığı takdirde kendisi bu hükûmet-i tâbianın hükümdarı olmak üzere namzed idi!!

225. *Tan* [*Le Temps*] gazetesinin 3 Ağustos 1913 tarihindeki nüshasında B.S. imzasıyla yazılan bir makalede Arnavutlar içün "*gayr-ı mevcut bir kavim*" olduğu deniliyordu.

226. Fransızlar muahharan bu mevâkii terk etmiş olduklarından, ihtilafatı men içün Yunanîlerle Arnavutlar arasında Görice Mıntıkası namıyla bir itilaf akdeylemişlerdi ve bu da 15 Mayıs 1920 Kapiştiça (Kapshtica) İtilafnamesi diye maruf olmuş idi.

227. Fransız muharrirlerinden Jak Bukar'ın ahîren neşr eylediği bir eserde diyor ki:

Fransa Arnavutluk'u müttefiklerine karşı feda etmiş olduğundan dolayı Arnavutlar nazarında müttehem sayılıyor. Bunun ne dereceye kadar doğru olduğunu hükm etmek içün, bir zaman sonra neşr ü ifşası tabiî olan vesâik-i tarihiyeyi görmek lazım gelir. Mezalik, zevahire göre hükmolunmak icab ederse, Arnavutlar pek de haksız değildir.

228. 5 Kanunıevvel 1914 senesinde harbe iştirak etmek şartıyla Yunanistan'a Cenubî Arnavutluk teklif olunmuş idi. Bu teklif Londra Mukavele-i ma'hûdesi müzakeratından daha evvel vuku bulmuş idi. 17 Kanunıevvel 1917'de Süvitlerin [İsveçlilerin] ifşaatı üzerine *Nova Europa* gazetesinde bu hakikat ilan olunmuş idi.

229. "Tarih bir tekerrürden ibarettir" diyenlerin sözü mahz-ı hakikattir. Berlin Muahedesinin müzakeratı esnasında Prens Bismarck, "Arnavut kavmi yoktur" diye bağırmış olduğu gibi, Muharebe-i Umumiye sırasında Almanya devleti Arnavutluk'u Yunanistan'a, Bulgaristan'a parça parça ilhak etmeye çalışmış ve Fransız hükûmeti yine Berlin Muahedesi müzakere olunurken yalnız Mirdita Katoliklerinin hakk-ı himayesinden bahisle iktifa eylemiş idi. Harb-i Umumîde dahi aynı siyasete tebe'an Arnavutluk üzerinde Sırplılara, Yunanlılara bol bol ümidler vermiş, en küçük bir menfaat ve emeline mukabil bütün Arnavutluk'u feda etmekten çekinmemiş idi!!

230. Telgrafname zeyl-i kitabda aynen ve harfiyen ... numara tahtında mukayyettir. Sahife…

231. Bu abd-i *râkımu'l-hurûf* Lozan'da, Cenova'da bu müzakeratın başında idim. İtalya'nın tesir-i nüfuzuyla teşekkül eden bu heyetler meyanında bulunmaklığım şöyle dursun, Fransa'ya geçmek veya Draç'da bir Arnavut sıfatıyla hazır bulunmak üzere paşaport aradığım halde verilmemiş, azimetime katiyen müsaade olunmamıştır. Mütarekeden bir sene sonra ancak İtalya'ya gitmekliğime ruhsat verilmiş ve Roma'da yalnız dört gün ikamet edebilmeye müsaade alınmıştır. Roma'da temdid-i ikametime çare bulamadığım gibi, Avlonya'ya gitmekliğime müsaade edilemeyeceğini de anladım (20 Ağustos 1919). Tekrar İsviçre'ye döndüm. Muahharan Bern sefiri Marki Lucioli Roma'ya azimetime izin almış ve bu suretle Kanunısanîye doğru Roma'ya ve birçok müşkilattan sonra Avlonya'ya gitmeye muvaffakiyet hasıl

olmuştur. Halbuki bîtaraf ve milliyetperver olduklarını iddia eden birçok zevât *bilâ-müşkil* İtalya'dan mazhar-ı müsaadât olmuş ve hatta harcırahlarını dahi istihsal ederek cepleri dolu olarak Arnavutluk'a, istedikleri yerlere gidib gelmişlerdir!

232. Draç heyeti: Turhan Paşa Reis-i hükûmet, Prenk Doda Paşa Reis-i sanî, Mehdi Bey Fraşari Dâhiliye nazırı, Mehmed Bey Koniçe Hâriciye nazırı, Feyzi Bey Alizoti Maliye nazırı, Poga Efendi Maliye nazırı, Mustafa Efendi Kruya Posta ve Telgraf nazırı, Luici Guragoki Maarif nazırı, Müfid Bey Meclis-i Vükela'ya memur.

233. Delegasyon Heyeti: Reis Turhan Paşa, Monsenyör Bumchi, Midhat Bey Fraşari, Doktor Turtulli Bey, Luici Guragoki ve Mehmed Koniçe.

Bilahare aralarında hasıl olan tezad-ı efkâra binaen delegasyon heyeti tebeddülata uğramış ve Monsenyör Bumchi reis-i heyet olmuş, Hâriciye Nezareti uhdesinde olmak üzere Mehdi Bey Fraşari, Guragoki, Mustafa Efendi Kruya, Lef Nosi, Pader Fişta ile heyet teşekkül etmiştir. Bu tebeddülat sırasında Müfid Bey dahi Mehdi Bey'in yerine Dâhiliye nezaretine geçmiştir. Asıl câyı dikkat olan nokta-i mühimme bu intihabât ve tebeddülât kendi kendine husul bulmayıb bir tarafın veya bir kimsenin tesir-i nüfuzuyla icra olunduğu meselesidir ki, bu tayin mahiyetini alakadârân halleder, sanırım.

234. Müfid Bey Libohova'ya yazdığım bir mektuba cevaben aldığım tahrirat şâyân-ı dikkat ve ehemmiyet tafsilatı câmi bulunmakla zeyl-i kitabda … sahifede münderiçtir.

235. Ergirili Timurpaşazade Halil Paşa Alizoti, Delvinalı Selimbeyzade Süleyman Bey ve Debreli Fuad İsmail Bey ile terzi esnafından ve pek ciddî milliyetperverândan Şânî Efendi bu heyeti teşkil ediyordu. Heyet İstanbul'daki Arnavutlar namına Paris'te isbat-ı vücud etmek üzere gelmiş ve getirilmiş iken, kendilerini Arnavutluk'un yegâne mümessili sıfatıyla tanatmağa çalışmış ve bu suretle Draç hükûmet-i muvakkatesinin gönderdiği delegasyonu pek müşkil bir mevkide bırakmıştır!

236. Maliye Nazırı Feyzi Bey bazı umur içün Avlonya'ya gitmek üzere Draç iskelesinden vapura bineceği sırada İtalya *karabinyer*leri tarafından men olunmuş ve kendisinin hâiz olduğu sıfat-ı resmiye kat'an nazar-ı itibara alınmaksızın muamelat-ı dürüştâneye maruz kalmış idi!

Hazırlayanın Notları

1 [Ar. "Senin Yüce Adınla" -haz.-].

2 [Müellif 14. notu atlamıştır -haz.-].

3 [*Kenûd*=Nankör; *Anûd*=İnatçı; *Ar-nebûd*=Utanması olmayan; *Bed-anûd*= Kötü inadı olan -haz.-].

4 [*Gegalık* kabile bağlarının güçlü olduğu Kuzey Arnavutluk, *Toskalık* daha medenî olan Güney Arnavutluk için kullanılır -haz.-].

5 [Selanik, Manastır ve Kosova Aralık 1902'den itibaren altı yıl boyunca Rumeli Vilâyâtı Umum Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa'nın valileri aşan yetkesi altında yönetilmiş, 29 vilayet arasında yer alan bu üçüne *vilâyât-ı selâse* (üç vilayet) denilmiştir -haz.-].

6 [Kosova Valisi Ali Mazhar Bey (Ağustos 1909-Kasım 1910) ve Mazhar Bey (Kasım 1911-Ağustos 1912) -haz.-].

7 [Eski adı Ludwig Carl Friedrich Détroit (1827-1878); 1877-78 Osmanlı Rus Harbinde serdar-ı ekrem (Temmuz-Eylül 1908) -haz.-].

8 [Mahmud Muhtar Paşa'nın eserinin adı *Ruzname-i Hürriyet* değil, *Ruzname-i Harb*'dir -haz.-].

9 [Bu anlaşılmaz cümlenin yanında yazarı belirsiz bir derkenar vardır: "Anlayamadım, tebyizde hata olacak!" Cümle belki şöyle olabilir: "Hatırnişanımdır ki, Kamil Paşa'nın sukutundan sonra Viyana sefaretine başlamış olan Hüseyin Hilmi Paşa'yı Viyana'da görmüştüm." Hüseyin Hilmi Paşa Ekim 1912-Mayıs 1919 tarihleri arasında Viyana sefiri idi -haz.-].

10 [Nikolle Don Kacori (1862-1917): Arnavut milliyetçisi Katolik din adamı -haz.-].

11 [Alfred Rappaport, (1895-1909 arasında İşkodra, Prizren, Bağdat, Üsküb gibi Osmanlı kentlerinde konsolosluklarda çalıştı. 1909'dan itibaren Avusturya Hâriciye Nezareti'nde Arnavutluk Masası şefi -haz.-].

12 [Graf Leopold Berchtold von und zu Ungarschitz (1863-1942). Avusturya'nın Rusya sefiri (1906-1911), sonra Hâriciye nazırı (1912-1915) -haz.-].

13 [Friedrich Graf Szápáry, Ekim 1913-Ağustos 1914 tarihlerinde Avusturya'nın Rusya sefiri -haz.-].

14 [Albert Graf Nemes, Eylül 1916-Kasım 1918 tarihlerinde Avusturya'nın Württemberg'deki elçisi -haz.-].

15 [Franz Freiherr Konrad von Hötzendorf (1852-1925). İtalya ve Sırbistan'a karşı savaş yanlısı kanadın başını çeken Avusturya Genelkurmay Başkanı (1906-1916). Galiçya'yı Ruslara karşı kaybetmiş, sonra tekrar almıştır. İtalya'ya karşı da başarısız olarak namını yitirmiştir. Hatıratının beşinci cildini yazarken ölmüştür (*Aus Meiner Dienstzeit*, Viyana 1921-5) -haz.-].

16 [Avusturya'nın silahçılığıyla meşhur Steyr şehrinde 1864'te kurulan Steyr Mannlicher şirketi bugün hâlâ faal bir silah üreticisidir. Yüzyıl başında üretilmeye başlanan Mannlicher-Schönauer tüfeğinin, 1905'te çıkan Mannlicher tabancasının ve 1912'de çıkan Steyr tabancasının silah tarihinde önemli bir yeri vardır (http://www.steyr-mannlicher.com) -haz.-].

17 [Leopold von Chlumecky. En yakınında bulunarak danışmanlığını yaptığı ve öldürülüşü I. Dünya Savaşına yol açan Veliaht Franz Ferdinand hakkında hatırat türünde bir kitabı vardır (*Erzherzog Franz Ferdinand's Wirken und Wollen*, Berlin 1929) -haz.-].

18 [Arthur Freiherr Bolfras von Ahnenburg (1838-1922). Kayzer Franz Josef'in en mühim askerî danışmanı. Askeriyedeki bütün yüksek atamaları İmparator'a arz etmek gibi önemli sorumlulukları vardı -haz.-].

19 [Sophie von Hohenberg (1868-1914). Eşi Arşidük Franz Ferdinand'la beraber suikasta kurban gitmesi I. Dünya Savaşına yol açmıştı -haz.-].

20 [Ar. "Allah onu engin bir rahmetle bağışlasın" -haz.-].

21 [Danilo Aleksander Petroviç (1871 Çetine-1939 Viyana), Karadağ Kralı I. Nikola'nın büyük oğlu -haz.-].

22 [Alois Freiherr von Ährenthal, Romanya'da (1895-1899) ve Rusya'da (1899-1906) sefaretten sonra 24 Ekim 1906'da Avusturya Hâriciye nazırı olmuş, aylar süren hastalıktan sonra 17 Şubat 1912'de ölünceye kadar bu makamda kalmıştır. Onun döneminde Avusturya çekingenliği bırakmış, faal bir büyük güç politikası izlemeye başlamıştır -haz-].

23 [Metinde isim için boşluk bırakılmış -haz-].

24 [Karl Freiherr von Macchio, Avusturya'nın Karadağ sefiri (Şubat 1899-Kasım 1903), Yunanistan sefiri (Kasım 1903-Kasım 1908) ve İtalya fevkalade sefiri (Ağustos 1914-Mayıs 1915) olmuştur -haz.-].

25 [Ferdinand François Bourbon Orléans-Montpensier -haz.-].

26 [Ar. Hain korkaktır -haz.-].

27 [*Ballplatz* Viyana'da bir meydanın adı olan *Ballhausplatz*'ın kısaltılmışıdır. Başbakanlık ve İçişleri Bakanlığı gibi önemli devlet kurumları burada bulunduğundan, İngiltere'deki *Downing Street* ya da Fransa'daki *Quai d'Orsay* gibi Avusturya'daki siyasal güç merkezini ifade eden bir *synecdoche* terimdir -haz.-].

28 ["gönderdiği" olmalı -haz.-].

29 [Antonio Marquis di San Guiliano (1852-1914), Londra sefaretinden sonra Mart 1910'dan itibaren ölünceye kadar İtalya Hâriciye nazırı -haz.-].

30 [İng. *International Commission of Control in Albania*: 15 Ekim 1913'te kurulub 7 Mart 1914'e kadar varlığını sürdüren uluslararası denetim komisyonu. Metnin devamında *Beynelmilel Kontrol Heyeti, Heyet-i Murakabe, Murakabe Komisyonu* gibi çeşitli adlar altında geçecek, müessese ve azalar hakkında ayrıntılı bilgiler verilecektir. Cümlede kastedilen İtalyan aza Alessandro Leoni'dir -haz.-].

31 [Süreyya Bey Wilhelm zu Wied'in adındaki edatı hep Fransızca okunuşuyla (yani "dö") yazmıştır -haz.-].

32 [Graf Johannes von Pallavicini: Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun İstanbul sefiri, 1906-1918 -haz.-].

33 [Heinrich Ritter von Löwenthal, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Arnavutluk sefiri, 25.2.1914-15.8.1915 -haz.-].

34 [Ekim 1915'te ölen büyükelçi Baron Hans Freiherr von Wangenheim'ın mezarı İstanbul Tarabya'daki Alman Askerî Mezarlığı'ndadır -haz.-].

35 [Paul Pierre Cambon (1843-1924), Fransa'nın İngiltere sefiri (1898-1920) -haz.-].

36 [Arnavutluk tahtına aday gösterilenlerden Wilhelm von Urach of Württemberg'in (1864-1928) babası Dük Wilhem von Urach, annesi Monako Prensesi Florestine'dir. 1918'de II. Mindaugas ünvanıyla Litvanya Kralı seçilmiş, fakat gidib taç giymeden, görevi üstlenmeden, birkaç ay sonra çekilmiştir. Rapallo/İtalya'da ölmüş, Ludwigsburg/Almanya'da defnedilmiştir -haz.-].

37 [Alm. "Rittmeister zum 3. Garde-Ulanen-Regiment in Potsdam" -haz.-].

38 [*Prefekt*: Lat. *praefectus*tan gelen, Romalılarda bir memuriyet ünvanı. Fransızcada merkezî otoritenin taşra idaresindeki temsilcisi, yani vali ve kaymakam anlamında kulanılan bir terim -haz.-].

39 [Baron Carlos Aliotti, Arnavutluk'ta İtalyan sefiri olmadan önce ülkesinin Viyana, Paris ve Washington sefaretlerinde çeşitli hâriciye görevlerinde bulunmuştur -haz.-].

40 [Colonel Lodewijk Willem John Karel Thomson (1869-1914), Açe ve Güney Afrika gibi Hollanda'nın sömürgelerinde görev yaptıktan sonra Balkan Savaşlarını izlemek üzere görevlendirildi. Son olarak Arnavutluk'taki Hollanda barış gücünün (Mission Néerlandaise en Albanie) başında Draç'ı savunurken şehri kuşatan asiler tarafından vuruldu. Vurulduğu Draç'da, gömüldüğü Groningen'de ve Lahey'de adına anıtlar dikilmiştir -haz.-].

41 [Alm. *Yacht*: Yat -haz.-].

42 [Doğrusu, *ekall-i kalil* = azın da azı -haz.-].

43 [Konsolos yardımcısı -haz.-].

44 [Üstündeki notta "Draç'da" diye düzeltilmiştir -haz.-].

45 [Baron Stephan Burián von Rajecz (1851-1922) Avusturya Hâriciye nazırı (13.1.1915-22.12.1916 ve 16.4.-24.10.1918) olmadan önce Moskova baş-

konsolosu (1882-86), Sofya sefiri (1887-95), Atina sefiri (1897-1903), 1903-1912 arasında Bosna-Hersek valiliği inzımamıyla müşterek Maliye bakanı. Bosna-Hersek'in Avusturya tarafından ilhak edilmesinin mimarıdır -haz.-].

46 [Johann Graf Forgách (1870-1935); Avusturya Hâriciye müsteşarı (*Zweiter Sektionschef*, 1913-1917) olmadan önce Brezilya (1905-1907), Sırbistan (1907-1911), Saksonya (Haz.1911-Ekim 1913) sefiri -haz.-].

47 [Fr. *disentressé*=ilgiyi kesmek, ilgilenmemek -haz.-]

48 [Fr. *Papier* = Kağıt -haz.-].

49 [Alm. *Soldat*: Asker -haz.-].

50 [Ignaz Freiherr Trollmann von Lovcenberg (1860-1919), Eylül 1917'de Osmanlı Devleti'nin Altın Liyakat Madalyası ile taltif edilmiştir -haz.-].

51 [Tamlamalarda öğeler yer değiştirmiş. Doğrusu, daha önce kullanıldığı gibi, "vahdet-i mülkiye ve mevcudiyet-i milliyesi" olmalıdır -haz.-].

52 [İtalyan jandarması -haz.-].

53[Ar. Ölümden sonra diriliş -haz.-].

54 [Ar. "Katili öldürülmekle müjdele!" -haz.-].

55 ["Kim bir iyilik yaparsa kendisi için yapmış olur ve kim bir kötülük yaparsa kendi aleyhine işlenmiş olur." Kur'an-ı Kerîm, Fussilet, 41/46 -haz.-].

56 [Fr. *Base navalle*: Askerî deniz üssü -haz.-].

57 [Fr. *Prefect*: Vali, mutasarrıf -haz.-].

58 Tekrar edilmiştir.

59 [İslâm tarihinde zulmüyle meşhur Haccac-ı Zalim gibi -haz.-].

60 ["Ortadan kaybolub gitmiştir" ibaresinin altında silinmiş olarak şu cümlecik vardır: "sermaye-i gera-yı kader olmak üzere elimizdedir." -haz.-].

61 [R. Poincaré (1860-1934), 1913-1920'de Fransa devlet başkanı -haz.-].

62 [Yunanistan Kralı I. Georgios, Danimarkalı bir asilzade olarak 1945'te Kopenhag'da doğmuş; 1863'ten itibaren 18 Mart 1913'te suikasta uğrayıncaya kadar elli yıl tahtta kalmıştır -haz.-].

63 [I. Georgios'un oğlu I. Konstantin (1868 Atina-1923 Palermo) 1913-1917 ve 1920-1922 yıllarında iki defa kral olmuştur. İkinci defa tahttan indirilmesinin sebebi Anadolu'daki muharebelerde alınan mağlubiyetlerdir -haz.-].

64 [I. Konstantin'in oğlu I. Aleksandros 12 Haziran 1917'de tahta çıkıb 25 Ekim 1920'de 27 yaşındayken ölmüştür. Batı Trakya'daki Dedeağaç'a onun onuruna 1919'da Alexandroupolis adı verilmiştir -haz.-].

65 [I. Konstantin'in büyük oğlu II. Georgios 1922-1924 ve 1935-1947 yıllarında Yunanistan kralı olmuştur. Bu iki devre arasında Venizelos'un önderliğinde kraliyet lağv edilmiş ve cumhuriyet rejimi kurulmuştur. II. Georgios 1941-1944 arasında işgale uğrayan Yunanistan'dan kaçmak zorunda kalmış ve 1946 sonunda ülkeye dönebilmiş, fakat altı ay sonra ölmüştür -haz.-].

66 [I. Nikola Petroviç (1841-1921) önce prens ünvanıyla 1860-1910 yıllarında, sonra Karadağ'ın yegâne kralı olarak 1910-1918 arasında hüküm sürmüş-

tür. I. Dünya Savaşının sonunda Karadağ Sırbistan'a dâhil edildi ve Kral Nikola Fransa'da sürgünde öldü, İtalya'da San Remo'da toprağa verildi. Kemikleri 1989'da Karadağ'ın eski başkenti Çetine'ye nakledildi -haz.-].

67 [I. Petro Karacorceviç (1844-1921), 1903'ten itibaren, son üç yılı Yugoslavya Kralı ünvanıyla olmak üzere, ölümüne kadar 18 yıl Sırpların kralı olmuştur. I. Dünya Savaşında Avusturya ülkesini işgal ettiğinde Korfu'ya kaçmış, ölünceye kadar hastalıkla boğuşmuştur -haz.-].

68 ["Tehniyet" (=tebrik) olmalı -haz.-].

69 [Kitabın sonunda yer alan telgraf metninin orijinalinde tarih 22 Ağustos 1913 şeklindedir. -haz.-].

70 [Müellif 131.notu atlamıştır, -haz.-].

71 [Müellif 144. notu atlamıştır -haz.-].

72 [Prens zu Wied'in sırkatibi Yüzbaşı Duncan Heaton-Armstrong'un altı ay süren bu hükümdarlık dönemi hakkındaki hatıraları neşredilmiştir: *The Six Month Kingdom: Albania 1914* (London, I.B.Tauris, 2005) –haz.-].

73 [*Dame d'honneur*=nedime -haz.-].

74 [Müellif 158. notu atlamıştır -haz.-].

75 [Müellif 173. notu atlamıştır -haz.-].

76 [*Ar.* "Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır!" -haz.-].

77 [I. Georgios'un 18 Mart 1913'te suikaste kurban gitmesi -haz.-].

78 [Müellif 185. notu atlamıştır -haz.-].

79 [Hasm-ı eleddi=İnatçı düşmanı, -haz.-].

80 [Muhtemelen, *Alm.* Weisser Hahn=Beyaz Horoz -haz.-].

81 [Metinde şöyle: "Arnavutluk henüz tac ü tahtını henüz münhal idi" -haz.-].

82 ["Kasr-ı Peleş" olmalıdır -haz.-].

83 [*Ar.* "Olanlar oldu ve kalem sustu" -haz.-].

84 [Albanerkonvikt: 1908'de Avusturya'nın Viyana'da sadece Arnavut öğrenciler için kurduğu bu okulda, 1918'e kadar etkili Arnavutların tavsiyeleriyle Avusturya konsoloslarının seçtiği 80 öğrenci okutuldu. Bu faaliyeti emperyalizm bağlamında inceleyen bir kaynak için bkz. Kurt Gostentschnigg, "Albanerkonvikt und Albanerkomitee: Instrumente des Handels- und Verkehrspolitik Österreich-Ungarns gegenüber Albanien im Dienste des informellen Imperialismus", *Südost-Forschungen*, Band 65/66, 2006/2007, München, s. 313-337 -haz.-].

85 [*Ar.* "Onlar ancak günahkâr ve nankör (insanlar) doğururlar (ve yetiştirirler)." Kur'an'daki bir ayete (Nur 71/27) telmihte bulunulmakta ise de ayette "minhum" kelimesi geçmemektedir -haz.-].

86 ["Osmanlı" olmalıdır -haz.-].

87 [Ar. "Sorumluluk rivayet edene aittir" -haz-.].

88 [*Ar.* "Bela konuşmaya tevkil edilmiştir" yani bir bela hakkında konuşmak o belayı getirir -haz.-].

Ekler

Resim 1

Resim 2

Hatırat

Hatırat örnek

İstanbul'daki Fransız elçisinden Poincare'ye rapor 1

İstanbul'daki Fransız elçisinden Poincare'ye rapor 2

İstanbul muhafızı Cemal Bey'den Süreyya Bey'e telgraf

SUA MAESTÀ VITTORIO EMANUELE III

per grazia di Dio e per volontà della Nazione

Re d'Italia

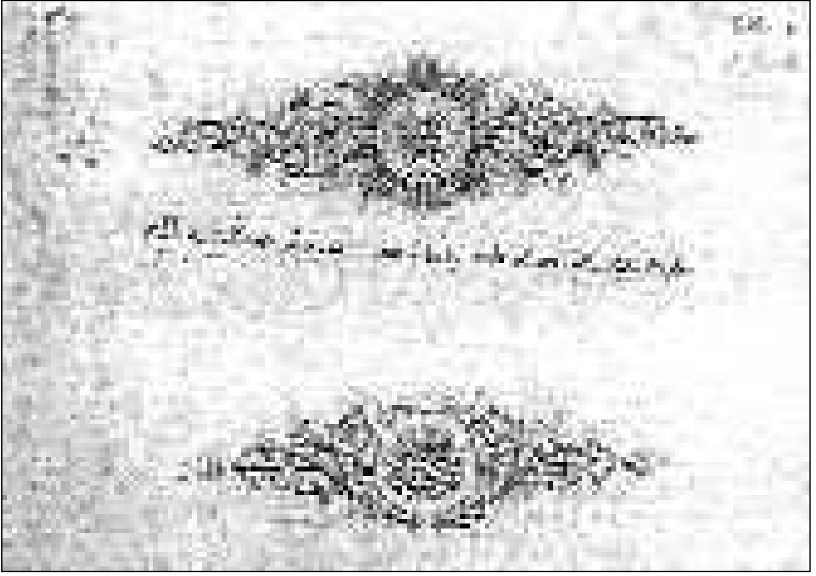
GRAN MAESTRO DELL'ORDINE DELLA CORONA D'ITALIA

Süreyya Bey

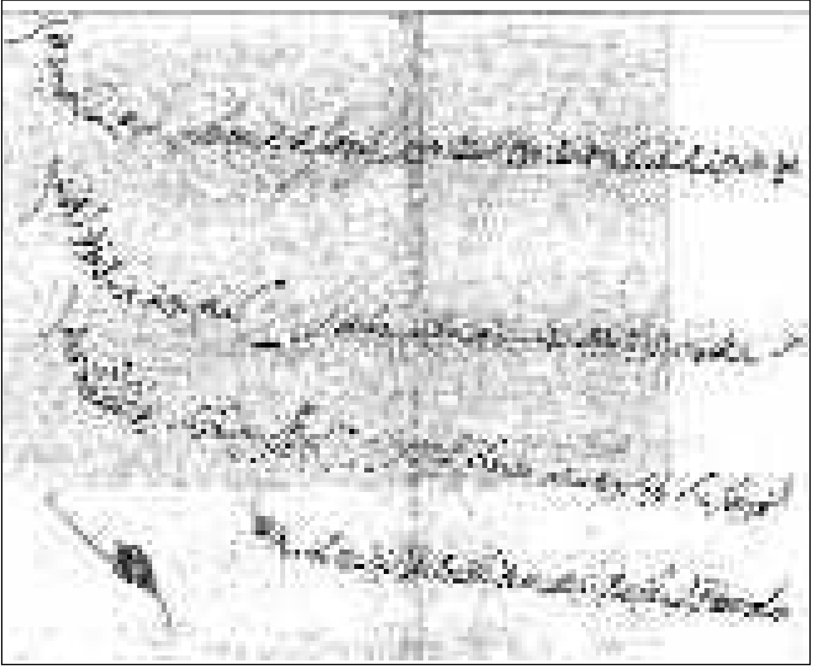
VITTORIO EMANUELE III

DELL'ORDINE DELLA CORONA D'ITALIA

İtalya kralının Süreyya Bey'e verdiği nişan

Süreyya Bey'e mecidi nişanı verilmesine dair belge

Süreyya Bey'e mecidi nişanı verilmesine dair berat

Lugatçe

abîd-i servet: servete tapan
ağsân: dallar
ahbar-ı muvahhişe: dehşet verici haberler
akdem: önce
âkıbetü'l-emr: işin sonu
akvâm-ı tâbia: bağlı kavimler
a'lâ-i 'illiyyîn: yücelerin en yücesi
alâ kadr-i ukûlihim: akılları nispetinde
alâ külli hâl: her halükârda
alâ kile't-takdîreyn: her iki takdirde de
alakadârân: ilgililer
alâ kadri'l-imkan: imkanlar elverdiğince
alâ melei'n-nâs: insanların önünde
âlât-ı harbiye: savaş aletleri
alâ vechi't-tahmîn: tahmin üzere
ala'l-amyâ: gözü kapalı olarak, kökrü körüne
ala'l-farzı ve't-takdîr: farz ve takdir edilse, farazâ
âlâyiş-i gûnâgûn: rengarenk gösteriş
aleddevam: sürekli olarak
alelâde: adet olduğu üzere
alelekser: çoğunlukla
alelhusus: özellikle
alelkaide: kaideye uyarak, kaide gereği
alelumum: genel olarak
alelusul: usulünce
alessabah: sabahleyin
alekî-sîret: sülük gibi
âli'l-âl: fevkalade
a'mâk-ı hafâyâ: gizli derinlikler
an'anât-ı İslâmiye: İslam ananeleri
ân-ı vâhid: bir anda
an-kasdin: kasıtlı olarak
asâr-ı beytiye: ev eşyaları
âsâr-ı müştehire: ünlü eserler
âsâr-ı sâlife: geçmiş asırlar
âsârın esâmisi: eserlerin isimleri
ateş-i kin ve âz: kin ve açgözlülük ateşi
avdetîler: dönmeler
azim bir tebeddül: büyük bir değişme

ba'dehû: ondan sonra
ba'de'l-hal': tahttan indirildikten sonra
ba'de'l-infisal: ayrıldıktan sonra
ba'de'l-muhabere: haberleştikten sonra
ba'de'l-mütareke: silah bıraktıktan sonra
ba'de'l-vefat: öldükten sonra
ba'de-mâ: bundan sonra
ba'de't-tahkîk: araştırdıktan sonra
ba'de't-tesviye: düzelttikten sonra
ba'de't-ta'am: yemekten sonra
bakâyâ-yı nefîse: nefis kalıntılar
bâliğan mâ-belağ: fazlasıyla, olabildiğince
bâr-ı şinâr: uğursuzluk yükü
bâziçe-i düvel: devletlerin oyun bahçesi
bey'u men yezîd: açık artırma, müzayede ile satış
beyne'l-ahali: ahali arasında
beyne'l-havfi ve'r-recâ: korku ile ümit arasında
beyne'l-müslimîn: müslümanlar arasında
bi-ecma'ihim: hepsi beraber, topluca
bi-esrihim: her şeyiyle, ağırlıklarıyla
bi-eyyi vechin kân: hangi şekilde olursa, mutlaka
bihakkın: hakkıyla
bilâ-harb: savaşmadan

bilâ-hayâ: utanmadan
bilâ-hicab: utanmadan
bilâ-ifâte-i vakt: vakit geçirmeden
bilâ-mûcib: gereksiz yere
bilâ-müşkil: zorlanmadan
bilâ-sebeb: sebepsizce
bilâ-tefrik: ayırt etmeksizin
bi'l-beyan: açıklayarak
bi'l-ictima': toplanarak
bi'l-ittifak: ittifakla
bi'l-mecburiye: mecburen
bi'l-mürûr: giderek
bi'l-müşâfehe: sözleşerek
bi-mennihî teâlâ: Allah'ın lutfuyla
bî-muhâba: pervasızca
binâen alâ-zâlik: buna dayanarak
bi'n-netice: sonuçta
bi'n-nisbe: nisbeten
birader-i büzürgvâr: ağabey
bi'r-rıza: rıza göstererek
bi'se'l-halef: kötü ardıl
bî ser ü bûn: ipe sapa gelmez
bi't-tamam: tamamıyla
bi't-telakki: karşılamak, kabul etmek
bi't-tesadüf: karşılaşarak, tesadüf ederek
buhayre-i hûn-âlûd: kana bulanmış göl
buyût u mesâkin: evler

câmi'u'l-'uyûb:: bütün] ayıpları: kendisinde] toplayan/barındıran
cebân: korkak
cebîn: korkak
ceffe'l-kalem: düşünmeden yazıvermek/hükmetmek
cemm-i ğafîr: kalabalık cemaat
cerâd-ı münteşire: çekirge sürüsü
custcû-yı hakikat: hakikati aramak

çar köşe-i alem: dünyanın dört bir tarafı
çerh-sâz-ı uyûn: gözlerin çarkını oynatan

dâiren-mâ-dâr: tamamen
dârü'l-fecâyi': fecaatler evi
dârü'l-harekât: harekat yeri
defîn-i hâk-i gufrân: mağfiret toprağına defnedilmiş
dem-i inşirak: parlama zamanı
dendân-ı azû-âzâr: inciten azı dişleri
dendân-ı zehr-âlud: zehirli dişler
der-ceng-i evvel: ilk çarpışma
desâtîr-i esasiye: anayasalar
devr-i intibah: uyanış çağımız
dîde-i im'ândan geçirmek: iyice gözden geçirmek
dilgîr: gücenmiş
dûr: uzak
dûrbinân: uzak görüşlüler
durûb-ı emsal: atasözleri
dünya ve mâfîhâ: dünya ve içindekiler
dürüştî: kabalık
düsturu'l-amel: eylemlerin dayandığı kaide
düvel-i erbaa: dört devlet

edevât-ı zer'iye: tarım araçları
edvâr-ı gîrûdâr: kargaşa devirleri
edvâr-ı mâziye: geçmiş devirler
efkâr-ı sahîfe: zayıf fikirler
ehl-i kurâ: köylüler
ehl-i salîb: haçlılar
ekall-i kalîl: ekallü'l-kalîl]: azın da azı
el-hâletü hâzihi: şu durumda
el-minnetü: li]llah: minnet Allah'adır.
el-uhdetü ale'r-râvî: sorumluluk sözü aktaranın boynuna
emanetullah: Allah'ın emaneti
enmûzec-i ümem ü milel: milletler ve ümmetler numunesi
enzâr-ı ecânib: ecnebîlerin dikkatleri
erbab-ı ibtisâr: basiret sahipleri
erike-i Ferâ'ine: Firavunların tahtı
esâs-ı beytiye: ev eşyası
esâtîr ve hurâfât: efsaneler ve hurafeler
esbab-ı vâhiye ve muhayyele: boş ve hayal mahsulü sebepler

esbsüvâr: atlı
esfel-i sâfilîn: aşağıların en aşağısı
eşhâs-ı mülevvese: kirli kimseler
eşna': daha kötü
eşya-yı semeniye: kıymetli eşyalar
evâni-i nuhâsiye: bakır kaplar
eyâdî-i gâretkerân: yağmacıların ellleri
eyyâm-güzâr olmak: günlerini geçirmek

fi'l-hakika: gerçekte
fi'l-vâki': aslında
füyuz-ı medeniye: uygarlık nimetleri

gayr-ı kabil-i teshir: zaptedilemez

ğîleten: hile ile

habl-i metin: sağlam bir halat
hâifü'z-zamîr: içten içe korkak
hâil zâil oldu: engel ortadan kalktı
hakâyık: hakikatler
hakku'l-insaf: insaf hakkı: için
hal-i hevl-nâk: dehşetli hal
hal-i ihtizar: can çekişme hali
hamden lillah: Allah'a hamdolsun
hamden sümme hamden: hamd peşine hamdolsun
hâmisen: beşinci olarak
hande-rîz-i istihza: istihza ile gülüp duran
hasbe'l-insaniye: insanlık gereği
hasbe'l-usul: usul gereği
hasbe'l-verâse: veraset gereği
hasbe's-sefare: elçilik gereği
hasbeten-lillah: sırf Allah için
hasta-i nâtuvân: dermansız hasta
hata-âlûd: yanlışa bulanmış
hatîb-i laf-zen: laf çakan bir hatip
havfen: korkarak
hayyen ve meyyiten: ölü ve diri
hedef-i ezfâr-ı mütearrızîn: saldırganların tırnaklarına hedefi
hey'ât-ı düvelin eâzım-ı erkânı: devlet heyetlerinin en büyük adamları/bakanları
heyet-i ma'tûhe: bunaklar heyeti
Heyet-i Nuzzâr: Bakanlar Kurulu
hıyâm: çadırlar
hukuk-ı menğube: yutulmuş haklar
hukuk-ı milel: milletler hukuku
husamâ: hasımlar
hutût-ı hadîde: demiryolları
hükûmet-i avamın mehâsini: demokrasinin güzellikleri
hükûmet-i memurîn: memurlar hükümeti

ihnâk: boğmak
ihrak bi'n-nâr: ateşle yakmak
ihtirasât-ı gayr-ı mahdude: sınırsız ihtiraslar
ilâ yevmi't-tenâd: kaçış: mahşer] gününe kadar
ilâ yevminâ hâzâ: bu günümüze kadar
ilânihâye: nihayete kadar
ilelebed: sonsuza kadar
ilka-yı ru'b u hirâs: korku salma
ilmü'l-kef: el/avuç okuma ilmi
inde'l-hâce: gerektiğinde
isâet: kötülük
istîfa etmek: almak
istihdaf: hedeflemek
istihkamat-ı turâbiye: topraktan istihkâmlar
itiyâdat-ı seyyie: kötü alışkanlıklar
'iyd-i adhâ: Kurban Bayramı

jeng dâr-i şenaat: kötülükle kirletmek

kabâil: kabileler
kable'l-feth: fetihten önce
kable'l-i'tâ: vermeden önce
kable'l-isti'zan: izin almadan önce
kable't-tatbik: uygulamadan önce
kadirnâşinaslık: değer bilmezlik
kamusü'l-esâmî: isimler sözlüğü

kanun-ı tekâmül: ilerleme yasası
karîbu'z-zuhûr: olması yakın
karîbü'l-vuku': olması yakın
kâselîsân-ı evkaf: vakıfların parazitleri
kavâfil-i buğât: isyancı kafileler
kavânîn-i mer'iye: yürürlükteki kanunlar
kec-bînâne: garazkâr
ke-en-lem-yekün: hiç olmamış gibi
ke'l-evvel: önceki gibi
kemâ fi's-sâbık: geçmişte olduğu gibi
kemâ hiye hakkuha: hakkıyla
kemâ-yenbağî: gerektiği gibi
kesr-i sevret: gücünü kırmak
ketm: saklamak
keyfe mâ yeşâ': nasıl dilerse
keyfiyet-i irâka: kan dökme biçimi
kezâlik: bunun gibi, aynı şekilde
kılâ' u bikâ': kaleler ve topraklar
kişver-küşa: fatih
kurûn-ı ûlâ: ilkçağlar
kurûn-ı vustâ: ortaçağlar
kûşiş: çalışma
kûşmâle uğrama: kulakların bükülmesi
kuvâ-yı müctemia-i milliye: toplanan milli kuvvetler
küll-i ğayr-i mütecezzî: bölünmez bütün

lâbüd: gerekli
lâ-tuhsâ: sayısız
lâ ve neam: hayır ve evet
lâ-yenkatı': kesilmez
lâ-yeteğayyer: değişmez
lede'l-hâce: gerektiğinde, ihtiyaç halinde
lede't-taharrî: araştırma üzerine
lekîta: sokakta bulunmuş yeni doğan çocuk
lemhatü'l-basar: göz açıp kapamak; pek az bir zaman
lerziş ü sûziş: titreme ve yanma
li-ecli'l-i'tilaf: anlaşmak amacıyla
li-ecli'l-ikâme: oturmak/kalmak amacıyla
li-ecli'l-mülâka: buluşmak amacıyla
li-ecli'l-vedâ: veda amacıyla
li-ecli't-tedavi: tedavi amacıyla
li-ecli't-tehniye: tebrik amacıyla
luhûd ve kubûr: lahitler ve kabirler
lücce-i irfan: irfan denizi

mâ-biha'l-istinad: dayanak
mâ-bihi'l-istinad: dayanak
mâ-bihi'l-kıvâm: temel, öz
mâdâme'l-âlem: dünya var oldukça
mâdâme'l-hayat: hayat sürdükçe
mâdûnlar: astlar
maksûdun bihâ: kastedilen
masûnü'l-indirâs: yıkılmaktan korunmuş
mâ-vuzi'a-leh: konuluş sebebi
meahâzâ: bununla beraber
mea'l-kasem: yeminle
mea'l-memnuniye: memnuniyetle
mea't-teessüf: teessüfle
mea-rüfekâ: dostlarla
meazâlik: bununla beraber
mebde-i infilak: patlamanın başladığı zaman
mebhûsun-'anhâ: kendisinden bahsedilen
mecburiyyü't-tahsil: öğrenilmesi zorunlu
meçhulü'l-ahvâl: halleri bilinmeyen
mefkud: yok
mehmâ-imkan: imkan ölçüsünde
mekâtib: mektuplar
mele-i nâs: insanların gözü önünde
memurîn-i müft-hârân: beleş yiyen memurlar
menâfi-i müstakbele: gelecekteki çıkarlar
menâfiine hâdim: menfaatlerine hizmet eden
menba-ı sünûhât: akla gelenlerin kaynağı
mer'iyyü'l-icra: uygulamada geçerli

merâtib-i âliye ve menâsıb-ı refîa: yüksek mevkiler
mesâil-i mu'dıla: karmaşık meseleler
mesâkin-i sahîfe: zayıf meskenler
mesânid-i muallaya irtikâ eylemek: yüksek makamlara yükselmek
meş'ûmü'l-kıdem ve meşkûkü'l-hıdem: memuriyet rütbesinin ilerlemesi kötü ve hizmetleri şüpheli görülen
mevadd-ı ibtidaiye: hammaddeler
mevâid-i resmiye: resmî vaatler
mevâki-i müteaddide: çeşitli mevkiler
mevkufîn: tutuklular
mezâhib-i selâse: üç mezhep
mezâyâ ve secâyâca: meziyet ve tabiat itibariyle
miknetdâr: güçlü
min külli'l-vücûh: her bakımdan
min-haysü'l-mecmu': toplam olarak
muamelat-ı dürüştâne: kaba muameleler
muavenât-ı mütenevvi'a: çeşitli yardımlar
muhafaza-i süğûr u hudud: sınırları koruma
muhakkaku'l-vukû': gerçekleşmesi muhakkak
muhâsamât-ı dahiliye: iç çatışmalar
muhâsede: hasetleşme
muhaşşiyâne: korkutucu
mukaddime-i güzîn: seçkin giriş
mukarrerât-ı müttehaze: alınan kararlar
mumaileyh: ima/işaret edilen
mutlaku'l-'inân: mutlak gerçek
muvafık-ı nasfet: hakkaniyete uygun
müctemiîn: toplananlar
müddeâyât-ı gayr-ı muhikka: haksız iddialar
müddehar: biriktirilmiş
müfthârân: beleş yiyiciler
mühinâne: hor görücü
mümkinü't-tahsil: tahsili mümkün
münevverü'l-fikr: aydın fikirli
münkesirü'l-mehâtır: hatırı kırılmış
müntekal: intikal eden
mürselün-ileyh: kendisine gönderilen
müşârü'l-benân: parmakla gösterilen
müşarünileyh: işaret edilen
mütehavvelü'l-âmâl: emelleri dönüşken
mütekarribü'l-vürûd: gelmesi yaklaşan
müttefekun-aleyh: üzerinde ittifak edilen

nâfizü'l-ahkâm: hükümleri etkili olan
nâfizü'l-emr: yaptığı etkili olan
nahvet: böbürlenme
nâ-puhte: pişmemiş
nefsü'l-emr: işin özü
nefy ü iclâ: sürme ve uzaklaştırma
neşâyid-i milliye: millî destanlar
nev'an-mâ: herhangi bir şekilde
nısfü'l-leyl: geceyarısı
nihayetü'n-nihaye: en sonunda

pesmânde-i kûşe-i nisyan: unutuş köşesindeki kalıntı
pister-i gaflet: gaflet yatağı

râbian: dördüncü olarak
ratb ü yâbis: yaş ve kuru
rehb u hiras: korkma
rezm: cenk
ric'at-i kahkarîye: geri çekilme
rumiyyü'l-ibare: Yunanca yazılmış
rumuz-ı felsefiye: felsefi semboller
ru'ûneti: bencillik
rüesâ-yı merhûne: rehin reisler

sabahü'l-hayr: hayırlı sabah
sakaf: dam
salâ-han-ı mehabet: büyüklük taslayarak meydan okuyan
sâlisen: üçüncü olarak
sanâdîd-i Hristiyaniyye: Hıristiyan reisleri
sâniyen: ikinci olarak

savâik-i irti‘âb: korku yıldırımları
savâik-i isyaniye: isyan yıldırımları
seffak ü bîbak: kan dökücü ve korkusuz
sellemehü's-selam: beklenmeden, törensiz
serhaddâta: sınır boylarına
ser-i mû: kıl ucu kadar
serî‘ü'l-cereyan: hızla olan
serrişte-i ta‘rîz: laf dokundurma tutamağı
serteser: baştan başa
sevâbık-ı ahvâl: geçmiş haller
suhûlet: kolaylık
sukût etmek: düşmek
sûrah-ı tahassun: içine sığınıan delik
süfün-i harbiye: savaş gemileri
süllem-i ikbal: ikbal merdiven
süllem-i tereffu‘u münhedim olmak: yükseliş merdiveni yıkılmak

şahid-i zûr: yalancı şahit
şedd-i rahl etme: semer bağlama, gitme
şakk-i şefe-i şikayet etmemek: şikayet için ağzını açmamak
şedîdü'l-idare: sert yöneten
şedîdü'l-meâl: sert mealde
şehla-nige: şaşı bakan
şeyhü'l-ahrâr: hürriyet taraftarlarının önderi
şibh-i cezire: yarımada

tahdîd: sınırlandırma
tahşîdât-ı serî‘a: hızla asker toplama
tahtît: planlanlamak
tarafeynce: iki taraf için
tavr-ı nevâzişkarâne: okşayıcı bir tavır
tebâüd etmek: uzaklaşmak
tedâbîr-i şedide ittihazı: şiddetli tedbirler alma
temeddün: medenîleşme
temsîl etme: benzetme
temşiyet-i umûr: işlerini yürütme
tereddiyât-ı ırsiye: kalıtsal soysuzlaşma
teslih etme: silahlandırma
tetvic: taçlandırmak
tev'em: ikiz
tis‘în: doksan

usât: asiler

üdebâ: edebiyatçılar
üssü'l-esas: dayandığı esas
üssü'l-harekât: harekat üssü
üstühân-pâre: kemik parçası

vâcibü'l-imtinâ‘: sakınılması gereken
vâcibü'l-i‘tina: özen gerektiren
vâcibü'l-ihtiram: hürmet gerektiren
vâcibü'r-ri‘âye: uyulması gereken
vâridât-ı vakfiye: vakıf gelirleri
vaz‘-ı esas-ı râsih: sağlam temel atmak
vehham: kuruntulu
verem-i azm: kemik verem
vesayet-i merdum-firîb: insanı aldatan vasilik]
vird-i zebân: dildeki dua
vukuat-ı câriye: günlük olaylar
vulât-ı mansûbe: tayin edilmiş valiler

yevmü'l-arasât: mahşer günü

zalâm-ı zulm: zulüm karanlıkları
zaruret-i tahammül-fersâ: tahammülü zor zaruret
zevi'l-ihtiram: hürmet gösterilen
zîr-i pâ-yı istila: istila ayaklarının altı
zubbât-ı askeriye: subaylar
zü'l-vecheyn: ikiyüzlü
züll-i suâl: dilenme zilleti]

Dizin